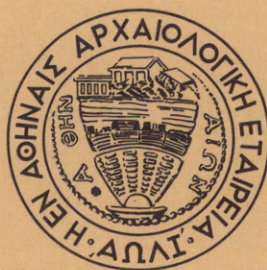

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

130
1991

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1993

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ
1991

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

130
1991

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1993

Τόμος 130 (1991)
ISSN 1105-0950

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72

Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως Ἡλέκτρας Ἀνδρεάδη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΛΕΤΑΙ

Μαρίας Παντελίδου Γκόφα:	Κεραμικά έργαλεϊα	1-13
Μιχάλη Τιβέριου:	Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς ἀπὸ τὴν Πέλλα	15-44
Ἀγνῆς Ξενάκη - Σακελλαρίου:	Ἀναζήτηση τοῦ ἐργαστηρίου τῶν χρυσῶν κυπέλλων τοῦ Βαφειοῦ	45-64
Alan Henry:	A Lead Letter from Torone	65-70
Εὔας Σημαντώνη - Μπουρνιά:	«Πλίνθοι καὶ κέραμοι ἀτάκτως ἐρριμμένα»	71-109

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Γεωργίου Στυλ. Κορρέ:	Ἀδημοσίευτοι σφραγίδες ἐκ τῶν ἀνασκα- φῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀνὰ τὴν Μεσσηνίαν	113-135
Κ. Ἀναστασίου - Ἀλεξοπούλου:	Ἀδημοσίευτα μυκηναϊκὰ εὐρήματα ἀπὸ τῆ Σαλαμίνα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μου- σεῖο	137-167
Ἐφης - Γιάννη Σακελλαράκη:	Ἀνασκαφὴ Ἀρχανῶν 1986-1988	169-218

ΜΕΛΕΤΑΙ

ΚΕΡΑΜΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ

Η κεραμική του νεολιθικού οικισμού της Νέας Μάκρης¹ είναι πολύ δύσκολο να αποκατασταθεί, διότι αποτελείται από όστρακα μικρά και μεμονωμένα, ενώ τα μεγάλα τμήματα αγγείων είναι σπάνια, τα δὲ συγκολλημένα κομμάτια σχηματίζονται από δύο τρία όστρακα, που συνήθως είχαν σπάσει κατά το πλύσιμο. 'Επί πλέον πάρα πολλά έχουν φθαρμένες άκμές, και όταν τυχαίνει να ενώνονται με άλλα, τα σημεία έπαφής τους είναι ελάχιστα ή αμφίβολα, αν και ή απόδοσή τους στο ίδιο άγγείο είναι βεβαία. Τis παρατηρήσεις αυτές σημείωσα κατά τη διάρκεια του καθαρισμού και της αποκαταστάσεως της κεραμικής. 'Η εργασία υπήρξε τραχεία και χρονοβόρος, τελικά όμως κατόρθωσα να διακρίνω πολλές τεχνικές λεπτομέρειες, να γνωρίσω και να κατανοήσω τὸ υλικό. 'Επί πλέον μπορώ να βεβαιώσω ότι οί μεταβολές και αλλοιώσεις που παρατηρήθηκαν δὲν προκλήθηκαν από τη χρήση μηχανικῶν μέσων καθαρισμού, αλλά ότι υπήρχαν στα όστρακα και ότι ανάγονται στην εποχή του οικισμού.

Τη φθορά τῶν άκμῶν και τη δυσκολία συγκολλήσεως τῶν οστράκων απέδωσα ἐπὶ μακρὸ διάστημα στην κακή ποιότητα της κεραμικής και στὸν άτελή τρόπο κατασκευής της. 'Αργότερα όμως συνειδητοποίησα ότι συχνά ή φθορά και καταστροφή τῶν άκρων είχε ἐπέλθει άμέσως μετὰ τη θραύση του αγγείου και ότι δὲν οφείλεται σὲ φυσική διάβρωση².

Κατὰ συνέπεια τὰ όστρακα με τις φθαρμένες άκμές θα πρέπει να είχαν χρησιμοποιηθεῖ από τους κατοίκους του οικισμού ως ιδιαίτερα, ανεξάρτητα αντικείμενα. 'Η διαπίστωση αὐτή ὡδήγησε σὲ νέα εξέταση, μελέτη και ἐκτίμηση ὁλόκληρου του ὅγκου της κεραμικής του οικισμού και όστρακα, που αρχικά είχαν φανεί άμορφα, διαιρέθηκαν σὲ ομάδες με συγκεκριμένα σχήματα:

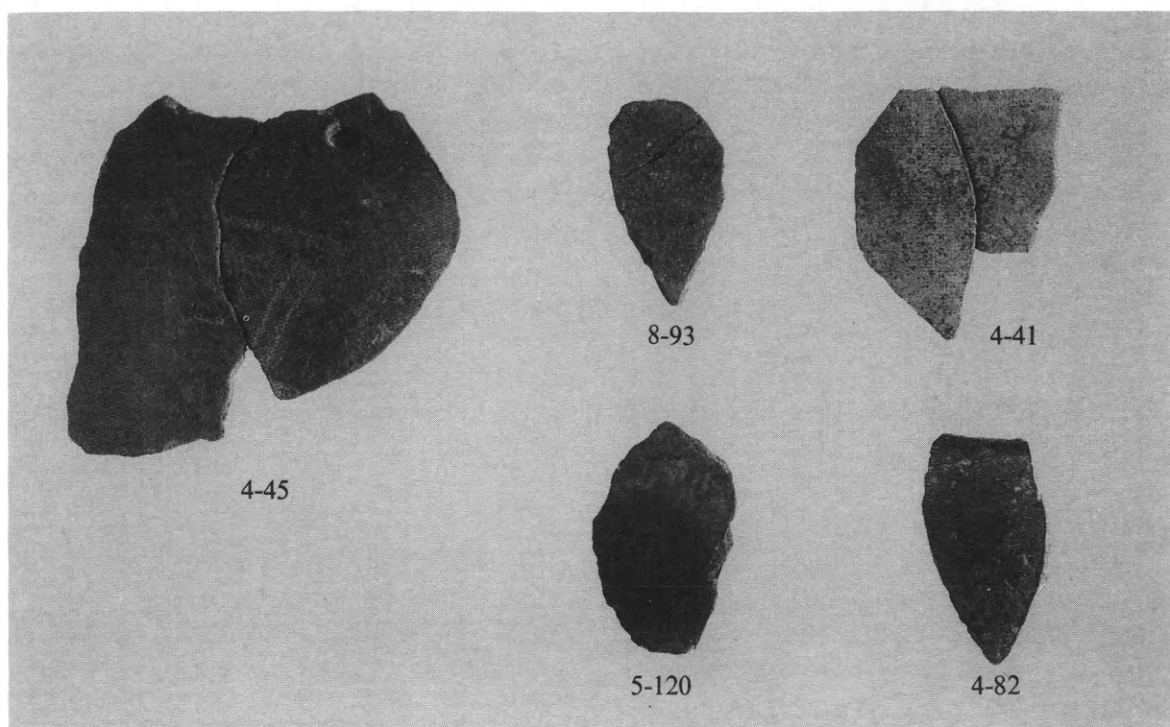
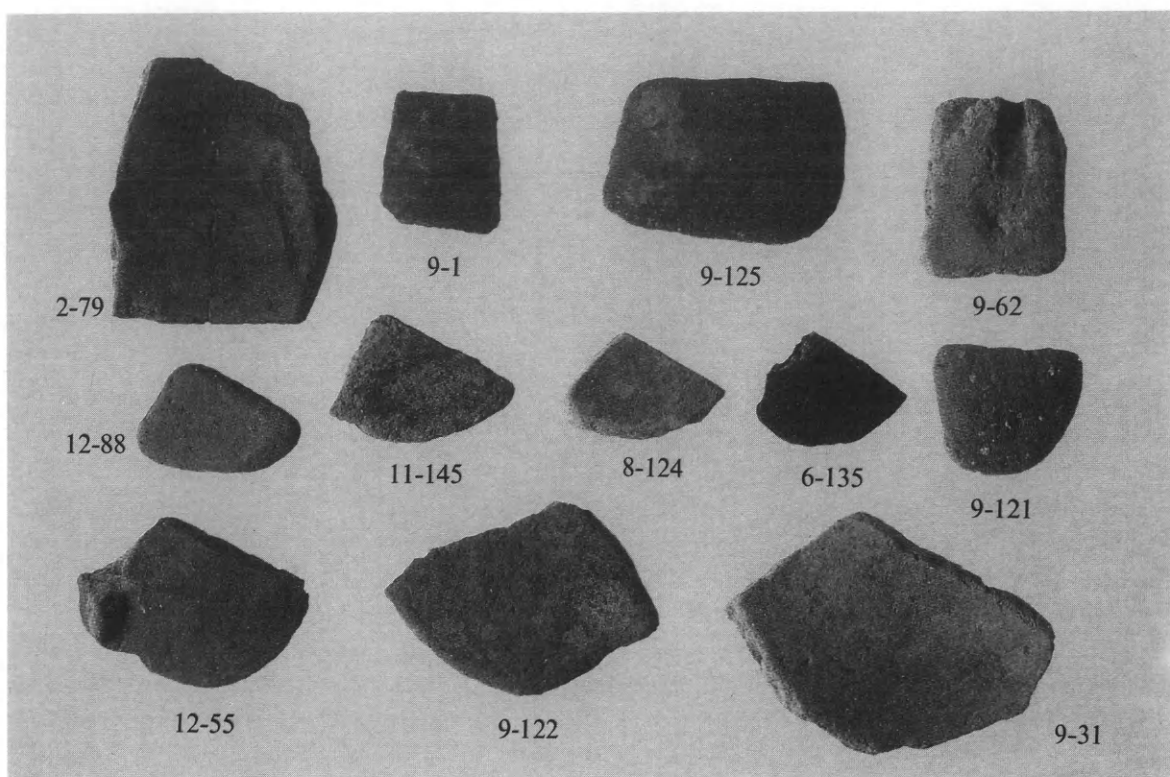
1. Ριπιδιόσχημο. 'Όστρακο με μία κυρτή πλευρά και δύο εὐθύγραμμες, ενωμένες σὲ άμβλεία, ὡξεία ή ὀρθή γωνία (εἰκ. 1, β και γ σειρά).

2. Φυλλόσχημο ή σταγονόσχημο. 'Όστρακο ἐπίμηκες με πλευρές κυρτές που καταλήγουν σὲ ὡξεία γωνία. Τὸ πλατύτερο είναι φυλλόσχημο, τὸ στενότερο σταγονόσχημο (εἰκ. 2, πλὴν 5-120).

1. Μ. Παντελίδου Γκόφα, *Ἡ Νεολιθική Νέα Μάκρη. Τὰ Οἰκοδομικά* (Ἀθήναι 1991).

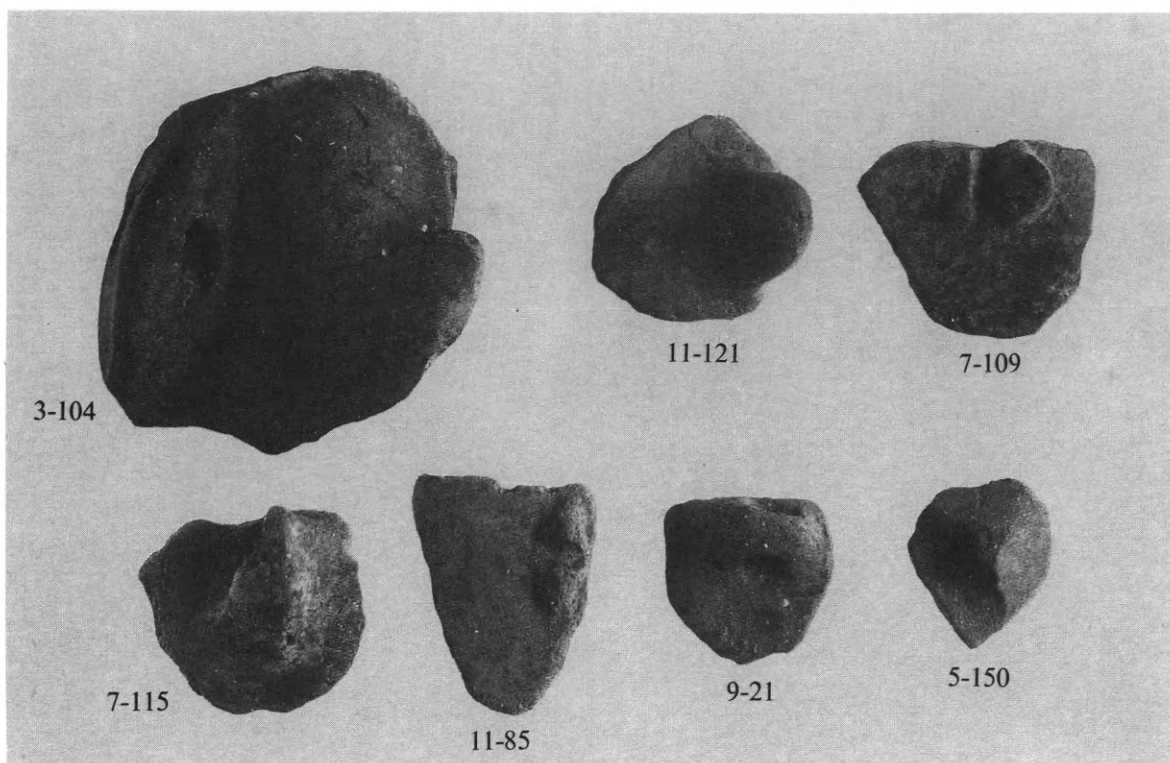
2. Μέσα στην ίδια ἐπίχωση τῶν στρωμάτων υπήρχαν συχνά και άλλα κομμάτια του ίδιου αγγείου, ἄρτια διατηρημένα, ὅπως π.χ. από τὰ 4-41, 4-45, εἰκ. 2. Διευκρινίζεται ότι στους ἀριθμούς τῶν οστράκων τὸ πρῶτο ή τὰ

δύο πρῶτα ψηφία, τὰ ὁποῖα χωρίζονται με παύλα, δηλώνουν την οἰκοδομική φάση εὐρέσεως του οστράκου. Για φθορά άκμῶν πρβ. S. Hood, *Prehistoric Emborio and Ayio Gala II* (Oxford 1982) 634, ἀνάλογη ὅμως μεταφορά χαλικίων της θάλασσας δὲν παρατηρήθηκε στη Νέα Μάκρη.

Είκ. 1. Ὀρθογώνια καὶ ριπιδιόσχημα ὄστρακα. Είκ. 2. Ὅστρακα σταγονόσχημα, φυλλόσχημο καὶ ἑλλειπτικό. Τὰ δύο συγκολλημένα μετ' ἀμορφα τμήματα.

Είκ. 3. Γλωσσοειδή και φυλλόσχημο κομμένα από τεμάχια με αποφύσεις.

3. Γλωσσοειδές. Ώστρακο επίμηκες με περίγραμμα καμπύλο, ήμιελλειπτικό, πού ἀπολήγει σὲ βραχεία εὐθύγραμμη πλευρά (είκ. 3, πλὴν 5-150).

4. Δίσκος. α) Δίσκος κυκλικός. Ώστρακο με περίγραμμα καμπύλο, σὲ σχῆμα κανονικοῦ κύκλου. Σπανίως φέρει περὶ τὸ κέντρο ἀβαθὴ κοιλότητα, σὰν ἄτρητη ὀπὴ ἢ ἔχει ὀπὴ διαμπερή. β) Δίσκος πολυγωνικός. Ώστρακο με περίγραμμα πολυγωνικό, κατὰ προσέγγιση κυκλικό. Περί τὸ κέντρο ὀπὴ ἄτρητη ἢ διαμπερὴς, ἰδιαίτερα σπάνια (είκ. 4, πλὴν 5-121 καὶ 8-53).

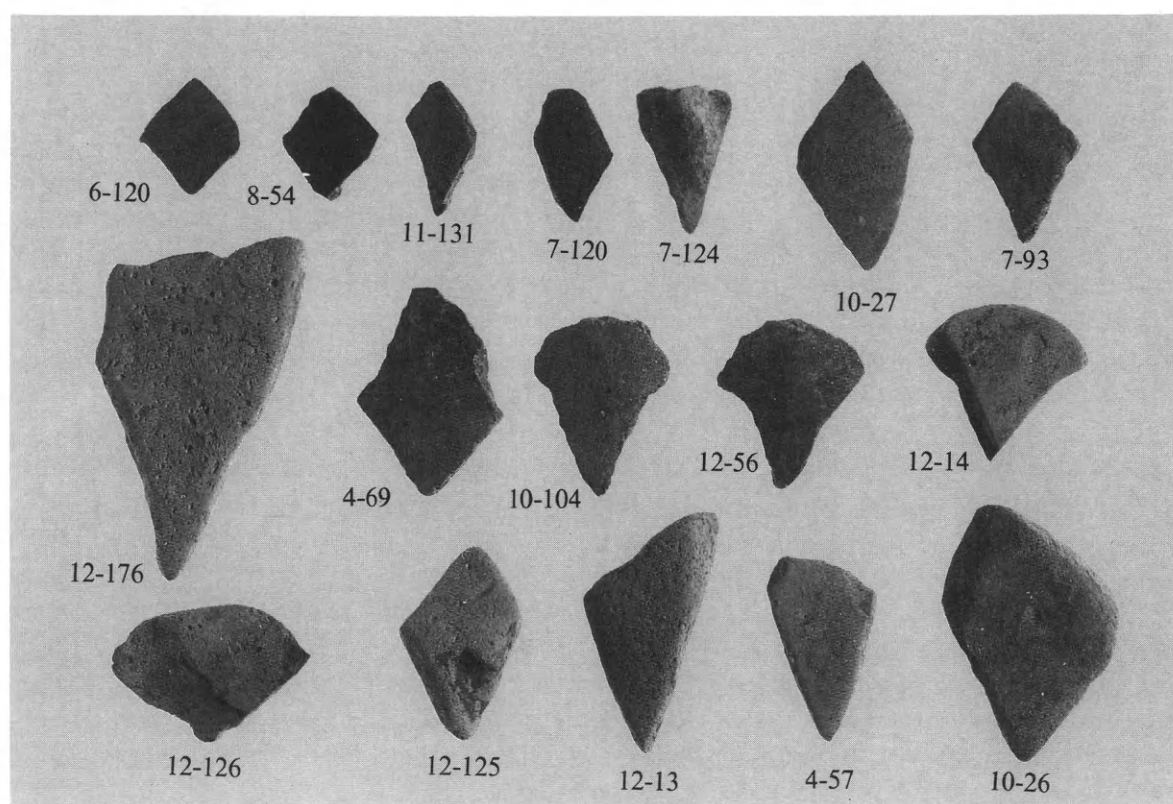
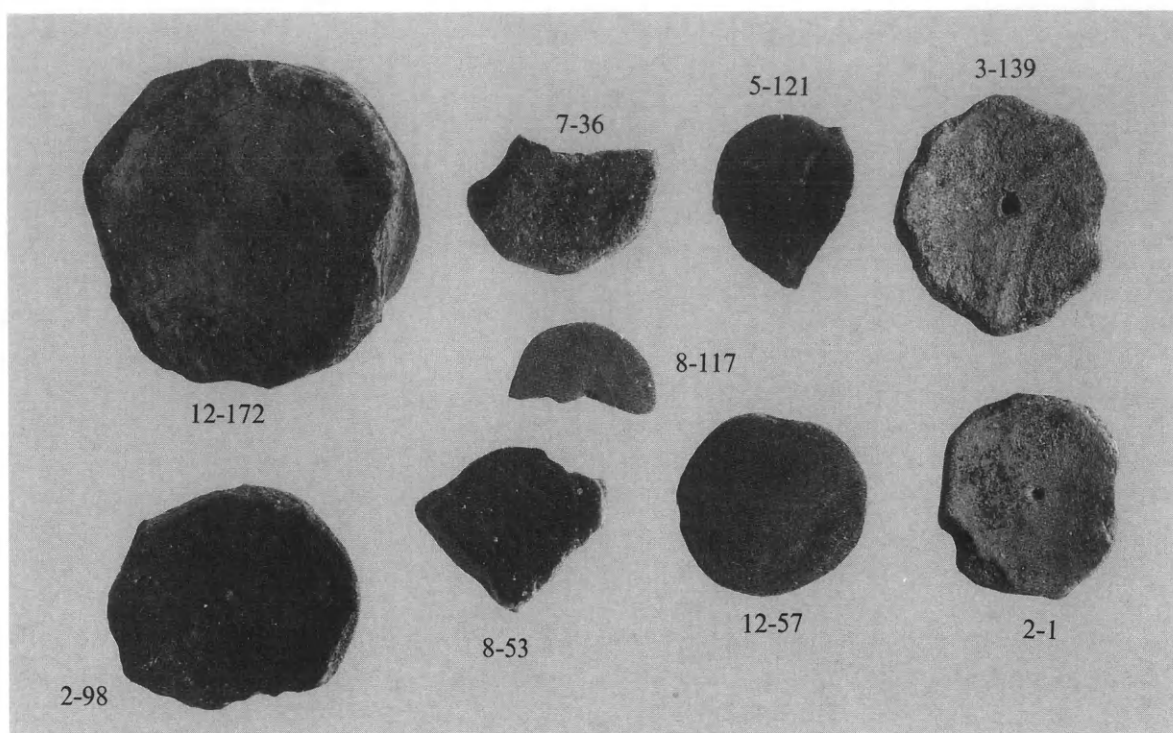
5. Ρομβοειδές. Ώστρακο τετράπλευρο με πλευρὲς ἀνὰ δύο συνεχόμενες, ὁμοίου μήκους. Συχνὰ ἡ γωνία τῶν μακρύτερων πλευρῶν εἶναι πολὺ ὀξεία (είκ. 5 ἄνω).

6. Τριγωνικό. Ώστρακο σχήματος περίπου ἰσοσκελοῦς τριγώνου, ἢ με μία πολὺ ὀξεία γωνία (είκ. 5:7-124, 12-176, 12-13, 4-57).

7. Ὁρθογώνιο ἢ τετράγωνο. Ώστρακο με γωνίες ὀρθές καὶ πλευρὲς ἀνὰ δύο ἢ ὅλες τοῦ ἰδίου μήκους, τὸ ὀρθογώνιο συνήθως καταφανῶς ἐπίμηκες (είκ. 1 ἄνω, πλὴν 2-79).

Ένας ἀκόμη τύπος ἀναγνωρίζεται σὲ ὅστρακα ἄμορφα, πού ἔχουν κομμένα μόνο τὰ ἄκρα δύο πλευρῶν ἐνωμένα σὲ ὀξεία γωνία. Συχνὰ ἀπέναντι ἀπὸ αὐτὴ τὴ γωνία σώζεται ἀπόφυση ἢ ἐπίθημα. Ὑπάρχουν ἐπίσης ἡμικυκλικά, σὰν σπασμένοι δίσκοι, ἢ ἐλλειπτικά, ὅπως τὸ 5-120 (είκ. 2), ἀλλὰ δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι κόπηκαν ἐπὶ τούτου.

Όλα σχεδὸν τὰ σχήματα παρουσιάζονται ἄλλοτε κοῖλα, ὅταν ἀνήκουν σὲ ὅστρακα πού προέρχονται ἀπὸ ἔντονα καμπύλο τμήμα τοῦ ἀγγείου, καὶ ἄλλοτε ἐπίπεδα, ὅταν ἐπιλέγεται

Εικ. 4. Δίσκοι και φυλλόσχημα δστρακά. Εικ. 5. Ρομβοειδή, τριγωνικά και άτυπα σχήματα.

όστρακο από σημείο λιγότερο τονισμένο. Γενικά πάντως μπορεί να λεχθεί ότι το ριπιδιόσχημο, το πλατύ φυλλόσχημο, το ρομβοειδές και το γλωσσοειδές είναι πολύ συχνά κοίλα, ενώ το σταγονόσχημο, το στενό ρομβοειδές, το τριγωνικό και το ὀρθογώνιο ή τετράγωνο είναι συνήθως επίπεδα. Μόνον ο δίσκος, κυκλικός ή πολυγωνικός, είναι τις περισσότερες φορές επίπεδος.

Στήν κατάταξη αυτή εντάσσεται σημαντικός αριθμός οστράκων που όλα εξετάστηκαν με πολλή προσοχή, αλλά χωρίς βοηθητικά μέσα. Για να αποδειχθεί ή σχεδιασμένη ή τυχαία μορφή καθενός ξεχωριστά χρειάζονται κατάλληλα ὄργανα (πολύ ισχυροί φακοί κλπ.) και μόνο τότε, μετά τον ἀσφαλὴ διαχωρισμό, θα είναι δυνατόν να προχωρήσουμε στην ἀκριβή καταμέτρηση τῶν κομμένων οστράκων. Πάντως οἱ τύποι βεβαιώνονται ἀπόλυτα, γιατί ὅλοι προκύπτουν ἀπὸ λίγα ὡς πολλὰ τεμάχια με ἐπιμελημένη κοπή τοῦ περιγράμματος. Δυσκολότερα ἀπομονώνονται τὰ γωνιώδη (ρομβοειδή, τριγωνικά, ὀρθογώνια), ἐνῶ ἀντίθετα οἱ καμπυλόγραμμα πλευρὲς στὰ ριπιδιόσχημα, φυλλόσχημα, γλωσσοειδή καὶ κυκλικά ἐπισύρουν τὴν προσοχή καὶ προδίδουν εὐκόλα τὴν εἰδικὴ ἐπεξεργασία.

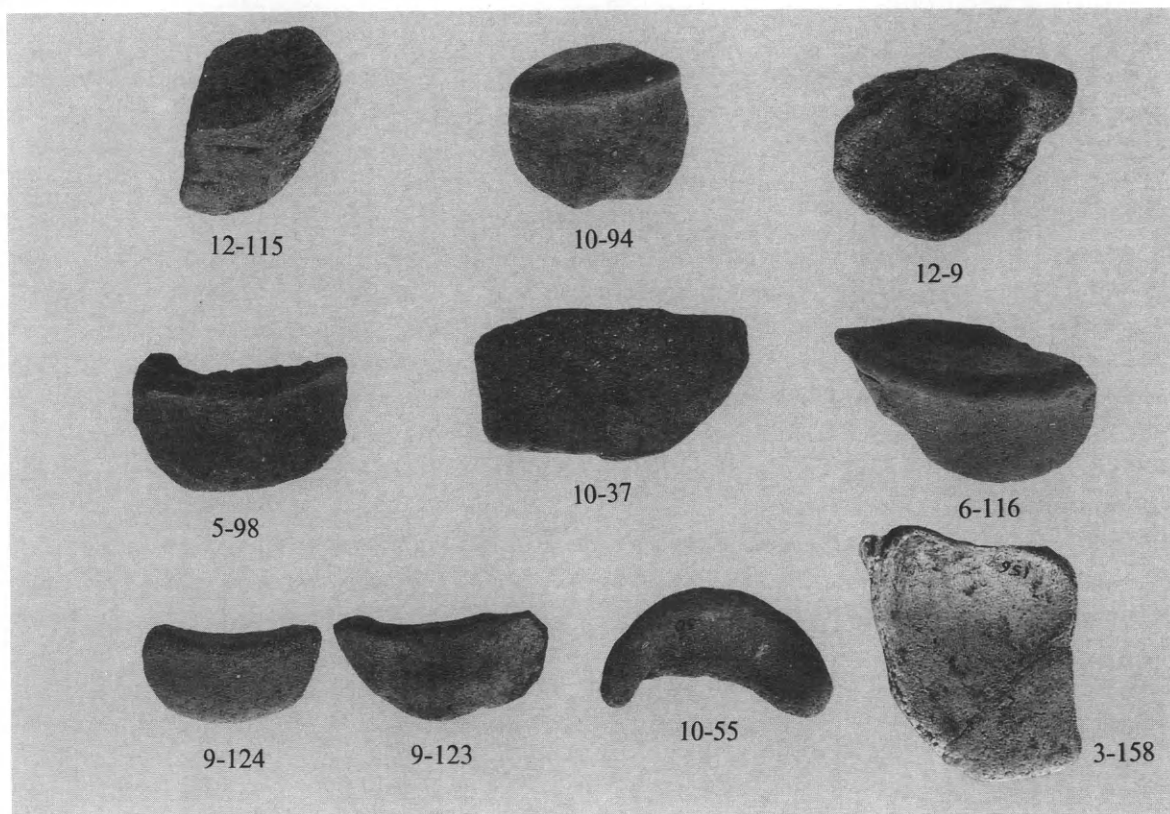
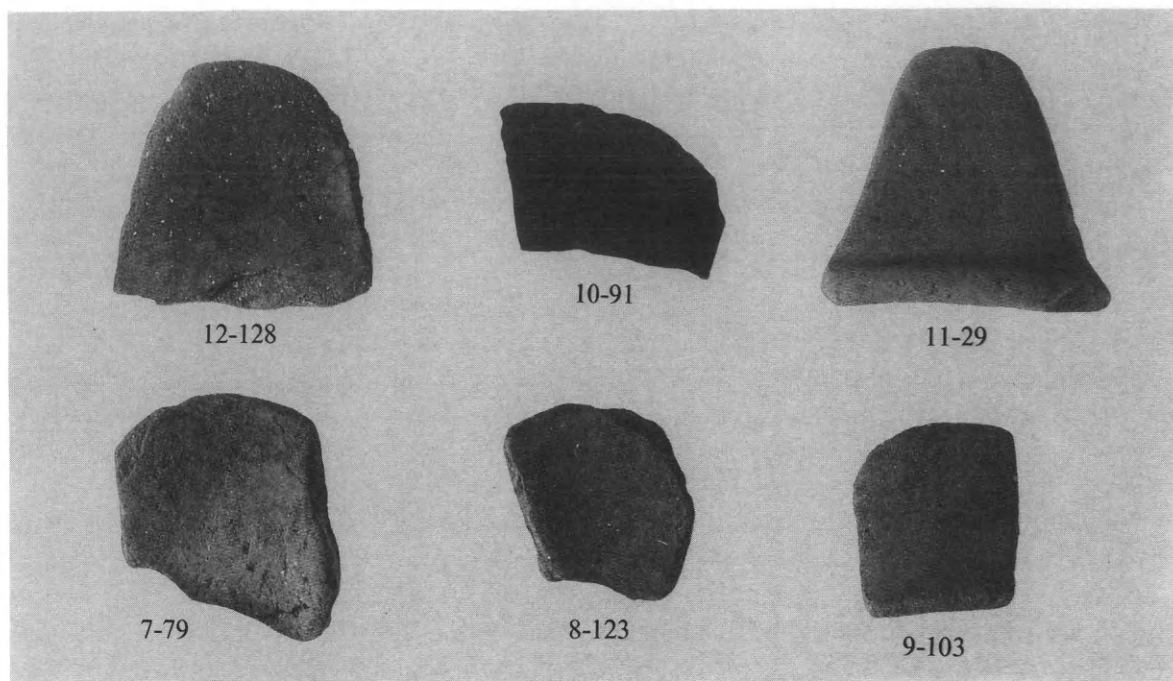
Τὸ νέο σχῆμα ἐπάνω στὸ παλαιὸ ὄστρακο πρέπει νὰ εἶχε κοπεῖ με τὴν αἰχμηρὴ ἀκμὴ σκληρότερου ὕλικου, προφανῶς ὀψιανοῦ, ὅπως φαίνεται καὶ στὸ ἡμιτελὲς φυλλόσχημο 8-53 (εἰκ. 4), ἐνῶ σὲ σπάνιες περιπτώσεις τὸ παχὺ τοίχωμα ἔχει λαξευθεῖ καὶ ἀποκοπεῖ με πυκνὰ παράπλευρα κτυπήματα ἀκιδωτοῦ ἐργαλείου (1-19, 8-38, εἰκ. 9). Ἡ χάραξη γίνεται εἴτε ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ (π.χ. 4-82, εἰκ. 2) εἴτε ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ, κοίλη ὀψη τοῦ σπασμένου ἀγγείου (π.χ. 9-157, εἰκ. 8). Ὅμως τὰ ἔντονα ἢ ἀμυδρά σημεῖα τριβῆς καὶ φθορᾶς τῶν ἀκμῶν παρατηροῦνται ἰδιαίτερα στὴν ἐσωτερικὴ κοίλη ὀψη τοῦ οστράκου (12-88, 11-145, 8-124, 9-121, εἰκ. 1).

Γιὰ δεύτερη χρῆση ἐπιλέγονται συχνὰ ὀρισμένα σημεῖα καὶ μέρη ἀγγείων, πού προσφέρουν ἀπὸ κατασκευῆς ἓνα τμήμα ἤδη διαμορφωμένο. Ἀρκεῖ νὰ στρογγυλευθεῖ ἡ γωνία πού ὑπῆρχε μεταξὺ τοῦ χείλους καὶ τῆς μιᾶς σπασμένης πλευρᾶς (σκύφοι 12-128, 10-91, λαιμοὶ 7-79, 8-123, 9-103, εἰκ. 6) γιὰ νὰ σχηματισθεῖ ἡ καμπύλη ἀκμὴ κοίλου ριπιδιόσχημου. Ὅμοίως οἱ ὑψηλὲς δακτυλιόσχημες ἢ κωνικὲς βάσεις με λίγο στρογγυλευμένη γωνία πρὸς τὴ σπασμένη πλευρά, διαμορφώνονται καὶ αὐτὲς σὲ ριπιδιόσχημο ἢ γλωσσοειδές (10-94, 5-98, 6-116, εἰκ. 7). Ἰδιαίτερα προτιμῶνται ὄστρακα με κάποιου εἶδους ἐξόγκωμα, ὅπως ἀπόφυση ἀκέραιη ἢ σπασμένη, ἐπίθημα ἢ καὶ τμήμα ἀποκομμένου δακτυλίου βάσεως³ (εἰκ. 3 καὶ εἰκ. 1: 12-55). Τὸ ἐξόγκωμα βρίσκεται συνήθως στὸ ἄκρο, στὴν ἀπέναντι πλευρὰ τῆς διαμορφωμένης ἀκμῆς. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι συμβάλλει στὸν ἀποτελεσματικότερο χειρισμὸ καὶ αὐξάνει τὴ δυνατότητα νὰ ἀσκεῖται πίεση πρὸς τὴν ἀκμή, πού τελικὰ φθείρεται. Ἀλλιῶς, ἂν τὸ ὄστρακο ἐπρόκειτο ἀπλῶς νὰ μετακινεῖται ἢ νὰ ἀνασηκώνεται, τότε θὰ ἦταν προτιμότερο τὸ ἐξόγκωμα νὰ βρίσκεται στὸ μέσον.

Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς χρησιμότητος τῶν κομμένων οστράκων πρέπει νὰ βασισθοῦμε στὴ μορφή καὶ στὰ εἰδικὰ χαρακτηριστικά τους. Ἡ φθορὰ τῆς καμπύλης, δηλ. τῆς κυρίως διαμορφωμένης πλευρᾶς στὴν ἐσωτερικὴ ὀψη, ἀποκλείεται νὰ εἶχε προκληθεῖ κατὰ τὴν πρώτη φάση χρήσεως τοῦ σκεύους, δηλ. στὴν ἀρχικὴ κατάσταση τοῦ ἀκέραιου ἀγγείου (2-79, 12-88, 11-145, εἰκ. 1). Συνεπῶς, ἐφ' ὅσον καταδεικνύεται ὅτι τὰ κομμένα ὄστρακα με τὴ νέα τους μορφή ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἐκτέλεση ἐργασίας ὡς ἀνεξάρτητα, αὐθύπαρκα ἀντικείμενα, μπορούμε ἔστω καὶ συμβατικὰ νὰ τὰ ὀνομάσουμε ἐργαλεῖα.

3. Πρβ. J. Coleman, *Keos I. Kephala* (Princeton 1977) 9, πίν. 71:130, 161.

Είκ. 6. Κοίλα δοστρακα με στρογγυλεμένες γωνίες. Είκ. 7. Τμήματα βάσεων με στρογγυλεμένες άκμές και καμπύλο περίγραμμα.

“Όλα τὰ νέα σχήματα ἀπαντῶνται στὰ γνωστὰ λίθινα εργαλεία πυριτολίθων. Πολλὲς φορές ἡ ὁμοιότητα εἶναι τόσο μεγάλη ὥστε φαίνεται ὅτι ἀντιγράφουν φολίδες ὀψιανοῦ, ποὺ βεβαίως προϋπῆρχαν τῆς κεραμικῆς. Παράλληλα ὅμως ἡ συγκεκριμένη χρήση δύο ὁμοίων σχημάτων μπορεῖ νὰ ἦταν διαφορετικὴ, σύμφωνα πάντοτε μὲ τὶς ιδιότητες τοῦ κάθε ὕλικου.” Ἀν καὶ εἶναι ἀκόμη νωρὶς γιὰ νὰ ἀποδείξουμε τὴ χρήση τῶν «εργαλείων», τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τοὺς ὁδηγοῦν στὴ διατύπωση ὁρισμένων προτάσεων.

Τὰ ριπιδιόσχημα, τὸ φυλλόσχημο καὶ τὸ γλωσσοειδὲς μποροῦν νὰ παραβληθοῦν γενικὰ μὲ τὰ ἐπίκυρτα λίθινα εργαλεία. Εἰδικότερα τὰ ριπιδιόσχημα ἀμβλείας (9-31, 9-122, εἰκ. 1) καὶ ὀρθῆς γωνίας (9-121, 12-55, εἰκ. 1) ἀντιγράφουν τὶς πλατιᾶς φολίδες ποὺ ἔχουν ὀνομασθεῖ σμίλες⁴. Σ’ αὐτὲς ὅμως τὰ σημεῖα τριβῆς εἶναι στὴν εὐθύγραμμη ἀκμὴ, ποὺ κόβει ἡ ξύνη. Ἀντίθετα στὰ κεραμικὰ ἡ τριβὴ ὑπάρχει στὴν καμπύλη πλευρὰ, ἡ ἔστω καὶ σὲ παράπλευρο τμήμα μιᾶς εὐθύγραμμης, ἀλλὰ ποτὲ μόνο στὶς δύο εὐθύγραμμες (12-88, 11-145, 8-124, εἰκ. 1). Ἐννοεῖται ὅτι ἀρχικὰ ἡ ἀκμὴ θὰ ἦταν ὀξεῖα καὶ ἀμβλύνθηκε ἀπὸ τὴ χρήση. Πάντως τὰ ὄστρακα δὲν θὰ ἔκοβαν, ἀλλὰ μόνο θὰ ἔξυναν κάποια ὕλη ἀσφαλῶς μαλακότερη, ὅπως εἶναι ἡ σάρκα τῶν καρπῶν, τὰ λέπια ψαριῶν, τὸ δέρμα ζώων, τὸ πολὺ μαλακὸ ξύλο, φλοῦδες κ.ἄ., ἡ θὰ ἔτριβαν κάποια ἐπιφάνεια. Γιὰ παρόμοιες ἐργασίες πρέπει νὰ προορίζονταν ὁρισμένα φυλλόσχημα (5-121, εἰκ. 4) καὶ τὰ γλωσσοειδῆ (εἰκ. 3), ποὺ διαφέρουν ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ ριπιδιόσχημα καὶ ἀπαντοῦν ἐπίσης σὲ σχήματα ὀψιανοῦ⁵.

Ἰδιαίτερη χρήση ἡ μᾶλλον καταλληλότερη μορφή, πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε σὲ κομμάτια ποὺ προέρχονται ἀπὸ κοῖλα ὄστρακα μὲ ἔντονη καμπυλότητα. Τμήμα λαιμοῦ μὲ τὴ γωνιώδη κάμψη τοῦ ὄμου (11-29, εἰκ. 6) καὶ τμήμα ὑψηλῆς βάσεως μαζί μὲ ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὸν πυθμένα (12-115, 10-94, 12-9, 6-116, 3-158, εἰκ. 7), ὅπως καὶ τμήμα ἀπὸ πιεσμένη σφαιρικὴ κοιλιὰ, σχηματίζουν πλατιά ριπιδιόσχημα, γλωσσοειδῆ καὶ τριγωνικὰ ὄστρακα. Κοινὸ στοιχεῖο σὲ αὐτὰ τὰ ἀνόμοια τμήματα εἶναι ἡ ἔντονη ὡς γωνιώδης κάμψη τοῦ ὄμου ἢ τοῦ πυθμένα, ποὺ μεταβάλλει τὸ ἀκράϊο, λυγισμένο σημεῖο, σὲ λαβὴ τοῦ κοίλου λαιμοῦ ἢ τοῦ δακτυλίου βάσεως. Ἡ καμπύλη σχηματίζεται στὴν ἐπιφάνεια τοῦ λαιμοῦ (11-29, εἰκ. 6) ἢ τοῦ δακτυλίου τῆς βάσεως (12-9, 3-158, εἰκ. 7) καὶ ἡ ἀκμὴ εἶναι φθαρμένη. Πολὺ εὐκόλα μποροῦμε νὰ ὀνομάσουμε αὐτὰ τὰ κομμάτια «κουτάλια».

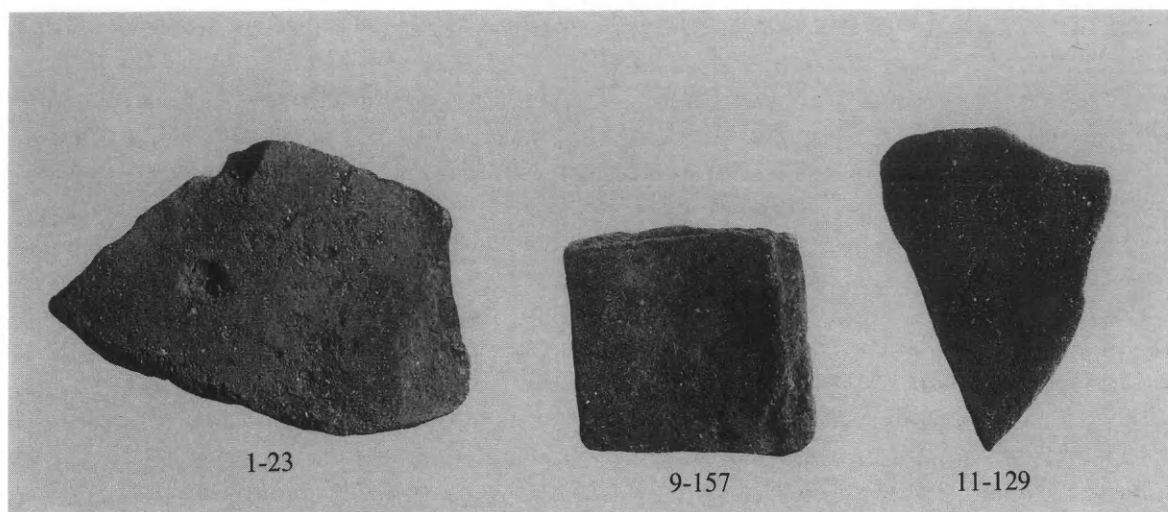
Γιὰ τὰ σταγονόσχημα (4-41, 4-82, 8-93, εἰκ. 2) ποὺ μοιάζουν μὲ αἰχμηρὲς φολίδες⁶ θὰ μποροῦσε νὰ λεχθεῖ ὅτι εἶχαν διπλὴ λειτουργία καὶ ὅτι θὰ χρησιμοποιοῦσαν διαδοχικὰ τὶς δύο διαφορετικὲς μορφὲς ἀκμῶν. Τὴν ὀξεῖα γωνία γιὰ τρύπημα ἢ ἐξόρυξη ὕλης, π.χ. ἀπὸ κάποια στενὰ σημεῖα καρποῦ ἢ ὀστρέου, καὶ τὴν καμπύλη γιὰ τὸ ξύσιμο ἢ συλλογὴ τῆς ὕλης. Παρατηρεῖται ὅμως ὅτι σὲ αὐτὰ συνήθως ἡ καμπύλη πλευρὰ δὲν εἶναι φθαρμένη, ἐνῶ τὸ σχῆμα διαγράφεται πολὺ συμμετρικόν. Κατὰ συνέπεια πολὺ πιθανότερο φαίνεται νὰ ἐξυπηρετοῦσαν ἄλλον εἰδικότερο καὶ ἄγνωστο σκοπὸ, γιὰ τὸν ὁποῖο πάντως ἦταν ἀπαραίτητη ἡ ἐπιμελῶς σχηματισμένη καμπύλη. Ἰδιαίτερη χρήση μπορεῖ νὰ εἶχε τὸ πλατὺ φυλλόσχημο 4-45 (εἰκ. 2) μὲ ἄτρητη ὀπὴ καὶ σηματοδεδεμένο μὲ τρεῖς ἐγχαράξεις, σχηματισμένους μετὰ τὸ σπάσιμο, χωρὶς προφανὴ αἰτία.

4. Πρβ. Ἰ. Γερουλᾶνο, Ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα Τραχῶνων, ΑΕ 1956, 89, πίν. 14:Δβ καὶ σχ. 5β.

5. Π.χ. J. Evans - C. Renfrew, *Saliagos* (Oxford 1968) εἰκ. 71:1, 74:1. Ὁμοιο σχῆμα ME ἐποχῆς μὲ ἀκμὴ χρήσεως τὴν εὐθεία, D. van Horn, *Journal of Field Archae-*

ology 4, 1977, 386-392.

6. Evans - Renfrew ἔ.ἄ. εἰκ. 63:7, 68:8. N. Lambert, *La grotte préhistorique de Kitsos (Attique) I* (Paris 1981) εἰκ. 112:1.

Εικ. 8. Μεγάλα δσπρακα με κομμένες δύο ή περισσότερες άκμές.

Έντονα σημάδια χρήσεως παρουσιάζουν άρκετά επιμήκη, καμπύλα κομμάτια δακτυλίου βάσεως ή λαιμού. Η τυπολογική τους κατάταξη δέν είναι εύκολη, μπορούν νά όνομασθούν κοίλα φυλλόσχημα ή κοίλα ριπιδιόσχημα όρθης γωνίας, και χαρακτηρίζονται από τις στρογγυλεμένες άκμές όλων τών πλευρών (9-124, 9-123, 10-55, εικ. 7). Η φθορά λόγω χρήσεως ή ή άρχική διαμόρφωση έχει επιφέρει τόση μεταβολή στο δσπρακο, ώστε καμιά φορά νά μη διακρίνεται άν τó κομμάτι άνήκε σε δακτύλιο βάσεως ή λαιμό (π.χ. 10-37).

Γιά τρύπημα ή στερέωση ύλικού στην κορυφή της όξείας γωνίας τους μπορεί νά είχαν χρησιμεύσει τά τριγωνικά 7-124, 12-176, 12-13, 4-57 (εικ. 5). Η κατάταξή τους στα είδικά διαμορφωμένα έργαλεία είναι άβέβαιη και ή μορφή τους πιθανώς παραπλανητική, έφ' όσον σε αυτό τó σχήμα θραύονται άπειρα δσπρακα⁷. Κομμάτια όμως όπως τó 12-13 (εικ. 5) από λαιμό, με έντονα στρογγυλεμένη τή σπασμένη άκμή στην έσωτερική επιφάνεια μόνο, άποδεικνύουν τή δεύτερη, άνεξάρτητη, χρήση του τριγωνικού σχήματος. Σ' αυτό τó δείγμα δέν διακρίνεται άν ή άκμή είναι φθαρμένη από τήν έντονη χρήση ή είδικά διαμορφωμένη καμπύλη, για νά δοθεϊ στο παχύτερο τμήμα του λαιμού, πού βρίσκεται άπέναντι από τήν όξεία γωνία, μορφή άνθεκτικού στελέχους. Άλλα, πολύ μεγαλύτερα, όπως τó 11-129 και τó 1-23 (εικ. 8), με άτρητη όπή, ήταν για τραχύτερες έργασίες.

Τά πλατιά ρομβοειδή, π.χ. 10-27, 4-69 (εικ. 5), πού είναι συχνά κοίλα, παραμένουν στην κατηγορία τών «έργαλείων» και θά είχαν επίσης χρησιμοποιηθεϊ ως κουτάλια.

Άπό τις παλαιότερες φάσεις του οικισμού, άλλα συχνότερα στις νεότερες, όρισμένοι γνωστοί τύποι σχηματίζονται επίσης από άμορφα χονδρά δσπρακα: Άφαιρείται μέρος από τó πάχος του τοιχώματος και ένα τμήμα τους, τó καμπύλο ή τó γωνιώδες αναλόγως του τύπου, μεταβάλλεται σε λεπτό. Τά δσπρακα άποκτούν τή μορφή φολίδας με όγκώδη κεφαλή, σημείο

7. Τριγωνικά διέκρινε και ό Θεοχάρης στην Πύρασο, *Θεσσαλικά* 1959, 66, εικ. 27:3-5.

λαβής τὸ παχύ, καὶ τμήμα χρήσεως τὸ λεπτό πὺ μεταμορφώνεται σὲ γλύφανο ἢ τρύπανο - ὀπέα⁸, π.χ. 12-126, 12-125 (εἰκ. 5).

Τὰ στενὰ καὶ ἐπιμήκη ρομβοειδῆ (εἰκ. 5, ἄνω) κατασκευάζονται κατὰ προτίμηση ἀπὸ σκληρῆ, καλὰ ψημένη κεραμικῇ, δηλ. κατηγορίες πὺ διακρίθηκαν μὲ τὶς ὀνομασίες «στιλπνὸ ἀλείφωμα», «ἐντριπτα» κλπ. Οἱ ἀκμές τὺς εἶναι ὀξεῖες, ἀκόμα καὶ σήμερα ἀκέραιες, χωρὶς φθορά. Συχνὰ εἶναι πράγματι δύσκολο νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν ἡ διαμόρφωση ἦταν εἰδικὰ σχεδιασμένη, γι' αὐτὸ καὶ σχολιάζονται μόνο ὅσα παρουσιάζουν ἀρκετὴ κανονικότητα. Πολλὰ ἔχουν σχῆμα συμμετρικόν, εἶναι ἐλαφρά, λεπτά, μοιάζουν πολὺ μὲ λίθινα βέλη⁹ καὶ εἶναι ἀρκετὰ πιθανὸ νὰ εἶχαν τὴν ἴδια χρῆση¹⁰. Ἡ μορφή καὶ κατασκευὴ ἐπιτρέπει τὴ στερέωσή τὺς σὲ στείλεό, καὶ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ διατηρήσουν ἢ τουλάχιστον νὰ κτυπήσουν ἰσχυρὰ τὸν στόχο τὺς, π.χ. πουλιὰ ἢ ἄλλα μικρὰ θηράματα¹¹, καὶ νὰ ὑποκαταστήσουν τὶς λίθινες αἰχμὲς βέλους. Τὸ κεραμικὸ ὑλικόν, ἄφθοно καὶ χωρὶς ἀξία, παρῆχε τὴν εὐχέρεια νὰ σπαταλᾶται ἢ νὰ χάνεται. Παράλληλα ὅμως σημειώνεται ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ δείγματα δὲν σώζει κατὰ τὴ μεγάλη διαγώνιο σημεῖα φθορᾶς ἀπὸ τὴν τριβὴ τοῦ ξύλου στὴν ἐπιφάνειά τὺς, πὺ προκαλεῖ μία μέθοδος στερεώσεως στὸν στείλεό. Οὕτως ἢ ἄλλως τὰ ἐπιμήκη ρομβοειδῆ χωρὶς σημεῖα χρήσεως δὲν μποροῦν νὰ ὀνομασθοῦν εργαλεῖα, καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν ὄπλα ἢ βοηθητικὰ ἀντικείμενα γιὰ ἄλλη ἀσχολία. Ἐξ ἄλλου τὸ σχῆμα αὐτὸ ἀπαντᾶται σὲ τόσες πολλὲς κατηγορίες κεραμικῆς μὲ τοίχωμα παχὺ ἢ λεπτό, ἀνθεκτικὸ ἢ εὐθραυστό, ὥστε δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμεύει γιὰ ἓνα καὶ μόνο σκοπὸ.

Παραλλαγὴ ριπιδιόσχημου ὀξείας γωνίας παρουσιάζουν μερικὰ ὄστρακα πὺ θυμίζουν καρφί, μὲ κεφαλὴ καμπύλη καὶ στέλεχος ὀξείας γωνίας (10-104, 12-56, 12-14, εἰκ. 5). Ἡ ἡθελημένη ἀπόδοση τοῦ συγκεκριμένου σχήματος φαίνεται κυρίως στὴ διαμόρφωση τῶν ἀντικριστῶν γωνιῶν, μεταξὺ κεφαλῆς καὶ στελέχους. Πάντως τὰ ὄστρακα αὐτὰ εἶναι πολὺ λίγα, καὶ γι' αὐτὸ δὲν κατατάσσονται σὲ τυπικὰ σχήματα¹².

Ἀκαθόριστη παραμένει ἡ χρῆση τῶν ὀρθογώνιων, τετραγώνων καὶ κυκλικῶν. Ὅλα ἀπαντοῦν σὲ ποικίλα μεγέθη, βάρη καὶ ποιότητες, χωρὶς ἰδιαίτερα τυπολογικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ συνήθως χωρὶς σημεῖα φθορᾶς. Οἱ ὑποθέσεις πὺ μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν γιὰ τὸν προορισμὸ τὺς εἶναι τελείως αὐθαίρετες, χωρὶς νὰ προκύπτουν ἀπὸ συγκεκριμένα δικά τὺς στοιχεῖα.

Τὰ ὀρθογώνια - τετράγωνα (9-1, εἰκ. 1, 9-157, εἰκ. 8) μπορεῖ νὰ ἦταν π.χ. βαρίδια ζυγαριᾶς, ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε οὔτε ἂν ὑπῆρχαν ζυγαριᾶς οὔτε ἐμπορεύσιμη ὕλη βάρους 10 γραμμαρίων, ὅσο δηλ. ζυγίζουν τὰ μικρότερα τετράγωνα ὄστρακα¹³. Σὲ λίγα (9-125, εἰκ. 1) εἶναι τριμμένες μερικὲς ἢ ὅλες οἱ γωνίες ἐνῶ στὸ 9-62 (εἰκ. 1) κάτω ἀπὸ τὴν ἀπόφυση εἶχε σχηματισθεῖ ἄτρητη ὀπή. Πειστικὸν δεῖγμα ἡθελημένης διαμορφώσεως ἀποτελεῖ τὸ ὀρθογώνιον 1-19 (εἰκ. 9), πὺ σώζει στὴ φθαρμένη ἀκμὴ πυκνὰ παράπλευρα κτυπήματα λεπτοῦ ἀκιδωτοῦ εργαλείου, μὲ τὸ ὁποῖο διαμορφώθηκε τὸ σχῆμα.

8. Πρβ. λίθινον γλύφανον Lambert ἔ.ἀ. εἰκ. 112:11.

9. J. Belmont - C. Renfrew, Two Prehistoric Sites on Mykonos, *AJA* 68, 1964, 396, πίν. 126:2 καὶ 12. Evans - Renfrew ἔ.ἀ. εἰκ. 62:6, 63:4,5. J. Lavezzi, *Hesperia* 47, 1978, 425, 449-450, πίν. 106:68 καὶ 71. Lambert ἔ.ἀ. πίν. VIII, 2.

10. Πρβ. καὶ ὀστίνες αἰχμὲς βέλους σὲ R. Treuil, *Le Néolithique et le Bronze Ancien Egéens* (Paris 1983) 149-150.

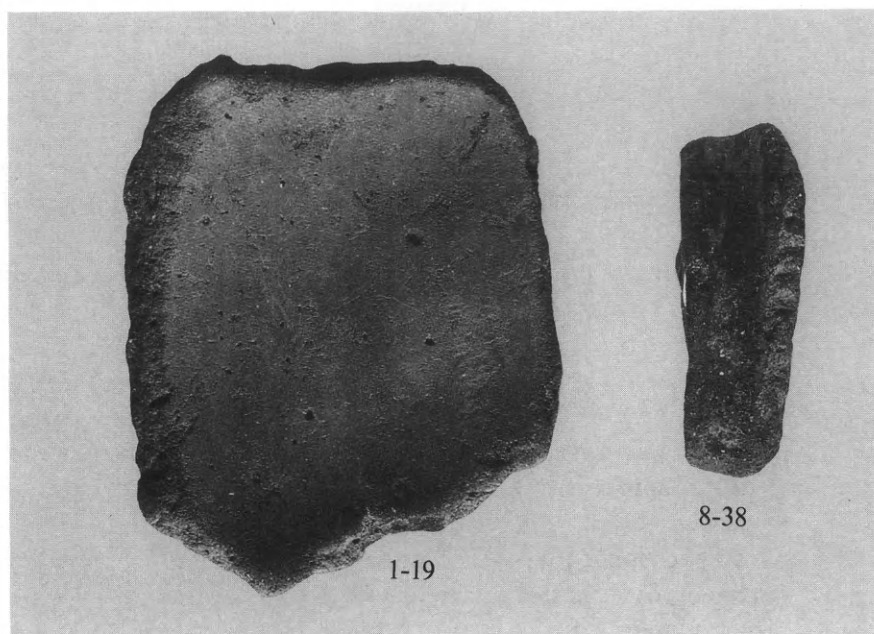
11. Ὁ Γερουλᾶνος ἔ.ἀ. 97 ἀπαριθμεῖ τὰ χαρακτηρι-

στικὰ αἰχμὲς βέλους. Οἱ Evans - Renfrew ἔ.ἀ. 56 καὶ 58 ὑποθέτουν τὴ χρῆση ὀρισμένων αἰχμῶν γιὰ βέλη. Ἡ Perlès στὸ Lambert ἔ.ἀ. 157, κατατάσσει τὶς φολίδες σύμφωνα μὲ τὰ σημεῖα ἐπεξεργασίας.

12. Ἄλλο ἰδιότυπον σχῆμα παρατηροῦν οἱ Evans - Renfrew ἔ.ἀ. 69, εἰκ. 83:12 πίν. L.

13. Ὁ K. Pertuso, *Systems of Weight in the Bronze Age Aegean* (Indiana 1978) 34, θεωρεῖ τὸν πηλὸ ἀκατάλληλον ὑλικὸν γιὰ βαρίδια ζυγαριᾶς τῆς Χαλκῆς ἐποχῆς.

Είκ. 9. Όστρακα που διατηρούν σημεία κοπής με άκιδωτό έργαλειο.

Τὰ κυκλικά (είκ. 4), εϋδιάκριτα πάντοτε, έχουν επανειλημμένα σχολιασθεί, χωρίς ποτέ ή έρμηνεία τους νά προτείνεται με βεβαιότητα¹⁴. Όσο και αν παραμένουν αίνιγματικά, ή άκριβής περιγραφή τών στοιχείων τους και ή έπισημανση όρισμένων χαρακτηριστικών ίσως βοηθήσει μελλοντικά στην αποκάλυψη του προορισμού τους.

Κατ' άρχήν σημειώνεται ότι οι δίσκοι αποτελούν τη μικρότερη κατηγορία τών κομμένων όστράκων. Έντοπίζονται εύκολα μέσα στο ύλικό και διακρίνονται με απόλυτη ασφάλεια, διότι τò κυκλικò σχήμα δέν μπορεί νά προκύψει άφ' έαυτοϋ κατά τη θραύση άγγείων, παρὰ μόνο άπό πυθμένες. Σημεία χρήσεως και φθοράς τών άκμών υπάρχουν, αλλά όχι πάντοτε.

Στους δίσκους, και μάλιστα σε έλάχιστους (2-1, 3-139), σχηματίζεται περι τò σημείο του κέντρου άτρητη όπή διαμ. 1-2 χιλ. ή ανάλογη άμορφη κοιλότητα¹⁵. Η άτρητη όπή σπανίως μεταβάλλεται σε διαμπερή, αν και σε όρισμένους τò βάθος της είναι αρκετά μεγάλο, περίπου 0.001 μικρότερο του πάχους του όστράκου (3-139)¹⁶. Στις κατώτατες φάσεις, την 1η και 2η, τὰ όστρακα με κεντρική όπή είναι σχετικά περισσότερα. Σημειώνεται ακόμα ότι κανένα δείγμα

14. Βιβλιογραφία βλ. σε Α. Hood έ.ά. Έπίσης Μ. Cimbutas κ.ά., *Achilleion* (Los Angeles 1989) 254-256, είκ. 8.8 - 8.12. Α. Hochstetter, *Kastanas, Die Kleinfunde* (Berlin 1987) 86-88. Βλ. επίσης Α. Wace, *BSA* 48, 1953, 17, πίν. 11d. Ε. Brann, *Hesperia* 30, 1961, 342, πίν. 84.

15. Όμοια, πολϋ ρηχή, υπάρχει στο ρομβοειδές 10-

26 (είκ. 5) και σε λίγα ακόμη διαφόρων σχημάτων, αλλά δέν διακρίνεται αν είναι τυχαία ή τεχνητή.

16. Βαθιά άτρητη όπή στο έγγάρακτο 4-45. Όμοια σε Μ. Wijnen, *The Early Neolithic I Settlement at Sesklo* (Leiden 1981) 47, είκ. 14:8.

δεν έχει πλασθεί εξ αρχής ως δίσκος, όποτε ή κατασκευή της όπης στόν πηλό θα ήταν εύκολότατη και ή διάτρηση απόλυτα ασφαλής¹⁷.

Έπικρατούσα μορφή είναι όπωςδήποτε ή ένιαία κυκλική επιφάνεια χωρίς κοιλότητα ή όπή. Τό σημάδι στο κέντρο δεν μπορούσε νά προσδώσει έγκυρότητα ή ιδιαίτερη άξία στο όστρακο, ώστε νά χρησιμεύσει π.χ. ως απόδειξη κατοχής, επιδόσεως, ταυτότητας κλπ., έφ' όσον ή κατασκευή του είναι άπλούστατη και ή τυχόν μίμηση εύχερέστατη. Η επιδιωκόμενη τελειότητα του περιγράμματος, άκόμα και στους πολυγωνικούς δίσκους, φανερώνει ότι τό ακριβές σχήμα είχε πρωταρχική σημασία, ότι ή χρήση τους δεν θα ήταν τόσο πρόσκαιρη όπως τών άλλων κομμένων όστράκων, άκόμα δέ ότι θα ήταν πολυτελέστερη ή «έπισημότερη». Συγχρόνως όμως υπάρχουν δείγματα βαριά πού προέρχονται από πυθμένες άγγείων μετά την άποκοπή του δακτυλίου της βάσεως (2-98), όρισμένα μάλιστα από κατηγορίες χονδρών ή τραχέων σκευών (12-172). Γι' αυτά, όπως έχει σημειωθεί άλλοι¹⁸, ή χρήση θα ήταν ασφαλώς διαφορετική.

Παρά την άδυναμία προσδιορισμού της πιθανής χρήσεως, θα πρέπει νά αναφέρουμε όρισμένους λόγους, για τους όποιους αποκλείονται σκέψεις πού είχαν παλαιότερα διατυπωθεί. Η διάμετρος, τις περισσότερες φορές μικρή, δεν αντιστοιχεί με τό στόμιο λαιμών πιθόσχημων άγγείων, ώστε νά δεχθούμε ότι ήταν πώματα. Έξ άλλου για τόν σκοπό αυτόν δεν θα ήταν αναγκαία ή τελειότητα του περιγράμματος. Επίσης οι προερχόμενοι από κυκλικούς πυθμένες δίσκοι είναι όγκώδεις και έχουν βάρος μέχρι και 100 γραμ. περίπου, μεγαλύτερο ίσως από όσο θα μπορούσαν νά άντέξουν τά μικρά πιθόσχημα.

Στά βάρη άργαλειού¹⁹ χρειάζεται όπωςδήποτε ή διαμετρής όπή για νά δεθεί τό νήμα. Άλλιώς, άν τό νήμα ήταν τυλιγμένο κατά τη διάμετρο, θα γλιστρούσε στην καμπύλη άκμή. Για τη χρήση αυτή καλύτερο θα ήταν ένα άμορφο και βαρύ γωνιώδες όστρακο με εύθύγραμμες πλευρές και πάντως όχι τόσο έλαφρύ όσο τά γνωστά κυκλικά όστρακα γάστρας. Οι διάτρητοι δίσκοι, κυκλικοί ή πολυγωνικοί, είναι πράγματι κατάλληλοι για τό άδράχτι²⁰, όπή όμως υπάρχει σέ έλάχιστο ποσοστό δίσκων. Η πιθανότητα νά χρησίμευαν ως βάρη ζυγαριάς δεν αποκλείεται, αλλά και πάλι ισχύουν όσα προηγουμένως έγράφησαν για τά όρθογώνια ή τετράγωνα όστρακα. Τέλος, άν υποθέσουμε ότι τά χονδρά κομμάτια τών πυθμένων ήταν τριπτήρες, θα πρέπει νά λάβουμε υπ' όψη ότι οι πυθμένες πού βρέθηκαν δεν είναι όλοι επίπεδοι, δεν φέρουν σημεία τριβής, και ότι ό λίθος ως υλικό είναι πάντα καταλληλότερος.

Οί δίσκοι με τό χαρακτηριστικό κυκλικό τους σχήμα έχουν έντοπισθεί από πολύ νωρίς σέ όλες σχεδόν τις θέσεις και σέ πολύ νεότερες έποχές²¹. Είναι όμως πιθανό, άν όχι βέβαιο, ότι οι άνθρωποι της Νεολιθικής έποχής θα χρησιμοποιούσαν και άλλα σχήματα όστράκων, πού δεν έχουμε άκόμα διακρίνει²². Άλλοτε πάλι, όταν απομονώνονται λίγα κομμάτια με σημαν-

17. Στόν Σάλιαγγο οι Evans - Renfrew έ.ά. 69-70 παρατηρούν ότι τά μισά είναι πλασμένα εξ αρχής κυκλικά. Η στρογγυλεμένη άκμή του 12-57 (εικ. 4) είναι άρκετά παραπλανητική, αλλά ή διαφορά χρώματος μεταξύ επιφανείας όστράκου και τομής του στην περιφέρεια δηλώνει την προέλευσή του από σπασμένο άγγείο.

18. Ο Hood έ.ά. και ό J. D. Evans, Excavations in the Neolithic Settlement of Knossos 1957-60, Part I, BSA 59, 1964, 235, πίν. 58, 1-2, υποθέτουν ότι οι μεγαλύτεροι

δίσκοι (διαμ. 0.08 - 0.10 μ. περίπου) ήταν πώματα.

19. Είναι ή έρμηνεία της Gimbutas έ.ά. αλλά από τά τριάντα δείγματα τών εικόνων της μόνο πέντε φέρουν διαμετρή όπή.

20. H. Schliemann, *Ilios* (N. York 1976) 231, 422.

21. M. Popham - L. Sackett, *Lefkandi I* (London 1980) 83-84, πίν. 65a-m.

22. Πρβ. ποικίλα Σάλιαγγο, Evans - Renfrew έ.ά. πίν. L.

τική φθορά των άκμων, χαρακτηρίζονται άπλως ως τριπτήρες ή ειδικότερα τριπτήρες κεραμικής. Χωρίς να άπορρίπτεται ή χρήση αυτή, ή πρόταση θα ήταν πειστικότερη, άν στην ίδια περιοχή είχαν άπομείνει και άλλα κατάλοιπα έργασίας ή έργαστηρίου όπως κακοσχηματισμένα ή κακοψημένα όστρακα κλπ.

Η γενική χρήση των δίσκων σε όλους τους οικισμούς άποδεικνύει τουλάχιστον ότι τα όστρακα έν γενεί άποτελοΰσαν σε δεύτερη φάση χρησιμοποίησιμο ύλικό. Για την παρασκευή και κατανάλωση φαγητών υπήρχε ασφαλώς άνάγκη ύποβοηθητικών μέσων, και άντι να άναζητούν πάντοτε τον όπωσδήποτε πολυτιμότερο όψιανό, έκμεταλλεύονταν την άχρηστη και πρόχειρη κεραμική. Η κατασκευή των μέσων αυτών γινόταν επί τόπου ταχύτατα και ή άπόδοση του έπιθυμητού σχήματος ήταν εύκολότατη. Γι' αυτό, τα κεραμικά έργαλεία παρουσιάζουν άρκετή κανονικότητα και δέν είναι κακότεχνα όπως οί φολίδες όψιανού και πυριτολίθου²³. Κατά συνέπεια είναι φυσικό να περιμένουμε ότι σε κάθε οικισμό, πέρα από τις καθημερινές κοινές βασικές άνάγκες που έξυπηρετούνται από τα κεραμικά ξέστρα, τις άκίδες, τους όπεις και τά «κουτάλια», θα υπήρχαν και άλλα έργαλεία, κατάλληλα για ειδικές τοπικές έργασίες²⁴. Οί κυνηγοί χρειάζονταν βέλη, οί κεραμείς ξέστρα και τριπτήρες για τη διαμόρφωση της έπιφάνειας, οί ψαράδες όπεις για να έπισκευάσουν τα δίχτυα τους, άλλοι τεχνίτες τα σύνεργα για την κατεργασία του δέρματος κλπ.

Ένδιαφέρον θα είχε επίσης ή επέκταση της έξετάσεως στην κεραμική της Χαλκής έποχής, για να διαπιστωθεί άν τυχόν μετά την παρουσία του μετάλλου συνεχίσθηκε ή ίδια συνήθεια για την έξυπνέτηση οικιακών άναγκών. Τέλος, τονίζεται και πάλι ότι το πλήθος των κομμένων όστράκων είναι έντυπωσιακό, άν και ό άκριβής άριθμός τους παραμένει άκαθόριστος. Δέν πρέπει όμως να λησμονούμε ότι ή διάρκεια χρήσεως ήταν μικρή, ή άντικατάσταση συνεχής, ή κατασκευή άπλούστατη και δέν άπαιτούσε καμία έπιτηδειότητα. Έπισταμένη έργαστηριακή έξέταση θα έπιτρέψει στο μέλλον την άυστηρή τυπολογική κατάταξη κατά μορφή, μέγεθος, βάρος, κατηγορία κεραμικής, σημεία φθοράς και λοιπά χαρακτηριστικά.

Από τη μελέτη αυτή διαπιστώνεται μέχρι τώρα ότι ή σπασμένη κεραμική της Νέας Μάκρης είχε μετατραπεί σε ποικιλόμορφα μικρά άντικείμενα και ό άκριβής καθορισμός της δεύτερης, άνεξάρτητης χρήσεως των διαμορφωμένων όστράκων άποκαλύπτει άλλη μία όψη της καθημερινής ζωής των παλαιοτάτων κατοίκων του τόπου μας.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ

23. Γερουλάνος έ.ά. 98.

24. Πρβ. Treuil έ.ά. 171-172.

SUMMARY

CERAMIC TOOLS

The excavations at Nea Makri yielded a great number of pottery fragments, usually of concave walls, which show signs of heavy wear on one or two of their edges; careful examination of these potsherds provided evidence that they had been recut to their present shape with a sharp tool, after the vessels to which they belonged had been broken. This second use is easily recognized in cases where the fragments had been refashioned into curving contours; no such certainty exists for the sherds cut into angular shapes, unless the traces of recutting are very clear and the wear on their edges is particularly heavy.

The fragments form the following groups according to their recutting: 1. Fan-shaped; 2. Leaf-shaped [wide or narrow]; 3. Tongue-shaped; 4. Discs; 5. Rhomboids; 6. Triangular; 7. Rectangular or square.

Thus recut, these sherds were utilized as rudimentary tools for grinding, scraping, piercing and boring; others were used as spoons or even arrowheads. The well documented discs, on the other hand, defy interpretation: on the contrary, careful examination of the examples from the excavation tends to disprove earlier interpretations.

All the shapes listed above are documented in stone tools; this does not necessarily indicate that our ceramic tools served identical purposes as their stone counterparts, since function depends, to a great degree, on the properties of the material used.

ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟΙ ΑΜΦΟΡΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΛΛΑ*

Κατὰ τὶς ἀνασκαφὲς ποὺ διεξάγονται κάθε χρόνο, ἀπὸ τὸ 1981, στὴν ἀγορὰ τῆς ἀρχαίας Πέλλας, στὴν πρωτεύουσα τῆς κοσμοκρατορίας τῶν Μακεδόνων, βρέθηκαν θραύσματα ἀπὸ παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς¹. Τὰ ὄστρακα αὐτά, ποὺ σήμερα φυλάγονται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πέλλας, γίνονται γνωστὰ στὴν ἔρευνα χάρις στὴν καλοσύνη τοῦ ὑπεύθυνου τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῶν συναδέλφου Ἰ. Ἀκαμάτη, ὁ ὁποῖος, μὲ τὴν ἄδεια τῆς Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Μ. Σιγανίδου, μοῦ τὰ παραχώρησε γιὰ μελέτη καὶ δημοσίευση.

1. Στὴ Ν. στοὰ τῆς ἀγορᾶς τῆς Πέλλας (εἰκ. 1, ἀρ. 1) βρέθηκαν μαζί τὰ τρία ὄστρακα ἀρ. 83/3853α,β,γ (εἰκ. 2), ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δύο πρῶτα συγκολλήθηκαν. Ἔτσι τελικὰ ἔχουμε δύο ὄστρακα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ μεγαλύτερο ἔχει μέγ. σῶζ. μήκ. 0.073 μ. καὶ μέγ. σῶζ. ὕψ. 0.058 μ., ἐνῶ τὸ μικρότερο 0.037 καὶ 0.05 μ. ἀντίστοιχα².

Τὸ ὄστρακο ἀρ. 83/3853α+β σῶζει μέρος ἀπὸ τὴν πεπλοφόρο Ἀθηνᾶ τῆς κύριας ὄψης τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα στραμμένης πρὸς τὰ δεξιὰ. Πιὸ συγκεκριμένα ἔχουμε μέρος ἀπὸ τὸ πάνω σῶμα τῆς θεᾶς, ἐνῶ στὰ ἀριστερὰ σῶζεται καὶ ἓνα μικρὸ τμῆμα τοῦ ἱματιδίου της, ποὺ κρεμόταν ἀπὸ τὸν δεξιό της βραχίονα. Ἡ αἰγίδα τῆς Ἀθηνᾶς, ποὺ στὸ ὕψος τοῦ στήθους διακοσμεῖται καὶ μ' ἓνα ἄστρο, ἔχει ἀποδοθεῖ μὲ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα, ἐνῶ λευκὲς κουκκίδες διακοσμοῦσαν καὶ τὴ ζώνη της. Ἡ θέση τῆς τελευταίας, πάνω ἀπὸ τὸ ἀπόπτυγμα, προσδιορίζει καὶ τὸ εἶδος τοῦ πέπλου ποὺ φορᾷ ἡ θεὰ καὶ ποὺ εἶναι ὁ λεγόμενος ἀττικὸς³.

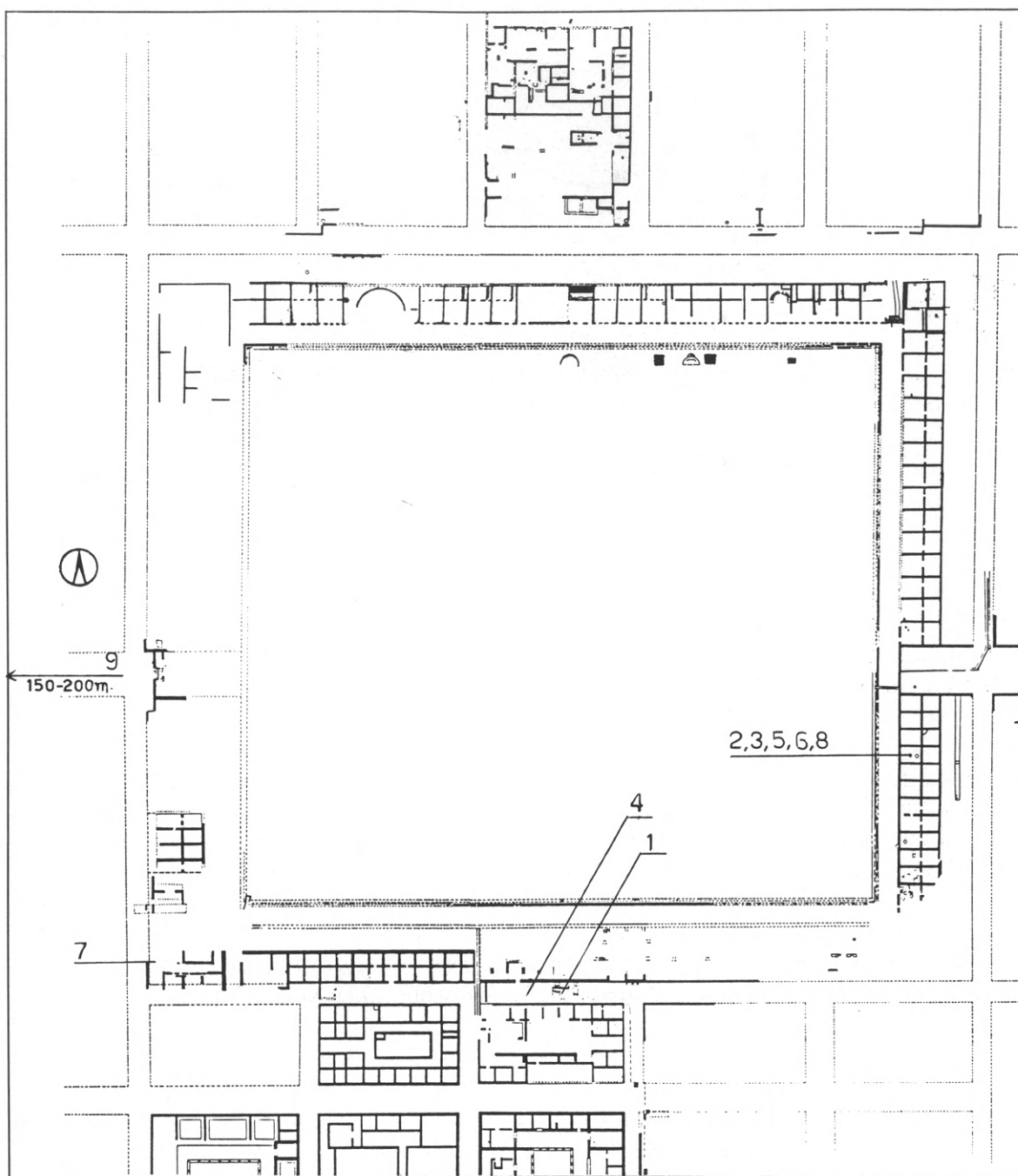
Στὸ μικρότερο ὄστρακο ἔχουμε μέρος ἀπὸ τὸ ἄγαλμα ποὺ διακοσμοῦσε τὸν δεξιὸ προφανῶς κίονα τῆς κύριας ὄψης τοῦ ἀγγείου-ἐπάθλου. Ἐδῶ ἡ μορφή, ποὺ φορᾷ ἐπίσης πέπλο ἀττικοῦ τύπου, ὅπως μᾶς βεβαιώνει ἡ διάταξη τῶν πτυχῶν ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ της πῆχυ, ποὺ προϋποθέτει τὴν παρουσία ζώνης, συγκρατεῖ μὲ τὸ ἀριστερὸ κεκαμμένο χέρι της κάποιον μακρὸ στέλεχος. Οἱ πτυχὲς στὸ πάνω μέρος τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ, μὲ τὸ νὰ μὴν τὸν

* Τὸν συνάδελφο Πάνο Βαλαβάνη εὐχαριστῶ θερμὰ ποὺ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ διαβάσει τὸ χειρόγραφο τῆς ἐργασίας αὐτῆς καὶ νὰ μοῦ κάνει παρατηρήσεις καὶ ὑποδείξεις. Γιὰ διάφορες ἐξυπηρετήσεις εὐχαριστῶ τοὺς Ἰ. Ἀκαμάτη, Ἰ. Κιαγιᾶ, Χ. Ἀνδρεΐδου, Ἐ. Μανακίδου καὶ Μ. Cicişova. Γιὰ τὶς φωτογραφίες τῶν ὀστράκων ἀπὸ τὴν Πέλλα εἶμαι ὑποχρεωμένος στὸν φωτ. Μ. Στεφανίδη, γι' αὐτὴν τῆς εἰκ. 5 στὸ Kunsthistorisches Museum τῆς Βιέννης, ἐνῶ γι' αὐτὲς τῶν εἰκ. 7-8 στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τοῦ Plovdiv.

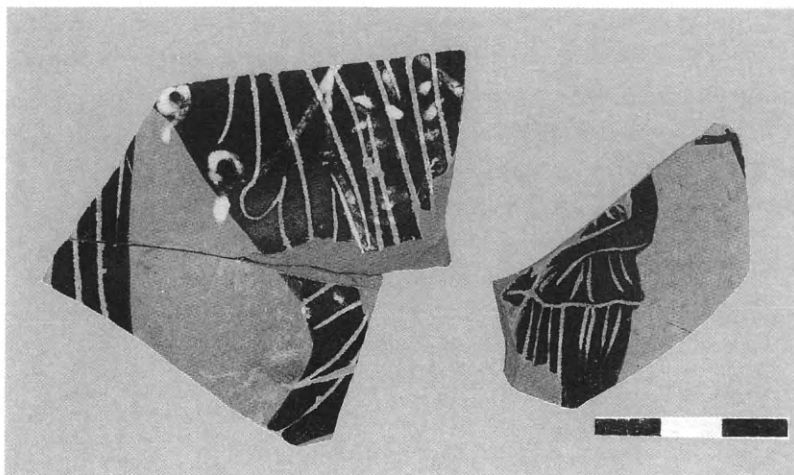
1. Γιὰ τὶς ἀνασκαφὲς αὐτὲς βλ. Ἰ. Ἀκαμάτη, *Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη* 2, 1988, 75 κέ. καὶ σημ. 2, ὅπου καὶ ἡ παλιότερη βιβλιογραφία. Βλ. ἀκόμη τοῦ ἴδιου *Ἐγνατία* 2, 1990, 423 κέ. καὶ σημ. 2 καὶ 8, καὶ Μ. Σιγανίδου, *ΑΔ* 39, 1984, Β, 253.

2. Βρέθηκαν στὸ γέμισμα τοῦ δρόμου, νοτίως τῆς Ν. στοᾶς στὶς 20 Ἰουν. 1983. Τὸ πάχος τοὺς εἶναι γύρω στὸ 0.005 μ.

3. Σχετικὰ μὲ τὸ ἔνδυμα αὐτὸ βλ. καὶ σημ. 13.

Εικ. 1. Πέλλα, κάτοψη της περιοχής της αρχαίας αγοράς.

Εἰκ. 2. Ὅστρακα παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα. Ἀρχαιολ. Μουσ. Πέλλας ἀρ. 83/3853α+β, γ.

διασχίζουν σ' ὅλο τὸ μῆκος του, μᾶς βεβαιώνουν ὅτι στὸν ἀγαλματικὸ αὐτὸν τύπο εἴχαμε τὸ ἀριστερὸ σκέλος ἄνετο καὶ τὸ δεξιὸ στάσιμο⁴. Ἀπὸ τὸ λευκὸ χρῶμα ποὺ κάλυπτε τὸ γυμνὸ χέρι τῆς μορφῆς καὶ ἴσως καὶ τὸ στέλεχος ποὺ κρατοῦσε, σώζονται ἐλάχιστα ἔχνη. Ἡ στενὴ στυλιστικὴ σχέση τῶν ὀστράκων μᾶς μετὰ παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς τῆς Ὁμάδας Hobble καὶ τῆς Σειρᾶς τοῦ Νικομάχου καὶ εἰδικότερα μετὰ τοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο ἀρ. 1188.11-15.5 (B607) καὶ 1873.8-20.369 (B608) τῆς χρονιᾶς τοῦ ἄρχοντος Πυθοδήλου (336/35 π.Χ.), μᾶς βοηθᾷ νὰ ἀναγνωρίσουμε σωστὰ τὴ μορφή στὸ ὄστρακο ἀρ. 83/3853γ⁵. Παρόλο ποὺ ἀπὸ τὴ χρονιά τοῦ ἄρχοντος Πυθοδήλου οἱ ἀγαλματικοὶ τύποι ποὺ ἐπιστέφουν τοὺς κίονες τῆς κύριας ὄψης τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων δὲν ἐπαναλαμβάνονται ἐντελῶς ὅμοιοι στὰ ἀγγεῖα-ἐπαθλα τῆς ἴδιας χρονιᾶς⁶, δὲν πρέπει νὰ ἔχουμε ἀμφιβολία ὅτι στὸ ὄστρακο ἀπὸ τὴν Πέλλα μᾶς ἔχει διασωθεῖ ἓνας ἀγαλματικὸς τύπος Ἀθηνᾶς. Αὐτὸ μᾶς τὸ ἐπιβεβαιώνει ὅχι μόνον τὸ γεγονὸς ὅτι ἔχουμε ἀνάλογα ἀγάλματα τῆς θεᾶς αὐτῆς σὲ παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς τῆς χρονιᾶς τοῦ ἄρχοντος Πυθοδήλου⁷, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι μᾶς ἔχει διασωθεῖ

4. Πρβ. N. Eschbach, *Statuendarstellungen auf panathenäischen Preisamphoren* (Mainz am Rhein 1986) πίν. 29, 4.

5. Βλ. π.χ. J. Frel, *Panathenaic Prize Amphoras* (Ἀθήνα 1973) 27 εἰκ. 27 καὶ CVA Βρετανικοῦ Μουσείου I, III Hf, πίν. 3 ἀρ. 1a καὶ 2a. Γιὰ τοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς τῆς χρονιᾶς τοῦ ἄρχοντος Πυθοδήλου (336/35 π.Χ.), στή «Σειρὰ τοῦ Νικομάχου» καὶ στήν «Ὁμάδα Hobble», βλ. J. Beazley, *ABV* 415, 4· 416, 15· 417, 1-2· Beazley *Addenda*² (Oxford 1989) 108-109 ἀρ. 415.4, 416.15, 417.1 καὶ 417.2 (T. Carpenter)· Eschbach ὁ.π. 109 κέ. Γιὰ ἄλλα ὄστρακα παναθηναϊκῶν ἀμφορέων τῆς

χρονιᾶς τοῦ ἄρχοντος Πυθοδήλου βλ. *Der zerbrochene Krug, Sammlung H.A. Cahn* (Basel 1991) ἀρ. 30 (V. Slehoferova) καὶ *The Athenian Agora XXIII* (Princeton-N. Jersey 1986) 138-139 ἀρ. 290-292 καὶ πίν. 31 ἀρ. 290 (M. Moore - M. Z. Pease Philipides).

6. Βλ. Eschbach ὁ.π. (σημ. 4) 109. Γιὰ τοὺς ἀγαλματικούς αὐτοὺς τύπους πάνω στοὺς κίονες τῆς διακόσμησης τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων καὶ γιὰ τοὺς λόγους τῆς παρουσίας τους βλ. Μ. Τιβέριο, *Ἐγνατία* 2, 1990, 31 κέ.

7. Βλ. Eschbach ὁ.π. (σημ. 4) 113 εἰκ. 60, πίν. 28, I καὶ σ. 124 κέ.

και ή απόληξη του μακριού λοφίου του κράνους της, στο πάνω μέρος της σωζόμενης παράστασης⁸. Τò ἄλλο ἶχνος ἐδῶ, πού διατρέχει λοξά τήν ἐπιφάνεια τοῦ ὄστρακου, πρέπει νά ἀνήκει στή γραμμή πού πλαισίωνε τή δεξιὰ πλευρά τῆς μετόπης στήν κύρια ὄψη τοῦ ἀμφορέα⁹. Σύμφωνα μέ τὰ ἀνάλογα ἀγάλματα Ἀθηνᾶς, πού κοσμοῦν παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς τῆς χρονιᾶς τοῦ ἄρχοντος Πυθοδήλου, πρέπει καί στοῦ δικό μας ὄστρακο ή θεά νά κρατοῦσε στοῦ δεξιῦ της χέρι κλαδί, πάνω στοῦ ὁποῖο θά εἶχαμε μιὰ κουκουβάγια, ἐνῶ μέ τὸ ἀριστερό της στυλίδα¹⁰.

Ὁ Eschbach, στοῦ βιβλίου του γιά τοὺς ἀγαλματικούς τύπους πού διακοσμοῦν τοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., σημειώνει ὅτι ἀνάμεσα στά πέντε σωζόμενα ἀγγεῖα-ἐπαθλα τῆς χρονιᾶς τοῦ ἄρχοντος Πυθοδήλου, πού ἐκεῖνος γνωρίζει, δέν ὑπάρχουν δύο πού νά μποροῦν νά ἀποδοθοῦν μέ βεβαιότητα στοῦ ἴδιου χέρι. Μόνον οἱ παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς στοῦ Cabinet des Médailles ἀρ. 247 καί στοῦ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τοῦ Βόλου ἀρ. 4266/91 ὑπάρχει κάποια πιθανότητα νά ἔχουν ζωγραφιστεῖ ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι¹¹. Ὁ δικός μας παναθηναϊκὸς ἀμφορέας, ὅπως ἤδη σημειώσαμε καί παραπάνω, στυλιστικά βρίσκεται πολὺ κοντὰ στοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀρ. 1188.11-15.5 (B607) καί 1873.8-20.369 (B608)¹². Ἄν συγκρίνουμε τίς σωζόμενες χαρακτὲς πτυχώσεις τῶν ἐνδυμάτων στά ὄστρακά μας μέ τίς ἀντίστοιχες τῶν δύο παραπάνω παναθηναϊκῶν ἀμφορέων, ὅπως καί ὀρισμένες ἄλλες λεπτομέρειες, π.χ. τὸ ἄστρο πού διακοσμεῖ τήν αἰγίδα τῆς Ἀθηνᾶς στὸν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀρ. 1873.8-20.369 (B608) καί στοῦ ὄστρακό μας ἀρ. 83/3853α+β, βεβαιωνόμαστε γιά τὴ στυλιστικὴ συγγένεια καί τῶν τριῶν αὐτῶν ἀγγείων. Ὡστόσο ή πολὺ ἀποσπασματικὴ κατάσταση διατήρησης τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα ἀπὸ τὴν Πέλλα δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά προχωρήσουμε περισσότερο σχετικὰ μέ τὸ θέμα αὐτὸ καί νά ἐπιχειρήσουμε νά τὸν ἀποδώσουμε σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς δύο ἀγγειογράφους πού ἔχουν διακοσμήσει τοὺς δύο παραπάνω παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου. Τὰ δύο τελευταῖα ἀγγεῖα, ἂν καί παρουσιάζουν ἀναμφίβολα στενὲς στυλιστικὲς ὁμοιότητες, δέν ἀποδίδονται στὸν ἴδιο ἀγγειογράφο, δυνατότητα πού ἐγὼ προσωπικὰ δέν τὴν ἀποκλείω ἐντελῶς. Ὡπωσδήποτε τὰ ὄστρακα ἀπὸ τὴν Πέλλα στυλιστικά βρίσκονται πιὸ κοντὰ στὸν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀρ. 1873.8-20.369 (B608)¹³.

Ἀπὸ τὸν ἴδιο παναθηναϊκὸ ἀμφορέα καί μάλιστα ἀπὸ τὴν κύρια ὄψη του, μπορεῖ νά προέρχεται καί τὸ ὄστρακο ἀρ. 83/3852 (εἰκ. 3). Βρέθηκε καί αὐτὸ στή Ν. στοᾶ (εἰκ. 1, ἀρ. 1), πολὺ κοντὰ μ' αὐτὰ τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα ἀρ. 83/3853α+β,γ¹⁴. (Βλ. καί Προσθήκη.) Γιά τὴν πιθανότητα αὐτὴ συνηγορεῖ ὅχι μόνον ή ὕψή τοῦ πηλοῦ τους, πού εἶναι ἐντελῶς ὅμοια, ἀλλὰ καί ή ὁμοιότητα τῶν ἰχνῶν πού ἔχει ἀφήσει ὁ κεραμικὸς τροχὸς στοῦ ἐσωτερικοῦ τους.

8. Γιά ἀνάλογη ἀπόδοση τοῦ λοφίου τοῦ κράνους τῆς Ἀθηνᾶς σὲ παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς βλ. ὁ.π. πίν. 28, 1.

9. Βλ. π.χ. ὁ.π. πίν. 25, 1· 28, 1· 35, 2.

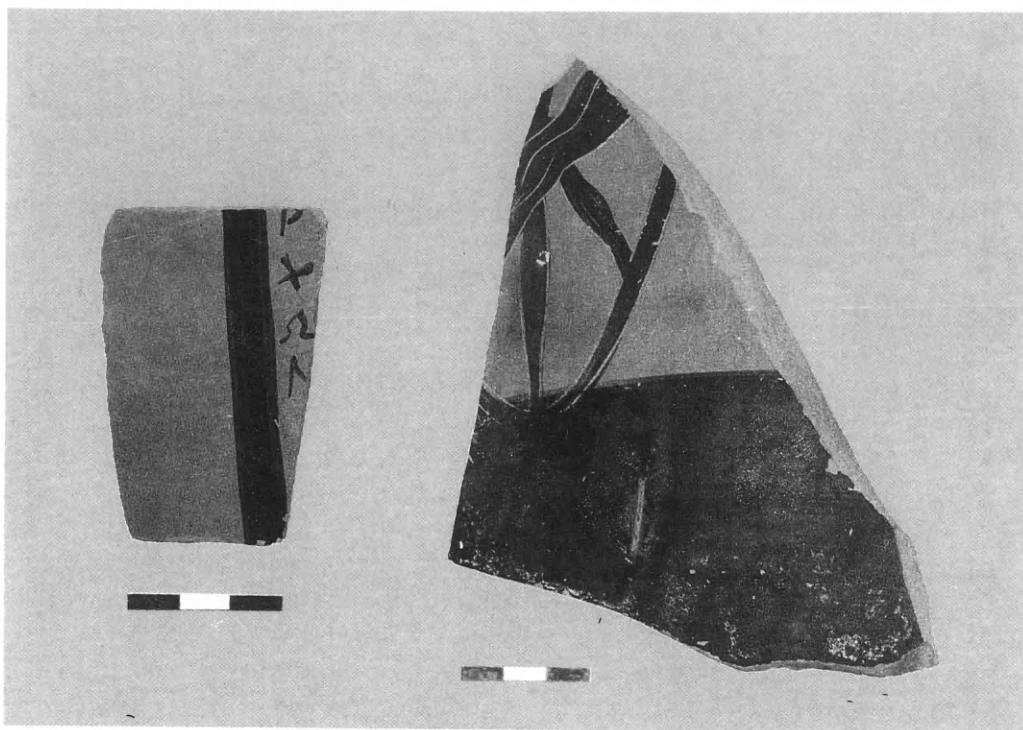
10. Βλ. π.χ. ὁ.π. 113 εἰκ. 60, πίν. 28, 1 καί σ. 124 κέ.

11. Βλ. ὁ.π. 109.

12. Βλ. CVA Βρετανικοῦ Μουσείου 1, III Hf, πίν. 3 ἀρ. 1a καί 2a καί Frel ὁ.π. (σημ. 5). Ὁ Beazley (ABV 417) πιστεῦε ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς παρουσιάζουν στυλιστικὲς ὁμοιότητες. Βλ. σχετικὰ καί σ. 39.

13. Ὁ παναθηναϊκὸς ἀμφορέας τῆς Πέλλας σώζεται σὲ πολὺ ἀποσπασματικὴ κατάσταση, ἔτσι ὥστε νά μὴ μποροῦμε νά ξέρομε ἂν ή Ἀθηνᾶ ἐδῶ φοροῦσε πέπλο «τύπου Hobble», ὅπως στὸν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀρ. 1873.8-20.369 (B608). Κάτι τέτοιο ὅμως τὸ βρίσκω πολὺ πιθανὸν ἐξαιτίας τῆς ἐντονης καμπυλότητος πού δημιουργεῖται στήν περιοχὴ τῆς μέσης τῆς θεᾶς στοῦ ὄστρακο τῆς Πέλλας.

14. Καί τὸ ὄστρακο αὐτὸ βρέθηκε στοῦ γέμισμα τοῦ δρόμου νοτίως τῆς Ν. στοᾶς, στίς 20 Ἰουν. τοῦ 1983. Τὸ πάχος του εἶναι γύρω στὰ 0.005 μ.

Εἰκ. 3-4. Ὅστρακα παναθηναϊκῶν ἀμφορέων. Ἀρχαιολ. Μουσ. Πέλλας ἀρ. 83/3852 καὶ 83/2518.

Ὅ,τι σώζεται ἀπὸ τὴ διακόσμηση στὸ ὄστρακο ἀρ. 83/3852 εἶναι μέρος ἀπὸ ἕναν κίονα, μὲ τμῆμα τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἄρχοντος, γραμμῆς κιονηδόν: [- -- ΑΡΧΩΝ¹⁵. Ἡ λέξη ΑΡΧΩΝ πολὺ πιθανὸν ἦταν καὶ ἡ τελευταία τῆς σχετικῆς ἐπιγραφῆς, ἀφοῦ μετὰ τὸ τελικὸ Ν δὲν φαίνεται νὰ εἶχαμε ἄλλα γράμματα. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς τῆς ἐπιγραφῆς, στὸν ὁποῖο προηγεῖται τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος καὶ ἀκολουθεῖ ὁ προσδιορισμὸς τῆς ιδιότητάς του, εἶναι γνωστὸς καὶ ἀπὸ ἄλλους παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς τοῦ ἄρχοντος Πυθοδήλου¹⁶. Στὸ ὄστρακό μας πιθανότατα σώζεται τμῆμα ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ κίονα. Ἔτσι τὸ ἀγγεῖο μας, μὲ τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ ἄρχοντος νὰ βρίσκεται στὰ δεξιὰ τοῦ κίονα καὶ μὲ τὸ ὄνομά του νὰ προηγεῖται, θυμίζει ὡς πρὸς τὶς λεπτομέρειες αὐτές, τὸν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀρ. 1188.11-15.5 (B607)¹⁷.

15. Τὶς παλιότερες ἐμφανίσεις ἐπιγραφῶν πάνω σὲ παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς ποὺ εἶναι γραμμῆς κιονηδόν τὶς ἔχουμε σὲ ἀγγεῖα-ἔπαθλα τοῦ 367/66 π.Χ. Βλ. Η. Immerwahr, *Attic Script, A Survey* (Oxford 1990) 185 καὶ Π. Βαλαβάνη, *Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια. Συμβολὴ στὴν ἀττικὴ ἀγγειογραφία τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.* (Ἀθήνα 1991) 118 σημ. 282.

16. Π.χ. στὸν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τοῦ Βρετανικοῦ

Μουσείου ἀρ. 1188.11-15.5 (B607) ἔχουμε τὴν ἐπιγραφὴ *Πυθόδηλος ἄρχων*, ἐνῶ στὸν ἀρ. 1873.8-20.369 (B608) τὴν ἐπιγραφὴ *Πυθόδηλος (ἡ)ρχεν*. Βλ. CVA Βρετανικοῦ Μουσείου 1, III Hf, σ. 3-4 καὶ πίν. 3 ἀρ. 1a καὶ 2a. Πρβ. J. Beazley, *AJA* 47, 1943, 458 ἀρ. 4.

17. Βλ. CVA Βρετανικοῦ Μουσείου 1, III Hf, πίν. 3, ἀρ. 1a.

2. Στην 'Α. στοά της αγοράς της Πέλλας, στο γέμισμα ενός πηγαδιού στο δωμάτιο 18 (είκ. 1, άρ. 2) και σε βάθ. 9.80-10.30 μ., βρέθηκε το όστρακο άρ. 83.2518¹⁸, που προέρχεται από τη β' όψη ενός παναθηναϊκού άμφορέα (είκ. 4). Το όστρακο, μέγ. σωζ. ύψ. 0.14 μ. και μέγ. σωζ. πλάτ. 0.11 μ., σώζει τμήμα ενός τροχού άρματος άποδομένου με έμφανή σύντμηση, έτσι ώστε να έχουμε μια αίσθηση βάθους και τμήμα από ένα γυμνό σκέλος μιας άνδρικής μορφής, που, με έντονο διασκελισμό, κατευθύνεται προς τα δεξιά. Χωρίς άμφιβολία στο όστρακο αυτό θα θέλαμε να σώζεται κάτι περισσότερο από τη διακόσμησή του. Παρόλα αυτά όμως, ό,τι σώζεται μάς επιτρέπει να είμαστε βέβαιοι για το θέμα της παράστασής του, με άλλα λόγια να γνωρίζουμε το άγώνισμα στο όποιο ο παναθηναϊκός άμφορέας, από τον όποιο προέρχεται το όστρακό μας, είχε δοθεί ως έπαθλο. Πρόκειται προφανώς για το άγώνισμα του *άποβάτη δρόμου*, ενός άγωνίσματος που ή καθιέρωσή του στα Παναθήναια, στη μεγάλη γιορτή της 'Αθήνας, άναγόταν στον μυθικό 'Εριχθόνιο¹⁹. Μια σύγκριση με ανάλογες παραστάσεις πείθει, νομίζω, για την άναγνώριση αυτή, όπως π.χ. με την παράσταση του άποβάτη δρόμου που διακοσμεί την κύρια όψη του κωδ. κρατήρα στη Βιέννη άρ. 1049, που χρονολογείται στη δεκαετία 380-370 π.Χ. και άποδίδεται στον ζ. της Ουψάλας²⁰ (είκ. 5). Στην παράσταση μάλιστα αυτή το ότι το άποβατικό τέθριππο το οδηγεί ο 'Ερμής μάς κάνει να σκεπτόμαστε μήπως ο άποβάτης έδω είναι ο ίδιος ο 'Εριχθόνιος, ο μυθικός ίδρυτής του άγωνίσματος στα Παναθήναια²¹. Δύο άμφορείς παναθηναϊκού σχήματος που άπεικονίζονται έδω, άνάμεσα στα πόδια του 'Ερμή και κάτω από τα σώματα των άλόνων, ενισχύουν ίσως την υπόθεσή μας αυτή²². Τόσο στον κρατήρα της Βιέννης όσο και στο όστρακο του παναθηναϊκού άμφορέα της Πέλλας είναι πιθανόν ότι έχει άπεικονιστεί ή στιγμή εκείνη του άγωνίσματος κατά την όποια ο άποβάτης έχει μόλις ολοκληρώσει την επικίνδυνη τελική του κάθοδο από τον δίφρο του άρματος και πρόκειται να διανύσει το υπόλοιπο της διαδρομής, άπόσταση ενός σταδίου σύμφωνα με τις γραπτές μαρτυρίες, τρέχοντας και κρατώντας τον όπλισμό του²³. 'Αξίζει έδω να γίνει ιδιαίτερη μνεία μιας πολύ χαρακτηριστικής λεπτομέρειας: ο ήνίοχος του άρματος στον κρατήρα της Βιέννης γυρίζει την κεφαλή του προς τα πίσω, προς τον άποβάτη προφανώς, για να διαπιστώσει αν όλα εξελίχθηκαν όμαλά κατά την επικίνδυνη αυτή φάση του άγωνίσματος.

Στο όστρακό μας το τέθριππο πρέπει να κατευθυνόταν προς τα άριστερά²⁴, όπως διαπιστώ-

18. Βρέθηκε στις 25 'Ιουλ. 1983 και έχει πάχ. 0.012 μ.

19. Για τις σχέσεις του 'Εριχθονίου με τον άποβάτη άγώνα βλ. *LIMC* IV 1 (1988) 936 κέ., 947 κέ. λ. *Erechtheus* (U. Kron) *RE* I 2815 λ. *άποβάτης* (Reisch) W. Burkert, *Homo Necans* (Berkeley - Los Angeles - London 1983) 156 Jacoby, *FGrHist* IIIb (Suppl.) II 334 F4 και *FGrHist* II B 239, 10 A. Michaelis, *Der Parthenon* (Leipzig 1871) 215, 217-220, 324 D. Kyle, *Athletics in Ancient Athens* (Leiden 1987) 188 και σημ. 79. Για το άγώνισμα του άποβάτη άγώνα στη μυκηναϊκή εποχή βλ. E. Rystedt στο *Problems in Greek Prehistory* (1988) 437 κέ. (έκδ. E. French - K. Wardle).

20. CVA Βιέννης 3, 30 και πίν. 130, 1 και 2 (F. Eichler) J. Beazley, *ARV*² 1437, 7.

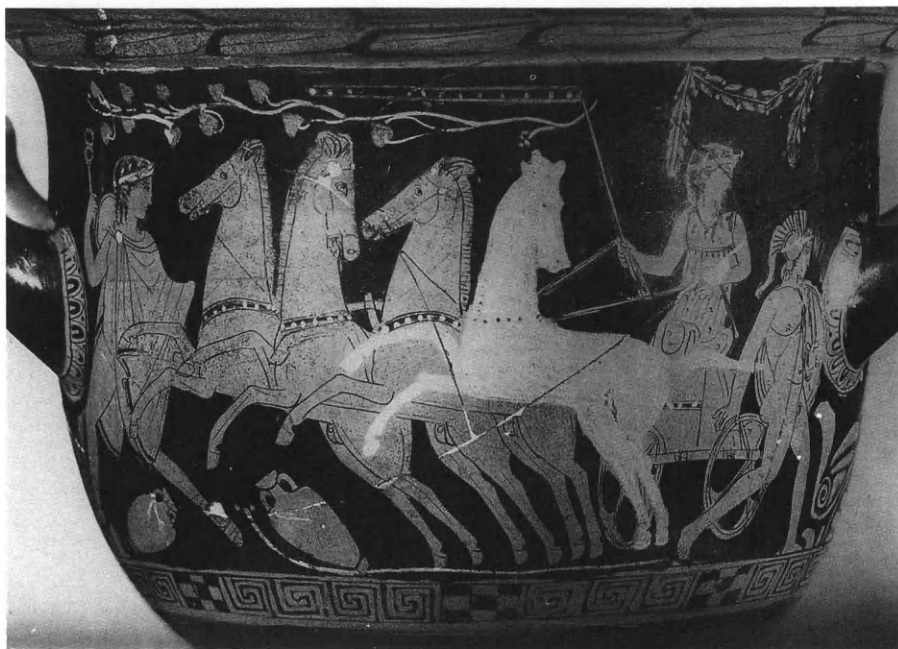
21. Με τον 'Εριχθόνιο θα μπορούσε ίσως να ταυτιστεί ο άποβάτης και στις σχετικές παραστάσεις, στις όποιες παρίσταται και ή θεά 'Αθηνά μόνη της ή μαζί με άλλες θεότητες. Βλ. π.χ. *LIMC* IV 1 (1988) 936 άρ. 49-51

λ. *Erechtheus*. Πρβ. και CVA Ταρκύνιας 2, III I, πίν. 13, 3.

22. Και ο J. Beazley, *ARV*² 1437, 7 μιλά για Παναθήναια.

23. Είναι πολύ χαρακτηριστική ή περιγραφή του Διον. 'Αλικ., 'Αρχ. Ρωμ. VII 73:... *άποπηδώντες από των άρμάτων οί παροχούμενοι τοίς ήνίοχοις, ούς οί ποιηται μέν παραβάτας, 'Αθηναίοι δε καλοῦσιν άποβάτας, τον σταδιαόν άμιλλώνται δρόμον αυτοί προς αλληλους*. Για τις πηγές τις σχετικές με τον άποβάτη άγώνα, βλ. *RE* I 2814 κέ. στο λ. *άποβάτης*. Πρβ. επίσης Michaelis δ.π. (σημ. 19) 324 και N. B. Crowther, *JHS* 111, 1991, 174 κέ.

24. Είναι πολύ πιθανόν ότι στο όστρακο αυτό έχουμε τον άριστερό *άποβατικών τροχόν*. Στην άποψη αυτή μάς οδηγούν τόσο οί σωζόμενες λεπτομέρειες της παράστασης όσο κυρίως ή σύγκρισή της με ανάλογες, όπως π.χ. μ' αυτήν που διακοσμεί τον κωδ. κρατήρα στη Βιέννη άρ. 1049 (βλ. CVA Βιέννης 3, πίν. 130, 1 και 2 και έδω είκ. 5).

Εἰκ. 5. Ἀττικὸς κωδ. κρατήρας. Βιέννη, Kunsthistorisches Museum ἀρ. 1049 (φωτ. Μουσείου).

νεται καὶ σ' ὅλες τὶς σχετικὲς παραστάσεις ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.²⁵ Καὶ αὐτὸ συμβαίνει προφανῶς ἐπειδὴ οἱ τεχνίτες ἐπιδιώκουν νὰ προβάλουν τὸν ἀποβάτη, ὁ ὁποῖος βρίσκεται συνήθως στὰ ἀριστερὰ τοῦ ἡνίοχου ποὺ ὀδηγοῦσε τὸ ἄρμα²⁶. Καὶ βρίσκεται στὰ ἀριστερὰ γιὰ νὰ μὴν ἐμποδίζει τὸν ἡνίοχο μὲ τὴν ἀσπίδα του, τὴν ὁποία φυσικὰ κρατοῦσε μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι. Ἐπομένως μόνο μὲ μιὰ κατευθυνση τοῦ ἄρματος πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἐπιτευχθεῖ ὁ ἐπιδιωκόμενος σκοπός, δηλαδὴ ἡ προβολὴ τοῦ ἀποβάτη. Ἀλλὰ τὸ ὅτι τὸ ἄρμα στὸ ὄστρακὸ μας κατευθυνόταν πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὶς σωζόμενες ἐδῶ λεπτομέρειες. Ἄν κατευθυνόταν πρὸς τὰ δεξιὰ θὰ ἔπρεπε κανονικὰ νὰ μᾶς εἶχε σωθεῖ κάτι ἀπὸ τὸν ἄξονα τῶν δύο ἀποβατικῶν τροχῶν του καὶ ὁπωσδήποτε κάτι ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν δίφρο του, πράγμα ποὺ ὅμως δὲν συμβαίνει. Τίποτε ἀπὸ τὰ παραπάνω δὲν διακρίνεται.

Εἶναι πολὺ λίγοι οἱ σωζόμενοι παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς ποὺ φέρουν στὴ δευτερεύουσα ὄψη τους ἀπεικόνιση ἀποβάτη ἀγώνα. Προσωπικὰ γνωρίζω μόνο δύο (ἢ πέντε), ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου καὶ στὸν 4ο αἰ. π.Χ.²⁷ Ἡ σπανιότητα ἀκριβῶς αὐτὴ μὲ κάνει νὰ σκέπτομαι μήπως τὸ ἔπαθλο στὸ παναθηναϊκὸ αὐτὸ ἀγώνισμα, ποὺ χαρακτηριζόταν ὡς τὸ

25. Γιὰ παλιότερες ἀπεικονίσεις ἀποβάτη ἀγώνα μὲ τὸ ἀποβατικὸ ἄρμα νὰ κατευθύνεται πρὸς τὰ δεξιὰ βλ. π.χ. CVA Ταρκύνιας 2, III I, πίν. 13, 3 καὶ ἐδῶ εἰκ. 6.

26. Οἱ παραστάσεις ἀποβάτη ἀγώνα μὲ τὸν ἀποβάτη νὰ βρίσκεται στὰ δεξιὰ τοῦ ἡνίοχου εἶναι πολὺ σπάνιες. Βλ. π.χ. CVA Ταρκύνιας 2, III I, πίν. 13, 3 καὶ ἐδῶ εἰκ. 6.

27. Ὁ ἓνας σώζεται ἀκέραιος καὶ ἀποκτήθηκε σχετικὰ πρόσφατα ἀπὸ τὸ Μουσεῖο Paul Getty στὸ Malibu· εἶναι τῆς χρονιᾶς τοῦ ἄρχοντος Θεοφράστου (340/39 π.Χ.). Βλ. Βαλαβάνη ὁ.π. (σημ. 15) 254 κέ., πίν. 86, 87. [Τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ ἴσως μνημονεύει καὶ ἡ E. Simon, *The Kurashiki Ninagawa Museum* (Mainz on Rhine 1982) 110

Εἰκ. 6. Ἀττικὸς κιον. κρατήρας. Arezzo, Museo Civico ἀρ. 1413 (φωτ.: *L'archeologia racconta lo sport nell'antichità* (1988) πίν. XXXII).

σεμνότατον καὶ κάλλιστον τῶν ἀγωνισμάτων²⁸, δὲν ἦταν πάντοτε ἀμφορεῖς ἐλαίου. Ἐτσι π.χ. σ' ἓναν ἐρυθρόμορφο ἀττικὸν κιον. κρατήρα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. στὸ Arezzo²⁹ (εἰκ. 6), ὅπου ἔχουμε πιθανότατα ἀπεικόνιση ἀποβάτη δρόμου, ἡ παρουσία ἐνὸς τρίποδα πάνω σ' ἓνα κίονα πιστεύω ὅτι ἀποτελεῖ νύξη γιὰ τὸ εἶδος τοῦ ἐπάθλου ποὺ δινόταν στοὺς νικητὲς τοῦ ἀγωνίσματος³⁰. Στὸν κρατήρα τοῦ Arezzo ὁ ἀποβάτης εἰκονίζεται τὴ στιγμὴ ποὺ ἀφήνει τὴ στεφάνη τοῦ

δίνοντας τὴν πολὺ χρήσιμη πληροφορία ὅτι βρέθηκε μαζί μ' ἓναν ἐξαίρετο μελαμβαφὴ καλ. κρατήρα τῆς Συλλογῆς Ninagawa στὸ Kurashiki τῆς Okayama στὴν Ἰαπωνία. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση θὰ πρέπει ἡ χρονολογία τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα στὸ 339/38 π.Χ., ποὺ δίνεται στὸν Κατάλογο τῆς Συλλογῆς, νὰ διορθωθεῖ σὲ 340/39 π.Χ.]. Ἀπὸ τὸν ἄλλο παναθηναϊκὸ ἀμφορέα μὲ ἀπεικόνιση ἀποβατικοῦ ἀγῶνα ἔχει διασωθεῖ μόνο ἓνα ὄστρακο, ποὺ σήμερα βρίσκεται στὴ Χαϊδελβέργη. Βλ. CVA Heidelberg 1, πίν. 38, 4. Ὁ Βαλαβάνης ὁ.π. 258 κέ. πίν. 91β πιστεύει, ὅχι χωρὶς λόγο, ὅτι καὶ ὁ ἀποσπασματικὰ σωζόμενος παναθηναϊκὸς ἀμφορέας στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ ἀρ. P19531 (*The Athenian Agora* XXIII 137 ἀρ. 276), τὸν ὁποῖο χρονολογεῖ στὴ χρονιὰ τοῦ ἄρχοντος Θεοφράστου (340/39 π.Χ.), ἀπεικόνιζε ἐπίσης ἀποβατικὸ ἀγῶνα. Δὲν ἀποκλείεται ἀκόμη καὶ ἓνας παναθηναϊκὸς ἀμφορέας στὸ Παρίσι, Bibliothèque Nationale ἀρ. 246 νὰ ἀπεικόνιζε ἀγῶνα ἀποβάτη. Βλ. Βαλαβάνη ὁ.π. 256 καὶ πίν. 89. Πολὺ πιθανὸν καὶ ἓνας πρόσφατα

δημοσιευμένος παναθηναϊκὸς ἀμφορέας στὸ Giessen, ποὺ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., νὰ ἔφερε παράσταση ἀγῶνα ἀποβάτη. Βλ. N. Eschbach, *JdI* 107, 1992, 33 κέ., 39 κέ. καὶ πίν. 12. Γιὰ βιβλιογραφία σχετική μὲ τὸν ἀποβατικὸ ἀγῶνα βλ. Βαλαβάνη ὁ.π. 255 σημ. 557. Πρβ. καὶ R. Clavaud, *Démosthène, Discours d'apparat (Epitaphios, Eroticos)* (Paris 1974) 135 κέ., Kyle ὁ.π. (σημ. 19) 45-46, 49-50, 63-64 καὶ ἰδιαίτερα 188-189 μὲ βιβλιογραφία κυρίως στὶς σημ. 79 καὶ 82, καὶ K. Tancke, *JdI* 105, 1990, 112 κέ.

28. Ψευδοδημοσθένης, *Ἐρωτικὸς* 23-25 (ἐκδ. R. Clavaud).

29. *L'archeologia racconta lo sport nell'antichità* (Firenze 1988) πίν. XXXII (φωτ. σ. 52) καὶ σ. 122 ἀρ. 68 (Paola Zamarchi - Grassi).

30. Καὶ ὁ Kyle ὁ.π. (σημ. 19) 188, μὴ γνωρίζοντας παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς ποὺ εἰκονίζουν ἀποβάτη ἀγῶνα, πιστεύει ὅτι τὸ ἐπάθλο στὸ ἀγώνισμα αὐτὸ δὲν ἦταν ἀμφορεῖς ἐλαίου. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. καὶ σ. 39.

δίφρου τοῦ ἄρματος του, ἐνῶ κρατᾷ καὶ δόρυ, πράγμα ἐξαιρετικὰ σπάνιο γιὰ τὶς ἀπεικονίσεις τοῦ ἀποβάτη δρόμου³¹. Δὲν κρατοῦν δόρυ π.χ. οἱ ἀποβάτες στὸ ἐσωτερικὸ τῆς γνωστῆς ἀργυρῆς φιάλης ἀπὸ τὸ Duvanli, σήμερα στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τοῦ Plovdiv ἀρ. 1515³² (εἰκ. 7-8). Τὸ σκεῦος αὐτό, μαζὶ μὲ τὴ λίγο παλιότερη ζωφόρο τοῦ Παρθενώνα, μᾶς δίνουν τὶς ἀμεσότερες ἀπεικονίσεις τοῦ ἀποβάτη δρόμου στὴν ἐλληνικὴ τέχνη. Στὴ φιάλη τοῦ Plovdiv ἔχουμε τέσσερα ἀποβατικά ἄρματα μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ ἀριστερά, μὲ τοὺς διαγωνιζόμενους ἀποβάτες τοὺς σὲ διάφορες στάσεις, πράγμα ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ γνωρίσουμε πληρέστερα ὀρισμένες λεπτομέρειες τοῦ ἰδιαίτερα ἐπίπονου ὅσο καὶ θεαματικοῦ αὐτοῦ ἀγωνίσματος. Δύο ἀπ' αὐτοὺς εἰκονίζονται ἔχοντας τὸ ἀριστερό τους πόδι νὰ πατᾷ πάνω στὸν ἄξονα τῶν τροχῶν, ἔξω ἀπὸ τὸν δίφρο τοῦ ἄρματος, ἕνας ἄλλος ἔχει ἤδη ἀποσύρει τὸ ἀριστερό του πόδι ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ καὶ ἐτοιμάζεται προφανῶς γιὰ τὸ ἄλμα ἀπὸ τὸν δίφρο, ὅπως μᾶς δείχνει ἡ κατὰ τρία τέταρτα καὶ ἀπὸ τὴ μέσα πλευρὰ ἀπόδοση τοῦ σκέλους του, ἐνῶ ὁ τέταρτος ἔχει ἤδη τὸ ἀριστερό του πόδι, ποὺ εἶναι ἐπίσης ἀποδομένο ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ του, μετέωρο, λίγο ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἔδαφος³³. Τὶς διαφορετικὲς στάσεις τῶν ἀποβατῶν ἐπιτείνει καὶ ὁ διαφορετικὸς τρόπος ἀπόδοσης τῆς ἀσπίδας τοὺς. Ὁ πολεμιστὴς ποὺ ἡ ἀσπίδα του ἀποδίδεται χωρὶς καμιὰ σύντμηση, ὡς πλήρης κύκλος, πρέπει νὰ εἰκονίζεται στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπίπονης προσπάθειας τοῦ ἄλματος ἀπὸ τὸν δίφρο τοῦ ἄρματος. Οἱ δύο προηγούμενοί του, μὲ τὶς ἀσπίδες τοὺς ἀποδομένες κατὰ τρία τέταρτα, πρέπει νὰ ἀπεικονίζονται σὲ μιὰ κάπως μεταγενέστερη χρονικὴ στιγμή, μὲ πιὸ προχωρημένον προφανῶς ἐκείνον ποὺ ἡ ἀσπίδα του ἔχει ὡς ἐπίσημον ἕνα ἄλογο. Αὐτὸ μᾶς τὸ βεβαιώνει ἡ χαρακτηριστικὴ στάση τοῦ ἀριστεροῦ του ποδιοῦ, τὴν ὁποία περιγράψαμε παραπάνω καὶ ἡ ὁποία συνοδεύεται ἀπὸ μιὰ σαφὴ στροφὴ τοῦ σώματός του πρὸς τὰ ἀριστερά, σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὴν κάπως διαγώνια θέση τῆς ἀσπίδας του. Τέλος, ὁ πολεμιστὴς τοῦ ὁποίου ἡ ἀσπίδα ἀποδίδεται κατὰ τρία τέταρτα καὶ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ της, βρίσκεται χωρὶς ἀμφιβολία σὲ μιὰ πολὺ πιὸ προχωρημένη χρονικὴ στιγμή, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ τελικὸ του ἄλμα. Μᾶς τὸ ἐπιβεβαιώνει ἡ θέση τῆς ἀσπίδας του καὶ τὸ μετέωρο ἀριστερό του πόδι, ὅπως καὶ ἡ ἔντονη στροφὴ τοῦ σώματός του πρὸς τὰ ἀριστερά. Ὅλα αὐτὰ μᾶς δημιουργοῦν πολὺ πετυχημένα τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲν θὰ ἀργήσει ἡ στιγμή ποὺ ὁ ἀποβάτης αὐτὸς θὰ ἀπογειωθεί πλήρως ἀπὸ τὸν δίφρο του καὶ θὰ προσγειωθεί στὸ ἔδαφος.

Εἶναι δύσκολο νὰ χρονολογηθεῖ, μέσα σὲ στενὸ πλαίσιο, ὁ παναθηναϊκὸς ἀμφορέας τῆς Πέλλας ποὺ εἶχε δοθεῖ ὡς ἔπαθλο σὲ ἀγὼνα ἀποβάτη δρόμου, ἐξαιτίας τῆς πολὺ ἀποσπασματικῆς του κατάστασης. Ὡστόσο ὅσες λεπτομέρειες σώζονται στὸ ὄστρακὸ μας, κυρίως τοῦ σκέλους τοῦ ἀποβάτη, μὲ κάνουν νὰ προτείνω μιὰ χρονολόγηση στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Ἀπὸ τὸν ἴδιο παναθηναϊκὸ ἀμφορέα μᾶς ἔχουν σωθεῖ πιθανὸν καὶ ἄλλα ὄστρακα. Πιὸ συγκεκριμένα στὸ ἴδιο μέρος καὶ — ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα³⁴ — στὸ ἴδιο βάθος ὅπου βρέθηκε τὸ ὄστρακο μὲ τὴν παράσταση τοῦ ἀποβάτη δρόμου, ἀποκαλύφθηκαν ἄλλα τέσσερα ὄστρακα

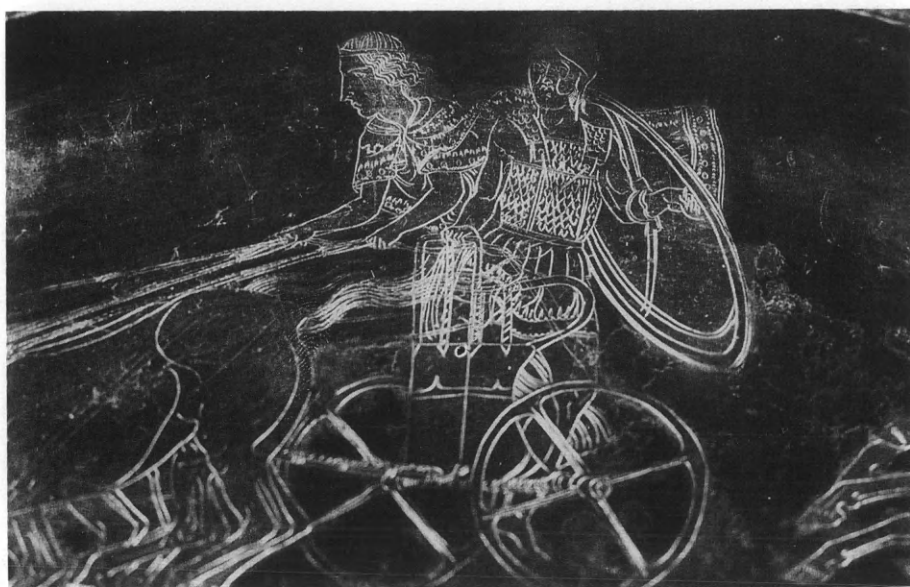
31. Ὡς πρὸς τὸν ὀπλισμὸ τοῦ ἀποβάτη γραπτὲς μαρτυρίες ἀναφέρουν ὅτι εἶχε ἀσπίδιον καὶ τριλοφίαν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς. Πουθενὰ δὲν γίνεται λόγος γιὰ δόρυ. Βλ. Michaelis ὁ.π. (σημ. 19) 324 καὶ RE I 2814 στὸ λ. ἀποβάτης. Δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανο ὁ ἀγγειογράφος τοῦ κρατήρα τοῦ Arezzo (εἰκ. 6) ἀπὸ παραδρομὴ νὰ ἀπεικόνισε τὸν ἀποβάτη κρατώντας δόρυ.

32. I. Venedicov - T. Gerassimov, *Thrakische Kunst*

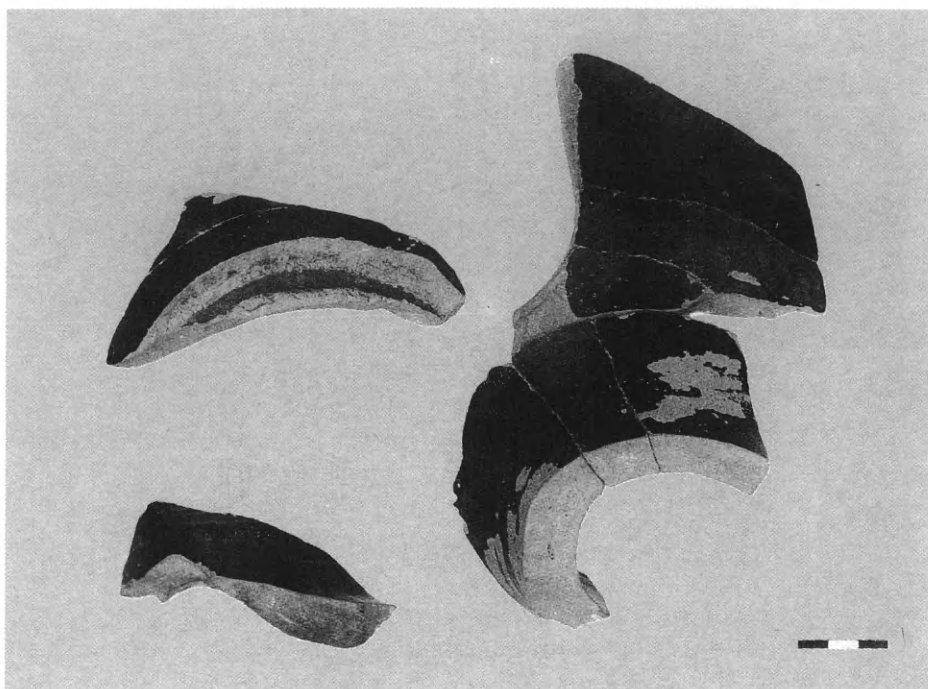
(Wien - München 1973) 344 καὶ εἰκ. 170-172.

33. Γιὰ μιὰ ἀνάλογη ἀπεικόνιση ἀποβάτη βλ. π.χ. H. Metzger, *Recherches sur l'imagerie athénienne* (Paris 1965) πίν. XXVIII.

34. Πρόκειται γιὰ τὸ ὄστρακο ἀρ. 83.3856 ποὺ βρέθηκε σὲ βάθ. 6.50-7.50 μ., δηλαδὴ ψηλότερα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα, ποὺ βρέθηκαν σὲ βάθ. 9.80-10.30 μ. καὶ μ' ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα κολλάει. Βλ. σχετικὰ παρακάτω.

Είκ. 7-8. Ἀσημένια φιάλη. Ρλονdiv, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο ἀρ. 1515 (φωτ. τοῦ Μουσείου).

Εἰκ. 9. Ὅστρακα παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα. Ἀρχαιολ. Μουσ. Πέλλας ἀρ. 83/3856 (κάτω δεξ.), 83/3854δ (πάνω δεξ.), 83/3854η (πάνω ἀριστ.) καὶ 83/3854γ (κάτω ἀριστ.).

ἀπὸ παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς (εἰκ. 1, ἀρ. 2), τὰ ὁποῖα δυστυχῶς δὲν σώζουν τίποτε ἀπὸ διακόσμηση (εἰκ. 9). Ὅτι τὰ τέσσερα αὐτὰ ὅστρακα ἀνήκουν στὸν ἴδιο παναθηναϊκὸ ἀμφορέα μ' αὐτὸν ποὺ ἀνήκει καὶ τὸ ὅστρακο μὲ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ ἀποβάτη εἶναι μιὰ δυνατότητα ποὺ ἐνισχύεται ὄχι μόνο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλα τὰ παραπάνω ὅστρακα βρέθηκαν στὸ ἴδιο μέρος, ἔχουν ἴδιας ἀπόχρωσης μαῦρο γάνωμα καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τους τὰ ἴχνη τοῦ κεραμικοῦ τροχοῦ εἶναι ὅμοια, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι τόσο τὸ χρῶμα ὅσο καὶ ἡ ἐνγένει υῤῥή τοῦ πηλοῦ τους παρουσιάζει χαρακτηριστικὲς ὁμοιότητες.

Τὸ ὅστρακο ἀρ. 83.3856 (εἰκ. 9, κάτω δεξ.), μέγ. σωζ. μήκ. 0.11 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὕψ. 0.05 μ., προέρχεται ἀπὸ τὸ πάνω μέρος τοῦ ποδιοῦ τοῦ ἀγγείου³⁵. Ἐπειδὴ ὁ παναθηναϊκὸς ἀμφορέας ἀνήκει στὸν προχωρημένο 4ο αἰ. π.Χ., δὲν ἔχουμε ἐδῶ τὸ γνωστὸ ἀκτινωτὸ κόσμημα ποὺ συναντοῦμε στὰ παλιότερα παναθηναϊκὰ ἀγγεῖα³⁶. Στὸ ὅστρακο αὐτὸ κολλᾷ τὸ ὅστρακο ἀρ. 83.3854δ³⁷ (εἰκ. 9, πάνω δεξ.), μὲ μέγ. σωζ. ὕψ. 0.11 μ. καὶ μέγ. σωζ. πλάτ. 0.10 μ., ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος τοῦ ἀγγείου. Στὰ σημεῖα ἐπαφῆς τῶν δύο ὁστράκων

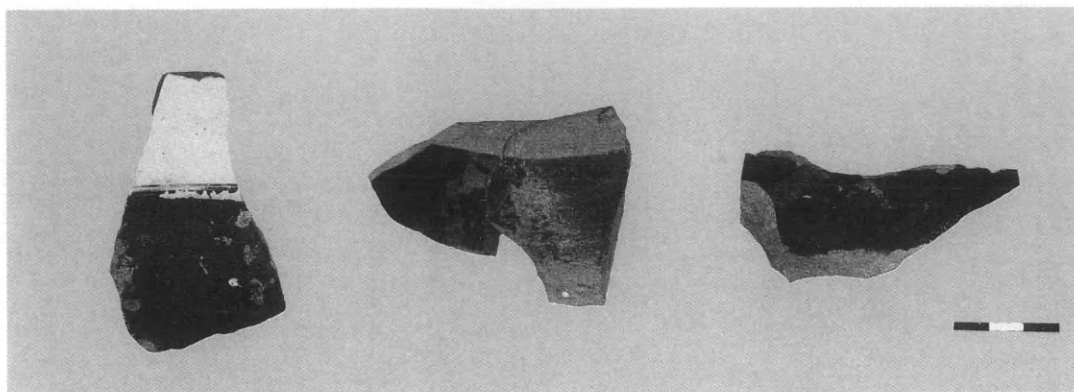
35. Βρέθηκε στίς 19 Ἰουλ. 1983.

36. Γιὰ τὸ κόσμημα αὐτὸ στοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς βλ. Βαλαβάνη ὁ.π. (σημ. 15) 120 σημ. 288.

37. Βρέθηκε στίς 25 Ἰουλ. 1983. Στὸ κατώτερο ση-

μεῖο τοῦ τὸ ὅστρακο ἔχει πάχ. 0.023 μ. καὶ στὸ ἀνώτερο 0.015 μ. Στὸ ἐσωτερικὸ του παρατηροῦνται ἴχνη ἀπὸ φωτιά.

Εικ. 10. Ὅστρακα παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα. Ἀρχαιολ. Μουσ. Πέλλας ἀρ. 83/2520 (ἀριστ.), 83/3854ζ (μεσαῖο) καὶ 83/3854ε (δεξ.).

ὑπάρχει κάποια ἰώδης οὐσία (πηλός;) πὺν πιθανὸν χρησιμοποιήθηκε στὸ ἀγγεῖο γιὰ τὴν καλύτερη συγκόλληση τῶν διαφόρων τμημάτων του, πὺν κατασκευάζονταν ξεχωριστά³⁸. Ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα προέρχεται καὶ τὸ ὄστρακο ἀρ. 83.3854η³⁹ (εἰκ. 9, πάνω ἀριστ.), μέγ. σωζ. μήκ. 0.11 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὕψ. 0.048 μ. Στὸ ἐσωτερικὸ του ἔχει στάξει μαῦρο γάνωμα, προφανῶς κατὰ τὴ στιγμή πὺν ὁ τεχνίτης ἔβαφε μὲ τὸ χρῶμα αὐτὸ τὸ στόμιο τοῦ ἀγγείου. Καὶ στὸ ὄστρακο αὐτὸ στὰ σημεῖα ἐπαφῆς μὲ τὸ πόδι τοῦ ἀμφορέα διακρίνονται ἴχνη ἀπὸ τὴν ἰώδη οὐσία πὺν παρατηρήσαμε καὶ στὰ δύο προηγούμενα ὄστρακα. Τέλος τὸ ὄστρακο ἀρ. 83.3854γ⁴⁰ (εἰκ. 9, κάτω ἀριστ.), μέγ. σωζ. μήκ. 0.087 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὕψ. 0.044 μ., προέρχεται ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου καὶ σώζει τμήμα ἀπὸ τὸ πόδι καὶ τὴ βάση του.

3. Στὴν Ἀ. στοὰ τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας Πέλλας καὶ πάλι στὸ πηγᾶδι τοῦ χώρου 18 (εἰκ. 1, ἀρ. 3) καὶ σὲ βάθ. 9.80-10.30 μ., βρέθηκε ἓνα ἄλλο ὄστρακο παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα ἀρ. 83.2520 (εἰκ. 10, ἀριστ.), μέγ. σωζ. ὕψ. 0.081 μ. καὶ μέγ. σωζ. πλάτ. 0.05 μ.⁴¹ Ἄν καὶ τὸ ὄστρακο αὐτὸ εἶναι πολὺ μικρό, ἐντούτοις δὲν πρέπει νὰ ἔχουμε ἀμφιβολία ὅτι ἀνήκει σ' ἓναν λευκὸ παναθηναϊκὸ ἀμφορέα. Τὰ ἀγγεῖα αὐτά, σύμφωνα μὲ τὶς μέχρι σήμερα γνώσεις μας, πρωτοεμφανίζονται τὸν 3ο αἰ. π.Χ. καὶ τὰ ἔδιναν ὡς ἔπαθλο στοὺς νικητὲς τῶν μουσικῶν παναθηναϊκῶν ἀγώνων⁴². Τὸ ὄστρακο προέρχεται ἀπὸ τὴ μέση περίπου τοῦ σώματος τοῦ ἀγγείου καὶ πὺν συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ μέρος ἐκεῖνο ὅπου σταματοῦσε τὸ μαῦρο γάνωμα καὶ ἀρχίζε νὰ δημιουργεῖται ἡ μετόπη, ἡ ὁποία καὶ καλυπτόταν μὲ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα, πάνω στὸ ὁποῖο θὰ εἴχαμε τὴν κυρίως διακόσμηση.

38. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτὸ δὲν μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν βεβαιωμένες ἀπόψεις, ἂν δὲν γίνουν προηγούμενως ἀναλύσεις. Βλ. καὶ σ. 40.

39. Βρέθηκε στὶς 25 Ἰουλ. 1983. Τὸ ὄστρακο ἔχει πᾶχ. 0.024 μ.

40. Βρέθηκε στὶς 25 Ἰουλ. 1983. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὀστράκου αὐτοῦ παρατηροῦνται ἴχνη ἀπὸ φωτιά.

41. Βρέθηκε στὶς 25 Ἰουλ. 1983. Τὸ ὄστρακο στὸ πάνω σωζ. ἄκρο του ἔχει πᾶχ. 0.014 μ. καὶ στὸ κάτω 0.008 μ. στὸ ἐσωτερικὸ του παρατηροῦνται κάποιοι λευκοὶ κέδες.

42. Γιὰ τοὺς λευκοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς βλ. G. Roger Edwards, *Hesperia* 26, 1957, κυρίως 327 κέ. καὶ 345 κέ. ἀρ. 40 κέ.

Τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ ἀγγείου εἶναι μικρὸ καὶ δὲν διασώζει στοιχεῖα ποὺ νὰ ἐπιτρέπουν μιὰ ἀκριβὴ χρονολόγησή του. Γι' αὐτὴν δυστυχῶς δὲν μᾶς προσφέρουν βοηθητικὲς ἐνδείξεις οὔτε καὶ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα⁴³. Ὡστόσο ἡ ποιότητα τοῦ σωζόμενου λευκοῦ ἐπιθέτου χρώματος, σὲ συνδυασμὸ μ' αὐτὴν τοῦ σωζόμενου μαύρου γανώματος, μὲ κάνουν νὰ πιστεῦω ὅτι τὸ ὄστρακό μας ἀνήκει σ' ἓναν λευκὸ παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ πιὸ πιθανὸν τοῦ β' μισοῦ τοῦ⁴⁴. Ἄν ἡ χρονολόγησις αὐτὴ εἶναι σωστή, τότε ἀπὸ τὴν Πέλλα ἔχουμε τὸν παλιότερο σωζόμενο λευκὸ παναθηναϊκὸ ἀμφορέα. Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο ποὺ συνηγορεῖ ἴσως γιὰ τὴν πρωιμότητα τοῦ ὄστράκου μας εἶναι καὶ τὸ ἐξῆς: ἐνῶ στοὺς λευκοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς τοῦ 3ου καὶ 2ου αἰ. π.Χ., ποὺ γνωρίζουμε μέχρι σήμερα, τὸ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα καλύπτει ὁλόκληρο τὸ ἀγγεῖο⁴⁵, στὸ δικό μας φαίνεται ὅτι κάλυπτε μόνο τὶς δύο μετόπες ποὺ δέχονταν καὶ τὴν κύρια διακόσμηση. Ἀλλὰ στὴ χρονολόγησις τοῦ ὄστράκου αὐτοῦ θὰ ἐπανέλθουμε ἀμέσως παρακάτω⁴⁶.

Γιὰ τὸ πότε ἀκριβῶς πρωτοεμφανίστηκαν οἱ λευκοὶ παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς καὶ γιὰ τοιοῦς λόγους κρίθηκε ἀπαραίτητη ἡ παρουσία τους, δὲν διαθέτουμε στοιχεῖα ποὺ νὰ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἔχουμε κατασταλαγμένες ἀπόψεις. Γιὰ τὰ παναθηναϊκὰ μουσικὰ ἀγωνίσματα, στὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι δίνονταν ὡς ἔπαθλα, τουλάχιστον στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ, τὰ ἀγγεῖα αὐτά, εἶναι βεβαιωμένο ὅτι καθ' ὅλη τὴ μακρόχρονη διάρκειά τους τὰ βραβεῖα ποὺ μοιράζονταν στοὺς νικητὲς δὲν εἶχαν πάντοτε τὴν ἴδια μορφή. Ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. εἶναι γνωστὸς ἓνας παναθηναϊκὸς ἀμφορέας, ποὺ εἶχε δοθεῖ ὡς ἔπαθλο σὲ ἀγῶνες κιθαρωδῶν⁴⁷. Ὡστόσο γιὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ μιὰ ἐπιγραφὴ τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ καὶ ἀπὸ τὴν *Ἀθηναίων Πολιτεία* τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ πρέπει νὰ γράφτηκε στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας 330-320 π.Χ., γνωρίζουμε ὅτι τὰ ἔπαθλα στὰ παναθηναϊκὰ μουσικὰ ἀγωνίσματα ἦταν ἄλλης μορφῆς, συγκεκριμένα *ἀργύριον καὶ χρυσᾶ*⁴⁸. Ἐπομένως μὲ βάση τὰ παραπάνω ὁ παναθηναϊκὸς ἀμφορέας τῆς Πέλλας, ἂν πράγματι εἶχε δοθεῖ ὡς ἔπαθλο σὲ μουσικὸ παναθηναϊκὸ ἀγώνισμα, θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ τὴν *Ἀθηναίων Πολιτεία* τοῦ Ἀριστοτέλη, γύρω στὸ 325 π.Χ.⁴⁹ Θὰ μπορούσε νὰ σχετιστεῖ ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ στὴ μορφή τῶν ἐπάθλων ποὺ ἔδιναν στοὺς νικητὲς τῶν μουσικῶν ἀγῶνων καὶ ἡ ταυτόχρονη πιθανὸν μείωσις τῆς ἀξίας τους μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ τὰ ἴδια τὰ Παναθήναια, ἀκολουθώντας τὴ φθίνουσα πορεία τῆς ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας, χάνουν κατὰ πολὺ ἀπὸ τὴν παλιά τους αἴγλη καὶ σημασία; Ὑποψιάζομαι — μὲ βάση τὸ ὅτι οἱ παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς ποὺ μᾶς ἔχουν σωθεῖ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ μετὰ⁵⁰ εἶναι πολὺ λιγότεροι ἀπ' αὐτοὺς τοῦ 6ου, 5ου καὶ 4ου αἰ. π.Χ.,

43. Ὅπως μὲ πληροφόρησε ὁ ἀνασκαφέας τῆς ἀγορᾶς τῆς Πέλλας συνάδελφος Ἰ. Ἀκαμάτης, τὸ γέμισμα τοῦ πηγαδιοῦ ὅπου βρέθηκε τὸ ὄστρακο αὐτό, χρονολογεῖται στὸ 350-270 π.Χ.

44. Τὸ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα, ποὺ καλύπτει τοὺς ἐλληνιστικοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς, δὲν ἔχει τὴν πυκνότητα καὶ τὴν καθαρότητα τοῦ δικοῦ μας ὄστράκου. Ὁ παλιότερος λευκὸς παναθηναϊκὸς ἀμφορέας ποὺ εἶναι γνωστὸς ὡς σήμερα χρονολογεῖται στὸν 3ο αἰ. π.Χ. Βλ. Edwards ὅ.π. (σημ. 42) 345 κέ. ἀρ. 40 καὶ πίν. 83 ἀρ. 40.

45. Βλ. Edwards ὅ.π. (σημ. 42) 328.

46. Βλ. καὶ παρακ. σ. 39-40 καὶ σημ. 103.

47. Βλ. Μ. Τιβέριου, *Περὶ κλειᾶ Παναθήναια. Ἐνας κρατήρας τοῦ ζ. τοῦ Μονάχου 2335* (Θεσσαλονίκη 1989) 34-35.

48. Βλ. Τιβέριο ὅ.π. 29 κέ. καὶ κυρίως 32-33. Γιὰ τὴν ἐπιγραφὴ βλ. A.W. Johnston, *BSA* 82, 1987, 125 κέ. καὶ P. Valavanis, *AA* 1987, 476.

49. Γιὰ τὴ χρονολόγησις τῆς *Ἀθηναίων Πολιτείας* τοῦ Ἀριστοτέλη βλ. A. Lesky, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας* (μτφρ. Ἀ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη 1964) 785 καὶ σημ. 2.

50. Γιὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς βλ. Edwards ὅ.π. (σημ. 42) 320 κέ. S. Dow, *Hesperia* 5, 1936, 50 κέ. N. Κοντολέοντα, *ΑΕ* 1937, 576 κέ. Σ. Πα-

ἐνῶ σύμφωνα με τὸν νόμο τῶν πιθανοτήτων θὰ πρέπει νὰ ἦταν περισσότεροι — ὅτι μετὰ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. μειώθηκε δραστικά ἡ ἀξία τῶν ἐπάθλων ποὺ δίνονταν στοὺς παναθηναϊκούς⁵¹. Τὸ ὅτι ὡς ἐπαθλο τῶν μουσικῶν ἀγωνισμάτων σκέφτηκαν νὰ κατασκευάσουν λευκοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς με ἀνοικτὴ καστανή (χρυσίζουσα) διακόσμηση μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὸ ὅτι προσπάθησαν νὰ μιμηθοῦν τὰ ἴδια τὰ βραβεῖα ποὺ δίνονταν μέχρι τότε στὰ ἀγωνίσματα αὐτὰ καὶ ποὺ πιθανὸν ἦταν καὶ ἀγγεῖα ἀπὸ πολύτιμα μέταλλα, ὅπως π.χ. ἀπὸ χρυσὸ καὶ ἄργυρο⁵².

Ἀπὸ τὸν λευκὸ παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τῆς Πέλλας εἶναι πιθανὸν νὰ προέρχονται καὶ δύο ἄλλα ὄστρακα, ποὺ βρέθηκαν καὶ αὐτὰ στὸ πηγάδι τοῦ χώρου 18 τῆς Ἀ. στοῦς τῆς ἀγορᾶς τῆς Πέλλας (εἰκ. 1, ἀρ. 3) καὶ στὸ ἴδιο βάθος (9.80-10.30 μ.) με τὸ ὄστρακο ἀρ. 83.2520. Τὸ ἕνα, ἀρ. 83.3854ζ⁵³ (εἰκ. 10, μεσαῖο), ἔχει μέγ. σωζ. μήκ. 0.074 μ. καὶ μέγ. σωζ. πλάτ. 0.057 μ.· προέρχεται ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος τοῦ ἀγγείου καὶ προφανῶς εἶχε σημεῖα ἐπαφῆς με τὸ πόδι του. Τὸ ἄλλο, ἀρ. 83.3854ε⁵⁴ (εἰκ. 10, δεξ.), ἔχει μέγ. σωζ. μήκ. 0.077 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὕψ. 0.04 μ.· προέρχεται καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος τοῦ ἀγγείου, ἐνῶ σώζει καὶ τμήμα τοῦ ποδιοῦ. Ἡ ἀπόδοση τῶν τριῶν αὐτῶν ὀστράκων στὸ ἴδιο ἀγγεῖο προτείνεται ὅχι μόνο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλα τοὺς βρέθηκαν στὸ ἴδιο μέρος καὶ στὸ ἴδιο βάθος· τόσο τὸ μαῦρο γάνωμά τοὺς (ποὺ σὲ ὀρισμένα σημεῖα εἶναι ἰδιαίτερα στιλπνὸ) καὶ τὰ ἴχνη τοῦ τροχοῦ στὸ ἐσωτερικὸ τοὺς, ὅσο καὶ τὸ χρῶμα καὶ ἡ ὕψη τοῦ πηλοῦ τοὺς, δὲν ἀντιτίθενται σὲ μιὰ τέτοια πρόταση.

Καὶ σὲ σπασίματα τῶν ὀστράκων ἀρ. 83.3854ζ καὶ 83.3854ε παρατηρεῖται ἡ ἰώδης οὐσία ποὺ ἐντοπίσαμε καὶ στὸν προηγούμενο παναθηναϊκὸ ἀμφορέα καὶ γιὰ τὴν ὁποία ὑποθέσαμε ὅτι πιθανὸν νὰ διευκόλυνε τὴ συγκόλληση τῶν τμημάτων ἐκείνων τοῦ ἀγγείου ποὺ ὁ κεραμέας τὰ κατασκεύαζε ξεχωριστά⁵⁵. Στὴ διαδικασία τῆς συγκόλλησης τῶν ξεχωριστῶν αὐτῶν κομματιῶν τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα πιθανὸν νὰ ὀφείλονται οἱ μικρὲς ἰώδεις πιτσιλιές ποὺ παρατηροῦνται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὀστράκου ἀρ. 83.3854ζ.

4. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ν. στοῦς τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας Πέλλας καὶ πιὸ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ γέμισμα τοῦ δρόμου νότια τῆς Ν. στοῦς 15 μ. ἀνατολικά ἐνὸς ὁχετοῦ (εἰκ. 1, ἀρ. 4),

πασπυρίδη - Καρούζου, ΑΕ 1948-1949, 10 κέ.· Μ. Μισό, ΑΕ 1948-1949, 1 κέ.· Α. Smets, *Antiquité Classique* 5, 1936, 97 κέ.· R. Lindner, ΑΑ 1985, 256 κέ.· R. Ponder, *Hesperia* 52, 1983, 249 κέ.· Ν. Μεταξά - Προκοπίου, ΑΔ 25, 1970, Α, 97 κέ.

51. Αὐτὸ βέβαια δὲν ἀποκλείει τὴν πιθανότητα νὰ ὑπῆρχαν μεμονωμένα παναθηναϊκὰ χρονιὰ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ρωμαϊκῶν καὶ κυρίως τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, ὅπου ἡ ὕλική ἀξία τῶν ἐπάθλων ποὺ μοίραζαν στοὺς νικητὲς τῶν παναθηναϊκῶν ἀγωνισμάτων νὰ ἦταν ἐφάμιλλη ἐκείνης τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων.

52. Πρβ. Edwards ὁ.π. (σημ. 42) 328. Γιὰ ἐπιδράσεις σὲ μελανόμορφα, ἐρυθρόμορφα καὶ λευκὰ ἀγγεῖα ἀπὸ σκεύη κατασκευασμένα με πολύτιμα ὕλικά βλ. τελευταῖα J. Boardman, RA 1987, 279 κέ.· C. Rolley, RA 1987, κυρίως 356 κέ.· Μ. Vickers, JHS 105, 1985, 108 κέ. με ἐκτενὴ βιβλιογραφία. Ἡ ἄποψη τοῦ Vickers ὁ.π. 111-112 καὶ στὸ *Ancient Greek and Related Pottery* (ἐκδ. Η.Α.Γ.

Brijder, Amsterdam 1984) κυρίως 91 κέ. ὅτι τὰ λευκὰ ἀγγεῖα μιμοῦνται ἀνάλογα σκεῦη κατασκευασμένα ἀπὸ ἐλεφαντοστό, εἶναι πολὺ λίγο πιθανή. Πέρα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ λευκὰ ἀγγεῖα, ὡς γνωστόν, ἔχουν ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὴ μεγάλη ζωγραφικὴ, τίποτε δὲν ἀποκλείει τὴν περίπτωσιν νὰ ἔχουν ἐπηρεαστεῖ π.χ. καὶ ἀπὸ ἀσημένια σκεῦη. Πρβ. καίτοι τί γένοιτ' ἂν ἀργύρου λευκότερον;, ποὺ παραθέτει ὁ ἴδιος ὁ Vickers στὸ JHS 105, 1985, 109 σημ. 8 καὶ στὸ *Ancient Greek and Related Pottery* 89 σημ. 21 καὶ κυρίως Boardman ὁ.π. Γιὰ ἀσημένιους παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς κάνει λόγο ὁ Ἀθηναῖος, *Δειπν.* V 199 d-e καὶ γιὰ χάλκινους βλ. Σχολ. Πινδάρου, *Νεμ.* X 67 a (ἐκδ. Α. Drachmann).

53. Βρέθηκε στὶς 25 Ἰουλ. 1983. Μέγ. σωζ. π.χ. 0.027 μ.

54. Βρέθηκε στὶς 25 Ἰουλ. 1983.

55. Βλ. σχετικὰ σ. 25 κέ. καὶ 40.

προέρχεται τὸ ὄστρακο ἀρ. 87/847⁵⁶ (εἰκ. 11) ἐνὸς ἄλλου παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἐπιφανειακὸ εὖρημα, μέγ. σωζ. ὕψ. 0.049 μ. καὶ μέγ. σωζ. πλάτ. 0.046 μ. Ὅτι σώζεται ἀπὸ τὴ διακόσμηση σ' αὐτὸ τὸ ὄστρακο εἶναι τμήμα ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ πιθανότατα κίονα τῆς κύριας ὄψης τοῦ ἀγγείου-ἐπάθλου, δεξιὰ ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζονται κιονηδὸν τὰ γράμματα [---]ΗΜΩΝ, προφανῶς ἡ κατάληξη ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἐπώνυμου ἄρχοντος⁵⁷. Ἐπειδὴ τὰ ἴχνη ἀπὸ τὸ γράμμα ποὺ προηγεῖται τοῦ Μ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπὸ ἓνα Ε, γνωρίζοντας τὰ ὀνόματα τῶν ἐπώνυμων ἀρχόντων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. στὴν Ἀθήνα, ὀδηγούμεστε ἀναγκαστικὰ στὴ συμπλήρωση ΗΓΗΜΩΝ, στὸ ὄνομα δηλαδὴ τοῦ ἐπώνυμου ἄρχοντος τῆς χρονιᾶς 327/6 π.Χ. Μὲ τὴ χρονολόγηση αὕτη συμφωνεῖ πολὺ καλὰ τόσο ἡ μορφή ὅσο καὶ τὸ μικρὸ μέγεθος τοῦ σωζόμενου Ω.

Πρόκειται γιὰ τὸν πρῶτο βεβαιωμένο παναθηναϊκὸ ἀμφορέα ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ τὴ χρονιὰ τοῦ ἄρχοντος Ἡγήμονος, καὶ ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ ὄστρακο τῆς Πέλλας ἀποκτᾷ ἰδιαίτερη σημασία, παρὰ τὴν ἀπογοητευτικὴ καὶ συνάμα ἀφοπλιστικὴ γιὰ μᾶς ἀποσπασματικότητά του. Εἶναι κρίμα ποὺ ἀπὸ ὁλόκληρο τὸ ἀγγεῖο-ἐπάθλο μᾶς ἔχει σωθεῖ μόνο ἓνα τόσο μικρὸ τμήμα του. Ὁ J. Frel, δημοσιεύοντας δέκα ὄστρακα ἀπὸ ἓναν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα ἀπὸ τὸν ἀθηναϊκὸ Κεραμεικὸ, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζει τὴν κατάληξη τοῦ ὀνόματος τοῦ ἄρχοντος, [---]ΕΜΩΝ, ὑποστήριξε ὅτι πρόκειται γιὰ ἀγγεῖο-ἐπάθλο τῆς χρονιᾶς τοῦ ἄρχοντος Ἡγήμονος⁵⁸. Ὡστόσο πιστεύω καὶ ἐγὼ ὅτι τὸ ὄνομα θὰ πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ ὡς ΠΟΛΕΜΩΝ καὶ νὰ σχετιστεῖ ὁ παναθηναϊκὸς αὐτὸς ἀμφορέας μὲ τὸν ἐπώνυμο ἄρχοντα τῆς χρονιᾶς 312/1 π.Χ. Πρόκειται γιὰ μιὰ συμπλήρωση ποὺ ἤδη ἔχει γίνεαι ἀπὸ τὸν Π. Βαλαβάνη⁵⁹. Τὴν ἐποχὴ αὕτη σπάνια σὲ ἐπιγραφὲς παναθηναϊκῶν ἀμφορέων ἔχουμε Ε ἀντὶ Η⁶⁰ καὶ ὁπωσδήποτε ὄχι σὲ ὀνόματα ἀρχόντων⁶¹. Τὸ ὄστρακο ἀπὸ τὴν Πέλλα, μὲ τὸ νὰ ἀποκλείει τὴν πιθανότητα στὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος Ἡγήμονος νὰ εἴχαμε τὴν παρουσία Ε ἀντὶ Η, καθιστᾷ τὴν ἄποψη τοῦ Frel ἀδύναμη.

5. Στὴν Ἀ. στοὰ τῆς ἀγορᾶς τῆς Πέλλας, καὶ πιὸ συγκεκριμένα στὸ πηγάδι τοῦ δωματίου 18 (εἰκ. 1, ἀρ. 5) καὶ σὲ βάθ. 9.80-10.30 μ., βρέθηκε καὶ τὸ ὄστρακο ἀρ. 83.2519⁶² (εἰκ. 12), μὲ μέγ. σωζ. μήκ. 0.082 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὕψ. 0.036 μ. Καὶ τὸ ὄστρακο αὐτό, μὲ μεγάλη πιθανότητα, πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ ἓναν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα. Καὶ λέω πιθανότητα γιατί ὅ,τι σώζεται ἀπὸ τὴ διακόσμησή του εἶναι τόσο λίγο, ποὺ δὲν ἐπιτρέπει νὰ εἴμαστε ἐντελῶς σίγουροι σχετικὰ μὲ τὴν πρότασή μας αὕτη. Θεωρώντας ὡστόσο τὴ συσχέτιση τοῦ ὄστράκου αὐτοῦ μ' ἓναν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα ὡς τὴ μόνη δυνατὴ, προχωρῶ στὴν ἀναγνώριση τῆς διακόσμησής του καὶ προτείνω νὰ ἐρμηνεύσουμε τὰ σωζόμενα ἐδῶ γραπτὰ ἴχνη ὡς τμήμα ἀπὸ βάση, μαζὶ

56. Βρέθηκε σὲ ἐπιφανειακὸ στρῶμα στὶς 20 Ἰουλ. 1987. Μέγ. σωζ. πάχ. περ. 0.006 μ.

57. Συνήθως τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος βρίσκεται στὰ δεξιὰ τοῦ ἀριστεροῦ κίονα. Βλ. π.χ. CVA Λούβρου 5, III Hg, πίν. 5, 1 (Κηφισόδωρος 323/22 π.Χ.), 6, 4 (Ἀρχιππος 321/20 π.Χ.), 6, 2 (Ἡγησίας 324/23 π.Χ.). Ἔχουμε βέβαια καὶ περιπτώσεις ποὺ τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος βρίσκεται στὰ δεξιὰ τοῦ δεξιοῦ κίονα. Βλ. π.χ. CVA Λούβρου 5, III Hg, πίν. 5, 10 (Θεόφραστος 340/39 π.Χ.). Γιὰ τὶς παλιότερες ἐπιγραφὲς πάνω σὲ παναθηναϊκοὺς

ἀμφορεῖς ποὺ εἶναι γραμμένες κιονηδόν (μετὰ τὸ 367/66 π.Χ.) βλ. σημ. 15.

58. J. Frel, RA 1972, 288-289 καὶ εἰκ. 3 α-β.

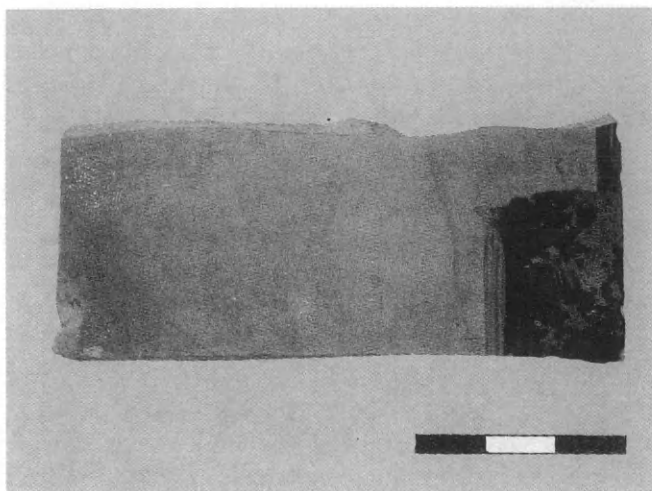
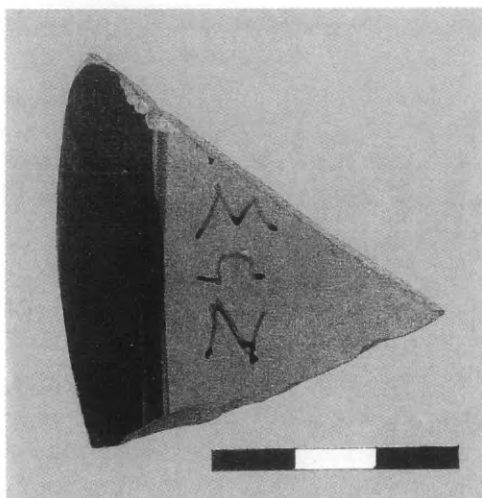
59. Π. Βαλαβάνης, *ΗΡΟΣ* 2, 1984, 203-204. Πρβ. Eschbach ὁ.π. (σημ. 4) 145.

60. J. Beazley, AJA 47, 1943, 458-459 ἀρ. 4 καὶ 14, 460, 461 ἀρ. 1.

61. Immerwahr ὁ.π. (σημ. 15) 185.

62. Βρέθηκε στὶς 25 Ἰουλ. 1983. Μέγ. σωζ. πάχ. περ. 0.007 μ.

Εἰκ. 11-12. "Οστρακα παναθηναϊκῶν ἀμφορέων. 'Αρχαιολ. Μουσ. Πέλλας ἀρ. 87/847 καὶ 83/2519.

μ' ἓνα πολὺ μικρὸ μέρος ἀπὸ κορμὸ ἐνὸς κίονα⁶³. Μὲ μιὰ τέτοια ἐρμηνεία τοποθετοῦμε συγχρόνως τὸ ὄστρακο στὴν κύρια ὄψη τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα καὶ μάλιστα πρὸς τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματός του. Ἀκόμη εἶναι ἀρκετὰ πιθανὸ νὰ πρόκειται γιὰ τὸν δεξιὸ κίονα ἀπὸ τοὺς δύο ποὺ περιβάλλουν τὴ θεὰ Ἀθηνᾶ, ἀφοῦ δὲν μᾶς ἔχει διασωθεῖ τίποτε ἀπὸ τὸ μαῦρο γάνωμα ποὺ ὀρίζει τὶς δύο διακοσμητικὲς μετόπες τῶν ἀγγείων αὐτῶν καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο κανονικὰ κάτι θὰ ἔπρεπε νὰ μᾶς εἶχε διασωθεῖ, ἂν εἶχαμε ἐδῶ τὸν ἀριστερὸ κίονα. Ἀκόμη τὸ ὅτι δὲν μᾶς ἔχει διασωθεῖ τίποτε ἀπὸ τὴ μορφή τῆς Ἀθηνᾶς ἴσως νὰ ὀφείλεται στὸ ὅτι στὸν παναθηναϊκὸ αὐτὸν ἀμφορέα ἡ θεὰ εἶχε ἀπεικονιστεῖ φορῶντας πέπλο «τύπου Hobbler»⁶⁴. Πρέπει ἀκόμη νὰ σημειώσουμε ὅτι μὲ τὴν τοποθέτηση τοῦ ὀστράκου αὐτοῦ πρὸς τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα δικαιολογεῖται καλύτερα καὶ τὸ ὅτι στὸ ἐσωτερικὸ του ἔχει στάξει μικρὴ ποσότητα μαύρου γανώματος, προφανῶς κατὰ τὴ στιγμή κάλυψης μ' αὐτὸ τοῦ στομίου τοῦ ἀγγείου. Ἄν ἐρμηνεύαμε τὰ σωζόμενα ἴχνη τῆς διακόσμησης τοῦ ὀστράκου διαφορετικά, π.χ. ὡς τμήματα ἀπὸ τὸ κιονόκρανο ἐνὸς κίονα⁶⁵ τῆς διακόσμησης τοῦ παναθηναϊκοῦ

63. Ὅπωςδήποτε δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ ἐντελῶς καὶ ἡ πιθανότητα νὰ ἔχει διασωθεῖ ἐδῶ τμῆμα ὄχι ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ κίονα ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἐπάνω, ὅποτε ὑποχρεωτικὰ ὁ κίονας αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἀριστερός. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση θὰ ἔχουμε ἐδῶ ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ κιονόκρανό του μαζί μὲ τὴ βάση τοῦ ἀγαλματικοῦ τύπου ποὺ ἔφερε, ὅπως καὶ ἓνα μικρὸ κομμάτι ἀπὸ τὸν κορμὸ του. Πρβ. Eschbach ὁ.π. (σημ. 4) πίν. 8, 3. Οἱ διάφορες λεπτομέρειες, π.χ. τοῦ κιονοκράνου καὶ τῆς βάσης, θὰ εἶχαν ἀποδοθεῖ μὲ τὴ βοήθεια λευκοῦ ἐπίθετου χρώματος. Ὡστόσο ἡ φορὰ ποὺ ἔχουν τὰ ἴχνη τοῦ τροχοῦ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὀστράκου, κάνουν πιθανότερο νὰ προέρχεται ὄχι ἀπὸ τὸ πάνω μέρος τοῦ σώματος τοῦ ἀγγείου ἀλλὰ ἀπὸ τὸ κάτω. Γιὰ ἓνα ἄλλο στοιχεῖο, ποὺ

ἐνισχύει ἀκόμη περισσότερο τὴν πιθανότητα αὐτή, βλ. παρακάτω. Δὲν πρέπει ἴσως νὰ διαφεύγει τῆς προσοχῆς μας ὅτι κίονες ἔχουμε ἀκόμη καὶ σὲ δευτερεύουσες ὄψεις παναθηναϊκῶν ἀμφορέων. Βλ. Βαλαβάνη ὁ.π. (σημ. 15) 162 κέ. καὶ κυρίως 164 κέ.

64. Γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ «τύπου Hobbler» σὲ παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς βλ. Βαλαβάνη ὁ.π. 77 κέ. Πρέπει ὥστόσο νὰ ἐπισημάνουμε ἐδῶ ὅτι ἔχουμε καὶ παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς στοὺς ὁποίους τὸ προβαλλόμενο σκέλος τῆς Ἀθηνᾶς ἀπέχει ἀρκετὰ ἀπὸ τὸν κίονα ποὺ βρίσκεται μπροστά της, παρόλο ποὺ ἡ θεὰ ἔχει ἀπεικονιστεῖ στὸν τύπο τῆς Προμάχου. Βλ. π.χ. Βαλαβάνη ὁ.π. πίν. 80, 85, 88.

65. Βλ. σημ. 63.

ἀμφορέα, τοποθετώντας το ἔτσι συγχρόνως στὸ ὕψος τοῦ ὤμου τοῦ ἀγγείου, κάπως δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ δικαιολογηθεῖ ἡ πιτσίλια τοῦ μαύρου γανώματος στὸ ἐσωτερικὸ του.

Ἡ σωζόμενη διακόσμηση τοῦ ὀστράκου εἶναι τόσο περιορισμένη, πού δὲν ἐπιτρέπει μιὰ χρονολόγησή του βασισμένη σὲ στυλιστικὰ κριτήρια. Ὡστόσο ἡ πιθανότητα νὰ ἔχει ἀπεικονιστεῖ ἐδῶ βάση ἀπὸ ἕναν κίονα τῆς κύριας διακόσμησης τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα κάνει πολὺ πιθανὴ τὴ χρονολόγησή του στὸν 4ο αἰ. π.Χ. Καὶ αὐτὸ ἀφοῦ κατὰ τὴ διάρκεια κυρίως αὐτοῦ τοῦ αἵωνα παρατηρεῖται τὸ φαινόμενο οἱ κίονες τῆς κύριας ὀψης τῶν παναθηναϊκῶν ἀγγείων νὰ στηρίζονται πάνω σὲ βάσεις⁶⁶. Μιὰ χρονολόγηση τοῦ ὀστράκου στὸ β' μισό τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. τὴ θεωρῶ ὡς πολὺ πιθανή.

6. Πάλι στὸ πηγάδι τοῦ δωματίου 18 τῆς 'Α. στοᾶς τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας Πέλλας (εἰκ. 1, ἀρ. 6) καὶ σὲ βάθ. 9.80-10.30 μ. βρέθηκαν ἄλλα δύο ὄστρακα, πού προφανῶς προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιο παναθηναϊκὸ ἀμφορέα. Τὸ μικρότερο, ἀρ. 83/3854β⁶⁷ (εἰκ. 13, ἀριστ.), πού ἔχει μέγ. σωζ. μήκ. 0.073 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὕψ. 0.081 μ., σώζει τμῆμα ἀπὸ τὸν ἄβακα τοῦ κιονοκράνου τοῦ ἀριστεροῦ κίονα τῆς κύριας ὀψης τοῦ ἀγγείου, καθὼς καὶ μέρος τοῦ ἱματιδίου τῆς θεᾶς 'Αθηνᾶς, τὸ ὁποῖο, περνώντας ἀπὸ τὸν δεξιό της ὤμο, ἔπεφτε πρὸς τὰ κάτω, καταλήγοντας προφανῶς στὸ γνωστὸ σχῆμα τῆς χελιδονοουράς. Τὸ δεύτερο ὄστρακο, ἀρ. 83/3854α⁶⁸ (εἰκ. 13, δεξ.), ἔχει μέγ. σωζ. μήκ. 0.108 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὕψ. 0.096 μ. καὶ σώζει τμῆμα ἀπὸ τὸ πίσω μέρος μιᾶς ἱματιοφόρου μορφῆς. Χωρὶς ἀμφιβολία τὸ ὄστρακο αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὴ δεύτερη ὀψη τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα, πού, ὡς γνωστόν, ἀπεικόνιζε τὸ ἀγώνισμα στὸ ὁποῖο εἶχε δοθεῖ ὡς ἔπαθλο.

Τὰ ἔχνη τοῦ τροχοῦ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὀστράκου αὐτοῦ μᾶς βεβαιώνουν γιὰ τὴ σωστή του θέση. Ἔτσι κερδίζουμε μιὰ ἐνδιαφέρουσα εἰκονογραφικὴ λεπτομέρεια. Συγκεκριμένα βεβαιωνόμαστε ὅτι ἡ ἱματιοφόρος μορφή εἶχε ἔντονη κάμψη πρὸς τὰ μπρός, μὲ ἄλλα λόγια ἦταν κάπως σκυφτή. Μιὰ τέτοια στάση δικαιολογεῖται μόνο ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ μορφή αὐτὴ συμμετεῖχε ἐνεργὰ στὸ ἀγώνισμα τὸ ὁποῖο εἶχε ἀπεικονιστεῖ στὴν πλευρὰ αὐτὴ τοῦ ἀγγείου. Ἐχοντας ὑπόψη ἀνάλογες μορφὲς σὲ παραστάσεις παναθηναϊκῶν ἀμφορέων, προτείνω νὰ ἀναγνωρίσουμε ἐδῶ ἕναν διαιτητὴ⁶⁹. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση τὸ ἀγώνισμα πού εἶχε ἀπεικονιστεῖ ἐδῶ καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο εἶχε δοθεῖ ὡς ἔπαθλο τὸ ἀγγεῖο, πρέπει νὰ ἦταν ἡ πάλη ἢ τὸ παγκράτιο, γιὰτὶ μόνον σ' αὐτὰ δικαιολογεῖται ἕνας διαιτητῆς-βραβεὺς σὲ τέτοια στάση⁷⁰.

Καὶ ἡ χρονολόγηση τοῦ ἀγγείου αὐτοῦ δὲν εἶναι εὐκόλη, ἐξαιτίας τῆς πολὺ ἀποσπασματικῆς διατήρησής του. Ὅπως δὴποτε τὸ ὅτι ἡ 'Αθηνᾶ εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ χρονολογεῖ τὸν παναθηναϊκὸ αὐτὸν ἀμφορέα μετὰ τὸ 360/59 π.Χ.⁷¹ Οἱ σωζόμενες χαρακτὲς λεπτομέρειες στὰ δύο ὄστρακα, ὅπως π.χ. οἱ καμπύλες πτυχὲς στὸ ἱμάτιο τοῦ διαιτητῆ, μποροῦν νὰ

66. Γιὰ τὶς βάσεις τῶν κίωνων πού διακοσμοῦν παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς βλ. Βαλαβάνη ὁ.π. 96 σημ. 190. Γιὰ ἀνάλογες ψηλὲς βάσεις κίωνων σὲ παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς, ὅπως δηλαδὴ αὐτὴ τοῦ ὀστράκου μας, βλ. π.χ. CVA Παρίσι, Bibliothèque Nationale 2, πίν. 90, 4 καὶ CVA Βρετανικοῦ Μουσείου 1, III Hf, πίν. 1, 3a καὶ 3, 2a. Πρβ. καὶ *Greek Vase-painting in Midwestern Collections* (Chicago 1979), ἀριστ. εἰκ. σ. 222 (ἐκδ. W. Moon - L. Berge).

67. Βρέθηκε στὶς 25 Ἰουλ. 1983. Ἔχει πάχ. στὸ κα-

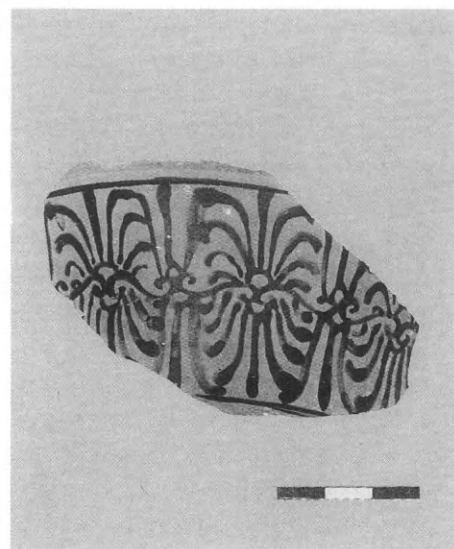
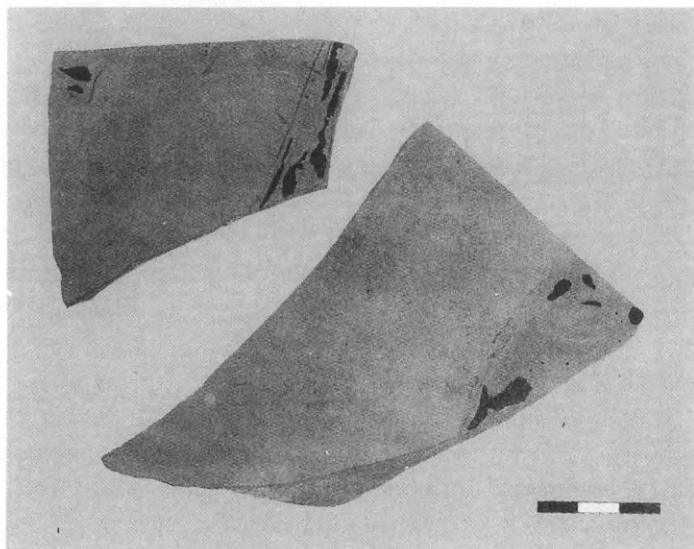
τώτ. σωζ. σημεῖο τοῦ 0.006 μ.

68. Βρέθηκε στὶς 25 Ἰουλ. 1983. Ἔχει μέγ. πάχ. στὸ ἀνώτ. σωζ. σημεῖο τοῦ 0.009 μ. καὶ στὸ κατώτ. 0.012 μ.

69. Βλ. π.χ. CVA Παρίσι, Bibliothèque Nationale 2, πίν. 92, 3 καὶ Βαλαβάνη ὁ.π. (σημ. 15) πίν. 54γ.

70. Γιὰ τοὺς βραβεῖς-διαιτητὲς βλ. Βαλαβάνη ὁ.π. 138 κέ.

71. Γιὰ τὴ στροφὴ τῆς 'Αθηνᾶς πρὸς τὰ δεξιὰ βλ. Βαλαβάνη ὁ.π. 79 κέ.

Είκ. 13-14. Όστρακα δύο παναθηναϊκῶν ἀμφορέων. Ἀρχαιολ. Μουσ. Πέλλας. Είκ. 13: ἀρ. 83/3854β (ἀριστ.) καὶ 83/3854α (δεξ.). Είκ. 14: ἀρ. 90/1.

συγκριθοῦν με ἀνάλογες ποὺ συναντοῦμε πάνω σὲ παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς τῆς χρονιᾶς τοῦ ἄρχοντος Ἡγησίου (324-23 π.Χ.)⁷². Προτείνω λοιπὸν μιὰ χρονολόγηση στὴ δεκαετία 330-320 π.Χ.

7. Στὴ ΝΔ. γωνία τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας Πέλλας καὶ πιὸ συγκεκριμένα στὸν χώρο 2 τοῦ «Ἀρχείου» (εἰκ. 1, ἀρ. 7), βρέθηκε τὸ ὄστρακο ἀρ. 90.1⁷³ (εἰκ. 14), μέγ. σωζ. μήκ. 0.083 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὕψ. 0.05 μ. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ ὄστρακο αὐτὸ ἀνήκει σὲ παναθηναϊκὸ ἀμφορέα καὶ μάλιστα ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸν λαιμὸ του, ἀπὸ ἕναν χώρο δηλαδὴ ποὺ εἶναι γνωστὸ ὅτι διεκοσμεῖτο, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, με πλοχμὸ ἀπὸ ἀνθέμια καὶ ἄνθη λωτοῦ⁷⁴. Στὸ ὄστρακό μας σώζονται, ἀλλοῦ λιγότερο καὶ ἀλλοῦ σχεδὸν πλήρη, τρία ἀνωπὰ ἀνθέμια καὶ τρία ἀνωπὰ ἄνθη λωτοῦ ποὺ ἐναλλάσσονται, ἀποδομένα με ἐμφανὴ σχηματοποίηση, ἰδιαίτερα τὰ δεύτερα. Στὸ ἐσωτερικὸ του ἔχουμε μαῦρο στιλπνὸ γάνωμα, ποὺ στὸ πάνω μέρος ἔγινε, ἐξαιτίας τῆς ὄχι πετυχημένης στὸ σημεῖο αὐτὸ ὀπτησης, κάπως ἐρυθρωπό. Στὸ πάνω ἄκρο τοῦ ὀστράκου σώζονται ὀρισμένα ἴχνη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς διαμόρφωσης τοῦ χεῖλους τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα, ἐνῶ στὸ κάτω ἄκρο ἔχουμε ἴχνη ἀπὸ τὸ δαχτυλίδι ποὺ διαχώριζε ἢ καλύπτερε ἔνωνε τὸν λαιμὸ τοῦ ἀγγείου με τὸν ὦμο του.

Τὸ ὅτι τὰ ἀνθέμια στὸ ὄστρακο αὐτὸ εἶναι ἐννεάφυλλα μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὸ χρονολογήσουμε γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἀφοῦ με βάση τὰ μέχρι σήμερα γνωστὰ σὲ μᾶς δεδο-

72. Βλ. π.χ. CVA Λούβρου 5, III Hg, πίν. 6, 3.

73. Βρέθηκε στὶς 25 Ἰουλ. 1990 στὸ αὐλάκι διαρπαγῆς τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ χώρου αὐτοῦ (εἰκ. 1, ἀρ. 7), προφανῶς προερχόμενο ἀπὸ τὸ γέμισμα τοῦ δρόμου, ἀμέ-

σως δυτικὰ τῆς ἀγορᾶς, σύμφωνα με τὸ ἡμερολόγιο τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἱ. Ἀκαμάτη. Μέγ. σωζ. πᾶχ. 0.011 μ.

74. Γιὰ τὴ διακόσμηση στὸ τμήμα αὐτὸ τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων βλ. Βαλαβάνη ὁ.π. 120 κέ.

μένα, ἐννεάφυλλα ἀνθέμια συναντοῦμε γιὰ πρώτη φορὰ σὲ λαιμὸ παναθηναϊκῶν ἀμφορέων τῆς ἐποχῆς τοῦ ἄρχοντος Πολυζήλου (367/66 π.Χ.). Παλιότερα τὰ ἀνθέμια αὐτὰ ἦταν ἐπτάφυλλα ἢ πεντάφυλλα, ἐνῶ σὲ παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς τῆς χρονιᾶς τοῦ ἄρχοντος Πυθοδήλου (336-335 π.Χ.) συναντοῦμε καὶ δεκατριάφυλλα ἀνθέμια⁷⁵. Τέλος, ἀπὸ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. στὸν λαιμὸ τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων δὲν ἔχουμε πλέον τὴ γνωστὴ ἄλυσίδα μὲ τὰ ἀντωπὰ ἀνθέμια καὶ ἄνθη λωτοῦ, ἀλλὰ μόνον μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἐναλλασσόμενα ἀνθέμια καὶ ἄνθη λωτοῦ⁷⁶. Ὅπως δὲ ἀπὸ μιὰ χρονολόγηση τοῦ ὀστράκου γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. συνηγορεῖ καὶ ἡ σύγκριση τῆς σωζόμενης διακόσμησής του, τόσο ὡς πρὸς τὴ διάταξη τῶν φύλλων ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴν ὅλη ἀπόδοσή τους, μὲ ἀντίστοιχες ποὺ συναντοῦμε στὸν λαιμὸ παναθηναϊκῶν ἀμφορέων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς⁷⁷.

8. Στὸ πηγίδι τοῦ δωματίου 18 τῆς Ἀ. στοᾶς τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας Πέλλας (εἰκ. 1, ἀρ. 8) καὶ σὲ βάθ. 12-12.80 μ., βρέθηκε ἓνα προβληματικὸ ὡς πρὸς τὴν ἀναγνώρισή του ὄστρακο, ποὺ θεωρῶ ὅτι κι αὐτὸ πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ ἓνα παναθηναϊκὸ ἀμφορέα (εἰκ. 15-17). Ἐχει ἀρ. 83.3855⁷⁸, μέγ. σωζ. μήκ. 0.121 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὕψ. 0.062 μ. Ἡ ἐξωτερικὴ τοῦ ἐπιφάνεια καλύπτεται μὲ μαῦρο γάνωμα, ποὺ σὲ ἀρκετὰ σημεῖα εἶναι ἀπολεπισμένο, ἐνῶ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ εἶναι ἄβαφο μὲ λίγα ἴχνη ἀπὸ ἰώδες χρῶμα (μίλτος). Ὅτι σώζεται ἀπὸ τὸ μεγάλο αὐτὸ ὄστρακο, ὅπως ἡ κυκλικὴ του διαμόρφωση, τὸ διαμπερὲς ἄνοιγμα στὸ μέσο του, οἱ κοιλάνσεις καὶ οἱ κυρτώσεις στὴν ἀπόληξη τῆς περιφέρειάς του, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τὸ θεωρήσουμε ὡς κάλυμμα παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα, παρόλο ποὺ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς παραπάνω λεπτομέρειες, ὅπως π.χ. οἱ κυρτώσεις καὶ οἱ κοιλάνσεις στὴν ἀπόληξη τῆς περιφέρειάς του, δὲν φαίνεται νὰ εἶναι συνηθισμένες σὲ καλύμματα, ποὺ βεβαιωμένα ἀνήκουν σὲ ἀγγεῖα αὐτῆς τῆς κατηγορίας⁷⁹. Σημειῶνω ἀκόμη ὅτι στὸ ἀνώτατο σωζόμενο σημεῖο τοῦ ὀστράκου μας σώζονται ἐλάχιστα ἴχνη ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τοῦ δαχτυλιδιοῦ ποὺ ἔκρινε τὸ κυρίως σῶμα τοῦ καλύμματος μὲ τὴν πλαστικὰ διαμορφωμένη λαβὴ του.

Ὅσο γνωρίζω, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Π. Βαλαβάνη, κανεὶς ἄλλος δὲν ἔχει προσπαθήσει νὰ μελετήσει συνολικὰ τὰ καλύμματα τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων⁸⁰. Καὶ χωρὶς ἄλλο μία συνολικὴ μελέτη τους θὰ ἔχει νὰ μᾶς μάθει ἀκόμη ἀρκετά. Ἄν πράγματι τὸ ὄστρακό μας ἀνήκει σὲ κάλυμμα παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα, τότε ἐξαιτίας τοῦ σημαντικοῦ ὕψους του καὶ τῆς ἔντονης κοιλότητος τῶν τοιχωμάτων του θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ πρὸς τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. ἢ ἀκόμη καὶ στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Τὰ καλύμματα στοὺς παλιότερους παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς ἔχουν σχετικὰ ἐπίπεδη τὴν ἐπάνω ἐπιφάνειά τους⁸¹, ἐνῶ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου

75. Βλ. σχετικὰ δ.π. 120 κέ., ἰδιαίτερα 122 καὶ σημ. 293.

76. Μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἀνθέμια καὶ ἄνθη λωτοῦ ἔχουμε καὶ σ' ἓνα παλιότερο παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τῆς χρονιᾶς τοῦ ἄρχοντος Πολυζήλου (367/66 π.Χ.). Τὸ παράδειγμα ὡστόσο αὐτὸ παραμένει ὡς σήμερα μεμονωμένο, χωρὶς παράλληλα, ἀφοῦ οἱ παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς θὰ συνεχίσουν γιὰ πολλὸν καιρὸ καὶ μετὰ τὸ 367/66 π.Χ. νὰ διακοσμοῦνται στὸν λαιμὸ τους μὲ δύο σειρὲς ἀπὸ ἀντωπὰ τοποθετημένα ἀνθέμια καὶ ἄνθη λωτοῦ ἐναλλάξ. Βλ. σχετικὰ Βαλαβάνη δ.π. 121 σημ. 291.

77. Βλ. π.χ. Βαλαβάνη δ.π. πίν. 24, 56α. Πρόκειται

γιὰ παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τῆς χρονιᾶς τοῦ ἄρχοντος Καλλιμήδους (360/59 π.Χ.).

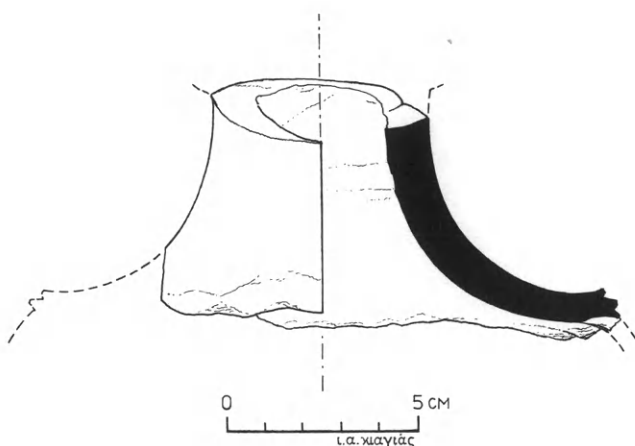
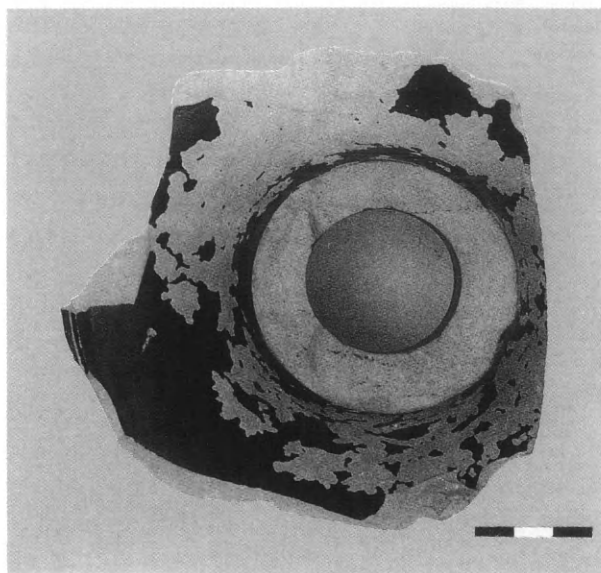
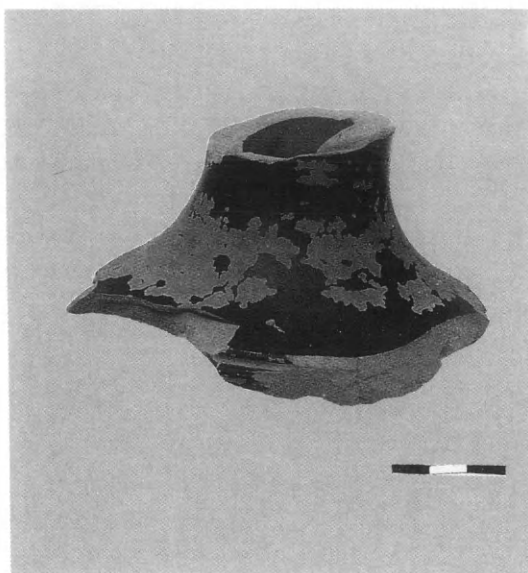
78. Βρέθηκε στὶς 28 Ἰουλ. 1983 (εἰκ. 17). Διάμ. τῆς διαμπεροῦς ὀπῆς του στὸ ἀνῶτ. σωζ. σημεῖο του 0.033 μ. Μῆκ. ἀκτίνας 0.082 μ. Μέγ. σωζ. πᾶχ. τῶν τοιχωμάτων 0.011 - 0.013 μ.

79. Βλ. π.χ. Βαλαβάνη δ.π. πίν. 165, 166α.

80. Ὁ.π. 315 κέ., πίν. 163 κέ.

81. Βλ. π.χ. δ.π. 321 κέ., 328. Γιὰ τὸν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τοῦ ζ. τοῦ Βερολίνου ἀπὸ τὴ Σπίνα βλ. N. Alfieri, *Spina, Museo Archeologico* (Bologna 1979) 1 καὶ 2 εἰκ. 2.

Εικ. 15-17. Πῶμα παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα.
Ἀρχαιολ. Μουσ. Πέλλας 83/3855 (σχέδ. το-
μῆς Ἰ. Καγιᾶ).

αὐτὴ ἀρχίζει νὰ ἀνυψώνεται βαθμιαῖα. Στὸν 4ο αἰ. π.Χ. ἡ ἐπιφάνεια αὐτὴ ἔχει ἀνυψωθεῖ σημαντικὰ καὶ ἔχει ἀποκτήσει ἓνα κοῖλο περίγραμμα. Ἡ κοίλανση αὐτὴ γίνεται ὅλο καὶ πιὸ ἔντονη, πράγμα ποὺ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὸ κάλυμμα νὰ ἀποκτήσει στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. σημαντικὸ ὕψος⁸². Στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια, παρὰ τὰ λίγα παραδείγματα ποὺ μᾶς εἶναι γνωστά, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι τὰ καλύμματα τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων κερδίζουν ἀκόμη σὲ ὕψος, ἀλλὰ τὸ περίγραμμα τῶν ἀνυψωμένων τοιχωμάτων τους γίνεται τώρα κάπως εὐθύ. Ἔτσι διαμορφώνεται ἓνα σχῆμα ποὺ θὰ τὸ χαρακτηρίσαμε ὡς κόλουρο κῶνο⁸³, χωρὶς βέβαια νὰ συνυπολογίζουμε τὴ λαβή.

82. Βλ. π.χ. CVA Παρίσι, Bibliothèque Nationale 2, πίν. 90, 1 καὶ CVA Λούβρου 5, III Hg, πίν. 6, 1.

83. Βλ. π.χ. CVA Musée National de Sèvres III Hf καὶ Hg, πίν. 17 ἀρ. 20 καὶ 22 (τὸ καπάκι ποὺ ἀπεικονίζεται

ἐδῶ δὲν συναντᾷ μετὰ τὸν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τῆς χρονιᾶς 332/31 π.Χ. μετὰ τὸν ὁποῖο ἔχει φωτογραφηθεῖ μαζί· εἶναι ἀσφαλῶς νεότερο). Edwards ὁ.π. (σημ. 42) πίν. 83 ἀρ. 40. Κοντολέων ὁ.π. (σημ. 50) 585 εἰκ. 13γ.

Δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ πιθανότητα νὰ ἀνήκει τὸ κάλυμμα αὐτὸ σὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς ποὺ βρέθηκαν στὸ ἴδιο μ' αὐτὸ πηγάδι, παρόλο ποὺ ἀποκαλύφθηκε σὲ μεγαλύτερο βάθος ἀπὸ αὐτοὺς⁸⁴. Δὲν μπορεῖ π.χ. νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ πιθανότητα τὸ καπάκι νὰ σκέπαζε τὸν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα ποὺ εἶχε δοθεῖ ὡς ἔπαθλο σὲ ἀγώνα ἀποβάτη δρόμου καὶ στὸν ὁποῖο ἀναφερθῆκαμε παραπάνω (σελ. 20 κέ., ἀρ. 2). Τόσο ἡ σύσταση τοῦ πηλοῦ τους ὅσο καὶ ὁ χρωματισμὸς τους δὲν ἀντιτίθενται σὲ μιὰ τέτοια πιθανότητα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὄστρακα τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀγορὰ τῆς Πέλλας, στὴ μελέτη αὐτὴ πραγματευόμαστε καὶ ὀρισμένα ἄλλα, τὰ ὁποῖα περισυνελέγησαν ἀπὸ ἄλλα σημεῖα τῆς ἀρχαίας πόλης, ποὺ ὥστόσο συμβαίνει νὰ μὴν ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἀγορά.

9. Ὁκτὼ ὄστρακα, ἀρ. 86/56 (εἰκ. 18-19), ποὺ βρέθηκαν τυχαῖα τὸ 1986 σὲ μιὰ ἀπόσταση γύρω στὰ 150-200 μ. δυτικὰ τῆς Δ. πύλης τῆς ἀγορᾶς (εἰκ. 1, ἀρ. 9) πρέπει νὰ ἀνήκουν σὲ ἕναν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα. Τρία ἀπ' αὐτὰ σώζουν τμήματα τῆς διακόσμησης τοῦ ἀγγείου, ἐνῶ τῶν ὑπόλοιπων πέντε ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια καλύπτεται μὲ μαῦρο γάνωμα. Ἀπὸ τὰ ὄστρακα μὲ διακόσμηση, ἓνα, μέγ. σωζ. μήκ. 0.08 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὕψ. 0.05 μ.⁸⁵, σώζει μέρος ἀπὸ τὸ γνωστὸ γλωσσωτὸ κόσμημα ποὺ καλύπτει τὸν ὅμο τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων, καθὼς καὶ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα ἀπὸ τὸ λοφίο τοῦ κράνους τῆς Ἀθηνᾶς, ποὺ εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ (εἰκ. 18, μεσαῖο). Ἔχουμε λοιπὸν νὰ κάνουμε μὲ ἓνα ὄστρακο ποὺ βεβαιωμένα προέρχεται ἀπὸ τὴν κύρια ὄψη τοῦ ἀγγείου. Ἀπὸ τὴν ἴδια πλευρὰ προέρχεται καὶ τὸ δεύτερο ὄστρακο, μέγ. σωζ. μήκ. 0.088 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὕψ. 0.091 μ.⁸⁶, ποὺ σώζει τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὸ κάτω ἄκρο τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ τῆς Ἀθηνᾶς, μαζί μὲ μικρὸ τμῆμα τοῦ πέπλου τῆς (εἰκ. 18, δεξ.). Τὰ γυμνὰ μέρη τῆς θεᾶς καλύπτονται μὲ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα, πάνω στὸ ὁποῖο ἔχουν ἀποδοθεῖ μὲ ἀραιωμένο καστανὸ οἱ διαφορὲς λεπτομέρειες τῶν δακτύλων τῆς καὶ τῆς ὑπόδησής τῆς. Μὲ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα ἔχει ἀποδοθεῖ καὶ τὸ κάττυμα τοῦ σανδαλιοῦ τῆς, ὅπως καὶ μέρος ἀπὸ τὴ διακόσμηση τῆς παρυφῆς τοῦ πέπλου τῆς. Τὸ σωζόμενο πίσω ἀπὸ τὴν ἀνασηκωμένη πτέρνα τῆς θεᾶς μαῦρο ἵχνος πρέπει νὰ ἀνήκει στὴν πολὺ χαρακτηριστικὴ οὐρὰ-ἀπόληξη τοῦ πέπλου τῆς, λεπτομέρεια γνωστὴ ὅχι μόνον ἀπὸ τότε ποὺ ἡ Ἀθηνᾶ στράφηκε πρὸς τὰ δεξιὰ⁸⁷ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ παλιότερα⁸⁸. Μέρους τοῦ ἴδιου ὀστράκου καλύπτεται μὲ μαῦρο γάνωμα, ποὺ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὀριζε τὸ κάτω μέρος τῆς πρὸς διακόσμηση μετόπης τοῦ ἀγγείου.

Τὸ τρίτο ὄστρακο ποὺ φέρει διακόσμηση ἔχει μέγ. σωζ. μήκ. 0.11 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὕψ. 0.092 μ. (εἰκ. 18, ἀριστ.) καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ πάνω μέρος τοῦ ἀγγείου, ἀφοῦ διασώζει τμῆμα ἀπὸ τὸ πάνω μέρος τοῦ λαιμοῦ μαζί μὲ τμῆμα τοῦ χεῖλους⁸⁹. Ἡ σωζόμενη διακόσμηση τοῦ ὀστράκου συνίσταται σὲ τμήματα ἐνὸς ἀνθεμίου καὶ δύο ἀνθέων λωτοῦ. Πρόκειται, ὅπως εἴπαμε ἤδη καὶ παραπάνω, γιὰ τὴ συνηθισμένη διακόσμηση τοῦ λαιμοῦ τῶν παναθηναϊκῶν

84. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ καπάκι βρέθηκε σὲ βάθος διαφορετικὸ ἀπ' αὐτὸ τῶν ἄλλων ὀστράκων δὲν ἐμποδίζει μιὰ τέτοια δυνατότητα. Τὸ ὄστρακο π.χ. ἀρ. 83.3854δ, ποὺ βρέθηκε σὲ βάθ. 9.80-10.30 μ., συγκολλήθηκε μὲ τὸ ὄστρακο ἀρ. 83.3856 ποὺ βρέθηκε σὲ βάθ. 6.50-7.50 μ. Βλ. σ. 23 κέ. καὶ σημ. 34.

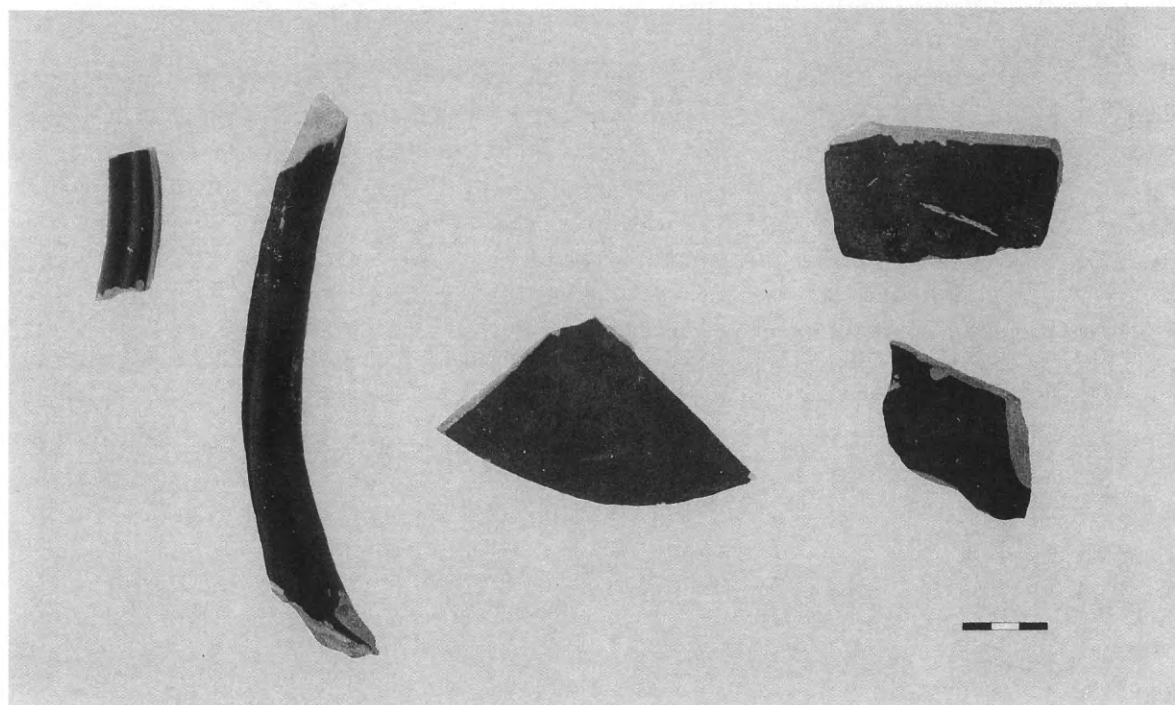
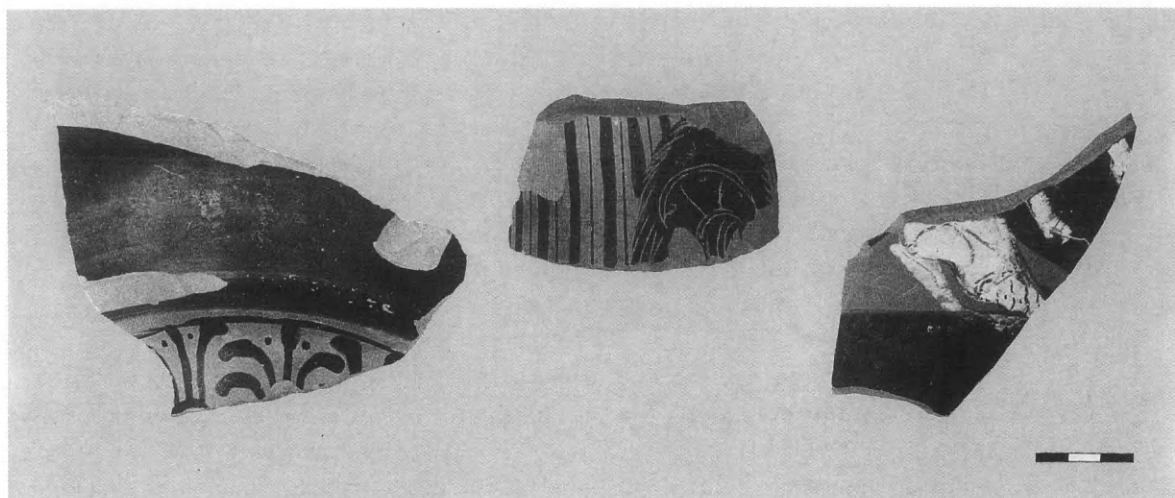
85. Μέγ. σωζ. πάχ. 0.017 μ.

86. Μέγ. πάχ. στὸ ἀνώτ. σωζ. σημεῖο 0.0088 μ.

87. Βλ. π.χ. Βαλαβάνη ὁ.π. (σημ. 15) πίν. 22, 26.

88. Βλ. π.χ. ὁ.π. πίν. 14, 16, 18, 24.

89. Μέγ. πάχ. στὸ κατώτ. σωζ. σημεῖο 0.012 μ., ἐνῶ στὸ κάτω μέρος τοῦ χεῖλους 0.021 μ. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τὸ ὄστρακο αὐτὸ φέρει ἀνομοιογενὲς μαῦρο γάνωμα.

Είκ. 18-19. "Οστρακα παναθηναϊκού ἀμφορέα. Ἀρχαιολ. Μουσ. Πέλλας ἀρ. 86/56.

ἀμφορέων. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι θὰ εἴχαμε ἕναν πλοχμὸ ἀπὸ ἀνωτὰ ἐναλλασσόμενα ἀνθέμια καὶ ἄνθη λωτοῦ, ἐνῶ ὅ,τι σώζεται ἀπὸ τῆ διακόσμηση μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι κι ἐδῶ τὰ ἀνθέμια ἦταν ἐννεάφυλλα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ παρουσία μαύρων κουκκίδων, ποὺ πλαισιώνουν τὸ κεντρικὸ φύλλο τῶν ἀνθεμίων, ὅπως καὶ αὐτὸ τῶν ἀνθέων λωτοῦ· τὸ χεῖλος καλύπτεται μὲ μαῦρο γάνωμα, ἐνῶ ἡ ἐπάνω ὀριζόντια ἐπιφάνειά του εἶναι ἀφημένη στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ.

Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα πέντε ὄστρακα, δύο ἀνήκουν στὶς λαβὲς τοῦ ἀγγείου. Τὸ ἓνα διασώζει τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὴ μιὰ λαβή (μέγ. σωζ. μήκ. γύρω στὰ 0.18 μ.)⁹⁰ μὲ τμήμα τῆς ρίζας τῆς (εἰκ. 19, δεῦτερο ἀπὸ ἀριστ.), ἐνῶ τὸ ἄλλο σώζει ἓνα μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὴν ἄλλη λαβή (μέγ. σωζ. μήκ. 0.048 μ.) (εἰκ. 19, ἀριστ.)⁹¹. Ἔχουμε ἐπίσης ἓνα ὄστρακο, μέγ. σωζ. μήκ. 0.08 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὕψ. 0.046 μ.⁹², ποὺ πιθανότατα προέρχεται ἀπὸ μέρος τοῦ σώματος τοῦ ἀγγείου (εἰκ. 19, τέταρτο ἀπὸ ἀριστ.) ποὺ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν κύρια διακόσμησή του. Τὸ τέταρτο ὄστρακο, μέγ. σωζ. διαστ. 0.108×0.067 μ.⁹³, λόγω τῆς ἐπιπεδότητος ποὺ παρουσιάζει, πιθανὸν νὰ ἀνῆκει στὸ κάλυμμα τοῦ ἀγγείου⁹⁴ (εἰκ. 19, μεσαῖο), ἐνῶ τὸ πέμπτο, μέγ. σωζ. μήκ. 0.052 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὕψ. 0.07 μ.⁹⁵, πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ πόδι τοῦ ἀγγείου (εἰκ. 19, δεξ.).

Ἡ πολὺ ἀποσπασματικὴ διατήρηση καὶ αὐτοῦ τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα, γιὰ τὸν ὁποῖο μάλιστα δὲν γνωρίζουμε οὔτε τὸ ἀγώνισμα στὸ ὁποῖο εἶχε δοθεῖ ὡς ἔπαθλο, δὲν ἐπιτρέπει στυλιστικὲς παρατηρήσεις τέτοιες ποὺ νὰ βοηθοῦν στὸν ἀκριβῆ προσδιορισμὸ τῆς χρονολόγησής του. Ὡστόσο τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ μᾶς βεβαιώνει ὅτι τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ ἔχει γίνει μετὰ τὸ 360/59 π.Χ.⁹⁶, ἐνῶ ἡ ἔντονη καμπυλότητα τῶν λαβῶν τοῦ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ σκεφτόμαστε μιὰ χρονολόγηση μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἀκόμη ὁρισμένες λεπτομέρειες ἀπὸ τὴ σωζόμενη διακόσμησή του εἶναι δυνατόν νὰ συγκριθοῦν μὲ ἀντίστοιχες παναθηναϊκῶν ἀμφορέων τῆς χρονιᾶς τοῦ ἄρχοντος Νεαίχμου (320/19 π.Χ.). Τέτοιες εἶναι π.χ. οἱ κουκκίδες ἀνάμεσα στὰ φύλλα τῶν ἀνθεμίων καὶ στὰ ἄνθη τοῦ λωτοῦ στὴ διακόσμηση τοῦ λαιμοῦ ἢ ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ λοφίου τοῦ κράνους τῆς Ἀθηνᾶς⁹⁷. Ἔτσι μιὰ χρονολόγηση τοῦ ἀγγείου γύρω στὸ 320 π.Χ. τὴ θεωρῶ πολὺ πιθανή.

10. Τελειώνουμε τὴν παρουσίαση τῶν ὀστράκων ἀπὸ παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς ποὺ βρέθηκαν στὴν Πέλλα ἐξετάζοντας ἓνα ἄλλο ὄστρακο (εἰκ. 20), ποὺ περισυλλέχθηκε τυχαῖα ἀπὸ μιὰ περιοχὴ δυτικὰ τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας Πέλλας (εἰκ. 1). Τὸ ὄστρακο ἀρ. 88.976⁹⁸, μέγ. σωζ. ὕψ. 0.09 μ. καὶ μέγ. σωζ. μήκ. 0.11 μ., ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μικρότερα ποὺ συγκολλήθηκαν. Προέρχεται ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ ὦμου τοῦ ἀγγείου, ὅπως μᾶς βεβαιώνει τὸ τυπικὸ γιὰ τὴ θέση αὐτὴ γλωσσωτὸ κόσμημα, ποὺ ἐδῶ ὅμως διακοσμεῖ ἓνα μόνο μέρος του, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο καλύπτεται μὲ μαῦρο γάνωμα. Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ μᾶς βεβαιώνει ὅτι βρισκόμαστε σ' ἓνα

90. Μέγ. σωζ. πλάτ. ἐπάνω 0.035 μ., κάτω 0.05 μ.

91. Μέγ. σωζ. πλάτ. ἐπάνω 0.033 μ., κάτω 0.036 μ.

92. Μέγ. σωζ. πάχ. 0.01 μ. Τὰ ἔχνη τοῦ τροχοῦ στὸ ἐσωτερικὸ του διαφέρουν ἀπὸ τὰ ἀνάλογα ἔχνη τῶν ὑπολοίπων ὀστράκων ποὺ βρέθηκαν στὴν ἴδια θέση, διαφορετικὸ ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Ἔτσι ὑπάρχουν κάποιες ἐπιφυλάξεις κατὰ πόσο τὸ ὄστρακο αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιο παναθηναϊκὸ ἀμφορέα ἀπὸ τὸν ὁποῖον προέρχονται ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ὄστρακα μὲ ἀρ. 86/56.

93. Μέγ. σωζ. πάχ. πρὸς τὴν περιφέρεια 0.007 μ. ἐνῶ πρὸς τὸ κέντρο 0.011 μ.

94. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ ὄστρακο τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ εἶναι κάπως διαφορετικὸ ἀπ' αὐτὸ τῶν ὑπολοίπων ὀστράκων ἀρ. 86/56. Ἀλλὰ εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἀπὸ μόνο του δὲν εἶναι καὶ τόσο καθοριστικὸ σὲ θέματα ἀπόδοσης διαφορῶν ὀστράκων στὸ ἴδιο ἀγγεῖο. Ἐπομέ-

ως δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ μὲ βεβαιότητα ὅτι τὸ ὄστρακο αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ ἄλλον παναθηναϊκὸ ἀμφορέα.

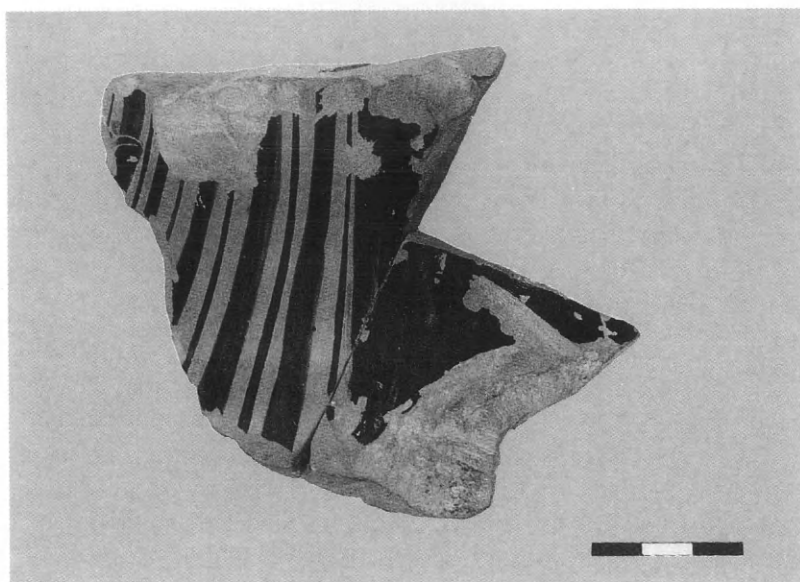
95. Μέγ. σωζ. πάχ. 0.012 μ. Στὸ ἐσωτερικὸ τὰ ἔχνη τοῦ τροχοῦ δὲν εἶναι καὶ τόσο εὐδιάκριτα.

96. Γιὰ τὴ στροφή τῆς Ἀθηνᾶς πρὸς τὰ δεξιὰ βλ. σημ. 71.

97. Βλ. π.χ. Smets ὁ.π. (σημ. 50) πίν. 38, 39-40 (J. Beazley, *ABV* 416, 14 καὶ 17)· Κοντολέοντα ὁ.π. (σημ. 50) 586 εἰκ. 14-15· J. Beazley, *ABV* 416, 18· Edwards ὁ.π. (σημ. 42) πίν. 77 ἀρ. 6. Γιὰ τοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς τῆς χρονιᾶς τοῦ ἄρχοντος Νεαίχμου βλ. καὶ Beazley, *AJA* 47, 1943, 461-462· Frel ὁ.π. (σημ. 58) 289 κέ· Eschbach ὁ.π. (σημ. 4) 152 κέ.

98. Βρέθηκε στὶς 7 Ὀκτωβρίου 1988. Μέγ. πάχ. στὸ ἀνώτ. σωζ. σημεῖο 0.019 μ., στὸ κατώτ. σωζ. σημεῖο 0.01 μ.

Είκ. 20. Ώστρακο παναθηναϊκοᓑ ἀμφορέα. Ἀρχαιολ. Μουσ. Πέλλας ἀρ. 88/976.

χῶρο τοᓑ ἀγγείου ποᓑ σκεπάζεται ἐνμέρει ἀποᓑ τῇ μιὰ λαβῇ τοᓑ, ἵχνη ἀποᓑ τῇ γέννηση τῆς ὁποίας ποᓑρει κανεῖς νὰ παρατηρήσει καὶ στοᓑ ὅστρακο μας. Πάνω στοᓑ γλωσσωτοᓑ κόσμημα διασώζεται ἀκόμη ἢ ἀπόληξη τῆς προμετωπίδας τοᓑ κράνους τῆς Ἀθηνᾶς, ποᓑ ἦταν στραμμένη πρὸς τὰ δεξιά. Ἐτσι εἴμαστε σίγουροι ὅτι τὸ διακοσμημένο τμήμα τοᓑ ὀστράκου ἀνήκει στὴν κύρια πλευρὰ τοᓑ ἀγγείου. Κάποια ἵχνη ποᓑ παρατηροᓑνται στὴν προμετωπίδα κάνουν πιθανὴ τὴν παρουσία ἐδῶ λευκοᓑ ἐπίθετου χρώματος, ποᓑ θὰ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νὰ διακοσμήσει ὀρισμένες λεπτομέρειες τοᓑ κράνους⁹⁹.

Ὡς πρὸς τὴ χρονολόγηση τοᓑ παναθηναϊκοᓑ αὐτοᓑ ἀμφορέα, δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα ποᓑ νὰ ἐπιτρέπουν ἕναν ἀκριβέστερο προσδιορισμό της. Ἡ στροφή τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς πρὸς τὰ δεξιά πιστοποιεῖ βέβαια ὅτι τὸ ἀγγεῖο πρέπει νὰ ἔχει γίνει μετὰ τὸ 360/59 π.Χ. Μιὰ χρονολόγηση τοᓑ στοᓑ β' μισὸ τοᓑ 4ου αἰ. π.Χ. τὴ θεωρῶ πιθανή.

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τὰ εἴκοσι πέντε ὅστρακα ποᓑ παρουσιάσαμε παραπάνω προέρχονται, ὅπως ἤδη εἶδαμε, ἀποᓑ δέκα τουλάχιστον παναθηναϊκοᓑ ἀμφορεῖς. Ἀποᓑ αὐτὰ δώδεκα (ποᓑ ἀνήκουν σὲ πέντε τουλάχιστον παναθηναϊκοᓑ ἀμφορεῖς, τοᓑς ἀρ. 2, 3, 5, 6 καὶ 8 τῆς μελέτης μας) βρέθηκαν στοᓑ πηγάδι τοᓑ δωματίου 18 τῆς Ἀ. στοᓑς τῆς ἀγορᾶς, εἰκ. 1, τρία (ποᓑ ἀνήκουν πιθανὸν σὲ δύο παναθηναϊκοᓑ ἀμφορεῖς, τοᓑς ἀρ. 1 καὶ 4) βρέθηκαν στὴν περιοχὴ τῆς Ν. στοᓑς τῆς ἀγορᾶς,

99. Πρβ. Edwards ὁ.π. (σημ. 42) πίν. 76 (κάτω ἀριστερά): J. Beazley, *ABV* 417 (πάνω) — Νικῆτης, 332/31 π.Χ.

ένα (τὸ ἀρ. 7) στὴ ΝΔ. γωνία τῆς ἀγορᾶς καὶ πιὸ συγκεκριμένα στὴν περιοχή τοῦ Ἀρχείου τῆς ἀρχαίας πόλης· τέλος ἑννέα (πὺρ προέρχονται ἀπὸ δύο τουλάχιστον παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς, τοὺς ἀρ. 9 καὶ 10 τῆς ἐργασίας αὐτῆς) εἶναι τυχαῖα εὐρήματα καὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχή τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς τῆς Πέλλας καὶ πιὸ συγκεκριμένα ἀπὸ σημεῖα πὺρ βρίσκονται δυτικὰ τῆς.

Οἱ παναθηναϊκοὶ αὐτοὶ ἀμφορεῖς, ἂν καὶ εἶναι λίγοι σὲ ἀριθμὸ καὶ ἂν καὶ σώθηκαν σὲ πολὺ ἀποσπασματικὴ κατάσταση, ἐντούτοις προσθέτουν κάποια νέα στοιχεῖα στῖς μέχρι σήμερα γνώσεις μας γιὰ τὴν πολὺ ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ κατηγορία ἀττικῶν ἀγγείων πὺρ μᾶς ἔχει σωθεῖ ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμο. Ἔτσι στὸ ὄστρακο ἀρ. 83/3853γ (εἰκ. 2) γιὰ πρώτη φορά, πάνω σὲ δεξιὸ κίονα τῆς κύριας ὄψης παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα τῆς χρονιᾶς τοῦ ἄρχοντος Πυθοδήλου (336/35 π.Χ.), ἔχουμε ἕναν ἀγαλαμτικὸ τύπο Ἀθηνᾶς. Ἀκόμη τὸ ἀγγεῖο αὐτό, ὅπως εἴπαμε ἥδη, εἶναι δυνατόν νὰ ἔχει διακοσμηθεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀγγειογράφο πὺρ ἔχει ζωγραφίσει καὶ τὸν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀρ. 1873.8-20.369 (B608). Ἄν πράγματι συμβαίνει αὐτό, τότε γίνεται ἐμφανέστερη ἢ συνοχὴ τοῦ κεραμικοῦ ἐργαστηρίου πὺρ εἶχε ἀναλάβει τὴν κατασκευὴ τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων τῆς χρονιᾶς τοῦ ἄρχοντος Πυθοδήλου. Καὶ αὐτὸ ἐπειδὴ, ὅπως ἥδη ἐλέχθη, πολὺ δύσκολα μέχρι σήμερα ἀποδίδει ἢ ἔρευνα δύο ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἀγγεῖα-ἐπαθλα τῆς χρονιᾶς τοῦ ἄρχοντος αὐτοῦ στὸ ἴδιο χέρι¹⁰⁰. Ἐπιπλέον οἱ στυλιστικὲς ὁμοιότητες πὺρ παρουσιάζουν τὰ ὄστρακα ἀρ. 83/3853 α+β,γ μὲ τὸν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀρ. 1188.11-15.5 (B607), εἶναι σύμφωνες μὲ τὴ γνωστὴ διαπίστωση τοῦ Beazley¹⁰¹ κατὰ τὴν ὁποία: «In general character London B 608 is not very far from London B 607, but the painter is not the same». Ὅπως εἴπαμε ἥδη, καὶ οἱ δύο αὐτοὶ παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἔχουν γίνῃ τὴ χρονιὰ τοῦ ἄρχοντος Πυθοδήλου.

Τὸ ὄστρακο ἀριθ. 83.2518 (εἰκ. 4) διέσωσε μιὰ σχετικὰ σπάνια γιὰ παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς παράσταση ἀποβάτη ἀγώνα. Μέχρι σήμερα, ὅπως ἥδη εἴπαμε, εἶναι γνωστοὶ δύο (ἢ πέντε) μόνον παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς, πὺρ ἔχουν δοθεῖ ὡς ἐπαθλα στὸ ἀγώνισμα αὐτό, καὶ ὁ παναθηναϊκὸς ἀμφορέας τῆς Πέλλας εἶναι ὁ τρίτος (ἢ ὁ ἕκτος). Ἡ διαπίστωση ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ ἀγγεῖα χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 5ου καὶ στὸν 4ο αἰ. π.Χ., σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἀγώνισμα τοῦ ἀποβάτη δρόμου φαίνεται νὰ εἶχε μιὰ παλιὰ παράδοση στὸ παναθηναϊκὸ πρόγραμμα, μὲ κάνει νὰ πιστεύω ὅτι τουλάχιστον στὸν 6ο καὶ 5ο αἰ. π.Χ. τὰ ἄθλα γιὰ τοὺς νικητὲς τοῦ ἀγωνίσματος αὐτοῦ δὲν ἦταν ἀμφορεῖς ἐλαίου, ἀλλὰ ἄλλου εἴδους¹⁰². Σπάνια γιὰ παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. εἶναι καὶ ἡ παράσταση ἀρματοδρομίας τεθρίπου σ' ἕνα ἄλλο ὄστρακο ἀπὸ τὴν Πέλλα. Βλ. παρακάτω Προσθήκη.

Γιὰ τὸ ὄστρακο ἀρ. 83.2520 (εἰκ. 10, ἀριστ.) θὰ θέλαμε νὰ εἴχαμε κάποια βοήθεια στὸ θέμα τῆς ἀκριβέστερης χρονολόγησής του ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, πράγμα ὁμῶς πὺρ, ὅπως εἶδαμε, δὲν συμβαίνει¹⁰³. Ὡστόσο ἡ ποιότητα τοῦ λευκοῦ ἐπίθετου χρώματος καὶ τοῦ μαύρου γανώματος πὺρ διασώζεται σ' αὐτὸ μὲ κάνει νὰ τὸ χρονολογῶ στὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ ἐπομένως θὰ πρέπει νὰ ἔχουμε τὸν παλιότερο λευκὸ παναθηναϊκὸ ἀμφορέα πὺρ ἔχει διασωθεῖ μέχρι σήμερα.

100. Βλ. σ. 18.

101. J. Beazley, *ABV* 417.

102. Βλ. σχετικὰ σ. 21 κέ.

103. Τὸ γέμισμα τοῦ πηγαδιοῦ τοῦ χώρου 18 τῆς Ἀ.

στοᾶς τῆς ἀγορᾶς τῆς Πέλλας, μέσα στὸ ὁποῖο βρέθηκε τὸ ὄστρακο αὐτό, φαίνεται ὅτι δὲν δημιουργήθηκε σταδιακὰ ἀλλὰ γέμισε μὲ μιᾶς. Βλ. καὶ σημ. 84.

Ἐνδεκάτη τὸ ὄστρακο ἀρ. 87.847 (εἰκ. 11) εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικό ἀφοῦ μ' αὐτὸ κερδίζουμε τὸν μοναδικὸ μέχρι σήμερα γνωστὸ παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τῆς χρονιᾶς τοῦ ἄρχοντος Ἑγήμονος (327/26 π.Χ.).

Μιλήσαμε ἤδη γιὰ τὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζει τὸ κάλυμμα ἀρ. 83.3855 (εἰκ. 15-17). Ἄν πράγματι τὸ ὄστρακο αὐτὸ σχετίζεται μὲ παναθηναϊκὸ ἀμφορέα, τότε ἡ διαμόρφωση τοῦ περιχειλῶματός του εἶναι, σύμφωνα μὲ τὶς μέχρι τώρα γνώσεις μας, μοναδική γιὰ κάλυμμα παναθηναϊκοῦ ἀγγείου. Ἀλλὰ καὶ ἡ τόσο ἔντονη κοιλότητα τῆς ἐπάνω ἐπιφάνειάς του ἐπίσης δὲν ἔχει παράλληλα. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο χαρακτηριστικὸ μὲ κάνει νὰ χρονολογῶ, ὅχι χωρὶς κάποιες ἐπιφυλάξεις, τὸ καπάκι αὐτὸ γύρω στὸ 300 π.Χ.

Ὅσο γνωρίζω, δὲν ἔχει παρατηρηθεῖ σὲ ἄλλους παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς τὸ φαινόμενο τὰ διάφορα τμήματά τους, ποὺ κατασκευάζονταν ξεχωριστά, νὰ ἔχουν συγκολληθεῖ μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς ἰώδους οὐσίας (πηλός;) ¹⁰⁴ (εἰκ. 9, πάνω ἀριστερ.). Ὡστόσο, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ δικά μας ὄστρακα, ὁ τρόπος αὐτὸς συγκόλλησης δὲν ἦταν ἰδιαίτερα ἐπιτυχής, ἀφοῦ στὰ σημεῖα ἀκριβῶς ὅπου εἶχε τοποθετηθεῖ ἡ ἰώδης οὐσία, ἔχει γίνῃ συνήθως ἡ ἀποκόλληση. Ἵσως αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος τῆς ὅχι συχνῆς χρήσης της, ἂν ὅχι καὶ τῆς ἐγκατάλειψής της. Ὅπως δὲ ποτε χρήσιμη θὰ ἦταν μιὰ ἐργαστηριακὴ ἐξέταση πρὸς ἐξακρίβωση τῆς σύστασής της ¹⁰⁵. Ἀπὸ παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς ποὺ φυλάγονται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ἐλευσίνας γνωρίζουμε ὅτι τμήματά τους, ποὺ εἶχαν κατασκευαστεῖ ξεχωριστά, συγκολλήθηκαν ἀφοῦ προηγουμένως ὁ κεραμέας τοὺς χάραξε βαθιά, μὲ ὁμόκεντρες γραμμές, τὶς ἐπιφάνειες ποὺ ἐπρόκειτο νὰ εἶχαν ἐπαφὴ μεταξύ τους ¹⁰⁶.

Στὸ ἐρώτημα πῶς βρέθηκαν οἱ παναθηναϊκοὶ αὐτοὶ ἀμφορεῖς στὴν Πέλλα, δὲν μπορούμε νὰ δώσουμε βεβαιωμένη ἀπάντηση. Σημειώνουμε καταρχὴν ὅτι ὅλα τὰ ὄστρακα ποὺ παρουσιάσαμε παραπάνω ἀνήκουν χρονικὰ στὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ μάλιστα, ἂν ὅχι ὅλα, τουλάχιστον τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτά, στὸ β' μισό του ¹⁰⁷. Ἀνήκουν δηλαδὴ σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ οἱ Μακεδόνες εἶχαν ἔντονη παρουσία στὶς ὑποθέσεις τῆς Ν. Ἑλλάδας καὶ πολὺ συχνὰ καὶ στὴν ἴδια τὴν Ἀθήνα. Εἶναι λοιπὸν λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν ἐπαφῶν ὑπῆρχαν Πελλαῖοι ποὺ ἐπαιρναν μέρος στὴ μεγάλη γιορτὴ τῆς Ἀθήνας, στὰ Παναθήναια, καὶ κέρδιζαν στοὺς παναθηναϊκοὺς ἀγῶνες ἀμφορεῖς ἐλαίου (βλ. καὶ Προσθήκη). Κάποια ἀπὸ τὰ παναθηναϊκὰ αὐτὰ ἐπαθλα εἶναι δυνατόν οἱ νικητὲς τοὺς νὰ μπόρεσαν νὰ τὰ ἔστησαν, σὲ ἀνάμνηση τοῦ ἄθλου τοὺς, σὲ κοινὴ θέα στὸν πολυσύχναστο χώρο τῆς ἀγορᾶς ¹⁰⁸ (ἢ ἀκόμη νὰ τὰ ἀφιέ-

104. Σχετικὰ μὲ τὴ συγκόλληση τῶν διαφόρων τμημάτων ἐνὸς ἀγγείου, ποὺ κατασκευάζονταν ξεχωριστά, βλ. J. V. Noble, *The Techniques of Painted Attic Pottery*² (London 1988) 36 καὶ J. M. Hemelrijk στὸ *Looking at Greek Vases* (Cambridge - N. York - Melbourne 1991) 246 κέ. (ἐκδ. T. Rasmussen - N. Spivey).

105. Πρέπει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ ἄλλες φορὲς ἔχει παρατηρηθεῖ χρῆσις κάποιου γανώματος ὡς συνδετικοῦ ὕλικου. Βλ. π.χ. Ἡ. Ζερβουδάκη, *ΑΔ* 39, 1984, Α, 127 σημ. 14 μὲ βιβλιογραφία· Βαλαβάνη ὁ.π. (σημ. 15) 57 σημ. 62· Hemelrijk ὁ.π. 248.

106. Εἶναι ἀδημοσίευτα. Πρβ. Hemelrijk ὁ.π. 247 εἰκ. 109 καὶ 248.

107. Τὸ παλιότερο ἀπ' αὐτά, τὸ ὄστρακο ἀρ. 90.1

(ἐδῶ σ. 32 κέ., ἀρ. 7), χρονολογεῖται γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ τὸ νεότερο, τὸ ὄστρακο ἀρ. 83.3855 (ἐδῶ σ. 33 κέ., ἀρ. 8), γύρω στὸ 300 π.Χ.

108. Δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ὁρισμένες ἀπεικονίσεις παναθηναϊκῶν ἀμφορέων πάνω σὲ κίονες, ποὺ βλέπουμε σὲ παραστάσεις ἀγγείων ποὺ σχετίζονται μὲ παναθηναϊκὰ ἀγωνίσματα, ἀπηχοῦν σύγχρονες μὲ τὶς παραστάσεις αὐτές, κατασκευές. Βλ. π.χ. B. Sparkes, *AntK* 20, 1977, 10 καὶ σημ. 13, πίν. 4· M. Vos, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 62, 1981, 41 καὶ πίν. 15. Ὡστόσο δὲν ὑπάρχει καὶ τίποτε ποὺ νὰ ἀποκλείει μιὰ τέτοια πιθανότητα. Πρβ. Π. Θέμελη, *ΑΑΑ* 1969, 409.

ρωσαν σὲ ἓνα ἱερὸ¹⁰⁹ τῆς περιοχῆς), ὅπου καὶ βρέθηκαν. Ὡστόσο τὸ ὅτι τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἀποκαλύφθηκαν στὴν ἐμπορικὴ ἀγορὰ τῆς ἀρχαίας πόλης καὶ στὴ γύρω περιοχὴ τῆς κάνει, κατὰ τὴν ἄποψή μου, πιὸ πιθανὴ τὴν περίπτωσιν τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ νὰ ἔφτασαν στὴν Πέλλα μέσω τοῦ ἐμπορίου, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ ὅτι, μερικὲς τουλάχιστον φορές, οἱ νικητὲς τῶν Παναθηναϊκῶν ἀγώνων πουλοῦσαν τὶς συχνὰ μεγάλες ποσότητες τοῦ λαδιοῦ ποὺ κέρδιζαν¹¹⁰. Τὰ ἴδια τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ἐνισχύουν ἴσως μιὰ τέτοια πιθανότητα. Στὰ ἀπορρίμματα τοῦ πηγαδιοῦ τοῦ χώρου 18 τῆς 'Α. στοῦς, ἀπ' ὅπου, ὅπως εἶδαμε, προέρχονται τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὄστρακα τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων ποὺ μελετήσαμε, βρέθηκαν μεγάλες ποσότητες πήλινης σκευῆς, ποὺ ἀβίαστα μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὶς ἐμπορικὲς δραστηριότητες τῆς ἀγορᾶς, ἐνῶ δὲν βρέθηκε τίποτε ποὺ νὰ δείχνει ὅτι προέρχεται π.χ. ἀπὸ ἓνα ἱερὸ¹¹¹.

Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς εἶναι γνωστὸ ὅτι ἔχουν βρεθεῖ σὲ ἀγορὲς καὶ ἄλλων ἀρχαίων πόλεων¹¹², ὅπως ἔχουν βρεθεῖ καὶ σὲ τάφους¹¹³, σὲ ἱερὰ¹¹⁴, σὲ σπίτια¹¹⁵. Εἶναι πιὸ σωστὸ νὰ θεωροῦμε ὅτι ὅσα παναθηναϊκὰ ἀγγεῖα ἔχουν βρεθεῖ σὲ ἱερὰ σχετίζονται μὲ νικητὲς Παναθηναίων. Καὶ τὸ ἴδιο πιθανὸν νὰ συμβαίνει μὲ ἀρκετὰ ἀπ' αὐτὰ ποὺ ἔχουν βρεθεῖ σὲ τάφους ἢ σὲ σπίτια· ὅπωςδήποτε ὁμως ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν καὶ παναθηναϊκὰ ἀγγεῖα ποὺ ἔφτασαν στὰ μέρη ἀνεύρεσής τους μέσω τοῦ ἐμπορίου τοῦ παναθηναϊκοῦ λαδιοῦ. Καὶ μέσω τοῦ ἐμπορίου τοῦ παναθηναϊκοῦ λαδιοῦ θὰ πρέπει νὰ ἔφτασαν καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς ποὺ βρέθηκαν στὸν Εὐξείνιο Πόντο¹¹⁶. Ἡ ποσοτικὴ τους αὐξηση κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴν ἐνγένει αὐξηση τῆς ἐξαγωγῆς τῶν ἀττικῶν ἀγγείων στὴν περιοχὴ κατὰ τὸν αἰῶνα αὐτόν¹¹⁷.

Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς ἔχουν βρεθεῖ καὶ στὴν παλιὰ πρωτεύουσα τῶν Μακεδόνων, στὶς Αἰγές. Ὅλοι τους, ὅσο τουλάχιστον γνωρίζω, προέρχονται ἀπὸ τάφους τοῦ βασιλικοῦ νεκροταφείου. Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς χρονολογεῖται στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι στὸν 4ο αἰ. π.Χ.¹¹⁸ Παναθηναϊκὰ ἀγγεῖα ἔχουν βρεθεῖ καὶ σ' ἄλλα μέρη τῆς Μακε-

109. Γιά παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς ποὺ ἔχουν βρεθεῖ σὲ ἱερὰ βλ. P. Valavanis, *BCH Supplément XIII* (1986) 459-460. Πρβ. καὶ σημ. 120.

110. M. Τιβέριος, *ΑΔ* 29, 1974, Α, 150 κέ.· Valavanis ὁ.π. 453 κέ.

111. Τὰ ὄστρακα τῶν παναθ. ἀμφορέων φαίνεται ὅτι πετάχτηκαν στὸ πηγάδι 18 τῆς 'Α. στοῦς τῆς ἀγορᾶς συγχρόνως, στὸ γ' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἀφοῦ, ὅπως εἶδαμε καὶ παραπάνω (σ. 23 κέ. καὶ σημ. 34), τὸ ὄστρακο ἀρ. 83.3856, ποὺ βρέθηκε σὲ βάθ. 6.50-7.50 μ., κόλλησε μὲ τὸ ὄστρακο ἀρ. 83.3854δ, ποὺ βρέθηκε σὲ βάθ. 9.80-10.30 μ. Τὸν ἀνασκαφέα τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας Πέλλας 'Ι. Ἀκαμάτη εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὶς πληροφορίες αὐτές.

112. Βλ. π.χ. *The Athenian Agora XXIII* 12 καὶ κυρίως 13 κέ., 131 κέ., πίν. 26-34.

113. Βλ. π.χ. Βαλαβάνη ὁ.π. (σημ. 15) 17 καὶ τοῦ ἴδιου ὁ.π. (σημ. 109) 457 κέ. καὶ κυρίως 458.

114. Βλ. σημ. 109.

115. Βλ. π.χ. Βαλαβάνη ὁ.π. (σημ. 15) 17 κέ. καὶ τοῦ ἴδιου ὁ.π. (σημ. 109) 458-459. Πρβ. καὶ τὴν πληροφορία ποὺ ἀντλοῦμε ἀπὸ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, σύμφωνα μὲ

τὴν ὁποία σ' ἓνα ἀθηναϊκὸ σπίτι, γύρω στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ὑπῆρχαν μεγάλες ποσότητες παναθηναϊκῶν ἀμφορέων. Βλ. Τιβέριος ὁ.π. (σημ. 110) 152.

116. Οἱ παλιότεροι παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς ποὺ βρέθηκαν στὸν Εὐξείνιο Πόντο χρονολογοῦνται στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ. Βλ. π.χ. P. Alexandrescu κ.ἄ., *Histria IV* (Βουκουρέστι 1978) 67 ἀρ. 295 καὶ πίν. 30 ἀρ. 295.

117. Πρβ. Valavanis ὁ.π. (σημ. 109) κυρίως 455 κέ. καὶ 457 κέ. Γενικότερα γιὰ τὶς εἰσαγωγὲς ἀττικῶν ἀγγείων στὸν Εὐξείνιο Πόντο, κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ καὶ κλασικὴ ἐποχὴ, βλ. J. Bouzek, *Studies of Greek Pottery in the Black Sea Area* (Πράγα 1990) 42 κέ., ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Γενικὰ γιὰ τὸ ἐμπόριο τῶν ἀττικῶν ἀγγείων ἀπὸ τὸ 450 π.Χ. ὡς τὸ 375 π.Χ., βλ. B. R. McDonald, *The Distribution of Attic Pottery from 450 to 375 B.C.: The Effects of Politics on Trade* (Ann Arbor 1979).

118. Βλ. M. Ἀνδρόνικο, *ΑΕ* 1987, 379 καὶ *Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη* 1, 1987, 83, *ΠΑΕ* 1987, 131. Στὸ μεταξὺ μετὰ τὴ μεταφορὰ τῶν ὀστράκων τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων ἀπὸ τὸν «τάφο μὲ τὸν θρόνο» στὸ ἐργαστήριον συντήρησης στὴ Βερ-

δονίας, όπως π.χ. στο Δίο¹¹⁹, στην Ἀμφίπολη¹²⁰, στην Ἀκανθο¹²¹, στην Ὀλυνθο¹²². Οἱ παλιότεροι παναθηναῖκοι ἀμφορεῖς ποὺ γνωρίζουμε μέχρι σήμερα ἀπὸ τὸν βορειοελλαδικὸ χῶρο εἶναι ἀπὸ τὴν Αἰανή, τὴν Ἀκανθο καὶ τὴ Στρώμη¹²³. Εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸν ὅτι οἱ μελλοντικές ἀνασκαφικές ἐρευνες στὴν περιοχὴ, ποὺ τὸν τελευταῖο καιρὸ καταπλήσσουν μὲ τὴν ἔκτασή τους καὶ τὰ πλούσια εὐρήματα, καθὼς καὶ ἡ δημοσιοποίηση ἄγνωστου ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὶς ἀποθήκες τῶν ἐκεῖ μουσείων, θὰ ἀλλάξουν τὶς γνώσεις μας αὐτές^{123α}.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Εἶχα δεῖ δοκίμια τῆς ἐργασίας αὐτῆς, ὅταν ὁ συνάδελφος Ἰ. Ἀκαμάτης μοῦ ἔδειξε ἓνα ἄλλο ὄστρακο ἀπὸ παναθηναϊκὸ ἀμφορέα στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πέλλας ἀρ. 83/5485, ποὺ εἶχε βρεθεῖ τὸ 1983 στὴν περιοχὴ τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας πόλης καὶ πιὸ συγκεκριμένα στὸν δρόμο ποὺ δημιουργεῖται στὴ Ν. στοὰ της, κοντὰ στὸ σημεῖο εὕρεσης καὶ τῶν ὀστράκων ἀρ. 83/3853α-γ καὶ 83/3852 (βλ. παραπάνω σ. 15 κέ., εἰκ. 2-3 καὶ εἰκ. 1, ἀρ. 1). Τὸ ὄστρακο (εἰκ. 21) ἔχει μέγ. σωζ. μήκ. 0.085 μ., μέγ. σωζ. ὕψ. 0.058 μ. καὶ πᾶχ. 0.007 μ. Στὴν ἀριστερὴ τοῦ ἄκρη καὶ πρὸς τὰ κάτω, σώζει πιθανότατα ἵχνος ἀπὸ μιὰ μικρὴ ὀπή. Ἄν πράγματι ὑπῆρχε ἐδῶ ὀπή, τότε ὁ παναθηναϊκὸς ἀμφορέας ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχεται τὸ ὄστρακο αὐτὸ πρέπει νὰ εἶχε σπάσει κάποτε στὴν ἀρχαιότητα καὶ νὰ εἶχε ἐπιδιορθωθεῖ μὲ χρῆση μολύβδινων συνδέσμων, ποὺ περνοῦσαν μέσα ἀπὸ ὁπὲς ἀνοιγμένες στὰ διάφορα θραύσματά του.

Χωρὶς ἀμφιβολία τὸ ὄστρακο αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὴ β' ὄψη ἑνὸς παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα. Σώζει πιθανὸν τμήματα ἀπὸ τρία (ἢ τέσσερα;) ἄλλα, ἑνὸς προφανῶς τεθρίππου, ποὺ κατευθυνόταν πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἄν μάλιστα δὲν ὑπῆρχε ἓνα ἀπολέπισμα στὸ πάνω δεξιὸ μέρος του, τότε θὰ εἴχαμε βεβαιωμένα τμήματα καὶ ἀπὸ τὸ τέταρτο ἄλλο (τὸ δεξιὸ ζύγιο), ποὺ βρίσκεται ἀμέσως πίσω ἀπὸ τὸ πλησιέστερο πρὸς τὸν θεατὴ ἄλλο (τὸ δεξιὸ σειραφόρο). Πιὸ συγκεκριμένα μᾶς ἔχει σωθεῖ μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ δεξιοῦ σειραφόρου μὲ ἓναν ἱμάντα

γίνα, φάνηκε ὅτι ἀπὸ τὴ χρονιὰ τοῦ ἄρχοντος Λυκίσκου (344/43 π.Χ.) τὰ ἀγγεῖα-ἐπαθλα εἶναι περισσότερα τοῦ ἑνός. Γιὰ τὸν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴ Βεργίνα βλ. *Ἔργον* 1989, 73. Ἐπισημαίνω ἐδῶ ὅτι μᾶς ἔχουν σωθεῖ γραπτὲς μαρτυρίες σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς θητείας τοῦ ἄρχοντος Λυκίσκου, μακεδονικὴ ἀντιπροσωπεῖα ἐπισκέφτηκε τὴν Ἀθήνα. Βλ. σχετικὰ Jacoby, *FrHGr* 3B, 328 F 157, 324 F 53 καὶ *FrHGr* 2A, 72 F 28. Γιὰ τὴ συνθήκη «φιλίας καὶ συμμαχίας» ἀνάμεσα στὸν Φίλιππο καὶ στὴν Ἀθήνα, ποὺ κράτησε ἀπὸ τὴ χρονιὰ τοῦ ἄρχοντος Θεμιστοκλέους (347/46 π.Χ.) ὡς τὴ χρονιὰ τοῦ ἄρχοντος Θεοφράστου (340/39 π.Χ.) βλ. Jacoby, *FrHGr* 228 F 53-56 καὶ J. Buckler, *Philip II and the Sacred War* (Leiden - N. York - København - Köln 1989) 114 κέ.

119. Εἶναι ἀδημοσίευτα.

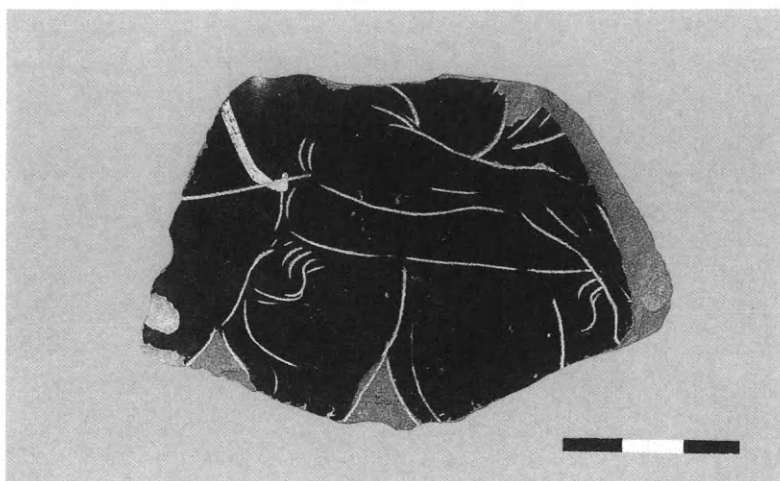
120. Βλ. *Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη* 1, 1987, 319 καὶ 326 εἰκ. 14 (Κ. Λαζαρίδου). Πρβ. *Ἔργον* 1987, 36 εἰκ. 34 καὶ *ΠΑΕ* 1987, 169-170 καὶ πίν. 115γ (Κ. Λαζαρίδου).

121. Πρόκειται γιὰ ἀδημοσίευτο ὄστρακο στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης ἀρ. I.117.296β (1323).

122. Βλ. D. Robinson, *Olynthus* V (1933) 87 κέ., πίν. 56 ἀρ. 97-99, πίν. 61 καὶ *Olynthus* XIII (1950) 59 κέ. καὶ πίν. 14-19 ἀρ. 14. Βλ. καὶ Valavanis ὁ.π. (σημ. 48) 468 κέ. καὶ εἰκ. 3-7.

123. Γ. Μπακαλάκης, *Ἀνασκαφὴ Στρώμης* (Θεσσαλονίκη 1967) 50 κέ. καὶ πίν. 27. Γιὰ ἓναν ψευδοπαναθηναϊκὸ ἀμφορέα ἀπὸ τὴν ἀρχαία «Μεσημβρία» βλ. Ἀ. Βαβρίτσα, *Ἡ ἱστορικὴ, ἀρχαιολογικὴ καὶ λαογραφικὴ ἐρευνα γιὰ τὴ Θράκη, Συμπόσιο Ξάνθη-Κομοτηνὴ-Ἀλεξανδρούπολη, 5-9 Δεκεμβρίου 1985* (Θεσσαλονίκη 1988) 104 εἰκ. 29 καὶ τοῦ ἴδιου *ΠΑΕ* 1981, 5-6 καὶ πίν. 17.

123α. Πρόσφατα στὴν Αἰανὴ ἔχουν βρεθεῖ ὄστρακα παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα, ποὺ χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ ἀπὸ τὶς νέες ἀνασκαφικές ἐρευνες στὴν Ποτεΐδαια ἔγινε γνωστὸς ἓνας παναθηναϊκὸς ἀμφορέας τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Εἰκ. 21. Ὅστρακο παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα. Ἀρχαιολ. Μουσ. Πέλλας ἀρ. 83/5485.

του, αποδομένο μὲ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα, νὰ περνᾷ ἀπὸ κάτω, ὅπως καὶ μέρος ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἀνασηκωμένο μπροστινὸ πόδι του. Μιὰ κάθετη ἰσχυρὴ χαρακτὴ καμπύλη, ποὺ συνταντοῦμε κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ ἀπολέπισμα, πρέπει νὰ ὀριζε τὴν ἀρχὴ τοῦ στέρνου (ἢ τοῦ λαιμοῦ) τοῦ ἴδιου ἀλόγου, ἐνῶ οἱ ἄλλες χαράξεις ποὺ ἀναπτύσσονται ἀμέσως δεξιότερα, πρέπει νὰ ἀνῆκουν στὸ περίγραμμα καὶ σὲ λεπτομέρειες τοῦ ἀριστεροῦ, ἐπίσης ἀνασηκωμένου μπροστινοῦ ποδιοῦ του. Τὸ «ζωγραφιστὸ» τμήμα, ἀνάμεσα στὰ δύο πόδια τοῦ ἀλόγου, ἴσως ἀνήκει στὸ δεξιὸ ζύγιο. Στὸ κάτω ἀριστερὸ μέρος τοῦ ὀστράκου σώζονται χαρακτηριστικὲς λεπτομέρειες ἀπὸ τὸ πάνω μέρος τῶν πίσω ποδιῶν μαζί μὲ τὰ γεννητικὰ ὄργανα καὶ μὲ μέρος τῆς κοιλιᾶς τοῦ ἀριστεροῦ, πιθανότατα, ζυγίου, ποὺ βρισκόταν σ' ἓνα τρίτο ἐπίπεδο. Τέλος δεξιότερα ἔχουμε περίπου παρόμοιες σωζόμενες λεπτομέρειες, ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ σειραφόρο, ποὺ βρισκόταν σ' ἓνα τέταρτο ἐπίπεδο. Τὸ ἄλογο δηλαδὴ αὐτὸ βρισκόταν στὸ πιὸ ἀπομακρυσμένο, σὲ σχέση πρὸς τὸν θεατὴ, ἐπίπεδο τῆς ὅλης παράστασης.

Ἄν ἐρμηνεύουμε σωστὰ τὶς σωζόμενες λεπτομέρειες στὸ ὄστρακο αὐτό, τότε τὰ πίσω σκέλη τῶν ἀλόγων τοῦ τεθρίππου ποὺ εἰκονίζεται ἐδῶ, δὲν ἐκτινάσσονταν πρὸς τὰ πίσω, ὅπως π.χ. συμβαίνει στὰ ἄλλα ἐνὸς παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα στὸ Paul Getty ἀρ. 79.AE.147¹²⁴, ἀλλὰ βρισκόνταν σχεδὸν κάθετα πρὸς τὸ ἔδαφος, μὲ ἀνασηκωμένα μόνον τὰ μπροστινά τους πόδια. Ὡστόσο ἡ διάταξη τῶν ἀλόγων τοῦ ὀστράκου μας φαίνεται ὅτι ἦταν παρόμοια μὲ αὐτὴν τῶν ἀλόγων τοῦ ἀμφορέα στὸ Paul Getty, ἂν ἐξαιρέσουμε βέβαια καὶ τὴ διαφορετικὴ τους κατεύθυνση.

Ἡ παρουσία τοῦ τεθρίππου στὸν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τῆς Πέλλας μᾶς ἐπιτρέπει νὰ γνωρίζουμε καὶ τὸ ἀγώνισμα στὸ ὁποῖο εἶχε δοθεῖ ὡς ἔπαθλο. Αὐτὸ πρέπει νὰ ἦταν τὸ ἀγώνισμα

124. Βλ. Βαλαβάνη ὁ.π. πίν. 86-87.

τῆς ἀρματοδρομίας μὲ τέθριππο, ἀφοῦ ἡ κατεύθυνση ἐδῶ τῶν ἀλόγων πρὸς τὰ δεξιὰ ἐξασθενεῖ σοβαρὰ τὴν πιθανότητα νὰ εἶχαμε ἀγώνα ἀποβάτη (βλ. σχετικὰ σ. 20 κέ.).

Ὡς πρὸς τὴ χρονολόγησι, οἱ σωζόμενες λεπτομέρειες τοῦ ὄστράκου μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τὸ ἐντάξουμε στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Συγκρίνονται ἀρκετὰ καλὰ μὲ ἀντίστοιχες λεπτομέρειες ποὺ συναντοῦμε π.χ. στὸν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τοῦ Paul Getty, ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω καὶ ὁ ὁποῖος εἶναι τῆς χρονιᾶς τοῦ ἄρχοντος Θεοφράστου (340/39 π.Χ.). Τὸ ὄστρακό μας μάλιστα φαίνεται κάπως νεότερο. Αὐτό, σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι βρέθηκε κοντὰ μὲ ὄστρακα παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα τῆς χρονιᾶς τοῦ ἄρχοντος Πυθοδήλου (336/35 π.Χ.) — βλ. σχετικὰ σ. 15 κέ. —, μᾶς κάνει νὰ μὴν ἀποκλείουμε τὴν πιθανότητα νὰ προέρχεται κι αὐτὸ ἀπὸ τὸν ἴδιο παναθηναϊκὸ ἀμφορέα. Σὲ μιὰ τέτοια δυνατότητα δὲν ἀντιτίθενται καὶ τὰ ἴχνη τοῦ τροχοῦ ποὺ ὑπάρχουν στὸ μέσα μέρος ὅλων αὐτῶν τῶν ὄστράκων, ὅπως καὶ ἡ ὕφὴ τοῦ πηλοῦ τους.

Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς ποὺ δόθηκαν ὡς ἔπαθλο σὲ ἀγώνα ἀρματοδρομίας τεθρίππου εἶναι σπάνιοι στὸν 4ο αἰ. π.Χ. Γνωρίζω π.χ. ἓναν στὸ Παρίσι, Bibliothèque Nationale ἀρ. 246, ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἢ λίγο πρίν¹²⁵, ἂν καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀπεικόνιζε ἀγώνα ἀποβάτη¹²⁶.

Τὸ ὅτι τὸ ὄστρακό μας προέρχεται ἀπὸ ἓναν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα ποὺ εἶχε σπάσει κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ εἶχε ἐπιδιορθωθεῖ ἐνισχύει ἴσως τὴν πιθανότητα, χωρὶς ὥστόσο καὶ νὰ τὴν ἐπιβάλλει ὡς τὴ μόνη δυνατὴ, τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ νὰ ἔφτασε στὴν Πέλλα ὡς ἔπαθλο ἐνὸς νικητῆ στὸ ἀγώνισμα *ἵππων ζεύγει ἀδηφάγῳ* (ἀρματοδρομία τεθρίππου) καὶ ὄχι π.χ. μὲ ἐμπορικὲς διαδικασίες (βλ. σχετικὰ σ. 41 κέ.). Τὰ παναθηναϊκὰ ἀγγεῖα εἶχαν ἀπὸ μόνον τους μιὰ ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τοὺς νικητὲς τῶν Παναθηναίων. Ἦταν αὐτὰ ποὺ τοὺς θύμιζαν ἀργότερα τὴ νίκη τους, ἐνῶ ὀρισμένες φορὲς ἴσως καὶ τὴν πιστοποιοῦσαν. Ἔτσι ἐξηγεῖται καλύτερα ἡ ἰδιαίτερη μεταχείριση ποὺ εἶχαν, καὶ γι' αὐτὸ ὅταν τοὺς συνέβαινε κάποιο ἀτύχημα, π.χ. ἔσπαζαν, φρόντιζαν συχνὰ καὶ τὰ ἐπιδιόρθωναν. Ἰχνη συγκόλλησης, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὄστρακο τῆς Πέλλας ἔχουν παρατηρηθεῖ, ὅπως εἶναι γνωστὸ, καὶ σὲ ἄλλους παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς¹²⁷. Ἄν πράγματι ὁ παναθηναϊκὸς μας ἀμφορέας ἔφτασε στὴν Πέλλα ὡς ἔπαθλο ἐνὸς νικητῆ, πράγμα πιθανὸν ὄχι ὅμως καὶ βέβαιο, τότε δὲν ἀποκλείεται ὁ νικητὴς αὐτὸς νὰ ἦταν Μακεδόνας. Ὑπενθυμίζω ἐδῶ τὶς ἵππικες νίκες τοῦ Φιλίππου Β' στὴν Ὀλυμπία, οἱ ὁποῖες στὰ χρόνια τοῦ παναθηναϊκοῦ μας ἀμφορέα θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀκόμα ζωντανὲς στὴ μνήμη τῶν Μακεδόνων.

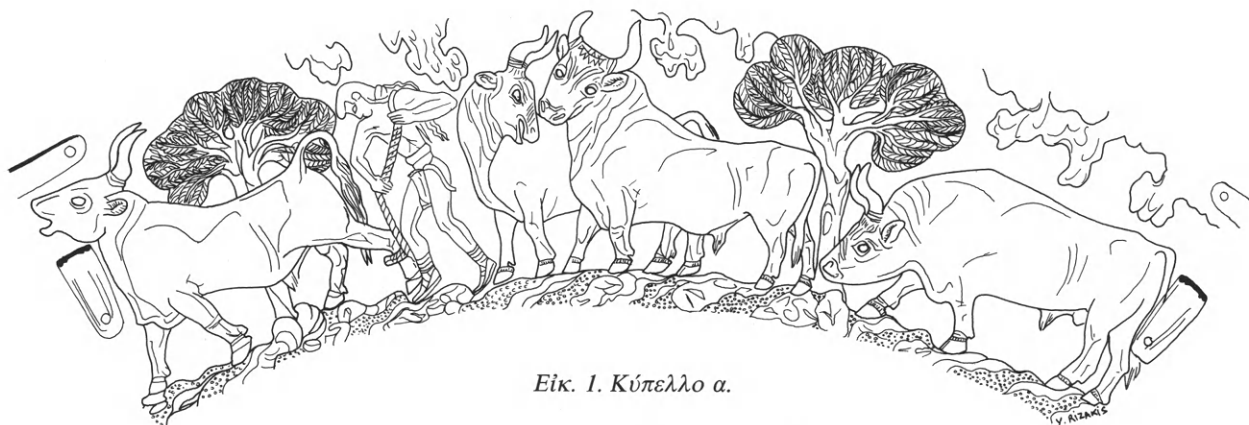
ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΙΒΕΡΙΟΣ

125. Βλ. σχετικὰ J. Beazley, *ABV* 416, 15, CVA Παρίσι, Bibliothèque Nationale 2, πίν. 91, 3-4,7 καὶ Eschbach δ.π. (σημ. 4) 74 ἀρ. B1.

126. Βλ. Βαλαβάνη δ.π. 256 καὶ πίν. 88-89.

127. Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ βλ. Μ. Τιβέριο, *ΑΔ* 29, 1974, Α, κυρίως 151-152.

ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΩΝ ΧΡΥΣΩΝ ΚΥΠΕΛΛΩΝ ΤΟΥ ΒΑΦΕΙΟΥ

Είκ. 1. Κύπελλο α.

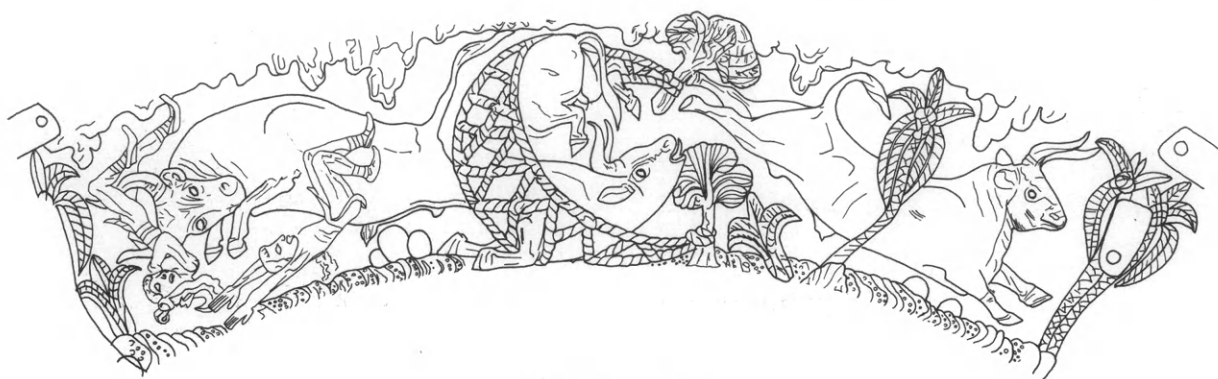
Ἀνάλυση καὶ κριτικὴ τῶν προτάσεων τῆς E. Davis

Η μονογραφία τῆς E. Davis, *The Vapheio Cups and Aegean Gold and Silver Ware* (1977) μοῦ ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ νὰ ἐρευνήσω τὸ πρόβλημα τῆς θέσης τῶν κυπέλλων τοῦ Βαφειοῦ στὴν κρητομυκηναϊκὴ τέχνη. Ἡ συγγραφέας διακρίνει διαφορετικὲς καλλιτεχνικὲς παραδόσεις μὲ βάση τὶς τυπολογικὲς, μορφολογικὲς καὶ τεχνικὲς διαφορές¹. Στὸ κύπελλο μὲ τὴν εἰδυλιακὴ σκηνή (στὸ ἐξῆς κύπελλο α, εἰκ. 1) ἀναγνωρίζει τὴ μινωικὴ, ἐνῶ στὸ κύπελλο μὲ τὴ βίαιη σκηνή (στὸ ἐξῆς κύπελλο β, εἰκ. 2) τὴ μυκηναϊκὴ παράδοση. Τὶς ἀπόψεις τῆς E. Davis παρουσιάζω συνοπτικὰ ἀμέσως παρακάτω. Ἀναλύοντας τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε τὰ ἀκόλουθα:

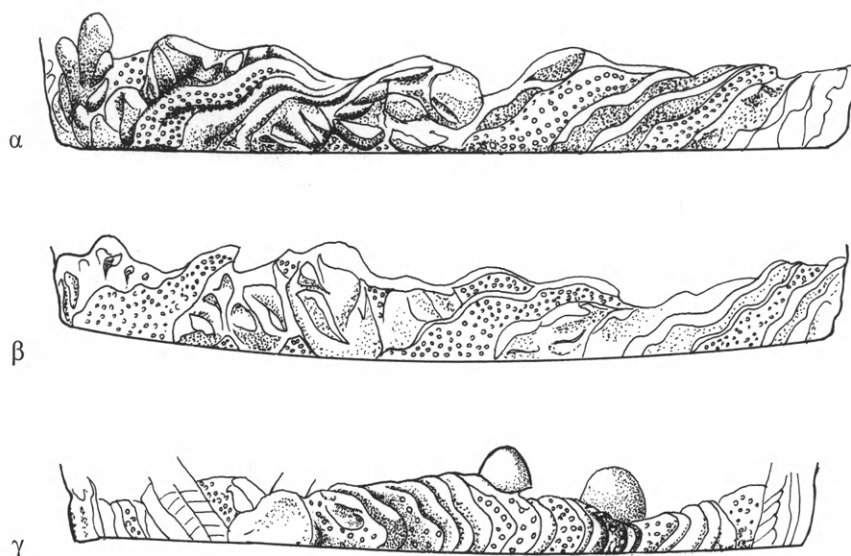
1. Ἡ E. Davis, *The Vapheio Cups and Aegean Gold and Silver Ware* (1977) 3, ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ G. Perrot (G. Perrot - C. Chipiez, *Histoire de l'Art dans l'Antiquité*, IV 784-794) πρῶτος διέκρινε τὰ χέρια δύο καλλιτεχνῶν,

ἅποψη τὴν ὁποία ἀσπάστηκε καὶ ἀνέπτυξε περισσότερο ὁ Müller (K. Müller, *Frühmykenische Reliefs aus Kreta und von griechischen Festland*, *JdI* 30, 1915, 329).

Εἰκ. 2. Κύπελλο β.

Εἰκ. 3. Σχέδια τοῦ ἐδάφους τῶν κυπέλλων α καὶ β.

Ἔδαφος. Ἡ Ε. Δ. γράφει "... the terrain is subdivided into smooth and stippled areas on both", οἱ ὁποῖες στὸ κύπελλο α "... are made by softy undulating lines flowing consistently from lower left to upper right", ἐνῶ στὸ κύπελλο β "... the subdivisions are tighter smaller units, often vertical or moving upward to the left"². Συμπληρώνω ὅτι στὸ κύπελλο α, παρὰ τὰ χαρακτηριστὰ περιγράμματα τῶν ὄγκων καὶ τὶς στικτὲς ἐπιφάνειες, τὸ πλάσιμο συμβάλλει στὴν ἐντύπωση τοῦ βραχώδους ἐδάφους (εἰκ. 3α-β), ἐνῶ στὸ κύπελλο β ἡ ἐντονότερη χάραξη εἰς βάρος

Εἰκ. 4. Σχέδιο τοῦ ἐδάφους τῆς σφραγίδας CMS I ἀρ. 10.

Εἰκ. 5. Ἡ χρυσή σφραγίδα CMS I ἀρ. 10.

τῆς πλαστικότητας ἀπομακρύνει τὴν εἰκόνα ἀπὸ τὸ φυσικὸ πρότυπο (εἰκ. 3γ). Τυπολογικὰ ὅμοιο εἶναι τὸ ἔδαφος στὴ χρυσή σφραγίδα τοῦ τάφου IV τῶν Μυκηνῶν (CMS I ἀρ. 10), ἀλλὰ στὴν ἀπόδοσή του εἶναι πολὺ πρὸ κοντὰ στὴ φυσικὴ εἰκόνα (εἰκ. 4-5). Ἐκεῖ τὸ λεοντάρι βαδίζει σὲ ἀνώμαλο, κατηφορικὸ ἔδαφος, τὸ ὁποῖο ἀποδίδεται μὲ ὁμόρρους ὄγκους ποὺ ἔχουν καμπύλα καὶ κυματοειδῆ περιγράμματα, τὸ μέγεθος τῶν ὁποίων μειώνεται κλιμακωτά. Ἡ τυπολογικὴ σύνδεση τῶν τριῶν παραστάσεων εἶναι ἀναμφισβήτητη, καὶ ἡ διαφορὰ περιορίζεται στὴ μορφολογία ποὺ βαθμιαῖα περνᾷ ἀπὸ μιὰ φυσιοκρατικὴ καὶ πλαστικὴ παράσταση σὲ μιὰ σχηματοποιημένη καὶ γραμμικὴ. Ὁ τύπος τοῦ ἐδάφους στὴ σφραγίδα τῶν Μυκηνῶν θὰ ὑπῆρξε τὸ πρότυπο γιὰ τοὺς καλλιτέχνες τῶν κυπέλλων. Ἡ μεγαλύτερη μάλιστα σχηματοποίηση στὸ κύπελλο β προδίδει καλλιτέχνη ποὺ ἀντιγράφει μηχανικὰ τὸ πρότυπό του. Ἡ διαφορὰ ἀπόδοσης τοῦ ἐδάφους ἀνάμεσα στὰ κύπελλα καὶ στὴ σφραγίδα ὀφείλεται καὶ στὴν τεχνική: στὴ σφραγίδα εἶναι ἔγγλυφη καὶ ἔχει γίνεи μὲ σφυροκάλεμο, ἐνῶ στὰ κύπελλα εἶναι *geroussé*, ποὺ γίνεиτα μὲ χτυπήματα διαφορετικῶν ἐργαλείων στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐλάσματος. Οἱ ὄγκοι στὴ σφραγίδα εἶναι πρὸ πλαστικοί, ἐνῶ στὰ κύπελλα εἶναι σχεδιαστικοί.

Φυτικὸ στοιχεῖο. Ἡ E. Davis γράφει γιὰ τὸ κύπελλο α: "... olive trees with spreading branches are represented, with each leaf separately rendered and shown to grow from an organic system of branches". Γιὰ τὸ κύπελλο β ἀναφέρει "... date palm trees have been substituted, but the two small trees... are apparently also olive trees. Yet with no outer contours, straighter trunks and branches and sketchy irregular leaves in vague bunches that are unrelated to the branch structure, they seem totally different from those on the quiet cup"³.

Οἱ ἐλιές τοῦ κυπέλλου α (εἰκ. 6, 7α), ἂν καὶ ἀποδίδονται μὲ σχήματα καθαρὰ ἀπὸ τὸν κορμὸ ὡς κάθε φύλλο, δὲν φαίνονται ἀπομακρυσμένες ἀπὸ τὴ φύση. Θυμίζουν τυπολογικὰ τὰ ἐλαιόδενδρα στὴν τοιχογραφία τοῦ «Ἱεροῦ Ἀλσους» ἀπὸ τὴν Κνωσό (εἰκ. 7β) μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἡ ἀπόδοση ἀπὸ ζωγραφικὴ ἔχει γίνεи πλαστικὴ⁴. Συνδέονται ὅμως καὶ μὲ μιὰ ἄλλη τοιχογραφία ἀπὸ τὴν Β. εἴσοδο τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, στὴν ὁποία εἰκονίζονται ἐλιές: ἀνά-

3. Ὁ.π. 4.

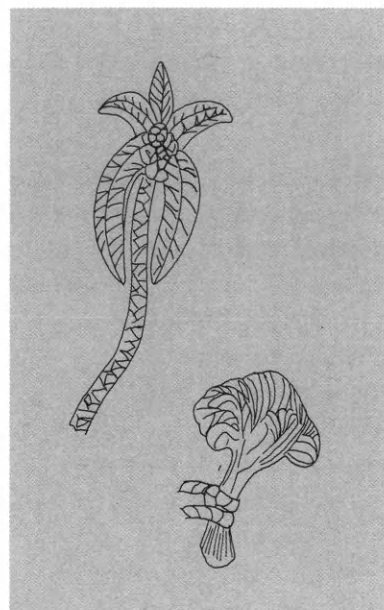
4. S. Immerwahr, *Aegean Painting in the Bronze Age* 173, πίν. 23.

Εικ. 6. Κύπελλο α. Όψη με άνδρα.

Εικ. 7. α. Έλιά κυπέλλου α. β. Έλιά τοιχογραφίας «Ίερού Άλσους» Κνωσού. γ. Έλιά τοιχογραφίας της Β. εισόδου Κνωσού.

Εἰκ. 8. Κύπελλο β. Ὅψη με φοῖνικα. Εἰκ. 9. α. Σχέδιο φοῖνικα κυπέλλου β. β. Σχέδιο ἐλιάς κυπέλλου β.

γλυφοὶ ὄγκοι σὲ σχῆμα φύλλου καλύπτονται μὲ ζωγραφισμένα φύλλα ἐλιάς (εἰκ. 7γ)⁵. Τὰ φοινικόδενδρα (εἰκ. 8, 9α) καὶ τὰ δενδρύλλια (ἴσως ἐλιές λόγῳ τοῦ γενικοῦ σχήματος) στὸ κύπελλο β διαφέρουν ἐντελῶς ἀπὸ τὰ φυτὰ τοῦ κυπέλλου α. Στὸ β οἱ μικρὲς ἐλιές (;) ἔχουν ἀσαφὴ περιγράμματα καὶ τραχιὰ ἐπιφάνεια μὲ τὶς ἀνάγλυφες γραμμὲς δίπλα στὶς βαθιὲς γλυφές⁶ (εἰκ. 8, 9β). Ἡ ἐξπρεσιονιστικὴ τάση, χαρακτηριστικὴ τῆς μικροπλαστικῆς τῶν Μινωιτῶν, εἶναι φανερή. Οἱ φοῖνικες ἀντίθετα, στὸ ἴδιο κύπελλο, ἔχουν ἀποδοθεῖ σχεδιαστικὰ μὲ τάση καλλιγραφικὴ.

Τὰ δύο κύπελλα ἔχουν ἐντονότερες καὶ πολυπλοκότερες διαφορὲς ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τοῦ φυτικοῦ στοχείου παρὰ ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τοῦ ἐδάφους. Μὲ λίγα λόγια, οἱ ἐλιές τοῦ κυπέλλου α ἀπὸ τυπολογικὴ ἄποψη μιμοῦνται μινωικὰ πρότυπα, ἐνῶ ἡ πλαστικὴ τους ἀπόδοση εἶναι περισσότερο οἰκεία στοὺς Μυκηναίους. Στὸ κύπελλο β ὁ τύπος τοῦ φοῖνικα εἶναι μυκηναϊκός, ὅχι ὅμως καὶ ἡ μικρὴ ἐλιά (;). Ἐνῶ οἱ μινωικοὶ φοῖνικες ἀνοίγουν τὰ κλαδιὰ τους σὲ σχῆμα βεντάλιας ἢ ἔχουν κλαδιὰ μὲ ὀδοντωτὸ περίγραμμα ποὺ φυτρώνουν συμμετρικὰ

5. Ἡ τοιχογραφία σώζεται σὲ πολὺ μικρὰ κομμάτια (A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos*, III 167). Ὁ Evans ἀναφέρει "...parts of the foliage and branches of a flowering olive-tree... (fig. 109a. 110). To harmonize with the figured reliefs of the composition the lines of the small branches, including the leafy sprays, are in each case

slightly bossed".

6. Ἡ L. Morgan, *The Miniature Wall Painting of Thera* 26 κέ., δὲν βλέπει ἐλιές, ἀλλὰ κλαδιὰ ἀπὸ μικροῦς φοῖνικες (young sucker plant). Ὅμως τὸ σχῆμα ποὺ συνδυάζει στρογγυλεμένες ἐνότητες δὲν ἔχει σχέση μὲ φοῖνικα.

πάνω σὲ κατακόρυφο κορμό, οἱ μυκηναϊκοὶ καλλιγραφημένοι φοίνικες ἔχουν κορυφή τύπου κρινανθέμου (*fleur de lys*) καὶ κλαδιά, ἄλλοτε σιγμοειδῆ καὶ ἄλλοτε ἀπλὰ καμπύλα, ποὺ κρέμονται πρὸς τὰ κάτω⁷.

Ἀνατομία βοοειδῶν. Ἡ Ε. D. περιγράφει τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ βοοειδῆ τῶν κυπέλλων: Στὸ κύπελλο α βλέπει: "Rows of hair growing above the hoofs, on the edges of the ears, and immediately below the horns rendered in neat rows of locks in serrated patterns. These are either omitted on the violent bulls or sketched in so lightly as to be barely visible". Παρατηρεῖ ὅτι μὲ τὴν πρώτη ματιὰ τὰ βοοειδῆ τῶν δύο κυπέλλων μοιάζουν μεταξύ τους, στὴ συνέχεια ὅμως ἀναγνωρίζει ὁρισμένες διαφορὲς. Στὸ κύπελλο α "... the hairs growing over the muzzle are rendered as individual locks in raised relief..." (εἰκ. 10α), ἐνῶ στὸ κύπελλο β "... they are light surface scratches, loosely sketched" (εἰκ. 10β). Τὸ κεφάλι στὸ α εἶναι "... a system of clearly thought-out parts, such as the three-banded muscles over the eyes", ἐνῶ στὸ β "these forms are only loosely approximated"⁸. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ προσθέσει καὶ ἄλλες παρατηρήσεις, ὅπως ὅτι στὸ κύπελλο α τὸ πλάσιμο εἶναι σφριγηλὸ, οἱ ὄγκοι ἀρθρώνονται ὀργανικὰ καὶ τὰ περιγράμματα εἶναι τόσο καθαρὰ ὥστε ἡ μορφή διαγράφεται μὲ σαφήνεια ἐπάνω στὸ βάθος· μόνο τὰ τοξοειδῆ καὶ τριγωνικὰ ἐξάρματα στὸ μέτωπο ἀλλοιώνουν, μὲ τὴ σχηματικότητά τους, τὸν ρεαλισμὸ τῆς κεφαλῆς. Στὸ κύπελλο β τὰ τυπολογικὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅμοια μὲ τοῦ κυπέλλου α, ἀλλὰ δὲν ἔχουν τὴν ἴδια σαφήνεια καὶ πλαστικότητα. Στὸ β τὰ τοξοειδῆ σχήματα δὲν προβάλλουν καθαρὰ ἐξαιτίας τῆς τραχιᾶς ἐπιφάνειας ποὺ τὰ περιβάλλει, καὶ τὸ περίγραμμα τοῦ ματιοῦ καὶ τοῦ ρύγχους δὲν ἐξάιρεται, ὅπως στὸ α. Τὸ τρίχωμα ποὺ σημειώνεται μὲ γραμμούλες στὶς ὀπλὲς τῶν ζώων τοῦ α σχεδὸν λείπει στὸ β.

Ἀνθρώπινες μορφές. Ἡ Ε. Davis περιγράφει τὶς διαφορὲς στὶς μορφὲς τῶν κυπέλλων: Γιὰ τὸ α: "The man who tethers the bull... is a clearly rendered version of a conventional minoan figure-type. He resembles especially the fighting figures on the LM IB Boxer Rhyton from Hagia Triada" (εἰκ. 6). Γιὰ τὶς ἀνθρώπινες μορφὲς στὸ κύπελλο β: "... the human figures... are difficult to compare because of their capsized positions, but their bodies, unlike the tetherer's do not present the Minoan anatomical conventions. Instead, the striations along the legs and arms and the bulges on the chest and shoulder of the falling man only loosely suggest muscles and bones. The outstretched fingers of the falling man are particularly rough compared with the neat cylindrical fingers of the tetherer, whose hands presented a more complex problem. The upside-down man on the horns is exceptionally difficult to read, in contrast to the clarity of the tetherer... Whereas the tetherer corresponds closely to the fighters on the Boxer Rhyton, this angular overturned figure stands in sharp contrast to the flexible, rubbery bull-vaulter on the second register of the rhyton"⁹ (εἰκ. 10β). Στὶς ἀνθρώπινες μορφές, ὅπως στὰ φυτὰ καὶ στὰ ζῶα, παρατηροῦνται οἱ ἴδιες χαρακτηριστικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὸ α καὶ στὸ β κύπελλο. Ἐντονὴ τάση πρὸς τὴ φυσιοκρατία μὲ τὴν ὀργανικὴ ἀρμολόγηση τῶν πλαστικῶν ὀγκῶν στὸ α, ἐξπρεσιονιστικὴ τάση στὸ β, ὅπου κυριαρχοῦν ἀκαθόριστοι ὄγκοι, σκαμμένα σώματα καὶ ἀσαφὲς περιγράμματα.

7. Βλ. Α. Furumark, *Mycenaean Pottery* 278. Ἄ. Σακελλαρίου, *Μυκηναϊκὴ σφραγιδογραφία* 33 κέ., βλέπε ἐπίσης Morgan ὁ.π. 24 κέ.

8. Davis ὁ.π. 4 κέ.

9. Ὁ.π. 5.

Εἰκ. 10. α. Κύπελλο α, ὄψη με ἀντιμέτωπα κεφάλια βοοειδῶν. β. Κύπελλο β, ὄψη με κεφαλὴ βοοειδοῦς.

Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν στοιχείων, ἔδαφος, φυτά, ἀνατομία βοοειδῶν καὶ ἀνθρώπινων μορφῶν, διαπιστώνομε ὅτι ὁ τεχνίτης τοῦ κυπέλλου α ἀγαπᾷ τοὺς μαλακοὺς ὄγκους ὀργανικὰ ἀρθρωμένους, καὶ τὰ καθαρὰ περιγράμματα. Ὁ τεχνίτης τοῦ β ἔχει τάση πρὸς τὸν ἐξπρεσιονισμό, ἐκφράζεται με ἀκαθόριστους ὄγκους, ἔντονες ἀντιθέσεις φωτὸς καὶ σκιᾶς, καὶ ζωγραφικὰ περιγράμματα. Τὰ δύο κύπελλα ὅπως εἶχαν ἤδη διαπιστώσει ὁ Perrot καὶ ὁ Müller¹⁰ δὲν φαίνεται νὰ κατασκευάστηκαν καὶ νὰ διακοσμήθηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο τεχνίτη.

Σύνθεση. Ἡ Ε. Davis ἀμφισβήτησε τὴν ἄποψη τοῦ Perrot καὶ τοῦ Müller ὅτι ὁ ἴδιος καλλιτέχνης ἐσχέδιασε τὶς σκηνὲς τῶν κυπέλλων καὶ ὑποστήριξε ὅτι “...basically different conceptions are behind them. It is these different conceptions that reveal most clearly the distinction between the Minoan and Mycenaean styles”. Παρατηρεῖ ὅτι στὸ κύπελλο α “...the representation forms an overall decoration that covers the surface without regard for boundaries. The handle has been placed, almost as an afterthought, right over the rear leg and tail of the sniffing bull”¹¹. Γιὰ τὸ κύπελλο β γράφει: “The composition was planned around the handle as an essential point of division. Two date palms were designed to receive the handle; their lower trunks complete its vertical division of the cup, while their upper trunks bend to leave room for its attachment. The artist... has thereby broken the continuity of surface and conceived it as a flat rectangular panel. His first consideration was to define and augment the limits of that panel with the borders and the trees, that is, to provide a frame”¹². Ἡ Ε. Davis ἐντοπίζει διαφορὰς καὶ στὴ σύνθεση ποὺ στὸ κύπελλο α εἶναι μιὰ “continuous frieze”¹³, ἡ ὁποία ἔχει ἀνάλογα στὴν Κρήτη: τὸ Ἀγγεῖο τῶν Θεριστῶν¹⁴, τὸ Κωνικὸ Ρυτὸ με σκηνὲς πυγμαχίας καὶ ταυροπαιδιῶν¹⁵ ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τριάδα, καὶ τὸ ρυτὸ τῆς Ζάκρου με τὴν παράσταση τοῦ ἱεροῦ κορυφῆς¹⁶.

10. Perrot ὁ.π. 784 κέ. Müller ὁ.π. 329.

11. Davis ὁ.π. 8.

12. Ὁ.π.

13. Ὁ.π. 10.

14. Σπ. Μαρινᾶτος, *Κρήτη καὶ Μυκηναϊκὴ Ἑλλάς* 102, εἰκ. 103-105.

15. Ὁ.π. 103, εἰκ. 106, 107.

16. Ν. Πλάτων, *Ζάκρος* 150, 152, εἰκ. 76, 77.

Γιὰ τὸ κύπελλο β, ἡ E. Davis ὑποστηρίζει ὅτι: “this basically abstract layout resembles a triple running spiral”, μοτίβο τὸ ὁποῖο προσγράφει στὴ μυκηναϊκὴ παράδοση¹⁷.

Οἱ ἀπόψεις τῆς E. Davis πιστεύω ὅτι εὐκόλα ἀνατρέπονται, ὅπως θὰ φανεῖ μὲ τὶς ἀναλύσεις ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν. Ἀναφέρει ὅτι ὑπάρχουν “different conceptions” ἀνάμεσα στὶς δύο σκηνές, ὅμως τὰ σχέδια ποὺ παρουσιάζει ἡ ἴδια (εἰκ. 1-2) στηρίζουν τὸ ἀντίθετο, γιατί σ’ αὐτὰ φαίνεται ἡ ἀντιστοιχία τῶν δύο σκηνῶν: καὶ στὶς δύο ὑπάρχει τομὴ ἐπιβεβλημένη ἀπὸ τὴ σύνταξη τῆς σκηνῆς, ἡ ὁποία δὲν θὰ μπορούσε νὰ γίνει σὲ ἄλλο σημεῖο, γιατί θὰ ἔβλαπτε τὴ συνοχὴ καὶ τὴ ροὴ τῆς δράσης. καὶ στὶς δύο σκηνές ἡ τομὴ τονίζεται μὲ τὴ λαβή, ἐνῶ τὸ κέντρο τῆς δράσης βρίσκεται διαμετρικὰ ἀντίθετο ὡς πρὸς τὴ λαβή. Καὶ στὶς δύο σκηνές ἡ ἐνότητα ἐξασφαλίζεται μὲ τὴ διακριτικὴ συμμετρία στὴ διάταξη τῶν μορφῶν καὶ τὴ ρυθμικὴ κίνηση.

Στὸ κύπελλο α ἡ κίνηση τῶν βοοειδῶν μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἀνακόπτεται μὲ τὴ στροφή τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ πίσω τοῦ προπορευόμενου ζώου. Μ’ αὐτὸ τὸν τρόπο δημιουργεῖται τὸ κεντρικὸ σημεῖο τῆς σύνθεσης. Τὰ δύο ἄλλα ζῶα, δεξιὰ καὶ ἀριστερά, φαίνονται νὰ ἀραιώνουν τὸ βῆμα γιὰ νὰ συντονιστοῦν στὸν ρυθμὸ τοῦ ζεύγους τῶν βοοειδῶν, ἐνῶ ὀριοθετοῦν τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῆς παράστασης. Τὸ βοοειδὲς ποὺ προπορεύεται ὑψώνει τὸ κεφάλι σὲ κατάσταση εὐφορίας, ἐνῶ αὐτὸ ποὺ ἀκολουθεῖ προχωρεῖ μὲ σκυμμένο τὸ κεφάλι, ἔτσι ὁ «τόνος» φαίνεται νὰ μειώνεται ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ. Δὲν θεωρῶ τυχαῖο τὸ πλέγμα δομικῶν ἐπιλογῶν καὶ ρυθμοῦ: κίνηση ἀπὸ τὰ δεξιὰ πρὸς τὰ ἀριστερά, μείωση τῆς ἔντασης ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ὑποτονισμένη συμμετρία χάρις στὶς διαφορετικὲς κινήσεις τῶν ἀκραίων ζώων. Ἄν δεχθοῦμε τὴν ἄποψη τῆς E. Davis ὅτι στὸ κύπελλο β ἡ σύνθεση ὁργανώνεται γύρω ἀπὸ τὴ λαβή, κεντρικὴ μορφή ἀναδεικνύεται ὁ φοῖνικας πρὸς τὸν ὁποῖο σπεύδουν οἱ ταῦροι, ἐνῶ ὁ ταῦρος μέσα στὸ δίχτυ ὑποβαθμίζεται σὲ συμπληρωματικὴ μορφή. Ὅμως ἀναπάντεχα ἡ E. Davis χαρακτηρίζει τὴ σκηνὴ τοῦ ταύρου στὸ δίχτυ ὡς “central scene”. Ἐπιπλέον, ἂν ὁ καλλιτέχνης ἤθελε τὸν φοῖνικα κεντρικὴ μορφή τῆς σύνθεσης, δὲν θὰ τὸν κάλυπτε μὲ τὴ λαβή. Ἡ λαβὴ τοποθετήθηκε ἐπάνω στὸ δένδρο γιατί ἦταν τὸ σημεῖο τῆς τομῆς καὶ δὲν ἔβλαπτε τὴν ἐνότητα τῆς σκηνῆς, ἡ ὁποία εἰκονίζει τὴ βίαιη σύλληψη τοῦ ταύρου. Ὁ ταῦρος μέσα στὸ δίχτυ μὲ τὴ δυναμικὴ ἀκίνησιν του καὶ τὸ κυκλικὸ σχῆμα τῆς συσπείρωσης τοῦ σώματος δημιουργεῖ τὸ κέντρο, ἐνῶ τὰ δύο ζῶα δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ σπεύδουν νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὸ ἐπικίνδυνο σημεῖο πρὸς ἀντίθετες κατευθύνσεις μὲ διαφορετικὴ κίνηση τὸ καθένα, γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ ἐντύπωση συμμετρίας. Ἄν οἱ κινήσεις τῶν τριῶν ζώων φαίνονται νὰ τείνουν πρὸς τὸ σχῆμα θεούσας σπείρας, ὅπως ὑποστηρίζει ἡ E. Davis, τοῦτο, νομίζω, εἶναι τυχαῖο.

Συμπερασματικὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι ἡ σύνθεση στὴν καθεμιά παράσταση προϋποθέτει προσχέδιο. Τὰ δύο προσχέδια, ἐνῶ στηρίζονται στὶς ἴδιες δομικὲς ἀρχές, ποὺ ἐπισημάναμε ἤδη, διαφέρουν στὴν ἀπόδοση τῆς εἰκόνας, γιατί κάθε ἓνα προσαρμόζεται στὸ διαφορετικὸ κλίμα τῆς σκηνῆς ποὺ ἐπιδιώκει ὁ καλλιτέχνης, εἰδυλλιακὸ στὴ μιά, βίαιο στὴν ἄλλη. Καὶ οἱ δύο σκηνές ἔχουν τὸ ἴδιο θέμα, τὴ σύλληψη τοῦ ταύρου, ἀλλὰ σὲ δύο παραλλαγές, εἰδυλλιακὴ στὸ κύπελλο α, δραματικὴ στὸ κύπελλο β¹⁸. Μέσα στὸ «φυσικὸ» περιβάλλον ποὺ

17. Davis ὁ.π. 9.

18. Ἀντιμετωπίστηκε τὸ ἐνδεχόμενο μυθικῆς σκηνῆς (βλ. R. J. Findlay, *The Vaphio Cups: An Analysis to differentiate the Provenance of Each Cup*, 1974). Ἡ ἐπι-

χειρηματολογία δὲν φαίνεται πειστικὴ, ἐξάλλου ἀμφισβητεῖται γενικὰ ἂν ἡ κρητο-μυκηναϊκὴ εἰκονογραφία περιέχει μυθικὲς σκηνές.

δημιουργοῦν τὰ φυτά, τὰ «ρεαλιστικά» στιγμιότυπα ἔχουν προσαρμοστεῖ σὲ εἰκαστικά σχήματα, συνειδητὰ συντονισμένα μὲ τὸν χαρακτήρα τῆς κάθε σκηνῆς. Τὰ δύο κύπελλα φαίνονται νὰ σχηματίζουν ἓνα εἰκονογραφικὸ «δίπτυχο»¹⁹ μὲ κοινὲς συνθετικὲς ἀρχές, ποὺ προδίδουν κοινὴ καλλιτεχνικὴ διάθεση, ἡ ὁποία πηγάζει εἴτε ἀπὸ ἓναν καλλιτέχνη εἴτε ἀπὸ ἓνα ἐργαστήριον.

Τὸ δεύτερον ζητούμενον εἶναι σὲ ποιά καλλιτεχνικὴ παράδοση ἀνήκει ὁ καλλιτέχνης ἢ τὸ ἐργαστήριον ποὺ συνέλαβε τὴ σύνθεση τοῦ διπτύχου. Μὲ αὐτὸ τὸν σκοπὸ θὰ ἐξεταστοῦν τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τῶν παραστάσεων καὶ θὰ ἀναζητηθεῖ ἡ καταγωγή τους, μὲ ἄλλα λόγια σὲ ποιοὺ χῶρο διαμορφώθηκαν.

Μινωικὰ καὶ μυκηναϊκὰ στοιχεῖα στὰ κύπελλα τοῦ Βαφειοῦ

Ἐδῶ τίθεται τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσο ἡ E. Davis ἔχει δίκιο ὅταν χαρακτηρίζει τὸ κύπελλο α «μινωικὸ» καὶ τὸ κύπελλο β «μυκηναϊκόν». Ἡ ἀπάντηση θὰ στηριχθεῖ ὄχι μόνον σὲ θεωρητικὲς ἀναλύσεις, ἀλλὰ καὶ στὴ σύγκριση τῶν κυπέλλων μὲ ἔργα μινωικὰ καὶ μὲ ἔργα μυκηναϊκά, ἐπεὶδὴ ἡ ὀπτικὴ ἐμπειρία μὲ τὴν ἀμεσότητά της βοηθᾷ στὴν ἀνάδειξη τῶν ὁμοιοτήτων καὶ τῶν διαφορῶν. Πρὶν προχωρήσουμε ὅμως στὴ γενικότερη θεώρηση, θὰ συζητήσω δύο παρατηρήσεις τῆς E. Davis, τὴ μιὰ γιὰ τὴν ἐνταξὶ τῆς διακόσμησης στὸ ἀγγεῖο καὶ τὴν ἄλλη γιὰ τὸν χαρακτήρα τῆς σκηνῆς.

Προσαρμογὴ τῆς διακόσμησης στὸ ἀγγεῖο. Στὸν σχεδιασμὸ τῆς διακόσμησης ἐπάνω στὸ ἀγγεῖο ἡ E. Davis διακρίνει δύο καλλιτέχνες²⁰. Στὸ α ἡ παράσταση καταλαμβάνει ὅλη τὴν ἐπιφάνεια, καὶ ὁ χῶρος της καθορίζεται κάτω μὲ τὸ ἀνώμαλο ἔδαφος καὶ ἐπάνω μὲ τὰ κρεμασμένα ἀπὸ τὸν οὐρανὸ «βράχια». Ἀνώμαλο ἔδαφος καὶ κρεμαστά «βράχια» πλαισιώνουν τὸν χῶρο καὶ στὸ κύπελλο β, ἀλλὰ ἡ παράσταση δὲν καταλαμβάνει ὅλη τὴν ἐπιφάνεια· πλαισιώνεται ἐπάνω μὲ λεῖα ταινία καὶ διπλὴ νεύρωση, κάτω μὲ λεῖα ταινία καὶ μονὴ νεύρωση. Μὲ βάση τὴν ἄποψη ὅτι οἱ Μυκηναῖοι “seek limitations in the shape of objects”, ἡ E. Davis πιστεύει ὅτι προσθέτει ἓνα ἐπιχείρημα στὴν ἀπόδοση τοῦ κυπέλλου β στὴ μυκηναϊκὴ παράδοση. Εἶναι, νομίζω, παρακινδυνευμένο στὴν προκείμενη περίπτωση νὰ στηριχτοῦμε στὰ κριτήρια ὅτι οἱ Μινωῖτες ἔχουν τάση πρὸς τὸ ἀπείρως ἐκτατὸ καὶ οἱ Μυκηναῖοι πρὸς τὴν συνθέσεις μὲ καθορισμένο πλαίσιο. Καὶ στίς δύο παραστάσεις, ὅπως εἶδαμε, ἔχουν καθοριστεῖ τὰ ὅρια μὲ τὴν εὐέλικτη συμμετρικὴ διάταξη, τὴν τομὴ τῆς παράστασης ποὺ τονίζει ἡ λαβή, καὶ μὲ τὰ «βράχια» στὸ ἔδαφος καὶ στὸν οὐρανὸ τῆς παράστασης. Ἄν στὸ κύπελλο β ὑπάρχει τὸ πλαίσιο τῶν ταινιῶν, αὐτὸ εἶναι ἐκτὸς συνθέσεως.

Χαρακτήρας τῆς σκηνῆς. Στὴ βιαιότητα τοῦ κυπέλλου β ἡ E. Davis ἀναγνωρίζει ἐλλαδικὸ χαρακτηριστικὸ βασιζόμενη στὴν ἰδέα ὅτι ἡ μυκηναϊκὴ τέχνη ἀγαπᾷ τὴ δραματικὴ στιγμὴ²¹. Ἀλλὰ καὶ οἱ Μινωῖτες ἀγαποῦν σκηνὲς ὅπου ἡ δράση κορυφώνεται μὲ τολμηρὲς καὶ βίαιες κινήσεις²², μὲ τὴν διαφορὰ ὅτι στοὺς Μινωῖτες ἡ τολμηρὴ κίνησις εἶναι συνήθως ἐκ-

19. Ὁ Perrot ὁ.π. 789, γράφει: “Ce sont bien là deux pendants”.

20. Davis ὁ.π. 11 κέ.

21. Ὁ.π. 17. “The Mycenaeans, on the other hand, had a more dramatic sense of the time and liked action at

its climactic point”.

22. Ὁ.π. “a continuous sense of movement that can be arrested at subtle instants”, ἔτσι βλέπει ἡ E. Davis τὴν κίνησις στὰ τολμηρὰ στιγμιότυπα τῶν Μινωιτῶν.

φραση τοῦ δυναμισμοῦ τῆς σκηνῆς καὶ λιγότερο μιᾶς δραματικῆς κατάστασης. Στὴ σκηνὴ τοῦ κυπέλλου β ἀσφαλῶς εἰκονίζεται ἓνα δραματικὸ γεγονός μετὸν ταῦρο στὸ δίχτυ καὶ τὴν πάλῃ τοῦ ταύρου μετὸς ἀνδρες. Ὅμως αὐτὰ τὰ στιγμιότυπα εἶναι γνωστὰ δημιουργήματα τῆς μινωικῆς εἰκονογραφίας, τὰ ὁποῖα στὴ συγκεκριμένη σκηνὴ ἔχουν ἐνταχθεῖ σὲ μιὰ σύνθεση, δομημένη κατὰ τὸν μυκηναϊκὸ τρόπο ποὺ ἀκινητοποιεῖ τὴν εἰκόνα σ' ἓνα κορυφαῖο στιγμιότυπο.

Δομὴ καὶ χῶρος τῆς εἰκόνας. Στὸ κεφάλαιο τῆς σύνθεσης ἀναλύθηκαν οἱ παραστάσεις καὶ τῶν δύο κυπέλλων ὡς πρὸς τὴ διάταξη τῶν μορφῶν, ὡς πρὸς τὰ εἰκαστικὰ σχήματα στὰ ὁποῖα ἐντάσσονται οἱ μορφές σὲ συνάρτηση μετὸ εἰκονογραφικὸ περιεχόμενο καὶ τὸ κλίμα τῆς σκηνῆς, εἰδυλλιακὸ στατικὸ τὸ ἓνα, βίαιο δυναμικὸ τὸ ἄλλο. Μετὰ ἀπὸ τὴν παραπάνω ἀνάλυση μένει νὰ ἐξετάσουμε τὴ δομὴ τῆς εἰκόνας γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε, ὅσο εἶναι τοῦτο δυνατό, στὸ ἀρχικὸ πρόβλημα, σὲ ποῖα καλλιτεχνικὴ παράδοση ἀνήκουν τὰ κύπελλα. Ὅπως εἶπα πιὸ πάνω, θὰ βασιστῶ σὲ συγκρίσεις μετὰ ἔργα τῶν δύο περιοχῶν.

Στὰ κύπελλα τοῦ Βαφειοῦ ἡ ἐπιφάνεια προσφέρεται γιὰ μιὰ ζωοφόρο, σχῆμα σπάνιο στὶς μινωικές, εἰκονιστικές συνθέσεις τῆς μικροτεχνίας: οὐσιαστικὰ τὰ μινωικὰ δείγματα εἶναι δύο: τὸ Ἀγγεῖο τῶν Θεριστῶν²³ καὶ τὸ Κωνικὸ Ρυτὸ μετὰ τὶς σκηνὲς πυγμαχίας καὶ ταυροπαιδιῶν²⁴, καὶ τὰ δύο ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τριάδα. Ἐνα τρίτο δείγμα, αὐτὸ ὀριακὸ, ἡ ἐλεφάντινη πυξίδα ἀπὸ τὸν Κατσαμπᾶ²⁵, ἀντιγράφει τμήμα μόνον μεγάλῃς σύνθεσης (εἰκ. 11). Αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸν ἀκρωτηριασμὸ πολλῶν μορφῶν, π.χ. λείπουν τὰ ὀπίσθια τοῦ ταύρου, οἱ κορυφές τῶν δένδρων, τὰ ἄκρα πόδια τῶν ἀνδρῶν. Ὁ ἀκρωτηριασμὸς θὰ ἔγινε γιὰ νὰ προσαρμοσθεῖ ἡ σκηνὴ στὴ ζωοφόρο ποὺ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸ σχῆμα τῆς πυξίδας. Καὶ στὰ τρία μινωικὰ δείγματα ἡ δομὴ τῆς σκηνῆς δὲν ἔχει κοινὰ σημεῖα μετὰ τὶς σκηνὲς τῶν κυπέλλων. Στὸ Ἀγγεῖο τῶν Θεριστῶν, μιὰ ἀνομοιογενὴς ὁμάδα ἀνδρῶν συνεπαρμένη ἀπὸ τοὺς ἥχους ἐνὸς ἐμβατηρίου προχωρεῖ ὀρμητικά, σχεδὸν ἄτακτα, ἀγνοώντας δομικὰ σχήματα καὶ ἰσορροπίες δυνάμεων. Στὸ Κωνικὸ Ρυτὸ ἡ διάταξη σὲ ἐπ'ἀλλήλους ζωοφόρους (ἐπίδραση τῆς κεραμικῆς²⁶) τεμαχίζει τὴ διακόσμηση σὲ ἀνεξάρτητες ζῶνες μέσα στὶς ὁποῖες στιγμιότυπα (σκηνὲς πυγμαχίας καὶ ταυροπαιδιῶν) ποὺ ἐπαναλαμβάνονται ὁμοιόμορφα δὲν δημιουργοῦν ἓνα δομημένο σύνολο, ἀλλὰ ἀνεξάρτητες δυναμικὲς ἐνότητες. Στὴν πυξίδα τοῦ Κατσαμπᾶ, τὸ θέμα τῆς σύλληψης τοῦ ταύρου, μέσα σὲ βραχῶδες τοπίο χωρὶς ὄρια, ποὺ σκεπάζει ὅλη τὴν ἐπιφάνεια, ἐνῶ δὲν ἔχει σχέση μετὰ τὶς παραστάσεις τῶν κυπέλλων, εἶναι ἀντιπροσωπευτικὸ δείγμα τοῦ μινωικοῦ τρόπου ἀπόδοσης τοῦ βραχώδους τοπίου, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω²⁷. Ἐπιπλέον οἱ ἄνθρωποι, τὰ ζῶα καὶ τὰ πουλιὰ εἰκονίζονται σὲ μιὰ στιγμὴ τῆς σύλληψης ταύρου, στιγμὴ ὅπου ἡ δυναμικὴ τῶν ρευστῶν κινήσεων, ὑπακούοντας τὶς ἀρχές τῆς μινωικῆς δομῆς, μένει ἀνεξέλεγκτη καὶ ἀνέντακτη σὲ καθορισμένα σχήματα. Αὐτὰ τὰ τρία δείγματα ποὺ ἀντιπροσωπεύουν μετὰ κάποια πληρότητα τὴ μινωικὴ δομὴ σὲ παραστάσεις ζωοφόρου, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀχαϊκὴ κυριαρχία, ἀσφαλῶς δίνουν τὸ μέτρο τῆς σχέσης τῆς μινωικῆς δομῆς μετὰ τὴ δομὴ τῶν σκηνῶν τῶν κυπέλλων.

Ἡ σύγκριση μετὰ τὴν ἑλλαδικὴ δομὴ θὰ γίνῃ, μετὰ παραστάσεις τῆς ἑλλαδικῆς μικροτεχνίας περίπου σύγχρονες μετὰ τὰ κύπελλα τοῦ Βαφειοῦ (μέσα τοῦ 15ου αἰ. π.Χ.). Ὁ ἀσημένιος κρα-

23. Βλ. σημ 14.

24. Βλ. σημ 15.

25. Στ. Ἀλεξίου, Ὑστερομινωικοὶ τάφοι λιμένος Κνωσοῦ (Κατσαμπᾶ) 55 κέ., πίν. 30-35.

26. Βλ. Ph. Betancourt *The History of Minoan Pottery* 132, εἰκ. 100 a-f.

27. Βλ. σ. 56.

Εἰκ. 11. Σχέδιο τῆς πυξίδας τοῦ Κατσαμπᾶ.

τήρας τῶν Μυκηνῶν μετὶ τὴ σκηνὴ μάχης²⁸, τὸ ἐγχειρίδιο μετὶ τὴ σκηνὴ κυνηγίου λεονταριοῦ²⁹, τὰ δαχτυλίδια μετὶ σκηνὲς μάχης καὶ κυνηγίου³⁰, ὅλα ἀπὸ τὸν τάφο IV τῶν Μυκηνῶν. Σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ δείγματα οἱ σκηνὲς εἶναι ἀποκρυσταλλωμένες σὲ εἰκαστικὰ σχήματα, ὅπου, ἐνῶ ὑπάρχει ἔνταση καὶ βιαιότητα, λείπει ἡ δυναμικὴ τοῦ στιγμιαίου καὶ ἡ μετέωρη κίνηση τῶν μινωικῶν συνθέσεων. Ὅπως στὰ κύπελλα τοῦ Βαφειοῦ, διαβάζομε καὶ ἐδῶ πίσω ἀπὸ τὴν εἰκόνα ἓνα δομικὸ σχῆμα ποὺ ἀποτελεῖ τὴ βάση τῆς σύνθεσης. Στὴ δημοσίευση τοῦ κρατήρα τῶν Μυκηνῶν, παρατήρησα: “Les préoccupations majeures de l’artiste du point de vue de la composition sont unité et variété” καὶ πιὸ κάτω διαπίστωνα: “...structure solide bien équilibrée, résultant de l’intégration des formes dans des schémas claires et dynamiques...”³¹ Τὶς ἴδιες ἀρχὲς ἀναγνωρίζω καὶ στὰ κύπελλα τοῦ Βαφειοῦ: ἐνότητα καὶ ποικιλία, αὐστηρὰ δομημένη εἰκόνα, μέσα στὴν ὁποία οἱ δυνάμεις ποὺ δροῦν πειθαρχοῦν σὲ ἰσορροπημένα σχήματα.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὶς δομικὲς ἀρχές, τὰ κύπελλα πλησιάζουν τὶς ἑλλαδικὲς παραστάσεις, καὶ εἰδικὰ τὶς σκηνὲς στὰ δαχτυλίδια τοῦ τάφου IV τῶν Μυκηνῶν (CMS ἀρ. 15, 16), ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τοῦ χώρου μετὰ «βράχια» ποὺ περιβάλλουν τὴ σκηνή (εἰκ. 12). Στὰ κύπελλα τοῦ Βαφειοῦ τὸ τοπίο μετὰ τὰ δένδρα καὶ τὰ ζῶα φαίνεται ἐνταγμένο σ’ ἓνα συμβατικὸ χῶρο ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ «βράχια». Ἡ ἀνάλυση τῆς ἐξέλιξης τοῦ βραχῶδους τοπίου στὴν Κρήτη καὶ στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα θὰ μᾶς βοηθήσει νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν παράδοση τῆς ὁποίας δημιουργημάτων ὑπῆρξαν τὰ κύπελλα τοῦ Βαφειοῦ. Στὴν ἀρχὴ τῶν νεοτέρων ἀνακτόρων, συγχρόνως μετὰ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ρυθμοῦ χλωρίδας στὴν κεραμικὴ ἐμφανίζεται καὶ τὸ «φυσιοκρατικὸ» τοπίο στὴ ζωγραφικὴ. Πουλιὰ καὶ ζῶα κινοῦνται ἀνάμεσα σὲ φυτὰ καὶ βράχια. Ὁ Cameron ἀναπαρέστησε ἓνα τέτοιο τοπίο μετὰ κομμάτια τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὴν Οἰκίαν τῶν Τοιχογραφιῶν στὴν Κνωσό³². Ἡ τοιχογραφία τοῦ κροκοσυλλέκτη ἀπὸ τὴν Κνωσό εἶναι ἓνα καλὸ μινωικὸ δείγμα τοπίου μετὰ βράχια. Ὁ πίθηκος κινεῖται στὸ βραχῶδες ἔδαφος ποὺ ἀναπτύσσεται σὲ

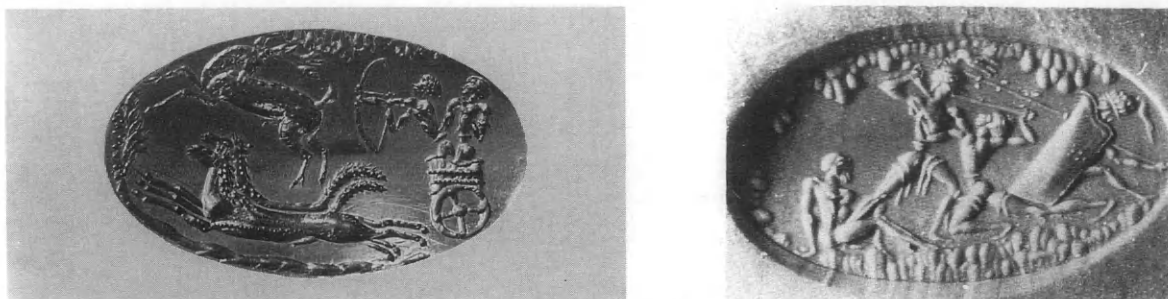
28. A. Sakellariou, Un cratère d’argent avec scène de bataille provenant de la IVe tombe de l’acropole de Mycènes, *AntK* 17, 1974, 3 κέ.

29. A. Sakellariou - Ch. Chatziliou, *Peinture en métal à l’époque mycénienne* 25, πίν. 1.

30. CMS I ἀρ. 15 καὶ 16.

31. Sakellariou, *AntK* 17, 1974, 17-18.

32. Cameron, Unpublished Painting from the House of the Frescoes at Knossos, *BSA* 63, 1988, 1 κέ.

Εἰκ. 12. Δαχτυλίδια τοῦ τάφου IV Μυκηναίων. α. Σκηνὴ κυνηγιοῦ. β. Σκηνὴ μάχης (ἐκμαγεῖο).

ζῶνες³³. Ὅμως τὰ πιὸ ὀλοκληρωμένα δείγματα τοπίων μὲ βράχια σώθηκαν στὶς τοιχογραφίες τῆς Θήρας, πού, ἂν δὲν εἶναι ἔργα Μινωιτῶν, εἶναι ὁπωσδήποτε ἔργα ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴ μινωικὴ ζωγραφικὴ³⁴. Τὰ βράχια εἴτε ὑψώνονται ἀπὸ τὸ ἔδαφος, καταλαμβάνουν ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ἐπιφάνειας καὶ τελειώνουν σὲ ἀκανόνιστα δαντελωτὴ παρυφῇ³⁵, εἴτε διατρέχουν τὴν ἐπιφάνεια σὲ ζῶνες σὲ διαφορετικὰ ὕψη καὶ κατευθύνσεις³⁶. Οἱ μορφές ποὺ κινοῦνται σ' αὐτὸ τὸ χῶρο τοποθετοῦνται σὰν σὲ χάρτη κατὰ τὴν προοπτικὴ τοῦ "bird's eye". Ἔτσι καὶ ὁ κρόκος στὴν τοιχογραφία τοῦ κροκοσυλλέκτη δὲν σημαίνει ὅτι κρέμεται, ἀλλὰ ὅτι φυτρώνει στὸν βράχο.

Τὸ τοπίο μὲ τὰ βράχια τὸ ἐκμεταλλεύτηκαν καὶ γιὰ τὴ διακόσμηση ἀντικειμένων τῆς μικροτεχνίας. Τὰ καλύτερα σωζόμενα δείγματα εἶναι δυστυχῶς λίγα, ὅπως τὸ λίθινο ὀξυπύθμενο Ρυτὸ τῆς Ζάκρου μὲ τὴν παράσταση ἱεροῦ κορυφῆς³⁷. Τὰ βράχια ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν ὀξεία ἄκρη καὶ φθάνουν διακοπτόμενα ἀπὸ κτίσματα κοντὰ στὸν οὐρανὸ τῆς παράστασης. Δεύτερο δείγμα ἡ ἐλεφάντινη πυξίδα τοῦ Κατσαμπᾶ μὲ τὸ βραχῶδες ἔδαφος ποὺ καταλαμβάνει ὀλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια³⁸. Μερικὲς ἀποσπασματικὲς παραστάσεις, καὶ μάλιστα σὲ λίθινα ἀνάγλυφα, μαρτυροῦν ὅτι αὐτὸς ὁ τρόπος εἶχε μεγάλη διάδοση³⁹. Τὸ ἐλεφάντινο πλακίδιο ἀπὸ τὸ Παλαίικαστρο, στὸ ὁποῖο τὰ βράχια ἀπλώνονται στὴν κάτω δεξιὰ καὶ ἐπάνω ἀριστερῇ γωνία, ἐνῶ ἀνάμεσά τους δημιουργεῖται κενὸ ὅπου πετᾷ ἓνα πουλὶ μὲ μακρὺ λαιμό⁴⁰. Πιστεύω ὅτι ἐδῶ εἰκονίζεται βραχῶδες τοπίο, ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο τῆς πυξίδας τοῦ Κατσαμπᾶ, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἡ μορφὴ τοῦ πουλιοῦ, γιὰ τὴν ἐναργέστερη ἀπόδοσή της, προβάλλεται σὲ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια. Ἀσφαλῶς τὸ πλακίδιο θὰ ἀποτελοῦσε τμῆμα μιᾶς ἐπιφάνειας ἀπὸ πλακίδια μὲ παράσταση

33. S. Immerwahr, *Aegean Painting in the Bronze Age* 170, πίν. 10, 11.

34. Βλ. Σπ. Μαρινᾶτο, *Ἀνασκαφαὶ Θήρας* VI 26 κέ., ἔγχρ. πίν. καὶ σχέδ. 3-9 καὶ Χρ. Ντούμα, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας* πίν. 85-86. Ἡ L. Morgan, *The Miniature Wall Paintings at Thera* 32, πραγματεύεται τὸ βραχῶδες τοπίο στὶς τοιχογραφίες τῆς Θήρας καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία συγκεντρώνει σχετικὸ ὕλικό.

35. Immerwahr ὁ.π. 185, πίν. vii, 12.

36. Ὁ.π. 185, πίν. 12, 13. Ἀναρωτιέμαι μήπως οἱ πλατιεῖς κυματιστὲς ταινίες διαφορετικῶν χρωμάτων ποὺ

καλύπτουν τὸ βάθος σὲ ὀρισμένες τοιχογραφίες τοῦ τέλους τῶν ἀνακτορικῶν χρόνων δὲν εἶναι ἡ συμβατικὴ σχηματοποίηση αὐτῶν τῶν βράχων, π.χ. ὁ.π. πίν. XXI.

37. Πλάτων ὁ.π. (σημ. 16).

38. Ἀλεξίου ὁ.π. (σημ. 25).

39. B. Kaiser, *Untersuchungen zum minoischen Relief* 17, εἰκ. 10.

40. Μαρινᾶτος ὁ.π. 103, εἰκ. 109α, περιγραφὴ ἀντικειμένου: «Φανταστικὸν πτηνὸν ἱπτάμενον μεταξὺ νεφῶν καὶ βράχων».

τοπίου ἀνάλογου μὲ τῆς ἐλεφάντινης πυξίδας. Ὑποθέτω ὅτι βραχῶδες τοπίο εἰκονίζεται καὶ στὸ Μωσαϊκὸ τῆς Πόλης σὲ πλακίδια ὅπου παριστάνονται ἄνθρωποι καὶ ζῶα· ὅλη ἡ ἐπιφάνεια καλύπτεται ἀπὸ κανονικὰ διαταγμένες κοκκίδες, πάνω στὴν ὁποία προβάλλουν οἱ ζωντανές μορφές, ἐνῶ τὰ φυτὰ παριστάνονται σὲ οὐδέτερη ἐπιφάνεια⁴¹. Συνοψίζοντας τὸν τρόπο παράστασης τοῦ βραχῶδους τοπίου στὴ μινωικὴ τέχνη ἀναγνωρίζομε ὅτι ἀποδίδεται μὲ τὶς ἐξῆς παραλλαγές: βράχια ποὺ ἀπλώνονται σὰν μιὰ ἐνιαία ἐπιφάνεια⁴², βράχια σὲ πλατιὲς ἀκανόνιστες, περίπου παράλληλες ταινίες⁴³, σκόρπια ὠσειδῆ χοχλάδια⁴⁴. Στὴν Κρήτη δὲν σώθηκαν ἱκανοποιητικὰ δείγματα τοῦ «ρεαλιστικοῦ» τοπίου ποὺ συνδυάζει οἰκισμό, θάλασσα, ποτάμια καὶ βράχια, ὅπως ἀποδίδεται στὴ μικρογραφία τῆς πόλης τῆς Δ. Οἰκίας στὴ Θήρα. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἡ μινωικὴ τοιχογραφία δὲν γνώρισε αὐτὴ τὴ φάση, ἀφοῦ τὸ Μωσαϊκὸ τῆς Πόλης εἶναι μιὰ προετοιμασία⁴⁵.

Παράλληλα μὲ τὰ βράχια ρυθμοῦ χλωρίδας ἀναπτύσσονται καὶ τὰ βράχια τοῦ θαλάσσιου ρυθμοῦ, ἀνάμεσα σὲ ψάρια, ὄστρεα καὶ φύκια. Πολλὲς φορὲς σχηματίζουν τὸ ἐπάνω καὶ κάτω πλαίσιο τοῦ τοπίου, καθὼς στὸ ὑγρὸ στοιχεῖο δὲν ὑπάρχει διάκριση ἐδάφους καὶ οὐρανοῦ. Ὁ S. Smith σωστὰ συνδέει τὰ κρεμασμένα «βράχια» τῶν τοιχογραφιῶν μὲ τὰ βράχια-κοράλια τῶν θαλάσσιων τοπίων⁴⁶. Ἀντίθετα, ὁ Schiering καὶ ἡ E. Davis εἶδαν σ' αὐτὰ τὰ μορφώματα τὴν παράσταση συννέφων⁴⁷. Ὅταν ὅμως ἀνατρέξομε στὴν ἐξέλιξη τῶν βράχων-κοραλιῶν, ὅπως κάνομε παρακάτω, φαίνεται καθαρὰ ὅτι πρόκειται γιὰ βράχια καὶ ὄχι γιὰ σύννεφα. Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο στὸ στεριανὸ μᾶς τὸ ἀποκαλύπτει ἓνα ἀντικείμενο ποὺ βρέθηκε πρόσφατα στὰ Μάλια: πρόκειται γιὰ τὸν λίθινο τρίτωνα μὲ ἀνάγλυφη παράσταση λεοντοκέφαλων δαιμόνων σὲ κάποια σπονδικὴ τελετουργία πάνω σὲ βωμό. Ἡ παράσταση περιβάλλεται ἀπὸ βραχῶδες πλαίσιο, ποὺ ὁ ἀνασκαφέας συνέδεσε μὲ τὰ βράχια-κοράλια τοῦ θαλάσσιου ρυθμοῦ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ βράχια τῶν κυπέλλων τοῦ Βαφειοῦ (εἰκ. 13). Ὁ ἀνασκαφέας ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ σπονδικὴ σκηνὴ πάνω στὸν τρίτωνα ἔχει σχέση μὲ τὴ θάλασσα, "Il est tentant d'utiliser le caractère particulier du support et du cadre pour introduire directement un élément marin dans la scène en imaginant que la cruche contient de l'eau de mer, dont les facultés purificatrices sont bien connues"⁴⁸. Τὰ βράχια-κοράλια στὴν περίπτωση αὐτὴ δείχνουν ὅτι χρησιμοποιοῦνταν στὸν ρόλο πλαισίου ἀπὸ τοὺς Μινωῖτες σὲ σκηνὲς ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὸ θαλάσσιο στοιχεῖο. Φαίνεται ὅμως ὅτι στὴν Κρήτη δὲν προχώρησαν στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ πλαισίου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο. Τὴν περαιτέρω ἐξέλιξη παρακολουθοῦμε στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα σὲ παραστάσεις ὅπου ὁ εἰκονιστικὸς χῶρος εἶναι οὐδέτερος καὶ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴ θάλασσα. Ἡ μυκηναϊκὴ τέχνη οἰκειοποιήθηκε αὐτὸν τὸν τρόπο ποὺ ἔδινε λύσεις στὰ δομικὰ προβλήματα μιᾶς σύνθεσης. Δὲν φαίνεται νὰ ἦταν ἓνας περιστασιακὸς τρόπος ἔκφρασης, ἀλλὰ ἓνα εἰκαστικὸ εὔρημα μὲ σημαντικὴ διάδοση. Τὰ καλύτερα δείγματα εἶναι τὰ δύο χρυσὰ δαχτυλίδια μὲ τὴ σκηνὴ μάχης καὶ κυνηγιοῦ ἀπὸ τὸν τάφο IV τῶν Μυκηναίων⁴⁹.

41. Immerwahr ὁ.π. 68, εἰκ. 21.

42. Πυξίδα Κατσαμπᾶ (βλ. σημ. 25). Ρυτὸ τῆς Ζάκρου (βλ. σημ. 16).

43. Τοιχογραφία κροκοσυλλέκτη, σημ. 35.

44. Ἡ τοιχογραφία τοῦ caravanserail μὲ τὶς πέρδικες ἀπὸ τὴν Κνωσό, Immerwahr ὁ.π. 78 κέ., πίν. 30.

45. Ἀ. Σακελλαρίου, Ἡ κρητικὴ καταγωγὴ ἐνὸς μυκηναϊκοῦ εἰκονογραφικοῦ κύκλου, *Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* 532 κέ. Immerwahr

ὁ.π. 68 κέ.

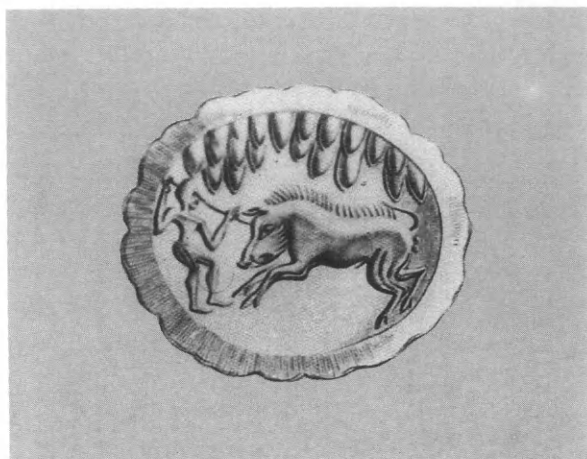
46. S. Smith, *Interconnections in the Ancient Near East* 76.

47. Davis ὁ.π. 18, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία γι' αὐτὰ τὰ μορφώματα.

48. P. Darque - C. Baurain, Un triton en pierre à Malia, *BCH* 107, 1983, 46.

49. *CMS I* ἀρ. 15, 16.

Εἰκ. 14. Σφραγίδα Βαφειοῦ με παράσταση κυνηγιοῦ ἀγριοχοίρου.

Εἰκ. 13. Λίθινο ρυτὸ Μαλίων με παράσταση δαιμονίου.

(εἰκ. 12). Οἱ μικροὶ ὠοειδεῖς ὄγκοι ποὺ περιβάλλουν τὴ σκηνὴ τῆς μάχης ἀποδίδονται με τὸν ἴδιο τρόπο στὸ ἔδαφος καὶ στὸν οὐρανό· αὐτὸ σημαίνει ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ συμβατικὴ παράσταση πλαισίου καὶ ὄχι γιὰ σύννεφα. Ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο προέρχεται ἓνα ἐγχειρίδιο με παράσταση τριῶν λεονταριῶν κατασκευασμένων με τὴν τεχνικὴ τῆς «ζωγραφικῆς με μέταλλο»⁵⁰. Στὸν οὐρανὸ καὶ στὸ ἔδαφος τῆς παράστασης εἰκονίζονται μορφώματα ἀπὸ ὁμόρροπες γωνιώδεις καμπύλες ταινίες, ἀσημένιες καὶ χρυσές, οἱ ὁποῖες ἀσφαλῶς ἀποδίδουν τὴν πολυχρωμία τῶν φλεβώσεων στὰ βράχια. Σὲ νεότερη φάση ἀνήκουν τὰ βράχια σὲ ἀντικείμενα ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Βαφειοῦ. Σὲ τμῆμα ἐγχειριδίου με τὴν τεχνικὴ τῆς «ζωγραφικῆς με μέταλλο», ὅπου εἰκονίζονται κολυμβητές, τριγωνικὸ μόρφωμα, μισὸ λεῖο καὶ μισὸ στικτό, θὰ εἰκόνιζε βράχια⁵¹. Ὁ οὐρανὸς παράστασης κυνηγιοῦ ἀγριοχοίρου σὲ σφραγίδα ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο καλύπτεται ἀπὸ ὁμοιόμορφα γλωσσοειδῆ σχήματα σὲ πυκνὴ σειρὰ, διπλὴ σὲ ὀρισμένα σημεῖα⁵² (εἰκ. 14). Ἀποτελεῖ μιὰ περαιτέρω σχηματοποίησι τοῦ μοτίβου τῶν βράχων. Σὲ τοιχογραφίες τῶν Μυκηνῶν⁵³ καὶ τῆς Πύλου⁵⁴ μορφώματα στὸν οὐρανὸ τῆς παράστασης ἀποδίδονται με κάθετες πολύχρωμες ραβδώσεις ποὺ θυμίζουν τὶς φλέβες τῶν βράχων. Ἐτσι ἀποδεικνύεται ὅτι ὅταν συντρέχουν δυνατότητες πολυχρωμίας, ὁ καλλιτέχνης ἀποδίδει τὶς φλεβώσεις τῆς πέτρας με χρῶμα, ὅταν ὅμως δὲν συντρέχουν, ὁ καλλιτέχνης ἀναγκαστικά

50. A. Sakellariou - Ch. Chatziliou ὁ.π. 26, πίν. III.

51. Ὁ.π. 29, πίν. VIII 4.

52. CMS I ἀρ. 227.

53. Immerwahr ὁ.π. 192, πίν. 64.

54. Ὁ.π. 199 (20), πίν. 80-81.

περιορίζεται στὸ πλάσιμο τραχιᾶς ἐπιφάνειας μὲ κοιλότητες⁵⁵. Ἡ προέλευση τῶν ἀντικειμένων ποὺ ἐντάσσονται σ' αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη ἐπιτρέπει νὰ κάνουμε τὴν παρακάτω ὑπόθεση: τὸ μοτίβο τῶν «κρεμαστῶν βράχων» ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν μινωικὸ θαλάσσιο ρυθμὸ, στὸν ὁποῖο τὰ βράχια-κοράλια χρησιμοποιοῦνται ὡς πλαίσιο θαλάσσιου τοπίου. Στὴ συνέχεια τὸ οἰκειοποιοῦνται οἱ Μυκηναῖοι γιὰ τὴν πλαισίωση οὐδέτερου χώρου, καὶ τέλος περιορίζεται στὸν οὐρανὸ τῆς παράστασης σὲ μορφή παραπετάσματος, χωρὶς φανερὴ λειτουργία. Τὰ δείγματα στὰ ὁποῖα ὁ χώρος εἶναι οὐδέτερος ἔχουν βρεθεῖ ἕως τώρα στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ἐκτὸς ἀπὸ λίγα σφραγίσματα καὶ πήλινη μήτρα ἀπὸ τὴν Κνωσό, ποὺ ἀνήκουν ἀσφαλῶς στὸ στρῶμα τῆς ἀχαικῆς κυριαρχίας· ἔτσι δικαιολογεῖται ἡ παρουσία «κρεμαστῶν βράχων» στὴν Κρήτη⁵⁶. Συνοψίζοντας μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι τὰ «κρεμαστὰ βράχια» εἶναι ἓνα ἀφηρημένο μυκηναϊκὸ μοτίβο, ποὺ ἐξελίχθηκε ἀπὸ μινωικὴ φυσιοκρατικὴ παράσταση.

Στὰ κύπελλα τοῦ Βαφειοῦ τὰ «βράχια» τοῦ ἐδάφους δὲν ἀποτελοῦν συνέχεια τῶν βράχων τοῦ οὐρανοῦ, ὅπως στὰ δαχτυλίδια τῶν Μυκηνῶν, κυρίως στὴ σκηνὴ μάχης (*CMS I* ἀρ. 16), ἀλλὰ ἀποτελοῦν ξεχωριστὲς ἐνότητες καὶ ἐπομένως θὰ ἐξεταστοῦν χωριστά. Τὸ τυπολογικὸ πρότυπο τῶν βράχων τοῦ ἐδάφους τὸ εἶδαμε πρὶν πάνω. Ἀναγνωρίζεται στὴ σφραγίδα τῶν Μυκηνῶν (*CMS I* ἀρ. 10), ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχουν ἀπομακρυνθεῖ μὲ τὴν περισσότερο σχηματικὴ ἀπόδοση, ποὺ γίνεται ἀκόμη πρὶν ἐντονὴ στὸ ἔδαφος τῆς σφραγίδας ἀπὸ τὰ Δενδρά (*CMS I* ἀρ. 185). Στὴ σφραγίδα τῶν Μυκηνῶν (*CMS I* ἀρ. 167) ἡ τάση πρὸς σχηματοποίηση ἔχει ὀλοκληρωθεῖ καὶ ἡ δαντελωτὴ καμπύλη ἔχει γίνεи σκέτη καμπύλη. Ὅσο ξέρω, αὐτὸς ὁ τύπος εἶναι ἄγνωστος στὴν Κρήτη. Οἱ πλησιέστερες μινωικὲς παραστάσεις εἶναι: τὸ πλακίδιο φαγεντιανῆς μὲ τὸν αἶγαργο ἀπὸ τὴν Κνωσό⁵⁷, ὅπου τὸ κάτω πλαίσιο τῆς παράστασης σχηματίζεται μὲ σειρὰ κατακόρυφων κλειστῶν τόξων. Τὰ λίγα ἔχνη ἐδάφους ποὺ σώζονται ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τοῦ ταύρου στὴ Β. εἴσοδο τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ περιγράφονται ἀπὸ τὸν Evans "...band of intersecting waves with relieved borders"⁵⁸. Ἡ ἀναπαράσταση ποὺ δίνει ὁ Evans εἶναι τόσο πολλὴ συμπληρωμένη ὥστε δὲν μπορούμε νὰ στηριχτοῦμε σ' αὐτήν. Τὸ κομμάτι ποὺ σώζεται δείχνει δύο ταινίες καμπύλες, μὲ ἑλαφρὸ κυματισμὸ καὶ δίπλα μιὰ ἐπιφάνεια μὲ δύο μεγάλα στίγματα. Ἐνα δεύτερο κομμάτι ἀνεξάρτητο, ποὺ τὸ συνέδεσε ὁ Evans μὲ τὸ προηγούμενο, ἔχει μικρὰ ἑλλειψοειδῆ, γραμμικὰ στίγματα. Ἄν ἡ ἀναπαράσταση τοῦ Evans στηριζόταν σὲ βέβαια στοιχεῖα, θὰ λέγαμε ὅτι τὸ ἔδαφος τῶν κυπέλλων ἔχει σχέση μὲ τὴν ἀνάγλυφη τοιχογραφία τῆς Β. εἰσόδου τῆς Κνωσοῦ. Μήπως ὅμως συμβαίνει τὸ ἀντίθετο, δηλαδὴ ὁ

55. Ἡ ἐπιφάνεια μὲ σκαμμένες κοιλότητες εἰκονίζει βράχια, ὅπως ἐπιβεβαιώνεται στὸ λίθινο τεμάχιο ἀπὸ τὴν Κνωσό μὲ παράσταση χταποδιοῦ, ποὺ ἀπλώνεται ἐπάνω σὲ βράχο. Kaiser ὁ.π. 11, εἰκ. 1.

56. Ἡ πήλινη μήτρα καὶ τὰ σφραγίσματα ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Evans (*Palace of Minos at Knossos IV* 395 κέ., 597, εἰκ. 331, 591). Ἐχουν βρεθεῖ στὴν Αἶθουσα τοῦ Ἀρχείου τοῦ Domestic Quarter, μαζί μὲ πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β. Ὁ I. Pini, *AA* 1983, 570, δημοσιεύει καὶ τὰ σφραγίσματα μὲ ὅμοια παράσταση ἀπὸ τὴ Ζάκρο. Σ' αὐτὰ δὲν εἰκονίζονται τὰ βράχια, πιθανότατα γιὰτὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο δὲν σώζεται τὸ σφράγισμα. Πάντως στὰ σφραγίσματα τῆς Κνωσοῦ τὰ βράχια δὲν περιβάλλουν τὴν εἰκόνα, περιορίζονται στὸν οὐρανὸ τῆς παράστα-

σης, καὶ αὐτὸ σημαίνει νεότερη φάση ἀπὸ τὴ φάση τῶν δαχτυλιδιῶν τοῦ τάφου IV τῶν Μυκηνῶν. Σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς πινακίδες Γραμμικῆς Β ποὺ βρέθηκαν ἐκεῖ κοντά, χωρὶς νὰ εἶναι βέβαιο ὅτι ἀνήκουν στὸ ἴδιο στρῶμα, μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀνήκουν στὴ φάση τῆς ἀχαικῆς κυριαρχίας. Ὁ Evans χρονολογεῖ τὴ μήτρα στὴ φάση τῆς τελευταίας καταστροφῆς.

57. Σπ. Μαρινᾶτος, *Κρήτη καὶ Μυκηναϊκὴ Ἑλλάς* 99, εἰκ. 71.

58. A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos III* 171, εἰκ. 115. Ὁ Evans γράφει "...very artificial manner in which the rocky foreground of the composition was executed. Some fragments of this found together about the center of the line of deposits are restored.

Evans στην αναπαράσταση που δίνει αντιγράφει το ξδαφος του κύπελλου αλλάζοντας ελαφρά την κατεύθυνση των καμπύλων περιγραμμάτων των βράχων;

Κατά την E. Davis, στην οργάνωση του χώρου στο κύπελλο β επικρατεί η αρχή του *horror vacui*, όπως και στην εξαγωνική πυξίδα από τον τάφο V των Μυκηνών⁵⁹. Όμως *horror vacui* δεν παρατηρείται στο κύπελλο, γιατί όλα τα στοιχεία είναι ρεαλιστικά και έχουν λειτουργικό ρόλο. Επιπλέον δεν υπάρχει καμιά σχέση με την πυξίδα του τάφου V, όπου πράγματι παρατηρείται *horror vacui*, διότι οι μορφές, ζώα και φυτά, είναι σχηματοποιημένα μοτίβα που καλύπτουν τελείως την επιφάνεια, όπως στην τέχνη των νομαδικών λαών⁶⁰. Η διακόσμηση της πυξίδας δεν έχει τίποτα να κάνει με τη διακόσμηση του κύπελλου, γιατί η πυξίδα έχει τις ρίζες της στη μακρινή ανάμνηση της νομαδικής τέχνης που γνώρισαν οι πρόγονοι των Μυκηναίων πριν έλθουν στην Ελλάδα.

Το τοπίο στα κύπελλα μοιάζει μινωικό στο μέτρο που μεταδίδει την αίσθηση της φύσης. Όμως στον δομημένο χώρο, πλαισιωμένο με τα κρεμαστά «βράχια», ασφαλώς αναγνωρίζουμε στοιχεία της έλλαδικής παράδοσης.

Μορφολογία. Με τη μορφολογία αντιμετωπίζουμε έναν τομέα δυσκολότερο και ρευστότερο, γιατί σ' αυτόν προσεγγίζεται ή βαθύτερη υπόσταση του έργου τέχνης και η ταυτότητα του καλλιτέχνη, έδω μάλιστα δύο καλλιτεχνών. Ο ένας έχει τάση προς τον νατουραλισμό και την πλαστικότητα, ο άλλος προς τον νατουραλισμό και τη ζωγραφικότητα με χροιά κάποτε εξπρεσιονιστική. Σ' αυτές τις δυσκολίες προστίθεται και η έλλειψη έργων των δύο καλλιτεχνικών παραδόσεων από πολύτιμο μέταλλο, διακοσμημένων με ανάγλυφες εικονιστικές παραστάσεις που θα χρησίμευαν για την άμεση οπτική σύγκριση με τα κύπελλα. Τέτοια αντικείμενα είναι πολύ λίγα, και ειδικά στην Κρήτη ανύπαρκτα. Σ' αυτά τα έργα δεν συμπεριλαμβάναμε σκεύη με ζωντανές μορφές που επαναλαμβανόμενες στερεότυπα χάνουν τον χαρακτήρα του ζωντανού οργανισμού και μεταβάλλονται σε μοτίβο διακοσμητικό.

Ευτυχώς το κενό από τη μινωική πλευρά μπορεί να καλυφθεί με δύο τουλάχιστον άσημένια άγγεϊα που βρέθηκαν στην ήπειρωτική Ελλάδα, αλλά που μορφολογικά ανήκουν στη μινωική παράδοση: (α) Το άσημένιο ποτήρι των Δενδρών με την παράσταση ταύρων και σκύλων είναι ασφαλώς έργο εισαγμένο από την Κρήτη, όταν λάβουμε υπόψη το σχήμα και τη σύνθεση⁶¹. Προσεγγίζει κυρίως το κύπελλο α του Βαφειού με τη νατουραλιστική τάση στο πλάσιμο των σωμάτων. (β) Στο άργυρο ρυτό της πολιορκίας⁶², ο καλλιτέχνης έπιζητεί ρεαλιστική εικόνα. Ξηρά και θάλασσα καλύπτουν ένιαία την επιφάνεια σύμφωνα με τον μινωικό τρόπο σύνθεσης, του «χάρτη», που είδαμε πιο πάνω. Εκτός από τη θάλασσα που αποδίδεται

59. Davis ό.π. 25, 59.

60. Νομαδική τέχνη, βλ. M. Artamonov, *Les trésors d'art des Scythes* (Paris 1968). G. Charrier, *L'art barbare scythe, Cercle d'art* (Paris 1971).

61. A. Persson, *The Royal Tombs at Dendra near Midea* (1931) 52 κέ. Το άγγεϊο τύπου ποτηριού με πόδι, που αντιπροσωπεύεται με πολλά δείγματα στη Ζάκρο, είναι σχήμα μινωικό. Σε άρθρο μου (A. Sakellariou, Ein kretischer "Messkelch" in einem Grab von Nauplia, *Europa, Festschrift für Ernst Grumach* 289-293) είχα υποστηρίξει ότι υπάρχουν δύο τύποι, ο μινωικός και ο έλλαδικός.

Τώρα πιστεύω ότι τα αλαβάστρινα δείγματα των βασιλικών τάφων των Μυκηνών δεν είναι προϊόντα έλλαδικά, αλλά κρητικές εισαγωγές, όπως μαρτυρεί το ύλικό τους, το αλάβαστρο. Η σύνθεση επίσης είναι μινωική με τα ζώα σε τολμηρές κινήσεις, που τρέχουν ασύντακτα σε όλη την επιφάνεια του άγγεϊου.

62. A. Sakellariou, *La scène du siège sur le rhyton d'argent de Mycènes, d'après une nouvelle reconstitution*, *RA* 1975 (2), 195 κέ. Έχω αναλύσει τους λόγους που μάς προσανατολίζουν στην άποψη ότι είναι έργο Μινωίτη καλλιτέχνη.

συμβατικά, ὅλες οἱ ἄλλες μορφές, ἀρχιτεκτονήματα, φυτὰ καὶ ἄνθρωποι, μαρτυροῦν ρεαλιστική διάθεση· οἱ ἄνθρωποι, λόγῳ τῆς μικρῆς κλίμακας, ἀποδίδονται συνοπτικά, ἀλλὰ ὄχι σχηματικά. Κοινὸ σημεῖο ἀνάμεσα στὸ ρυτὸ καὶ τὰ κύπελλα εἶναι ἡ φυσιοκρατική ἐντύπωση, σὲ διαφορετικὸ ὅμως βαθμὸ καὶ τρόπο. Οἱ μικρὲς διαστάσεις καὶ ἡ συνοπτικὴ ἀπόδοση δὲν εὐκολύνουν τὴ μορφολογικὴ σύγκριση ἀνάμεσα στὰ κύπελλα καὶ στὸ ρυτὸ. Τὰ ὑπόλοιπα ἀγγεῖα ἀπὸ πολύτιμο μέταλλο μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις εἶναι τρία: τὰ δύο ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ὅμοια ὡς πρὸς τὸ σχῆμα μὲ τὰ κύπελλα τοῦ Βαφειοῦ. (γ) Τὸ ἀσημένιο κύπελλο ἀπὸ τὸν τάφο Δ τοῦ ταφικοῦ περιβόλου Β τῶν Μυκηνῶν⁶³ σῶζεται στὸ κάτω μισὸ καὶ εἶναι παλαιότερο ἀπὸ τὰ κύπελλα τοῦ Βαφειοῦ. Ἡ παράσταση τοῦ μικροσκοπικοῦ κυνηγοῦ κάτω ἀπὸ τὴν κοιλιά τοῦ λεονταριοῦ ἀποδίδεται μὲ στοιχειῶδες καὶ τραχὺ πλάσιμο. Φαίνεται νὰ εἶναι ἓνα δείγμα τῆς ἐλλαδικῆς μεταλλοτεχνίας στὰ πρῶτα βήματά της. (δ) Τὸ ἀσημένιο κύπελλο ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τῶν Δενδρῶν⁶⁴, ἀκριβῶς ὅμοιο στὸ σχῆμα μὲ τὰ κύπελλα, σῶζει τὴν παράσταση μόνο στὰ κεφάλια τῶν παραταγμένων ταύρων. Μορφολογικὰ ἀπέχουν ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν ταύρων τῶν κυπέλλων, γιατί τὰ τελευταῖα ἔχουν πολλὰ γραμμικὰ στοιχεῖα (τόξα, τρίγωνα) καὶ ἔντονες μεταβάσεις στὸ πλάσιμο, ἐνῶ τὰ κεφάλια τοῦ κυπέλλου τῶν Δενδρῶν ἔχουν μαλακό, ζωγραφικὸ πλάσιμο. (ε) Τέλος ὁ ἀσημένιος κρατήρας τῶν Μυκηνῶν μὲ τὴ σκηνὴ μάχης⁶⁵, τείνει σὲ ρεαλιστικὴ ἀπόδοση τῶν μορφῶν μὲ μαλακὸ πλάσιμο χωρὶς γραμμικὰ στοιχεῖα, μὲ καθαρὰ περιγράμματα καὶ λεπτὴ ἐπεξεργασία τῶν λεπτομερειῶν στὸ σῶμα τῶν ἀνθρώπων μορφῶν. Ἄν καὶ τὸ κύπελλο α εἶναι πιὸ κοντὰ στὸν κρατήρα ἀπ' ὅ,τι τὸ κύπελλο β, δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι ὅμοιο μορφολογικά. Γιὰ τὸ κύπελλο β, μὲ τὴν τάση πρὸς τὸν ἐξπρεσιονισμό ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν καλλιγραφία ἀπὸ τὴν ἄλλη (φοίνικες), δὲν βρίσκω παράλληλα σὲ κρητο-μυκηναϊκὰ δείγματα. Τὰ πέντε ἀσημένια ἀγγεῖα μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις, ἂν καὶ λίγα στὸν ἀριθμὸ, παρουσιάζουν τόση ποικιλία, τυπολογικὰ καὶ μορφολογικὰ, ὥστε μὲ τὴ διαφορετικὴ μορφή του τὸ καθένα σχεδὸν καλύπτουν τὴν πολυμορφία τῆς κρητομυκηναϊκῆς τέχνης σ' αὐτὸν τὸν τομέα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 16ου καὶ 15ου αἰῶνα. Τὰ κύπελλα τοῦ Βαφειοῦ, ποὺ συγκεντρώνουν σ' ἓνα βαθμὸ ἐτερόκλητα στοιχεῖα, διατηροῦν τὴ φυσιοκρατικὴ ρίζα τῆς μινωικῆς παράδοσης καὶ συγχρόνως κινοῦνται ἀνάμεσα στὴ ζωγραφικὴ καὶ πλαστικὴ ἔκφραση, ποὺ καθεμιὰ ἀντίστοιχα ἀνταποκρίνεται στὴ μινωικὴ καὶ στὴν ἐλλαδικὴ καλλιτεχνικὴ διάθεση.

Ἐπειδὴ ἡ μορφολογικὴ σύγκριση ἔγινε οὐσιαστικὰ μονόπλευρα, μὲ ἔργα ἐλλαδικὰ, ἀναζήτησα ἓνα ὑποκατάστατο τοῦ μινωικοῦ ἀνάγλυφου σὲ μέταλλο καὶ διάλεξα τὸ ἀνάγλυφο πάνω σὲ λίθο. Προτίμησα τὴ σφραγιδογλυφία καὶ ὄχι τὰ ἀνάγλυφα ἀγγεῖα, γιατί σὲ αὐτά, λόγῳ τοῦ ὕλικου — συνήθως μαλακοί, κοινοὶ λίθοι — τὸ πλάσιμο εἶναι πιὸ σχηματικὸ καὶ τραχύ⁶⁶. Ἄν καὶ ἡ τεχνικὴ στοὺς σφραγιδολίθους καὶ στὰ δαχτυλίδια-σφραγίδες εἶναι ἡ γλυφὴ καὶ ὄχι τὸ ἀνάγλυφο, ἡ σύγκριση παραταῦτα εἶναι δυνατὴ, ἐπειδὴ τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα, τὸ ἀποτύπωμα, εἶναι ἀνάγλυφο. Στὶς σφραγίδες οἱ ἡμιπολύτιμοι λίθοι καὶ στὰ δαχτυλίδια-σφραγίδες τὸ μέ-

63. Γ. Μυλωνᾶς, *Ὁ Ταφικὸς Κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν*, Α, 88, πίν. 71α.

64. Persson ὁ.π. 50 κέ. πίν. XVI.

65. Sakellariou, *AntK* 17, 1974, 3 κέ.

66. Τὰ λίθινα ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τριάδα, ποὺ προσφέρουν μορφὲς τῆς ὁποῖας θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ συνδέσει μὲ τὸν πλαστικο-γραμμικὸ ρυθμὸ, μὲ εἶχαν προ-

βληματίσει γιὰ τὴν πρώιμη ἐμφάνιση τοῦ ρυθμοῦ. Ἀργότερα κατέληξα στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ πλάσιμο στὰ λίθινα ἀγγεῖα τῆς Ἀγ. Τριάδας δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα ρυθμοῦ, ἀλλὰ τῆς τεχνικῆς, ἡ ὁποία στὸ δεδομένο ὕλικό τονίζει τὸ περίγραμμα καὶ ἀποδίδει γραμμικὰ καὶ μὲ σχηματικούς ὄγκους τῆς σωματικῆς λεπτομέρειας. Kaiser ὁ.π. 178-182.

ταλλο ἐπιτρέπουν ἀκρίβεια στὴν ἀπόδοση τῆς λεπτομέρειας, μαλακὸ καὶ λεπτὸ πλάσιμο τῆς ἐπιφάνειας, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποδώσει ἀκόμη καὶ τὴ ζωγραφικότητα. Δυστυχῶς καὶ ἐδῶ οἱ δυσκολίες δὲν λείπουν· οἱ σφραγίδες ἐκλεκτῆς ποιότητος εἶναι ἐλάχιστες, σχεδὸν ἀνύπαρκτες, στὴν Κρήτη. Τὸ κενὸ ὅμως καλύπτεται ἀπὸ τὰ σφραγίσματα τέτοιων λίθινων ἢ χρυσῶν σφραγίδων. Θὰ στηριχτῶ λοιπὸν σὲ σφραγίσματα. Διάλεξα ἀνάμεσα στὰ σφραγίσματα τὴν ὁμάδα τῶν Χανίων, πρῶτον γιατί αὐτὰ ἀνήκουν περίπου στὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τὰ κύπελλα, δεύτερον γιατί εἶναι ἄρτια δημοσιευμένα ἀπὸ τὸν Γ. Παπαποστόλου⁶⁷. Εἶναι κρίμα ποὺ δὲν μπορῶ νὰ στηριχτῶ στὰ σφραγίσματα τῆς Κνωσοῦ, ὅχι μόνο γιατί δὲν ἔχουν δημοσιευθεῖ στὸ σύνολό τους, καὶ ὅσα δημοσιεύτηκαν μειονεκτοῦν στὴν ἀπεικόνιση καὶ στὸν σχολιασμό, ἀλλὰ καὶ διότι σώθηκαν πολὺ λίγα ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ ἐποχὴ. Ἐξάλλου οἱ ἀπεικονίσεις στὶς παλαιῆς δημοσιεύσεις τῶν σφραγισμάτων τῆς Ἀγ. Τριάδας καὶ τῆς Ζάκρου δὲν προσφέρονται σὲ μορφολογικὲς παρατηρήσεις. Ὁ Παπαποστόλου, πολὺ ἱκανὸς στὶς μορφολογικὲς ἀναλύσεις, διέκρινε στὰ σφραγίσματα τῶν Χανίων τὴ συνύπαρξη δύο ἐκφραστικῶν τρόπων, τὸν ζωγραφικὸ καὶ τὸν γραμμικο-πλαστικὸ, ποὺ τοὺς θεωρεῖ διαφορετικὲς ἐκφάνσεις τοῦ μινωικοῦ φυσιοκρατικοῦ ρυθμοῦ⁶⁸. Εἶναι ἡ ἄποψη ἑνὸς κλασικοῦ ἀρχαιολόγου ποὺ δὲν λαμβάνει ὑπόψη τὸ ἱστορικὸ ὑπόβαθρο τῆς τεχνοτροπικῆς ἐξέλιξης στὸν κρητο-μυκηναϊκὸ κόσμον. Δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ θέση νὰ συζητηθεῖ αὐτὸ τὸ πρόβλημα, ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ διαπίστωση τῆς συνύπαρξης τῶν δύο ρυθμῶν, φαινόμενο ποὺ ἀναγνωρίσαμε καὶ στὰ κύπελλα τοῦ Βαφειοῦ.

Ἡ συνύπαρξη τῆς ζωγραφικῆς μὲ τὴν πλαστικο-γραμμικὴ τεχνοτροπία δὲν παρουσιάζεται μόνο στὰ σφραγίσματα τῶν Χανίων, στὰ κύπελλα τοῦ Βαφειοῦ, ἀλλὰ καὶ στὶς σφραγίδες τοῦ Βαφειοῦ⁶⁹. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι Δ. Κρήτη καὶ Ν. Πελοπόννησος ἀποτελέσαν ἕναν ἐνιαῖον καλλιτεχνικὸ χῶρον ποὺ δέχθηκε ἐπιδράσεις καὶ ἀπὸ τὶς δύο περιοχές. Μέσα σ' αὐτὸν τὸν καλλιτεχνικὸ χῶρον δημιουργήθηκαν τὰ κύπελλα τοῦ Βαφειοῦ κατὰ τὸν 15ο αἰῶνα. Τὸ ἐργαστήριό τους μὲ τὴν εὐρύτερη ἐννοία, θὰ ἦταν τὸ ἴδιο μὲ τὸ ἐργαστήριον τῶν σφραγίδων τοῦ Βαφειοῦ, ὅπως ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴ σφραγίδα CMS I ἀρ. 238 τοῦ ἴδιου τάφου, ὅπου ἀναπαράγεται τὸ σύμπλεγμα τῶν τριῶν ζώων τοῦ κυπέλλου α: τὸ ζεῦγος τῶν βοοειδῶν καὶ τὸ τρίτο ζῶον ποὺ προηγεῖται σκύβοντας τὸ κεφάλι. Τὸ σημαντικὸ εἶναι ὅτι αὐτὸ τὸ στιγμιότυπο, ὅσο γνωρίζω, δὲν ἐμφανίζεται πουθενὰ ἄλλοῦ. Ἕνα ἄλλο σπάνιον μοτίβο, τὸ βοοειδὲς μέσα στὸ δίχτυ τοῦ κυπέλλου β, συναντᾶται σὲ σφραγίδα τοῦ Ρούτσι (Μεσσηνίας) CMS I ἀρ. 274, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι στὴ σφραγίδα ἕνας ἄνδρας καταβάλλει τὸν ταῦρον ποὺ εἶναι ἤδη μπλεγμένος μέσα στὸ δίχτυ, ἐνῶ στὸ κύπελλο ἡ παράσταση ἀναλύεται στὸν ταῦρον μέσα στὸ δίχτυ καὶ στοὺς δύο ἄνδρες ποὺ καταβάλλουν ἕναν ἄλλο ταῦρον· καὶ τοῦτο γιατί στὸ κύπελλο ὑπῆρχε περισσότερος χῶρος γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος.

Τελευταῖες μελέτες ποὺ βασίζονται στὴν κεραμικὴ ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ διάδοση τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ ἔγινε στὸν ἐλλαδικὸ χῶρον διὰ μέσου τῆς Ν. Πελοποννήσου⁷⁰. Ἀσφαλέςτερο

67. Ἱ. Παπαποστόλου, *Τὰ σφραγίσματα τῶν Χανίων* (1977).

68. Παπαποστόλου ὅ.π. 109 κέ. Γιὰ τὸν ζωγραφικὸ γράφει: «Ζωγραφικὸ χαρακτῆρα μὲ ἰσχυρὸ πλάσιμο τῆς ἐπιφάνειας, ποὺ τὴν ἐμψυχώνει ἡ κίνηση τοῦ φωτὸς καὶ τῆς σκιᾶς» καὶ ὅπου «ἡ σημασία τῶν περιγραμμάτων ἀτονεῖ καὶ ἡ μορφή ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸ οὐδέτερο πάντοτε βάθος μὲ πλήρη πλαστικὴ ὑπόσταση». Γιὰ τὸν γραμμι-

κο-πλαστικὸ ρυθμὸ γράφει ὅτι «ξεκινᾷ ἀπὸ ἐπιπεδικῆ-καλλιγραφικὴ τάση, ἕως πλήρη, χωρὶς ὅμως διαβαθμίσεις, ἀπόδοση τοῦ σωματικοῦ ὄγκου».

69. Δείγματα ζωγραφικῆς τεχνοτροπίας CMS I ἀρ. 219, 226, 232, 233, 238, 246, 252. Δείγματα πλαστικο-γραμμικῆς τεχνοτροπίας: CMS I ἀρ. 221, 223, 227, 229, 231, 243, 249.

70. Ὁ T. P. K. Dickinson, *The Definition of Late Hel-*

Εἰκ. 15. Κύπελλο α. Ὅψη μὲ λαβή.

εἶναι νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ διάδοση τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο ἀκολούθησε δύο δρόμους: ὁ ἓνας πέρασε στὴν Ἀργολίδα μέσω Κυκλάδων, ὁ δεύτερος πέρασε ἀπὸ τὴ Δ. Κρήτῃ μέσω Κυθήρων στὴ Ν. Πελοπόννησο. Στὸν δεύτερο ἡ μινωικὴ ἐπίδραση, ὄντας ἀμεσότερη, ὑπῆρξε ἐντονότερη, ἐνῶ μὲ τὴν παρέμβαση τῶν Κυκλάδων ἡ μινωικὴ τέχνη ἐφθασε στὴν Ἀργολίδα μετουσιωμένη. Τὸ συμπέρασμα προκύπτει ἀβίαστα: τὰ κύπελλα τοῦ Βαφειοῦ θὰ πρέπει νὰ κατασκευάστηκαν σὲ ἓνα ἐργαστήριό τῆς περιοχῆς ὅπου βρέθηκαν, δηλαδὴ τῆς Ν. Πελοποννήσου, στὸ ἴδιο ἐργαστήριό ὅπου κατασκευάστηκαν καὶ οἱ σφραγίδες τοῦ Βαφειοῦ.

Ἡ Ε. Davis, γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἀπόδοση τῶν κυπέλλων σὲ χωριστὲς καλλιτεχνικὲς παραδόσεις, χρησιμοποίησε τὸ σχῆμα τῆς λαβῆς. Ὑποστήριξε ὅτι ὁ τύπος τῆς λαβῆς εἶναι διαφορετικὸς σὲ κάθε κύπελλο. Στὸ κύπελλο α ἡ λαβὴ σχηματίζει ὀρθὴ γωνία (εἰκ. 15) καὶ στὸ κύπελλο β σχηματίζει καμπύλη (εἰκ. 8)· συνδυάζοντας αὐτὰ τὰ δεδομένα προσπάθησε νὰ στηρίξει τὶς διαφορετικὲς προελεύσεις, ὄχι μόνο στὰ κύπελλα τοῦ Βαφειοῦ, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα ἀγγεῖα. Νομίζω ὅτι ἡ ἐξήγηση γιὰ τὸ διαφορετικὸ σχῆμα τῶν λαβῶν εἶναι πολὺ πιὸ ἀπλή. Στὸ κύπελλο α ὑπάρχει ἀρκετὸς χῶρος γιὰ νὰ προσηλωθεῖ ἡ λαβὴ πάνω στὸ τοίχωμα τοῦ ἀγγείου, ἔτσι ὥστε τὸ ἔλασμα τῆς ἐφάπτεται στὸ τοίχωμα σὲ ἀρκετὸ ὕψος καὶ στὴ συνέχεια κάμπτεται σὲ καμπυλωμένη ὀρθὴ γωνία. Στὸ β, ἀντίθετα, δὲν ὑπάρχει χῶρος γιὰ τὴν προσήλωση τῆς λαβῆς ἢ ὁποία ἐφάπτεται στὸ τοίχωμα τόσο μόνο ὅσο χρειάζεται γιὰ νὰ στερεωθεῖ τὸ καρφὶ ἀνάμεσα στοὺς κορμούς τῶν φοινίκων, ὁπότε ἀναγκαστικὰ τὸ ἔλασμα τῆς λαβῆς διαγράφει καμπύλη.

ladic I, *BSA* 69, 1974, 109-120. Ἰδίοις, *The Origins of Mycenaean Civilisation* (SIMA, 1977) 24 κέ. J. B. and S. Rutter, *The Transition to Mycenaean. A Stratified Middle Helladic II to Late Helladic IIA Pottery Sequence*

from Agios Stefanos in Laconia (1976, *Monumenta archaeologica* 4). R. Hägg, *The Nature of the Minoan Influence in Early Mycenaean Messenia*, *OpAth* 14, 4, 1982.

Ἀναλύσαμε τὰ κύπελλα τοῦ Βαφειοῦ σὲ ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ τὰ συνθέτουν καὶ διαπιστώσαμε, πρῶτον ὅτι μινωικὴ καὶ μυκηναϊκὴ τυπολογία καὶ μορφολογία εἶναι παροῦσες καὶ στὰ δύο κύπελλα, δεύτερον ὅτι δὲν ὑπάρχει συγκέντρωση ὁμοιογενῶν χαρακτηριστικῶν στὸ ἓνα ἢ στὸ ἄλλο, ἀλλὰ ἀνάμειξή τους στὸ κάθε κύπελλο. Ἡ σύνθεση τῶν στοιχείων ἔχει γίνεи μὲ τὸν ἀρτιότερο τρόπο, χωρὶς καμιά ρωγμὴ οὔτε διαταραχὴ στὴν ἐνότητα τῆς εἰκόνας. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἀνάμειξη τῶν στοιχείων δὲν ἦταν τεχνητὴ, ἀλλὰ ἀποτέλεσμα ἀφομοίωσης καὶ τῶν δύο παραδόσεων σὲ σημεῖο ποὺ νὰ μποροῦν οἱ καλλιτέχνες νὰ προχωρήσουν σὲ μιὰ νέα αὐτόνομη δημιουργία. Ἀλλωστε αὐτὴ εἶναι ἡ οὐσία τῆς κρητομυκηναϊκῆς τέχνης καὶ τὰ κύπελλα μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀρχέτυπά της.

ΑΓΝΗ ΞΕΝΑΚΗ - ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

A LEAD LETTER FROM TORONE

The comparatively meagre corpus of private Greek letters written on lead sheets has now been augmented by the publication of just such a *lamella* from among the finds of the Australian excavation at Torone in Chalkidiki¹. Before the discovery of the Torone lead only ten other examples were known, and four of these remain unpublished². The Torone lead is thus a very significant addition to this *genre*.

The Torone *plumbum* (inv. no. M76.798) was found on 17 August 1976 during the excavations on the Lekythos neck³. An absolutely secure dating cannot, unfortunately, be given since

1. I am extremely grateful to Professor Alexander Cambitoglou, the Director of the Australian Expedition to Torone, for entrusting me with the publication of this text (which will appear in briefer form in *Torone I*, ed. A. Cambitoglou, to be published by the Athens Archaeological Society) and for generously granting me permission to publish this expanded account here in order to bring the contents of this document to the attention of scholars as soon as possible.

2. The full list, geographically distributed, is as follows (cf. also D. Jordan, *MDAI* (A) 95, 1980, 225-239):

A. ATTICA: four examples are known, but two of these remain unpublished:

(i) *IG* III 3 Appendix, pp. ii-iii, Chaïdari near Daphni; s. V/IV B.C. A. Wilhelm, *JOEAI* 7, 1904, 94-105; W. Crönert, *Rh.Mus.* 65, 1910, 157-158; cf. W. Dittenberger, *SIG*³ 1259.

(ii) Pnyx M46; 425-325 B.C. A. E. Raubitschek, *Hesperia Suppl.* 7 (1943) 10-11.

(iii) Agora: s. IV B.C. Unpublished.

(iv) Athens (?): s. IV B.C. Unpublished and present location unknown.

B. BLACK SEA: three examples are known, of which one remains unpublished:

(i) Island of Berezan: c. 550-500 B.C. Y. G. Vinogradov, *VDI* 118, 1971, 74-100; J. Chadwick, *PCPhS* n.s. 19, 1973, 35-37; V. P. Yaïlenko, *VDI* 127, 1974, 133-152 and 133, 1975, 133-150; B. Bravo, *DHA* 1, 1974, 110-187 and 3, 1977, 52-53 note 6; D. M. Pippidi, *St. Clas.* 16, 1974, 253-255; A. P. Miller, *ZPE* 17, 1975, 157-160; R. Mer-

kelbach *ibid.* 161-162 (see further *SEG* 26.845; 30.960; 37.634).

(ii) Berezan or Olbia: ? s. IV B.C. B. Latyshev, *Izv. imp. arch. Komm. (Bull. Comm. Imp. Archéol.)* 10, 1904, 10; A. Wilhelm, *JOEAI* 12, 1909, 118-126; W. Crönert, *Rh.Mus.* 65, 1910, 158-160; W. Dittenberger, *SIG*³ 1260; Y. G. Vinogradov, *VDI* 118, 1971, 78.

(iii) Olbia: ? s. IV B.C. Unpublished (see Y. G. Vinogradov, *VDI* 118, 1971, 79; cf. B. Bravo, *DHA* 1, 1974, 115, who, however, does not accept this text as a letter).

C. LANGUEDOC: one example, unpublished:

Agde (ancient Agathe): ? s. IV B.C. A. Grenier, *REA* 44, 1942, 288; J. and L. Robert, *BE* 1944 no. 90 (cf. *BE* 1956, no. 357); M. Lejeune, *REA* 62, 1960, 62.

D. CATALONIA: two examples, both from the excavations at Ampurias (ancient Emporion) [the item listed from Emporion by Jordan, *art. cit.* 227, was later reclassified by him as a *defixio*: see *GRBS* 26, 1985, 183-184 no. 134]:

(i) c. 530-500 B.C. E. Sanmarti and Rosa A. Santiago, *ZPE* 68, 1987, 119-137 (cf. also *ZPE* 72, 1988, 100-102; *Revue Archéologique de Narbonnaise* 21, 1988, 3-17; *ZPE* 80, 1990, 79-80 and 84, 1990, 14).

(ii) ? 425-400 B.C. R. A. Santiago and E. Sanmarti, *ZPE* 77, 1989, 36-38 (cf. *ZPE* 82, 1990, 176).

3. The location of the find is Isthmus TR 2 tr 1(3). For the preliminary report of the excavation of this area, see A. Cambitoglou, *ΠΑΕ* 1977, 75f. (cf. also *ΠΑΕ* 1975, 103 f.; 1978, 80 f.; and *Med. Arch.* 1, 1988, 180 f.).

the lead was not discovered within a closed context but in a mixed deposit which was predominantly late Classical but with many fragments of late Roman fine and coarse ware and occasional pieces of the Turkish period. However, a date in the third quarter of the fourth century B.C. is highly likely: for of the Classical material nothing belonged after the end of the century and very little after 325 B.C. The lettering too can be accommodated within a dating c. 350-325 B.C. (see fig. 1).

The *lamella* measures approximately 0.052 m. in height, 0.127 m. (top) and 0.0151 m. (bottom) in width, and is about 0.001 m. thick. The top and bottom appear to preserve the line of the original edges, but both left and right sides are at least partially broken away. The sheet was probably originally folded once across its width, along the line of what has now become a deep depression in which actual holes have developed. The inscribed interior surface is badly pitted and corroded, and required several chemical treatments to remove encrustations.

The letters are confidently written on one side (the interior) of the sheet alone, and, except where the lead is worn or damaged, are clearly legible. There is no name or address on the exterior. The most distinctive letter form is omicron, noticeably smaller than the other letters and of a curious almost square shape, being composed of two strokes, one at the bottom left, the other at the top right⁴.

I am greatly indebted to the artistic skills of Mr Craig Bassam, who is responsible for the drawings in fig. 1. These he produced in 1990, partly with the assistance of an earlier drawing made by Mr Christopher Pfaff in August 1979, partly from his own autopsy of the lead. A detailed and prolonged study of the text, however, has led me to offer different interpretations of some of the traces Mr Bassam thought he could see. As a result of further cleaning of the surface and the application of a powerful microscope the surface gradually revealed letters which it had originally been impossible to decipher properly.

Transcription⁵

The text may be transcribed as follows:

- 1]τος Τεγέαι χαίρειν. [. .]λα οὐκ ἔχω EMM[
- 2]ισθαι. σὺ δὲ ἀπόστειλον ἡμῖν E[. .⁴.] εἰ πλο[
- 3]α πριάμενος εἰ ἐν δυνάτῳ ἐστιν τάλαντα [
- 4]δὲ ἐλάσ<σ>ω μηδὲν ΣΟ[. .⁴.]E[.]ETΩ μάλιστα μὲν [
- 5]αντων, εἰ δὲ μ[. . .⁹. . .]. καὶ ταῦτα ποιῶν χαρι[
- 6]ΠΑΝΟΝΔΩΝ[.]Μ[. .⁴.]ΠΤΑ[. .⁵⁻⁶. .] ἢ κατακωλ[.]σω vac.
- 7]ω?[

Line 1: of the final mu only the left half of the letter is preserved.

Line 2: after ἡμῖν E is clear, but the next letter is probably upsilon rather than tau. From here to εἰ, where there is space for some four letters, the surface is extremely rough. The traces indicated on the drawings may be mere cracks or creases in the metal.

4. Cf., e.g., the second letter visible in line 1, and contrast this with the full circle of theta, the third letter in line 2.

5. I wish here gratefully to acknowledge the use I

made of a preliminary tentative transcription of the text produced by Dr David Jordan. I am further indebted to him for a very useful discussion on Greek lead letters during my visit to Athens in May 1991.

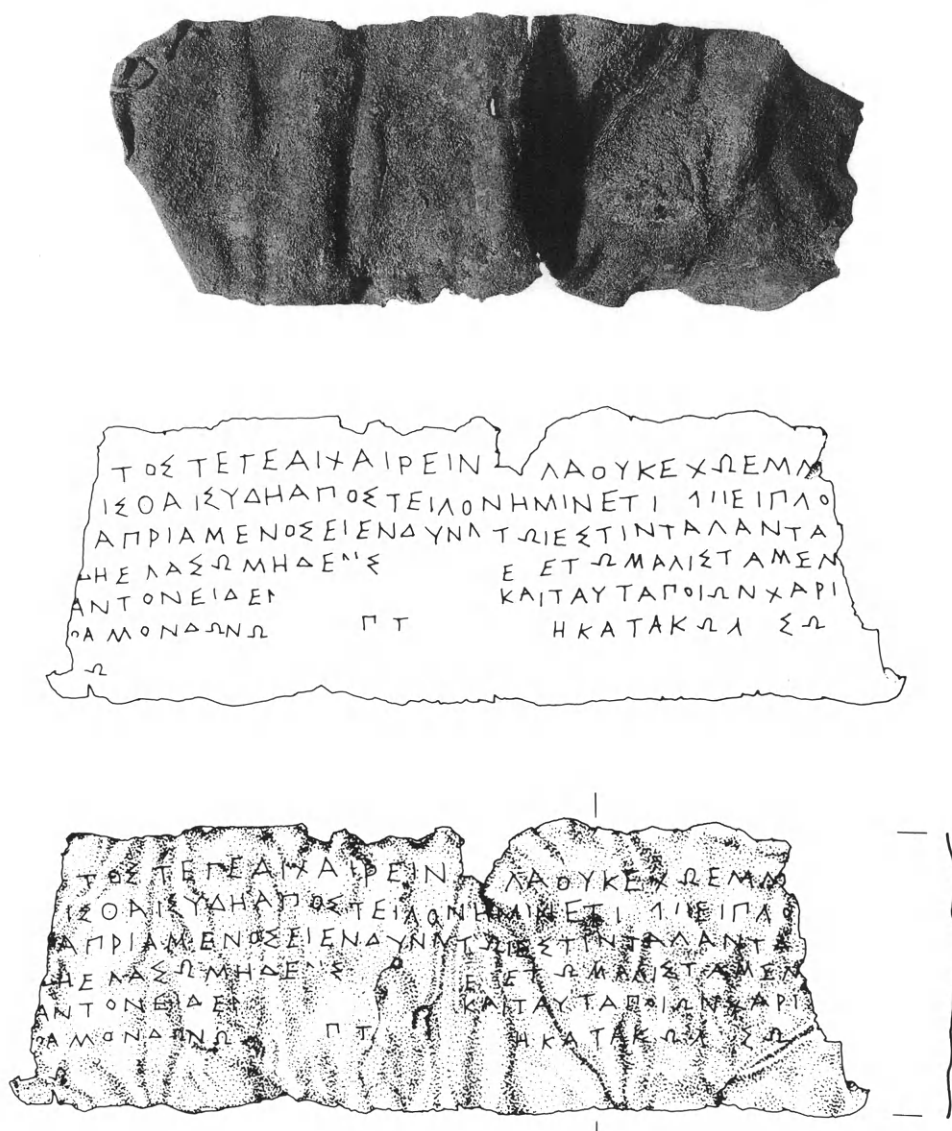

Fig. 1. The Torone lead letter (inv. no. M76.798).

Line 3: only the apex of alpha remains.

Line 4: the first trace appears to preserve the base of delta. Of the nu only the left apex and the top of the right hasta can be seen. Of the omicron there is a curving trace at the bottom.

Line 5: the fourth letter is unlike all other omicrons on this lead, and may well be read as omega. Of the mu only the left half of the letter can be seen.

Line 6: the surviving letter traces are so faint and uncertain that some letters must be dotted; there is also considerable difficulty in this line in differentiating between mus and nus. The only part of rho which is visible is the right edge of the loop, but an opening sequence ΠΑΝΟΝΔΩΝ may be defended. The next letter, which appears as Ω on the drawing, may be an illusion created by cracks in the lead which have been read as the 'feet' of that letter. It is, in fact, impossible to be sure which letter was originally inscribed there. The following letter may be mu. After ΠΤ there is a faint alpha.

Line 7: the rounded trace below Α in line 6 may well be illusory.

Reconstruction and interpretation

In my opinion, it is a not unreasonable assumption that very little is lost at either side of the text. It is also highly likely that each line begins and ends in a complete word.

Given the sequence *ισθαι* it would seem certain that we require an infinitive in *-εἶσθαι* in line 2. Moreover, the nature of the communication, a commercial transaction of some sort, immediately suggests *[ὠνε]ῖσθαι*. This in turn furnishes some help in assessing the number of missing letters down the left-hand side, and we may deduce that the writer, whose name will probably contain seven letters ending in *--τος*⁶, sends his greetings to his correspondent Tegeas, and informs him that he is unable (*οὐκ ἔχω*) to buy some commodity, almost certainly wood, *[ξύ]λα*. The traces at the end of line 1 then perhaps indicate the location where the wood is unobtainable e.g. *ἐμ Μ[ένδῃ]*. Another possibility is some adjective describing the commodity e.g. *ἐμμ[ετρα]*, 'suitable', but perhaps this is less likely given that the wood in question is, as we shall see below, firewood and not timber for construction purposes.

Tegeas is instructed to dispatch some 'to us' (*ἡμῖν*), the plural clearly indicating that the order is being placed by some group or partnership rather than by an individual, and amid the uncertainties of the reading at the end of line 2 it seems that the wood is to be sent by sea: for the line would appear to conclude with *εἰ πολλοῖον ἔχεις* vel. sim.⁷ If the letters ET are correctly read, then a possible restoration for the lacuna after *ἡμῖν* would be *εὖ[θέως]*.

Line 3 can be read without difficulty, but the punctuation to be adopted here is critical for the overall interpretation. Since *δὲ* at the beginning of line 4 is probably connective (as in line 2) and thus second word in a sentence presumably beginning with *[μή]*, we can reasonably expect line 3 to end with a period. If so, we could restore, *[ἐπτ]ὰ πριάμενος, εἰ ἐν δυνάτῳ ἐστιν, τάλαντα [. . . . .]*, 'buying seven talents, if that is possible, [from X.]' The wood will then be firewood, which, unlike building timber, was sold by weight⁸.

Line 4 in all probability deals with the supply of this wood, an almost certain supplement being the third person imperative *[παρ]ε[χ]έτω*, preceded by *σο[ι]*. The subject of this imperative will then be the person named in the lacuna at the end of the previous line as the recommended supplier. *ἐλάσω* must then be the neuter plural comparative adjective⁹ i.e. *ἐλάσ<σ>ω*, though the form is certainly a surprise in a document whose dialect is otherwise clearly Attic (*Τεγέαι* [1], *ποιῶν* [5]). We would have expected *ἐλάττω*.

At the end of line 4 and in the middle of line 5 are two lacunae, each of c. 8 letter spaces. These probably contained reference to the type of wood preferred by the writer and the less desirable alternative respectively. If I am correct in interpreting the fourth letter in line 5 as omega, *[ἀπ]άντων* would be a possible reading. At the end of the same line we can restore *χαρι[εῖ]* together with either *μοι* or *ἡμῖν*¹⁰.

As can be seen from the photograph, the writing in line 6 is much less distinct: it is indeed very faint. However, the secure letters ON before Δ are surely to be interpreted as another aorist

6. The possibilities are legion: e.g. *Ἀδμητος*, *Κλεῖτος*.

7. Mrs E. M. Craik suggests *εἰ πολλοῖς ἐστιν*, "if sailing is possible".

8. See R. Meiggs, *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World* (Oxford 1982) 205 and 450.

9. *ἐλάσω* interpreted as the first person singular aorist subjunctive of *ἐλαύνω* cannot be accommodated.

10. Mrs Craik suggests *χάρι[ν] λήψει*, "you 'll receive (our) thanks".

imperative addressed to Tegeas, who is probably being instructed to complete the deal with the unknown supplier within a certain period: the obvious supplement is [πέρ]αγον δ'¹¹, followed by ὦν[ή]μ[ατα ἐ]πτὰ [ήμερῶν] ἢ κατακωλύ[σ]ω. *vac.*

I am not entirely convinced that anything at all is to be read in line 7. However, should the omega prove to exist, then [έρρ]ω[σο] will clearly satisfy both the trace and the sense.

The message may then have read as follows:

- 1 [. . .]τος Τεγέαι χαίρειν. [ξύ]λα οὐκ ἔχω ἐμ Μ[ένδῃ ?]
- 2 [ὦνε]ῖσθαι. σὺ δὲ ἀπόστειλον ἡμῖν εὐ[θέως] εἰ πλο[ῖον ἔχεις],
- 3 [ἐπ]τὰ πριάμενος εἰ ἐν δυνάτῳ ἐστιν τάλαντα [. . .⁸ . . .].
- 4 [μῇ] δὲ ἐλάσ<σ>ω μηδὲν σο[ι παρ]ε[χ]έτω μάλιστα μὲν [. . .⁸ . . .]
- 5 [ἀπ?]άντων, εἰ δὲ μ[ὴ] . . .⁸ . . .]. καὶ ταῦτα ποιῶν χαρι[εῖ] ἡμῖν.
- 6 [πέ]ραγον δ' ὦν[ή]μ[ατα ἐ]πτὰ [ήμερῶν] ἢ κατακωλ[ύ]σω. *vac.*
- 7 [έρρ]ω[σο].

Translation:

[...]tos sends greetings to Tegeas. I am unable to buy wood in M[ende?]. So you dispatch some to us immediately, if you have a boat, buying seven talents if it is possible [from X]. Let him not provide you with any fewer at all, preferably [of .....], but if not, [of.....]. And if you do this, you will be doing us a favour. Complete purchases within seven days or I shall put a stop (sc. to the arrangement). Farewell (?).

The Torone lead letter thus proves to involve a commercial transaction¹². If at first sight the commodity concerned should appear somewhat humdrum and less than wildly exciting, the reader should remember the importance of firewood in the ancient economy¹³, and not only as fuel for heating and cooking. As we can see from the frequent entries for ἄνθρακες καὶ χυύλα καύσιμα in the accounts of the statue of Athena Promachos¹⁴ and for χυύλα καὶ ἄνθρακες in the similar accounts of the statues of Hephaistos and Athena¹⁵, wood was an important item in the process of smelting, in these two instances the fusing of copper with tin to produce bronze. Similarly, in Demosthenes' speech against Meidias, it is alleged that Meidias as trierach had made use of his ship for his own purposes, bringing back from Styros various materials including wood for his silver mines¹⁶. This wood will have been used either for his furnaces or perhaps as pit-props for his mines.

The need for adequate supplies of wood for sacrifices needs also to be emphasised. The records of the epistatai of the finances of the gods on Delos record very substantial quantities of

11. Also suggested by Mrs Craik.

12. Of the lead letters listed in note 2 above, B.ii and D.i are certainly commercial, and A.ii, A.iv, C and D.ii probably also so.

13. Meiggs *op. cit.* (note 9 above) 203 stresses the high proportion of timber used for fuel in developing countries today (nearly 80% in Turkey in 1968). The references given here in what follows are largely drawn from Meiggs' account on pp. 204-206. Cf. also S. Douglas Olson, Fire-

wood and Charcoal in Classical Athens, *Hesperia* 60, 1991, 411-420, especially 414-419, where essentially the same ground is covered.

14. See *I.G.* I³ 435 lines 17, 49, 75 and 110.

15. See *I.G.* I³ 472 line 151.

16. χάρακας καὶ βοσκήματα καὶ θυρώμαθ' ὡς αὐτὸν καὶ ξύλ' εἰς τὰ ἔργα τὰ ἀργύρει' ἐκόμιζε (Demosthenes 21.167).

wood being purchased for this purpose. In the late fourth century B.C. such amounts could exceed 100 talents per annum: e.g. *ID* 144.A.29: ξύλων τάλαντα εἰς Πύθιον ΗΔΔ (cf. *ID* 147.A.12: [ε]ἰς Πύθιον καὶ ἐπὶ βωμοῦς ξύλων τάλαντα [Δ]ΔΔΔ), and even greater amounts are involved in the years after 250 B.C.¹⁷

Finally, the very fact that χύλα καύσιμα is considered worthy of being listed among the confiscated property of those convicted of parodying the Mysteries and mutilating the Hermai¹⁸ is a further indication of its importance and value. A steady and assured supply would have been vital to any economically significant community in ancient Greece¹⁹.

Whatever, therefore, the purpose of the wood that Tegeas is being instructed to acquire, we may be sure that it played an important role in the overall economy of Torone in the fourth century B.C.²⁰

ALAN HENRY

17. See Meiggs op. cit. 450, and cf. W. K. Pritchett, *Hesperia* 25, 1956, 296-297.

18. Stele V.7: see W. K. Pritchett, *Hesperia* 22, 1953, 265.

19. We appear to get a glimpse of someone involved in the wood-trade in [Demosthenes] 42.7, where Phainippos is said to have six asses working for him transporting wood and to derive therefrom an income of 12 drachmas per diem, cf. Meiggs op. cit. 206.

20. I would like to express my thanks to various friends and colleagues who have helped me to wrestle with the details of the *lamella*, in particular Gavin Betts, John Chadwick and Geoffrey Woodhead. They are, of course, neither directly responsible for nor necessarily in agreement with the interpretation given above. I am also grateful for all the assistance generously given to me by the Australian team at Torone in summer 1990.

«ΠΛΙΝΘΟΙ ΚΑΙ ΚΕΡΑΜΟΙ ΑΤΑΚΤΩΣ ΕΡΡΙΜΜΕΝΑ» ΠΗΛΙΝΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΑΝΑΓΛΥΦΑ ΑΠΟ ΤΗ ΧΙΟΥ¹

Όταν τὸ 1954 ὁ J. K. Anderson δημοσίευσε τὸ ὕλικό ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Βρετανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στὸν Κοφινὰ τῆς Χίου, παρουσίασε μαζί με τὰ ἀνάγλυφα ὄστρακα ποὺ προέρχονταν ἀπὸ ἀγγεῖα ἀρκετὰ ἄλλα, γιὰ τὰ ὁποῖα ἀναζήτησε ἀρχιτεκτονικὴ χρῆση, ἐπειδὴ δὲν εἶχε διαπιστώσει σ' αὐτὰ καμπυλότητα².

Μελετώντας τὴν ἀνάγλυφη κεραμικὴ στὸ Μουσεῖο τοῦ νησιοῦ, εἶχα τὴν εὐκαιρίαν νὰ δῶ ξανὰ τὰ πιὸ πάνω ἀρχιτεκτονικὰ ἀνάγλυφα καθὼς καὶ μερικὰ ὠραῖα δείγματα προερχόμενα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ ἀείμνηστου Ν. Μ. Κοντολέοντος στὸ Ριζάρη³.

Εἶχα παράλληλα τὴ δυνατότητα νὰ γνωρίσω ἕναν ἀριθμὸ ἡγεμόνων κεραμίδων καὶ ἡγεμόνων καλυπτῆρων ἀπὸ περισυλλογὲς τοῦ Χιώτη γυμνασιάρχου κ. Ἀ. Στεφάνου. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κομμάτια αὐτά, ποὺ σημειώνονται ὡς ἰδιαίτεροι ἀριθμοὶ στὸ ἰδιόγραφο εὑρετήριό ποὺ τηροῦσε γιὰ τὰ ἐκ περισυλλογῆς εὑρήματά του, φυλάσσονται σήμερα στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου καὶ ἐλάχιστα βρίσκονται στὴν ἔκθεση. Στὸ εὑρετήριό ὅμως (ποὺ παραδόθηκε στὸ Μουσεῖο συγχρόνως μετὰ τὰ καταγραμμένα σ' αὐτὸ μνημεῖα) ἀναφέρονται μερικὲς ἀκόμα κερα-

1. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται στὴν ἔφορο Χίου-Μυτιλήνης κ. Ἀ. Ἀρχοντίδου - Ἀργύρη γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς μελέτης μου στὸ Μουσεῖο Χίου. Τοὺς φύλακες τοῦ μουσείου, καὶ κυρίως τὸν ἀρχιφύλακα κ. Χ. Χουζούρη, εὐχαριστῶ πολὺ γιὰ τὴν ἐξυπηρετικὴ καὶ προθυμία τους. Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ μνημονευθεῖ ἡ συμβολὴ τοῦ κ. Παντελῆ Ἀ. Στεφάνου, ὁ ὁποῖος μετὰ μεγάλη προθυμία ἔθεσε στὴ διάθεσή μου τὰ εὑρετήρια τῶν ἐκ περισυλλογῆς εὑρημάτων τοῦ πατέρα του καὶ τῆς ἀδελφῆς του φιλολόγου κ. Μαρίας Στεφάνου - Σωτηράκη, ποὺ παραχώρησε τὶς φωτ. τῶν ὑπ' ἀρ. 17 - 18, 22, 27, 31, 34, 37 - 38, 41 - 42, 44, ἀντικειμένων. Οἱ ὑπόλοιπες φωτογραφίες καὶ ὅλα τὰ σχέδια εἶναι τῆς ὑπογράφουσας. Ἡ ἐργασία αὕτη δὲν θὰ εἶχε πραγματοποιηθεῖ χωρὶς τὴ βοήθειά τους. Ἡ βοήθεια τῆς συναδέλφου δρ. Α. Μενδώνη ὑπῆρξε πολὺτιμη, τόσο κατὰ τὴ διάρκειά τῆς μελέτης στὸ μουσεῖο ὅσο καὶ σὲ θέματα σχετικὰ μετὰ τὴ χιακὴ προσωπογραφία. Τὸν καθ. κ. Β. Κ. Λαμπρινουδάκη καὶ τὴ δρ. Ν. Winter εὐχαριστῶ γιὰ τὴν προθυμία τους νὰ διαβάσουν τὸ χειρόγραφο καὶ νὰ κάνουν χρήσιμες ὑποδείξεις.

² Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καθιερωμένες συντομογραφίες χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἀκόλουθοι:

Åkerström: Å. Åkerström, *Die architektonischen Terrakotten Kleinasiens* (Lund 1966).

Anderson: J. K. Anderson (καὶ M. S. F. Hood - J. Boardman), *Excavation on the Kofina Ridge, Chios, BSA* 49, 1954, 123-182.

Ἀ. Βλαχοπούλου - Οἰκονόμου: Ἀ. Βλαχοπούλου - Οἰκονόμου, *Ἡγεμόνες καὶ κορυφαῖες κέραμοι μετὰ διακόσμηση ἀπὸ τὴν Ἡπειρο* (ἀδημ. δ. δ., Ἰωάννινα 1986).

Hübner: G. Hübner, *Dachterrakotten aus dem Kerameikos von Athen, AM* 88, 1973, 67-143.

Καλτσᾶς: Ν. Καλτσᾶς, *Πήλινες διακοσμημένες κεραμώσεις ἀπὸ τὴ Μακεδονία* (Ἀθήνα 1988).

Ch. Le Roy: *FdD II. Les terres-cuites architecturales* (Paris 1967).

2. Anderson 144.

3. Ν. Μ. Κοντολέον, Ἀνασκαφαὶ ἐν Χίῳ, *ΠΑΕ* 1952, 528 καὶ *ΠΑΕ* 1953, 270.

μίδες, ιδίως ήγεμόνες καλυπτήρες, που δὲν κατόρθωσα, παρὰ τὶς προσπάθειές μου, νὰ ἐντοπίσω. Τὶς περιλαμβάνω παρὰ ταῦτα στὸν κατάλογο ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ τὶς συζητῶ, γιατί χάρις στὴν προθυμία τῆς φιλολόγου κ. Μαρίας Στεφάνου-Σωτηράκη μοῦ παραχωρήθηκαν οἱ φωτογραφίες τους ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο ποὺ διατηρεῖ ἡ οἰκογένεια Στεφάνου γιὰ τὰ ἀντικείμενα ποὺ παρέδωσε στὸ Μουσεῖο.

Παρὰ τὸν ἀρκετὰ μεγάλο ἀριθμὸ πῆλινων ἀρχιτεκτονικῶν ἐπενδύσεων καὶ κεραμιδιῶν ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὰ πιὸ πᾶνω δημοσιευμένα ἢ ἀδημοσίευστα κομμάτια — ὅς σημειωθεῖ ὅτι οἱ σωστικὲς ἀνασκαφὲς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας στὸ νησί φέρνουν συνεχῶς στὸ φῶς καινούρια δείγματα ποὺ δὲν περιλαμβάνονται ἐδῶ — σὲ καμιά περίπτωση δὲν ἀπαρτίζονται ὀλοκληρωμένα σύνολα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ μᾶς δώσουν πληροφορίες γιὰ τὴ στέγη ἐνὸς οἰκοδομήματος. Πρόκειται στὴν καλύτερη περίπτωση γιὰ μάρτυρες τῆς ἀγάπης τῶν Χίων πρὸς τὶς πῆλινες ἀρχιτεκτονικὲς διακοσμήσεις, ἀγάπη ποὺ τὴ μοιράζονται μὲ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες τῶν βορειοϊωνικῶν κέντρων, καθὼς καὶ μικρὴ ἀπόδειξη τῆς φήμης τῶν χιακῶν κεραμιδιῶν στὴν ἀρχαιότητα⁴. Σὲ ὅσες περιπτώσεις τὰ σωζόμενα κομμάτια εἶναι ἀρκετὰ μεγάλα, μπορούμε νὰ ἔχουμε μερικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν τύπο τῶν κεραμίδων καθὼς καὶ γιὰ τὰ διακοσμητικὰ θέματα ποὺ εἶναι περισσότερο δημοφιλὴ στὸ νησί.

Ὅταν ὁ Åkerström παρουσίασε τὰ πῆλινα ἀρχιτεκτονικὰ ἀνάγλυφα τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τῶν γειτονικῶν νησιῶν, ἡ Χίος ἀντιπροσωπευόταν μὲ ἐλάχιστα κομμάτια⁵, ἐντυπωσιακὰ λίγα γιὰ τὴ φήμη τῆς ὡς μεγάλου οἰκονομικοῦ καὶ καλλιτεχνικοῦ κέντρου. Ἡ προσπάθεια νὰ συγκεντρωθοῦν καὶ νὰ παρουσιαστοῦν τὰ σχετικὰ μνημεῖα στὰ ὁποῖα εἶχα πρόσβαση ἀποβλέπει στὸ νὰ καταδείξει ὅτι ἡ χιακὴ παραγωγὴ δὲν εἶναι τόσο ἰσχυρὴ ὅσο πιστεύαμε παλιότερα κι ἀκόμα στὸ νὰ καταστήσει γνωστὴ τὴν τάση τῶν Χίων τεχνιτῶν νὰ κάνουν ἓνα καθαρὰ βιοτεχνικὸ προϊόν νὰ μετέχει καὶ τοῦ χώρου τῆς τέχνης.

Ἡ Χίος εἶναι νησί πλούσιο σὲ ἀργιλώδη ἐδάφη, κατάλληλα γιὰ τὸν κεραμικὸ τροχό. Ἀκόμη καὶ σήμερα ἀνθεῖ ἡ βιοτεχνία κεραμικῶν στὰ Ἀρμόλια, τελευταία ἀναλαμπὴ μιᾶς μακραίωνης παράδοσης. Οἱ σωστικὲς ἀνασκαφὲς τῶν τελευταίων χρόνων στὴ Χίον ὁδήγησαν σὲ μερικὰ ἐντυπωσιακὰ εὐρήματα κεραμικῶν ἐγκαταστάσεων, ποὺ μαρτυροῦν πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία γιὰ τὴν ἰδιαίτερη ἀνθηση τῆς τέχνης τοῦ πηλοῦ στὴν ἀρχαία Χίον⁶. Οἱ σύγχρονοι χιακοὶ πηλοὶ ἔχουν μεγάλῃ περιεκτικότητα σὲ ὀξειδία σιδήρου, τὰ ὁποῖα δίνουν τὶς καστανοκόκκινες ἀποχρώσεις μετὰ τὸ ψήσιμο, ποὺ εἶναι πολὺ συγγενεῖς μὲ τὶς ἀποχρώσεις τοῦ πηλοῦ τῶν ἀρχαίων κεραμίδων καὶ τῶν ἀνάγλυφων ἀρχιτεκτονικῶν ἐπενδύσεων. Ἡ ἀρχαιομετρικὴ ἔρευνα τοῦ πηλοῦ ποὺ χρησιμοποιοῦνταν στὶς χιακὲς πῆλινες ἀρχιτεκτονικὲς διακοσμήσεις

4. Ἐπιγραφή ἀπὸ τὴ Δῆλο, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., μᾶς πληροφορεῖ ὅτι κεραμίδων ζεύγη ἠγοράσθη παρὰ τοῦ Χίου ἐκατὸν ἐνενήκοντα, τὸ ζεῦγος III, IG XI.2, 287 A, στ. 113. Βλ. ἐπίσης Στράβ. 7, 5, 9: *κέραμόν τε Χίων καὶ Θάσιον* καὶ Ἀ. Ὁρλάνδου, *Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων Α'* (1955-56) 102-3, σημ. 6. Γενικὰ γιὰ κεραμίδα βλ. Ἀ. Ὁρλάνδου - Ἰ. Τραυλοῦ, *Λεξικὸν ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων* (1986) λ. *κεραμῖς-κέραμος*.

5. Åkerström 34-36, πίν. 12, εἰκ. 8-9.

6. Ἀ. Τσαρὰβόπουλος, Ἀρχαιολογικὰ χρονικὰ τῆς

Χίου, *Χιακὰ Χρονικὰ* 15, 1983, 93-106 καὶ 16, 1984, 107-118, σποράδην. Τοῦ ἴδιου, Ἡ ἀρχαία πόλη τῆς Χίου, *Ἡρόδος* 4, 1986, 124-136, σποράδην καὶ παραρτήματα 1-2, σ. 136-141. Γιὰ τὴν κατασκευὴ πῆλινων ἀρχιτεκτονικῶν ἐπενδύσεων καὶ κεραμικῆς, ιδίως κοινῆς, στὶς ἴδιες ἐγκαταστάσεις βλ. Hübner 70 καὶ σημειώσεις. Ἐπίσης J. Perreault, *The Archaic Workshop of Phari (Thasos): The Production of Tiles*, First International Conference on Archaic Greek Architectural Terracottas, *Hesperia* 59, 1990, 201.

δέν έχει ακόμα επιχειρηθεί⁷. Μιά πολύ προσεκτική όμως σύγκριση του ύλικού των τελευταίων με τον πηλό που χρησιμοποιήθηκε στην κατασκευή των ανάγλυφων αγγείων του νησιού⁸ δείχνει έντονες όμοιότητες, τόσο στην ύφή όσο και στον χρωματισμό. Θεωρούμε λοιπόν καταχρηστικά ως χιακά τα πήλινα αρχιτεκτονικά ανάγλυφα που βρέθηκαν στο νησί και παρουσιάζουν όμοιότητα ύφης και χρώματος του πηλού με τον πηλό των χιακών ανάγλυφων αγγείων. Με βάση την ύφή του πηλού μπορούμε να χωρίσουμε τη συλλογή των πήλινων αρχιτεκτονικών ανάγλυφων του Μουσείου Χίου σε δύο άνισες ομάδες:

Ο πηλός που χρησιμοποιήθηκε για την πρώτη και πολυαριθμότερη ομάδα, όπως άλλωστε και για τα πήλινα αρχιτεκτονικά ανάγλυφα των άλλων ελληνικών περιοχών, είναι μάλλον χονδρόκοκκος, μέτρια κοσκινισμένος, με άφθονα έγκλείσματα, ιδιαίτερα άσβεστολιθικά χαλικάκια, μερικές φορές και κοπανισμένο κεραμίδι⁹ και άρκετη άσημένια, σε όρισμένες περιπτώσεις μαύρη, μίκα. Για την ανάγλυφη διακόσμηση — που γίνεται πάντοτε με μήτρα εκτός του άρ. κατ. 4 — χρησιμοποιείται ο ίδιος με το σώμα του αρχιτεκτονικού ανάγλυφου πηλός, αλλά πολύ καλύτερα κοσκινισμένος και με λιγότερα έγκλείσματα. Το ψήσιμο δέν είναι πάντα ικανοποιητικό, με αποτέλεσμα ο πηλός να είναι μάλλον εύθρυπτος και συχνά να ύπάρχει γκριζόμαυρος πυρήνας. Ένα όχι πάντα όμοιόχρωμο με τον πηλό άλείφωμα καλύπτει την ανάγλυφη όψη των πρώιμων ήγεμόνων κεραμίδων και άκροκεράμων, ενώ λίγο άργότερα άντι για άλείφωμα έχουν ένα λευκωπό επίχρισμα. Στους ελληνιστικούς χρόνους στερούνται κατά κανόνα άλειφώματος¹⁰. Σε άρκετες ήγεμόνες κεραμίδες¹¹ διατηρείται, ιδιαίτερα στην επάνω όψη του σώματος, άραιό καστανοκόκκινο ή μαύρο γάνωμα, γνωστό από πολλές περιοχές του ελληνικού κόσμου. Καστανό και μαύρο θαμπό γάνωμα, σε συνδυασμό με το λευκοκίτρινο επίχρισμα, τονίζει τις ανάγλυφες λεπτομέρειες στα μέτωπα των πρώιμων χιακών ήγεμόνων καλυπτήρων (π.χ. άρ. 29-30, 32-33)¹².

Στη δεύτερη ομάδα (βλ. π.χ. τους άρ. 4, 7-9, 35, 41-45, 59) ο πηλός είναι καλά κοσκινισμένος, με λίγα έγκλείσματα και σχεδόν χωρίς μίκα. Έντύπωση προκαλεί το καλό ψήσιμο, που συνεπάγεται μεγάλη σκλήρυνση του πηλού, έλλειψη σκουρόχρωμου πυρήνα και ισχυρή πρόσφυση της ανάγλυφης διακόσμησης. Η ομάδα περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο κομμάτια που θα πρέπει να χρονολογηθούν από τον 4ο αϊ. π.Χ. και εξής. Μερικά, που ανήκουν στα ύστερα ελληνιστικά/πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια, έχουν μαύρο θαμπό γάνωμα σε όλη τη διάκοσμη επιφάνεια (π.χ. άρ. 28, 44-45). Ός ύποδιαίρεση της δεύτερης μπορεί να θεωρηθεί μια τρίτη, όλιγαριθμη αλλά εξαιρετικά όμοιογενής ομάδα, όπου κατατάσσονται τα τέσσερα τουλάχιστον από τα όκτώ άποσπασματικά σωζόμενα ανάγλυφα πλακίδια (άρ. κατ. 51-52, 54-55) με πλοχμό, «ώα και λόγχη» και άστράγαλο. Το πέμπτο (άρ. 53) εντάσσεται στην πρώτη ομάδα, όσο για τα

7. Σχετικά με τον πηλό της χιακής λεπτής και κοινής κεραμικής από το νησί και τη διασπορά βλ. R. Jones et al., *Greek and Cypriot Pottery. A Review of Scientific Studies* (1986) 662-3. P. Dupont, *Classification et provenances des céramiques grecques orientales archaïques d'Istros, Dacia* 27, 1983, 24, 30, 41.

8. Για τον πηλό των χιακών ανάγλυφων αγγείων βλ. E. Simantoni - Bournias, *La céramique à reliefs de Chios, Table Ronde Internationale: Les ateliers de potiers dans le monde grec aux époques géométrique, archaïque et classique*, EFA 2-3/10-1987 (ύπό έκδοση ως Supplement

του BCH).

9. Βλ. Ch. Le Roy 198, «Le dégraisant».

10. Καλτσάς 19-20. Ch. Le Roy 202, «Façonage et décoration».

11. Για τα σχετικά με την όρθότητα του όρου *στρωτήρ* βλ. Δ. Παντερμαλή, «Η κεράμωση του άνακτόρου της Βεργίνας, Άμητός. Τιμητικός τόμος για τον Μανόλη Άνδρόνικο (1987) 602-3.

12. Για τον χρωματισμό των μετώπων που σώζεται όμως σε έλάχιστα χιακά παραδείγματα, βλ. Hübner 84.

ἄλλα τρία τὰ γνωρίζω μόνο ἀπὸ τὴν περιγραφή καὶ τὰ μέτρα ποὺ δίνει τὸ εὖρ. Στεφάνου. Ὁ πηλὸς τους εἶναι λεπτόκοκκος, πολὺ καλὰ κοσκινισμένος, σχεδὸν χωρὶς ἐγκλείσματα καὶ μίκα, ἐξαιρετικὰ καλοψημένος καὶ σκληρός. Ὁμοιογένεια ὑπάρχει καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀπόχρωση τοῦ πηλοῦ ποὺ εἶναι 2.5 YR 6/4 τῆς κλίμακας τοῦ Munsell. Ἡ σχέση ἀπὸ πλευρᾶς ὕψους, χρώματος καὶ ψησίματος τοῦ πηλοῦ τῶν τεσσάρων πλακιδίων εἶναι τέτοια, ὥστε θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριον. Ἀλλωστε καὶ χρονολογικὰ πρέπει νὰ συμπίπτουν.

Στὴ συναγωγή αὐτὴ τῶν χιακῶν πῆλινων ἀρχιτεκτονικῶν ἀναγλύφων δὲν ἔχουν, ὅπως εἶναι φυσικό, θέση οἱ ἀκόσμητες πῆλινες κεραμίδες, ποὺ βεβαίως ἔχουν βρεθεῖ σὲ σημαντικούς ἀριθμούς στὸ νησί, εἴτε σὲ συστηματικὲς ἐρευνες¹³, εἴτε ὡς τυχαῖα εὐρήματα. Ἀντιπροσωπεύονται οἱ περισσότεροι γνωστοὶ τύποι κεραμιδιῶν, ἀπὸ ὅσο ὁμως γνωρίζω δὲν ἔχουν μέχρι στιγμῆς ἀποδοθεῖ σὲ συγκεκριμένα σύνολα. Συχνὸ εἶναι καὶ σ' αὐτὲς τὸ κόκκινο ἢ μαῦρο γάνωμα, γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐλληνικὲς περιοχές.

Στὴν ἐπιμονὴ τοῦ Ἀ. Στεφάνου νὰ συλλέγει καὶ νὰ καταγράφει τὶς χιακὲς ἀρχαιότητες, ἀπὸ τὰ σημαντικότερα μνημεῖα μέχρι τὸ πιὸ ταπεινὸ κεραμίδι, ὀφείλουμε τὴ γνώση τῶν ὀνομάτων δύο τουλάχιστον Χίων κεραμοποιῶν: Ἀπὸ τὶς σφραγίδες

ΕΡΜΟΘΕΟΣ (ἐπὶ τὰ λαία), ΖΩΠΥΡΟ, ΟΛ..., ΜΙΜΝ, ΟΙΝΟ
ΗΡΑΚ

ποὺ συναντιῶνται στὴν ἐπάνω ὄψη κεραμιδιῶν, οἱ δύο πρῶτες τουλάχιστον πρέπει νὰ ἀναφέρονται σὲ κεραμοουργούς¹⁴. Ἐνεπίγραφα παραδείγματα κεραμιδιῶν εἶναι γνωστὰ καὶ ἀπὸ τὸν Κοφινά¹⁵. Μέχρι στιγμῆς τὰ σφραγίσματα συναντιῶνται πάνω σὲ ἀγελαῖες κεραμίδες, ποὺ δὲν ἀποτελοῦν θέμα αὐτῆς τῆς ἐργασίας, ὥστε δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ μακρηγορήσουμε γι' αὐτές.

Ὁ κατάλογος ποὺ ἀκολουθεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀδημοσίευτα πῆλινα ἀρχιτεκτονικὰ ἀνάγλυφα τῶν ἀνασκαφῶν Κοντολέοντος στὸ Ριζάρη καὶ τῶν περισυλλογῶν Ἀ. Στεφάνου, ποὺ μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω καὶ νὰ ἐξετάσω στὸ Μουσεῖο Χίου, περιλαμβάνει μερικὰ ποὺ εἶναι ἤδη δημοσιευμένα καὶ τὰ ὅποια, ὅταν δὲν ἔχω τίποτε νὰ προσθέσω σὲ ὅσα ἀναφέρονται στὴν ἀρχικὴ

13. Π.χ. Anderson 170-1 (ἀποκλειστικὰ κορινθιακοῦ τύπου κεραμίδες). Ε. Σημαντώνη - Μπουρνιά, Ἀρχαῖες ἐγκαταστάσεις στὸ Αἶπος, Ἀρχαιογνωσία 3, 1982-4 (1987) 199 καὶ σημ. 10. Γενικὰ γιὰ τὴ μορφή καὶ τὴ χρῆση ἀγελαίων κεραμιδιῶν στὴν ἀρχαιότητα βλ. τελευταῖα Ὁ. Wikander, Ancient Roof-tiles. Use and Function, *OpAth* XVII: 15, 1988, 203-216.

14. Πρόκειται γιὰ τοὺς ἀριθμοὺς 1702, 1976, 1977, 1955 τοῦ εὗρετηρίου Ἀ. Στεφάνου. Θὰ δημοσιευθοῦν ἐκτενῶς ἀπὸ τὴ δρ. Α. Μενδώνη. Ἡ σφραγίδα τοῦ Ἑρμόθεου σὲ κορινθιακὸ καλυπτῆρα μὲ κόκκινο γάνωμα. Τὸ ὄνομα εἶναι ἀμάρτυρο ἀπὸ ἄλλη πηγὴ στὴ χιακὴ προσωπογραφία. Τὸ ὄνομα Ζώπυρος ἐμφανίζεται πέντε φορές, P. M. Fraser καὶ E. Mattheus, *A Lexicon of Greek Personal Names* (1987) λ. Ζώπυρος, ποὺ χρονολογοῦνται οἱ δύο στὸν 4ο αἰ. π.Χ., ἕνας στὸν 2ο/1ο αἰ. π.Χ. καὶ ἕνας στὸν 1ο π.Χ./1ο μ.Χ. αἰ. Δύο σφραγίδες μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ζωπύρου, ἢ μία ὡς ΖΩΠΥΡΟΣ καὶ ἡ ἄλλη ὡς ΖΩΠΥΡΟΥ

συναντιοῦνται σὲ κεραμίδια ἀπὸ τὴν Ἀπολλωνία τῆς Ἰλλυρίας, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν συγγραφέα τοῦ σχετικοῦ ἀρθροῦ στὸν 3ο-1ο αἰ. π.Χ., βλ. N. Čeka, *Vula antike mbi tjegulla në trevën ndërmjet Aosit dhe Genusit, Iliria* 1, 1982, ἀρ. 36, πίν. 3. Ἀπὸ τὰ γράμματα καὶ τὸν τύπο τῆς σφραγίδας εἶναι φανερό ὅτι ὁ Ζώπυρος ποὺ ἀναφέρεται εἶναι ἄλλος, προγενέστερος κεραμέας, τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Γενικὰ γιὰ σφραγίσματα σὲ κεραμίδες βλ. R. Felsch, Boiotische Ziegelwerkstätten archaischer Zeit, *AM* 94, 1979, 1-40. Τοῦ ἴδιου, *Further Stamped Roof-Tiles from Central Greece, Attica and the Peloponnese*, First International Conference on Archaic Greek Architectural Terracottas, *Hesperia* 59, 1990, 301-323. Ἐπίσης Hübner 85-89 καὶ Παντερμαλῆς ὁ.π. (σημ. 11) 591-595, πίν. 114-116. Εἰδικότερα γιὰ σφραγίσματα μὲ κύρια ὀνόματα βλ. Καλτσᾶ, Παράρτημα Α', 97-105, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

15. Anderson 171, ἀρ. 370, 371, πίν. 14c, 15d.

τους δημοσίευση, εμφανίζονται για λόγους πληρότητας ως άριθμοί του καταλόγου, χωρίς περιγραφή, με βιβλιογραφικές μόνο ένδείξεις και χρονολόγηση. Λίγα τέλος κομμάτια, ενώ περιλαμβάνονται στο εύρετήριο του 'Α. Στεφάνου, ούτε έντοπίσθηκαν κατά την έρευνα στο Μουσείο, ούτε φωτογραφίες τους ύπήρχαν στο άρχείο της οίκογένειας του Χιώτη γυμνασιάρχη. Θα άναφερθούν ως άριθμοί του καταλόγου, με παράθεση του τόπου και χρόνου περισυλλογής και του άριθμού εύρετηρίου Στεφάνου. 'Ο άριθμός εύρετηρίου Μουσείου Χίου δέν σημειώνεται γιατί τα κομμάτια δέν έχουν περαστεί και σ' αυτό. Όλες οι μετρήσεις δίνονται σε μέτρα και το χρώμα πηλού και άλειφώματος (συνήθως) σύμφωνα με τό «Soil Colour Charts» του Munsell (1975).

Στήν κατάταξη τηρείται χρονολογική σειρά. Πρώτα παρουσιάζονται τα κομμάτια άπό άρχιτεκτονικές επενδύσεις, άκολουθούν οι ήγεμόνες κεραμίδες, στη συνέχεια οι ήγεμόνες καλυπτήρες και τελευταία τα πλακίδια. Τόν κατάλογο άκολουθεί σύντομη συζήτηση τών προβλημάτων που παρουσιάζει κάθε κομμάτι και γίνεται προσπάθεια χρονολόγησής του με βάση τεχνολογικές συγκρίσεις, άφου κατά κανόνα στερούμεθα άνασκαφικών δεδομένων.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

α. Άρχιτεκτονικές επενδύσεις

1. Τμήμα άρχιτεκτονικής επένδυσης. Άπό τις άνασκαφές Ν. Κοντολέοντος στο Ριζάρη. Στην έκθεση του Μουσείου Χίου (είκ. 1).

Ύψ. 0.115, μήκ. 0.112, πάχ. 0.016-0.026.

Χρώμα πηλού: 5 YR 6/4 ή έμπρός επιφάνεια και 5 YR 6/6 ή πίσω επιφάνεια του όστράκου. Χωρίς άλείφωμα. Χονδρόκοκκος πηλός με άρκετά έγκλείσματα.

Πάνω σε έλαφρά έξεργο κανόνα πατά με τα πίσω πόδια σκύλος, που τρέχει προς τα άριστερά. Σε έπαφή σχεδόν με την άνεμιζόμενη ούρά του σκύλου όπλη και τμήμα άπό τό άνασηκωμένο μπρόστινό πόδι άλόγου.

Β' μισό 6ου αϊ. π.Χ. (530-520 π.Χ.).

Åkerström 35.

2. Θραύσμα άπό σίμη (;). Άπό τις Βρετανικές άνασκαφές στόν Κοφινά. Στην έκθεση του Μουσείου Χίου (είκ. 2).

Ύψ. 0.09, μήκ. 0.06, σωζ. πάχ. 0.025-0.035.

Χρώμα πηλού: 5 YR 4/2· στο έσωτερικό 5 YR 5/4. Χονδρόκοκκος πηλός με πολλά έγκλείσματα άσημένια και λίγη μαύρη μίκα. Άραιό άλείφωμα στην κύρια όψη.

Άστράγαλος και σειρά έννεάφυλλων άνθεμίων μέσα σε τοξοειδείς έλικες.

Μέσα γ' τετάρτου του 6ου αϊ. π.Χ.

Anderson 144, άρ. 106, πίν. 8a.

3. Θραύσμα άπό σίμη (;). Άπό τόν Κοφινά. Έτος πε-

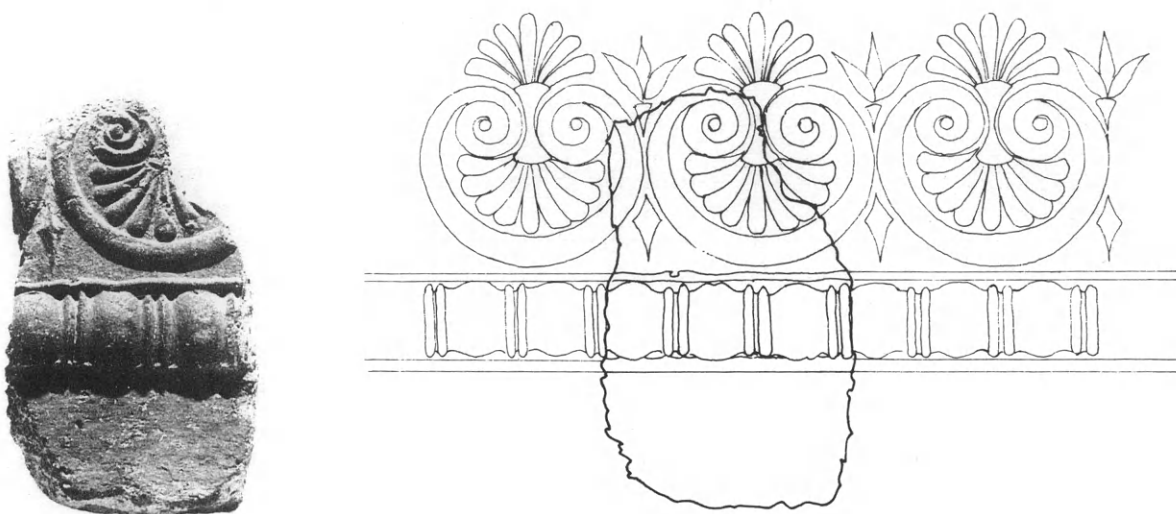

Είκ. 1. Τμήμα άρχιτεκτονικής επένδυσης άπό τό Ριζάρη Χίου (άρ. 1).

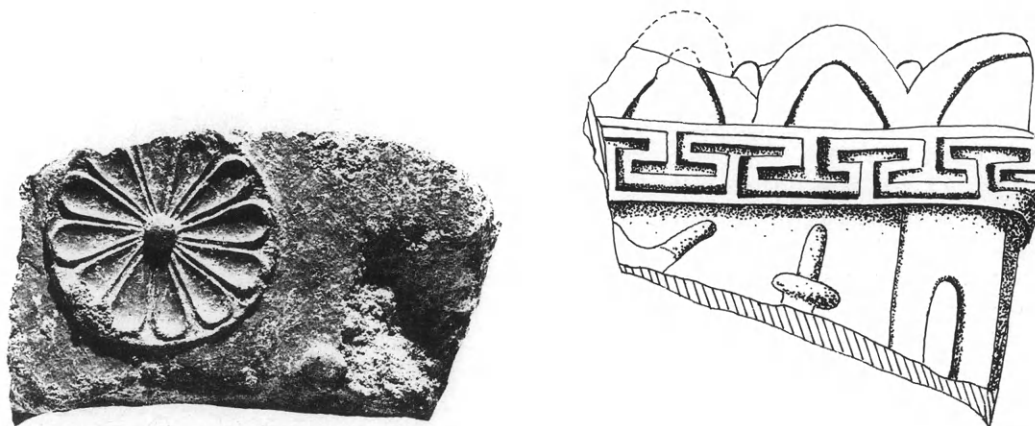
ρισυλλογής 1970. Στην έκθεση του Μουσείου Χίου (είκ. 3).

Ύψ. 0.085, μήκ. 0.14, πάχ. 0.06. Διάμ. ρόδακα 0.065. Χρώμα πηλού: 5 YR 6/3 για τόν καλοκοσκιτισμένο πηλό όπου έχει τυπωθεί ό ρόδακας, καθώς και για

Εἰκ. 2. Θραῦσμα σίμης (;) ἀπὸ τὸν Κοφινὰ Χίου (ἀρ. 2).

Εἰκ. 3. Θραῦσμα σίμης (;) ἀπὸ τὸν Κοφινὰ Χίου (ἀρ. 3). Εἰκ. 4. Τμήμα ἀπὸ τὴ γωνία σίμης, Χίος (ἀρ. 4).

τὸ ἀλείφωμα τῆς ἐξωτερικῆς ὄψης. 5 YR 3/1 γιὰ τὸ ὑπόλοιπο ὀστράκο, κατασκευασμένο ἀπὸ χονδρόκοκκο πηλὸ μὲ ἄφθονα ἀσβεστολιθικά ἐγκλείσματα καὶ μαύρη μίκα.

Τὸ ἀριστερὸ μισδὸ τοῦ ὀστράκου κατέχει δωδεκάφυλλος, ἐγγεγραμμένος σὲ κύκλο, ἐμπέιστος ρόδακας. Στὸ δεξιὸ κάτω μέρος τοῦ ὀστράκου καὶ σὲ ἀπόσταση 0.025 ἀπὸ τὸν ρόδακα ὑπάρχει ἡμισφαιρικὸς κόμβος.

Στροφή πρὸς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.
Ἄρ. εὐρ. Στεφάνου 2614.

4. Τμήμα ἀπὸ τὴ γωνία ἀρχιτεκτονικῆς ἐπένδυσης (σίμης), ἄγνωστης προέλευσης. Στὴν ἐκθεση τοῦ Μουσείου Χίου (εἰκ. 4).

Ύψ. 0.12, μήκ. 0.12, πάχ. 0.013.

Χρῶμα πηλοῦ: 5 YR 7/6· στὸ ἐσωτερικόν: 10 R 5/8. Λεπτόκοκκος, ἀρκετὰ καθαρὸς πηλός, μὲ μικρὰ ἐγκλείσματα, χωρὶς μίκα. Ἄραιὸ καφέ-κόκκινο γάνωμα σὲ ὅλη τὴν κύρια ὄψη. Στὴν πίσω ὄψη τοῦ ὀστράκου καὶ ἀκριβῶς στὸ ὕψος τῶν γλωσσῶν, δύο παράλληλες ταινίες ἀπὸ τὸ ἴδιο γάνωμα (ἡ ἐπάνω λίγο φαρδύτερη).

Έπίθετη κατακόρυφη ταινία πηλού πλάτ. 0.03 με γλυφή πλάτ. 0.01 κατά μήκος του άξονά της, κατέχει τη δεξιά πλευρά του όστράκου, σχηματίζοντας γωνία με όμοια ταινία της πλάγιας όψης. Στο μέσο περίπου της κύριας όψης, έπίθετη όριζόντια ταινία πλάτ. 0.03 διακοσμεύεται με έμπιστο από κυλινδρική σφραγίδα μαιάνδρο. Ό μεταξύ της ζώνης του μαιάνδρου και της έπίθετης κατακόρυφης ταινίας περιλαμβανόμενος χώρος σώζει ίχνη από άδιάγνωστη ανάγλυφη διακόσμηση (είκονιστικό θέμα;). Περίτμητες γλώσσες, ύψ. 0.035, τις όποιες περιγράφει ανάγλυφη ταινία πλάτ. 0.012, άποτελούν τó πρός τά έπάνω όριο του όστράκου. Άνάμεσά τους μικρές προεξοχές. Γλώσσες και προεξοχές συναπαρτίζουν μία έλεύθερη άπόδοση του κοσμήματος ώά με λόγχη.

Όστερη άρχαιότητα.

β. Όγεμόνες κεραμίδες

5. Θραύσμα από ήγεμόνα κεραμίδα. Άπό τις Βρετανικές άνασκαφές στον Κοφινά. Στην έκθεση του Μουσείου Χίου (είκ. 5).

Όψ. 0.057, μήκ. 0.09, σωζ. πάχ. 0.035-0.04.

Χρώμα πηλού: 2.5 YR 5/4· στο έσωτερικό 2.5 YR 4/4. Χονδρόκοκκος πηλός με άφθονα έγκλείσματα, άσημένια και λίγη μαύρη μίκα. Άραιό άλείφωμα στην κύρια όψη.

Έπτάφυλλα άνθemia και άνθη λωτού συνδεόμενα με τοξοειδείς έλικες. Ό έπάνω και κάτω έπιφάνεια του όστράκου είναι έπίπεδη και τελειωμένη.

Στροφή πρός τó τελευταίο τέταρτο του 5ου αϊ π.Χ. Anderson 144, άρ. 107, πίν. 8a.

6. Θραύσμα από ήγεμόνα κεραμίδα (;). Άπό τις Βρετανικές άνασκαφές στον Κοφινά.

Τέλος 5ου αϊ. π.Χ.¹⁶

Anderson 144, άρ. 111, πίν. 3b.

- 7-9. Δύο σχεδόν άκέραιες ήγεμόνες κεραμίδες και θραύσμα τρίτης από κεραμοσκεπή τάφο (σε δεύτερη χρήση). Άπό τις άνασκαφές Ν. Κοντολέοντος στο Ριζάρη (είκ. 6).

Όψ. 0.055, μήκ. 0.57-0.575. Βάθος, ύπολογιζόμενο

με βάση τά άκόσμητα παραδείγματα που βρέθηκαν άκέραια, 0.65 (πρβ. τις διαστάσεις κεραμίδων από τάφους του Κοφινά, Anderson 171).

Χρώμα πηλού: 2.5 YR 7/4. Πηλός λεπτόκοκκος, έξαιρετικά καλοψημένος και σκληρός. Κοκκινωπό γάνωμα σε όλη την έπιφάνεια και στίς δύο όψεις.

Σώζεται τó μεγαλύτερο τμήμα των δύο κεραμίδων, ώστε νά είναι δυνατή ή άποκατάσταση του σχήματος: Σε μικρή άπόσταση από τó μέτωπο τó πλάτος των ήγεμόνων κεραμίδων μειώνεται περίπου 0.01 σε κάθε πλευρά, ώστε κατά την τοποθέτησή τους στη στέγη νά δημιουργείται στενό αύλακι άνάμεσα σε δύο γειτονικές κεραμίδες, στο τυφλό πέρας του όποιου θά στηριζόταν τó γλωσσίδιο της κάτω όψης του ήγεμόνα καλυπτήρα¹⁷. Ό κάτω όψη του μετώπου της κεραμίδας έχει έλαφρή κοίλανση για προστασία από τó νερό της βροχής (πρόκειται έπομένως για τόν τύπο που είναι γνωστός ως Traufgeison ή geison tile)¹⁸.

Είκ. 5. Θραύσμα ήγεμόνος κεραμίδος από τόν Κοφινά Χίου (άρ. 5).

16. Όεκτός από τή χρονόλογηση με βάση τά άνασκαφικά δεδομένα πρβ. τήν πανομοιότυπη διαμόρφωση των όων με λόγχη στο χείλος λουτηρίου της Άγοράς από τó 420-400 π.Χ., *Agora XII* άρ. 1870, πίν. 89.

17. Για άνάλογη διαμόρφωση πρβ. Παντερμαλή ό.π.

(σημ. 11) 581, σχ. 2-3.

18. Ό τομή τους είναι άνάλογη (άλλά με βαθύτερη τήν καμπύλη) με τó E. Buschor, *Tondächer II*, 5, είκ. 3, άρ. X, ή με τά Καλτσάς 60, H1, άρ. κατ. 86, 52.

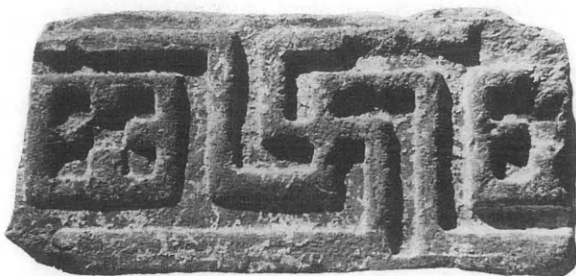

Εικ. 6. Ήγεμόνες κεραμίδες από τὸ Ριζάρι Χίου (ἀρ. 7-8).

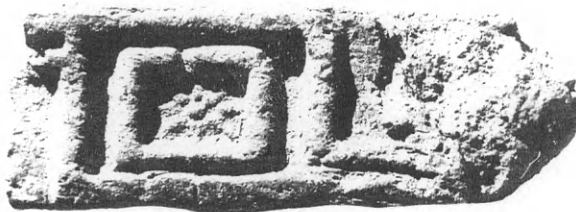
- Ἐνάγλυφος ἀγκυλωτὸς μαϊάνδρος με ἀστέρες (δύο διαφορετικῶν τύπων) στὰ συμπληρωματικά τετράγωνα κοσμεῖ τὸ στενὸ κατακόρυφο μέτωπο τῶν κεραμίδων (ταινία). Πολὺ καλῆς ποιότητος ἐνάγλυφο. Ὑστερος 4ος αἰ. π.Χ./Πρώμοι ἐλληνιστικοὶ χρόνοι.
N. M. Κοντολέων, *ΠΑΕ* 1952, 528.
10. Θραῦσμα ἀπὸ ἡγεμόνα κεραμίδα. Ἀπὸ τὶς Βρετανικὲς ἀνασκαφὲς στὸν Ἑμποριό.
Ὑστερος 4ος αἰ. π.Χ. / Πρώμοι ἐλληνιστικοὶ χρόνοι.
J. Boardman, *Greek Emporio* (1967) 236, ἀρ. 525, εἰκ. 158.
11. Ἀπὸ τὸν Φραγκομαχαλὰ τῆς πόλης τῆς Χίου, ἔτος περισυλλογῆς 1953.
Ψ. 0.062, μήκ. 0.08.
Σῶζει τμήμα ἀγκυλωτοῦ μαϊάνδρου. Ἐλάχιστα ἔχνη μαύρου γανώματος¹⁹.
Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1003.
12. Ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ καὶ μετὰ τὸ ἴδιο ἔτος περισυλλογῆς.
Ψ. 0.035, μήκ. 0.27.
Σῶζει τὸν ἐγγεγραμμένο σὲ ὀρθογώνιο ὀκτάκτινο ἀστέρα ποὺ συμπληρώνει τὰ κενὰ τῶν ἀγκυλωτῶν μαϊάνδρων.
Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1007.
13. Ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ καὶ μετὰ τὸ ἴδιο ἔτος περισυλλογῆς.
Ψ. 0.059, μήκ. 0.095.
Σῶζει τμήμα ἀγκυλωτοῦ μαϊάνδρου καὶ ὀκτάκτινο ἀστέρα.
Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1010.
14. Ἀπὸ τὸν Ἀγ. Νικόλαο Βουνοῦ (Φραγκομαχαλὰς). Ἔτος περισυλλογῆς 1953.
Ψ. 0.058, μήκ. 0.067, βάθ. 0.066.
Ἀπὸ τὸ ἄκρο τῆς ἡγεμόνος κεραμίδος.
Σῶζει τμήμα ἀγκυλωτοῦ μαϊάνδρου καὶ ἐγγεγραμμένο σὲ τετράγωνο τετράκτινο ἀστέρα.
Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1013.
15. Ἀπὸ τὴν Ἀγ. Παρασκευὴ (Κοφινὰς), ἔτος περισυλλογῆς 1955.
Ψ. 0.06, μήκ. 0.18, βάθ. 0.09.
Σῶζει τμήμα ἀγκυλωτοῦ μαϊάνδρου καὶ ἐγγεγραμμένο σὲ τετράγωνο τετράκτινο ἀστέρα. Σὲ δύο κομμάτια.
Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1014.
16. Ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ καὶ μετὰ τὸ ἴδιο ἔτος περισυλλογῆς.
Ψ. 0.064, μήκ. 0.092.
Σῶζει τμήμα ἀγκυλωτοῦ μαϊάνδρου καὶ ἀβακωτὸ στὸ τετράγωνο ποὺ συμπληρώνει τὸ ἀριστερὰ τοῦ μαϊάνδρου κενό.
Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1017.
17. Ἀπὸ τὸν Ἀγ. Νικόλαο Βουνοῦ (Φραγκομαχαλὰς), ἔτος περισυλλογῆς 1955 (εἰκ. 7).
Ψ. 0.075, μήκ. 0.145, βάθ. 0.135.
Σῶζει τμήμα ἀγκυλωτοῦ μαϊάνδρου καὶ δύο τετράγωνα μετὰ ἀβακωτὸ ποὺ συμπληρώνουν τὰ κενὰ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ μαϊάνδρου.
Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1024.
18. Ἀπὸ τὸν Φραγκομαχαλὰ, ἔτος περισυλλογῆς 1958 (εἰκ. 8).
Ψ. 0.075, μήκ. 0.13, βάθ. 0.055.
Σῶζει τμήμα ἀγκυλωτοῦ μαϊάνδρου καὶ ὀκτάκτινο ἀστέρα μέσα σὲ ὀρθογώνιο.
Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1483.
19. Ἀπὸ τὸν Φραγκομαχαλὰ, ἔτος περισυλλογῆς 1964.
Ψ. 0.08, μήκ. 0.094, βάθ. 0.09.
Σῶζει ἀγκυλωτὸ μαϊάνδρο καὶ συμπληρωματικά τετράγωνα μετὰ ἐγγεγραμμένο Χ. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ μετώπου τῆς κεραμίδος ἔχει ἐλαφρὴ κοίλανση (πρβ. ἀρ. 7-9).
Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1694.
20. Ἀπὸ τὸ Ριζάρη, ἔτος περισυλλογῆς 1964.
Ψ. 0.085, μήκ. 0.011, βάθ. 0.10.
Σῶζει ἀγκυλωτὸ μαϊάνδρο καὶ συμπληρωματικὸ τετράγωνο μετὰ τετράφυλλο κόσμημα.
Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1841.

19. Στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου Χίου ὑπάρχει ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς ἡγεμόνων κεραμίδων, πολὺ ἀποσπασματικά διατηρημένων, ἡ διακόσμηση τῶν ὁποίων ἀνήκει στὸν ἴδιο τύπο· βλ. Åkerström 35. Δὲν μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε ἂν ἡ διαμόρφωσή τους ἦταν ὁμοία μετὰ τῶν ἀρ. 7-9, γιατί σὲ καμία ἄλλη περίπτωση δὲν σώζονται τὰ πλευρικά τμήματα, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ μᾶς δώσουν στοιχεῖα. Ὁ πηλὸς τους εἶναι ἀρκετὰ καθαρὸς, μετὰ λίγα

ἐγκλείσματα, καστανοκόκκινος. Προέρχονται ὅλες ἀπὸ περισυλλογὲς τοῦ Ἀ. Στεφάνου, καὶ τὶς ἀναφέρω κατὰ σειρὰ αὐξοῦντος ἀριθμοῦ τοῦ εὐρετηρίου του. Σύμφωνα μετὰ ὅσα θὰ ἐκτεθοῦν κατὰ τὴν πραγμάτευση τῶν κοσμημάτων (βλ. πρὸ κάτω) δὲν εἶναι δυνατό νὰ χρονολογηθοῦν ἀκριβέστερα ἀπὸ τὸν ὕστερο 4ο αἰ. καὶ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους (ἀρ. 11-22).

Είκ. 7. Θραύσμα ήγεμόνος κεραμίδος από τὸν Φραγκομαχαλά Χίου (ἀρ. 17).

Είκ. 8. Θραύσμα ήγεμόνος κεραμίδος από τὸν Φραγκομαχαλά Χίου (ἀρ. 18).

Είκ. 9. Θραύσμα ήγεμόνος κεραμίδος από τὰ Ταμπάκικα Χίου (ἀρ. 22).

21. Ἀπὸ τὸν Κοφινά, χωρὶς ἔτος περισυλλογῆς.

Ὑψ. 0.075, μήκ. 0.11.

Σώζει ἀγκυλωτὸ μαϊάνδρο κάτω ἀπὸ ἑξεργὸ κανόνα καὶ ὀκτάφυλλο κόσμημα στὸ συμπληρωματικὸ ὀρθογώνιο.

Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1914.

22. Ἀπὸ τὰ θεμέλια τοῦ βυρσοδεψείου Ζαφειράκη (Ταμπάκικα τῆς πόλης τῆς Χίου) (εἰκ. 9).

Ὑψ. 0.065, μήκ. 0.078, βάθ. 0.065.

Σώζει τμήμα ἀγκυλωτοῦ μαϊάνδρου.

Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1987.

23. Ἀπὸ τὴν Ἀγ. Παρασκευή (Κοφινάς), ἔτος περισυλλογῆς 1955. Στὴν ἐκθεση τοῦ Μουσείου Χίου.

Ὑψ. 0.075, μήκ. 0.13, βάθ. 0.065.

Χρῶμα πηλοῦ 5 YR 7/4. Χονδρόκοκκος πηλὸς μὲ ἀρκετὰ ἐγκλείσματα. Καστανοκόκκινο γάνωμα ἰδιαίτερα στὴν ἐπάνω ὄψη. Ἡ πίσω πλευρὰ κατεστραμμένη, δὲν ἐπιτρέπει γνώση τῆς μορφῆς τοῦ κεραμιδιοῦ ἀπὸ τὸ ὅποιο τὸ ὄστρακο.

Κάτω ἀπὸ προεξέχοντα κανόνα, ζώνη μὲ ὠὰ καὶ λόγχη. Στὴν ἐπόμενη ζώνη ἀγκυλωτὸς μαϊάνδρος μὲ ὀκτάκτινους ἀστέρες στὰ συμπληρωματικὰ τετράγωνα²⁰.

Ὁριμοὶ ἐλληνιστικοὶ χρόνοι.

Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1019.

24. Ἀπὸ τὸν Φραγκομαχαλά, ἔτος περισυλλογῆς 1955.

Ὑψ. 0.075, μήκ. 0.235, βάθ. 0.095.

Διακόσμηση καὶ χρονολόγηση ὅπως τοῦ ἀρ. 23.

Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1555.

25. Ἀπὸ τὸν Φραγκομαχαλά, ἔτος περισυλλογῆς 1955 (εἰκ. 10).

Ὑψ. 0.075, μήκ. 0.10, βάθ. 0.11.

Διακόσμηση καὶ χρονολόγηση ὅπως τοῦ ἀρ. 23.

Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1956.

26. Ἀπὸ τὴν Ἀγ. Παρασκευή (Κοφινάς), ἔτος περισυλλογῆς 1964.

Ὑψ. 0.07, μήκ. 0.22, βάθ. 0.06.

Διακόσμηση καὶ χρονολόγηση ὅπως τοῦ ἀρ. 23.

Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1669.

27. Περιοχὴ βυρσοδεψείου Ζαφειράκη (Ταμπάκικα), χωρὶς ἔτος περισυλλογῆς (εἰκ. 11).

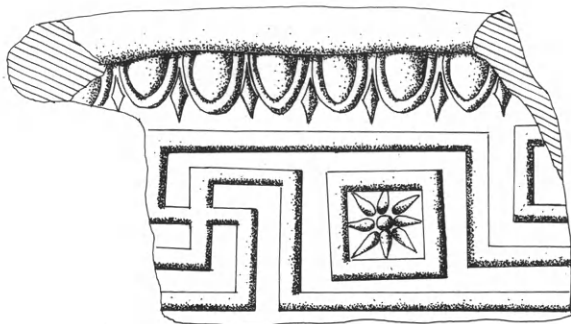
Ὑψ. 0.064, μήκ. 0.058.

Διακόσμηση ὅπως τοῦ ἀρ. 23. Τὰ τρία ὠὰ μὲ λόγχη ποὺ σώζει τὸ ὄστρακο εἶναι τὰ κανονικότερα καὶ

20. Πρβ. Åkerström πίν. 1.4. Τὸν συνδυασμὸ ὠῶν καὶ λόγχης μὲ ἀγκυλωτὸ μαϊάνδρο βλ. ἐπίσης στὴ διακό-

σμηση λεκάνης περιρραντηρίου, Μ. Iozzo, *Hesperia* 56, 1987, 385, ἀρ. 62, πίν. 72.

Είκ. 10. Θραύσμα ήγεμόνος κεραμίδος από τόν Φραγκομαχαλά Χίου (άρ. 25). Είκ. 11. Θραύσμα ήγεμό-
νος κεραμίδος από τὰ Ταμπάκικα Χίου (άρ. 27).

περισσότερο επιμελημένα των προηγούμενων παραδειγμάτων. Πρόκειται άπλως για καλύτερη σφραγίδα ή θα πρέπει να τὸ θεωρήσουμε λίγο προγενέστερο;

28. Ἀπὸ τὸν Φραγκομαχαλά, ἔτος περισυλλογῆς 1953 (είκ. 12).

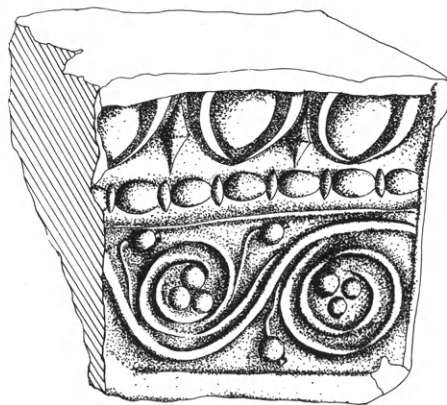
Ύψ. 0.068, μήκ. 0.068, βάθ. 0.073.

Μαύρο θαμπὸ γάνωμα σ' ὅλη τὴ διάκοσμη ἐπιφάνεια. Πολὺ ἐπιμελημένη κατασκευή. Ἡ ἀνάγλυφη διακόσμηση μεταξὺ ἑξερῶν κανόνων.

Ἐπάνω ὠά (σώζονται τρία), στὴ συνέχεια ἀστράγαλος καὶ κάτω κληματίδα με ἑλικες ποὺ ἐλίσσονται γύρω ἀπὸ τρία σφαιρίδια, ἀντὶ ἀνθους. Μεταξὺ τῶν ἐλίκων παρόμοια σφαιρίδια συνδέονται πρὸς αὐτὲς με ἐλάχιστα διακρινόμενους μίσχους. Κατέχουν τὴ θέση παραπληρωματικῶν κοσμημάτων.

Β' μισδὸ 2ου αἰ. μ.Χ. / Πρώμιος 3ος αἰ. μ.Χ.

Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1008.

Είκ. 12. Θραύσμα ήγεμόνος κεραμίδος από τόν
Φραγκομαχαλά Χίου (άρ. 28).

γ. Ἡγεμόνες καλυπτῆρες

29. Τμήμα ήγεμόνα καλυπτῆρα. Ἀπὸ τὸν Φραγκομαχαλά, ἔτος περισυλλογῆς 1953.

Ύψ. 0.11, μήκ. 0.095.

Περὶ τὸ 525 π.Χ.

Åkerström 34-36, είκ. 8-9, πίν. 12.5.

Πιθανότατὰ ἀρ. 1006 τοῦ εὐρετηρίου Στεφάνου.

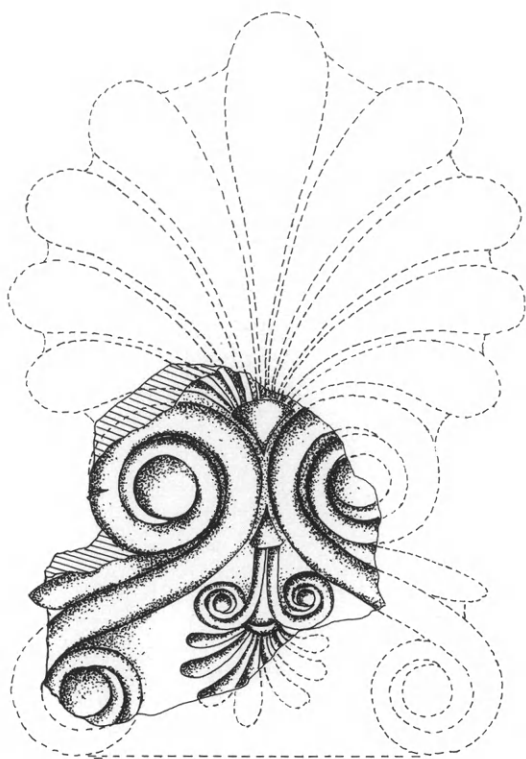
30. Τμήμα μετώπου ήγεμόνα καλυπτῆρα. Στὴν ἐκθεση τοῦ Μουσείου Χίου (είκ. 13).

Ύψ. 0.105, μήκ. 0.095, πᾶχ. 0.025.

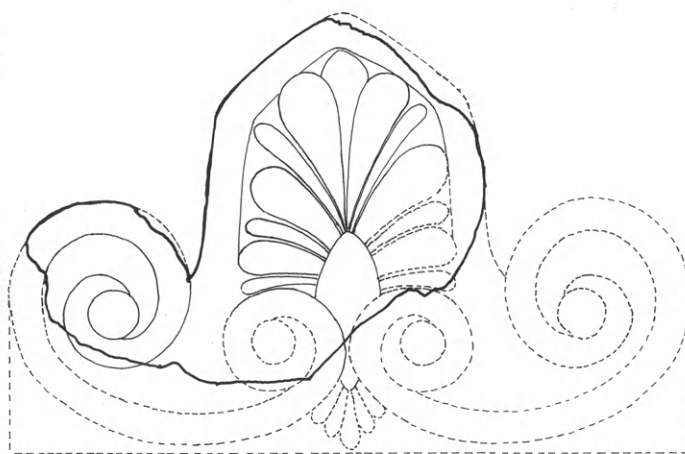
Χρῶμα πηλοῦ 5 YR 6/3. Χονδρόκοκκος πηλὸς με ἐγκλείσματα. Λευκωπὸ ἐπίχρυσμα καλύπτει ὁλόκληρὴ τὴν ἐπιφάνεια. Ἐξαιρετικὰ ἀπολεπισμένο θαμπὸ

βερνίκι, καστανὸ στὸν ὀφθαλμὸ τῆς ἑλικας καὶ στὸν μεταξὺ τῶν δύο ἐλίκων σωζόμενο πυρήνα τοῦ ἀνθεμίου, μαῦρο σὲ ὅλη τὴν ὑπόλοιπη ἀνάγλυφη διακόσμηση. Τεχνικὴ σκοτεινοῦ πάνω σὲ ανοιχτό-χρῶμα βάθος (dark on light).

Δύο σιγμοειδεῖς, ἀντιθετικές, κατακόρυφες ἑλικες στὸ σχῆμα λύρας, με ἔντονα προεξέχοντες ἡμισφαιρικοὺς ὀφθαλμούς, στήριζαν ἑπάνω ἀνθέμιο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται μόνο ὁ πυρήνας. Ἐπιμήκη φύλλα συμπλήρωναν τὰ κενὰ μεταξὺ τῶν πρὸς τὰ ἔξω ἀναδιπλούμενων ἐλίκων. Ὁ ρομβοειδὴς χώρος ποὺ ἀφήνουν ἀνάμεσά τους οἱ σιγμοειδεῖς ἑλικες καταλαμβάνεται ἀπὸ κρεμάμενο ἐπτάφυλλο ἀνθέμιο, ποὺ φυτρώνει ἀπὸ δύο μικρότερες ἀνεστραμμένες, ἀντίθετες ἑλικες. Τὸ ἐξωτερικὸ περίγραμμα τοῦ

Είκ. 13. Τμήμα μετώπου ήγεμόνα καλυπτήρα, Χίος (άρ. 30).

Είκ. 14. Τμήμα μετώπου ήγεμόνα καλυπτήρα από τὸν Φραγκομαχαλά Χίου (άρ. 31).

ἀκροκεράμου παρακολουθεῖ τὴν πορεία ἀνθεμίων καὶ ἐλίκων (περίτμητο).

Ὑστερος 6ος αἰ. π.Χ.

31. Τμήμα μετώπου ήγεμόνα καλυπτήρα, σὲ δύο κομμάτια. Ἀπὸ τὸν Φραγκομαχαλά, ἔτος περισυλλογῆς 1955 (εἰκ. 14).

Ὑψ. 0.09, μῆκ. 0.115.

Χονδρόκοκκος κοκκινωπὸς πηλὸς μὲ ἐγκλείσματα. Δὲν σώζει ἀλείφωμα, ἐπίχρισμα ἢ γάνωμα.

Μέσα σὲ πεντάπλευρο παχὺ πλαίσιο, μὲ πολὺ τονισμένη τὴ διάσταση τοῦ ὕψους, ὑπάρχει ἀνθέμιο μὲ ἑξι παχιά φύλλα ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα φυτρώνουν λεπτότατα φυλλάρια, σὰν μίσχοι. Τὸ κεντρικὸ ἔχει ἐλαφρὰ ὀξεία ἀπόληξη. Τὸ ἀνθέμιο στηριζόταν σὲ ἑλικες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες διατηρεῖται ἐλάχιστα μόνον ἡ ἀριστερή. Τὸ δεῦτερο — συγκολλώμενο — κομμάτι τοῦ μετώπου τῆς κεραμίδας σώζει τὸ ἄλλο ἄκρο τῆς ἴδιας ἑλικας ποὺ στρέφεται γύρω ἀπὸ μεγάλο ὀφθαλμό. Ἀπὸ τὴν πολὺ λίγο σωζόμενη πίσω ὄψη φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ ήγεμόνα καλυπτήρα κορινθιακοῦ τύπου.

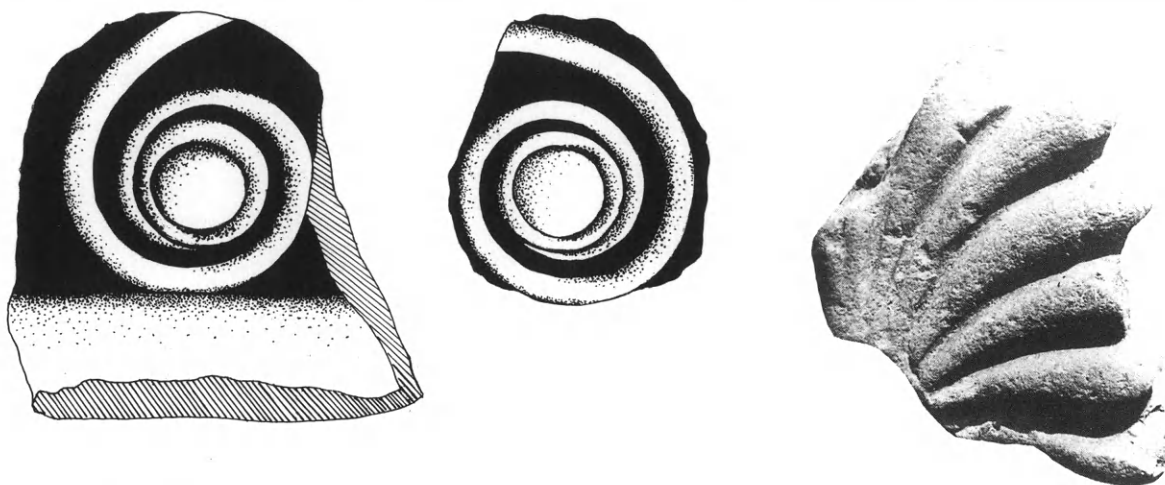
Α' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1021.

32. Τὸ κάτω ἀριστερὸ τμήμα μετώπου ήγεμόνα καλυπτήρα. Ἀπὸ τὴν Ἀττική, ἔτος περισυλλογῆς 1962 (εἰκ. 15α).

Ὑψ. 0.075, μῆκ. 0.07, ὕψ. κανόνος 0.023.

Χονδρόκοκκος κοκκινωπὸς πηλὸς, λευκοκίτρινο ἐπίχρισμα σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια, θαμπὸ μαῦρο γάνωμα γιὰ τὸν κάμπο καὶ τὰ μεταξὺ τῶν γλυφῶν τμήματα.

Είκ. 15α-β. Τμήματα μετώπων ήγεμόνων καλυπτήρων από την Άττική Χίου (άρ. 32-33). γ. Τμήμα άνθεμίου ήγεμόνα καλυπτήρα από τον Φραγκομαχαλά Χίου (άρ. 34).

Έπάνω σέ έξεργο κανόνα (ή έπιφάνειά του κατεστραμμένη) πατά έλικά στραμμένη πρὸς τὰ μέσα, πὸ περιβάλλει ὀφθαλμὸ μέσα σέ κύκλο.
480-460 π.Χ.

Άρ. εύρ. Στεφάνου 1583.

33. Τμήμα μετώπου ήγεμόνα καλυπτήρα. Άπό την Άττική, έτος περισυλλογής 1962 (είκ. 15β).
Μέγ. μήκ. 0.059.

Ποιότητα πηλοῦ, έπιχρίσματος καί γανώματος ὅμοια μέ τοῦ προηγούμενου κομματιοῦ.

Τμήμα ανάγλυφης έλικας πὸ περιβάλλει μεγάλο έξεργο ὀφθαλμό.

480-460 π.Χ.

Άρ. εύρ. Στεφάνου 1584.

34. Τμήμα άνθεμίου από τὸ μέτωπο ήγεμόνα καλυπτήρα. Άπό τὸν Φραγκομαχαλά, έτος περισυλλογής 1955 (είκ. 15γ).

Υψ. 0.085, μήκ. 0.065.

Χονδρόκοκκος κοκκινωπὸς πηλός. Δεν σώζει αλείφωμα, έπίχρισμα ή γάνωμα.

Τὸ μισὸ ένδεκάφυλλο άνθεμίου, τοῦ ὁποίου σώζονται σχεδὸν άκέραια τὰ πέντε φύλλα τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς, ή άρχή τοῦ κεντρικοῦ καί ένὸς φύλλου τῆς

ἀριστερῆς πλευρᾶς. Κάτω από τὸ τελευταῖο δεξιὸ φύλλο διακρίνεται ή ράχη τῆς μιᾶς από τῆς έλικας πὸ στήριζαν τὸ άνθέμιο. Ίδιαίτερα έξεργο ἀνάγλυφο καί φύλλα μέ ὀξεία ἀπόληξη²¹, χωρίς ὅμως κεντρική νεύρωση. Τὸ περίγραμμα τοῦ ήγεμόνα καλυπτήρα ἀκολουθεῖ έπακριβῶς τὴν ἀπόληξη τῶν φύλλων τοῦ άνθεμίου (à jour).

Β' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Άρ. εύρ. Στεφάνου 1020.

35. Τμήμα μετώπου ήγεμόνα καλυπτήρα. Άπό τὸ Ριζάρη, χωρίς έτος περισυλλογής (είκ. 16α).

Υψ. 0.066, μήκ. 0.078, πάχ. 0.016.

Καστανοκόκκινος, ὄχι ιδιαίτερα χονδρόκοκκος πηλός, μέ αρκετὰ άσβεστολιθικά έγκλείσματα, αρκετὰ καλοψημένος καί σκληρός. Λευκοκίτρινο έπίχρισμα σέ ὅλη τὴν έπιφάνεια.

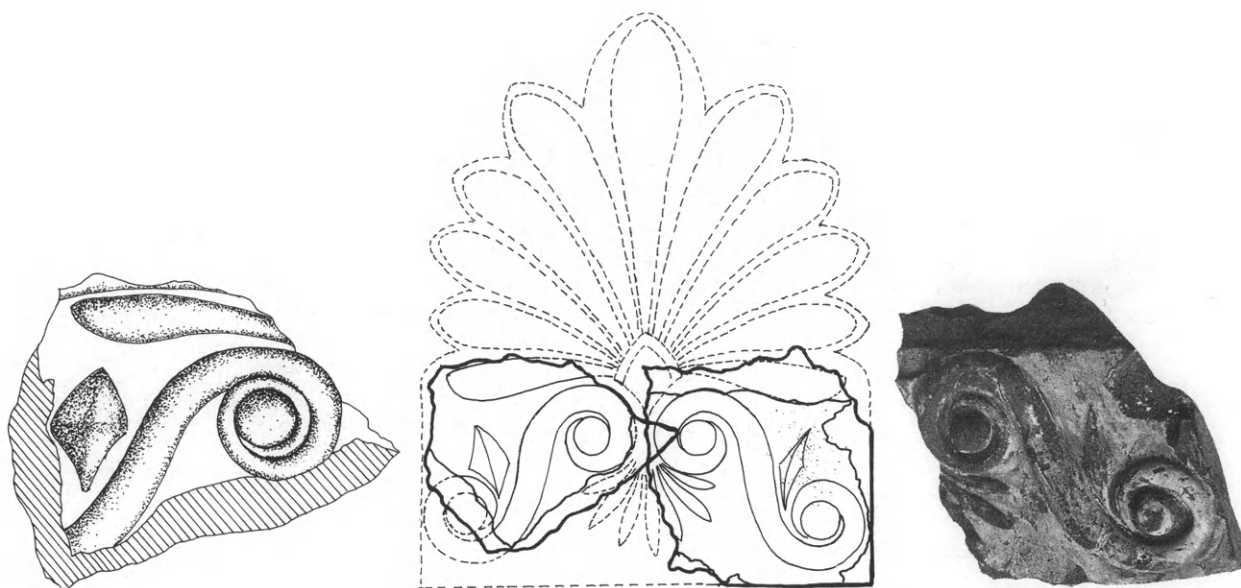
Πρόκειται γιὰ τὸ κάτω μισὸ ήγεμόνα καλυπτήρα πὸ σώζει τὴν ἀριστερὴ σιγμοειδῆ έλικά, ρομβοειδῆς παραπληρωματικὸ φυλλάριο καί τὸ πρῶτο φύλλο τοῦ άνθεμίου πὸ έπέστεφε τῆς έλικας (βλ. ἀποκτάσταση είκ. 16γ).

Μέσα τοῦ 5ου αἰ π.Χ. ή λίγο νωρίτερα.

Άρ. εύρ. Στεφάνου 1984.

21. Τὰ δξύληκτα φύλλα εἶναι πολὺ συνηθισμένα στὰ χιακὰ μαρμάρινα κυμάτια τοῦ α' μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸν Μάναγρο, τὸν Έμποριό, τὸ Πυργί, J. Boardman, Chian and Early Ionic Architecture, *Ant. Journ.* 39, 1959, πίν. 29d-e, 30a-c καί σχέδια στοὺς πίν. 31d, 32a-d. Σέ πηλὸ πρβ. τὰ φύλλα τῶν ήμιανθεμίων τῆς έπαετίδος

σίμης ἀπὸ τὴ Μίλητο, Åkerström 103, 106, πίν. 54.2, ἀπὸ τὸν ὅστερο 6ο αἰ. π.Χ., ἀλλὰ καί τὰ άνθέμια τοῦ άκρωτηρίου Hübner 112, πίν. 66.2-3, άμέσως μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Έπίσης *Corinth* IV 1, 14, είκ. 9 άρ. A104.

Εἰκ. 16α. Τμήμα μετώπου ἡγεμόνα καλυπτῆρα ἀπὸ τὸ Ριζάρη Χίου (ἀρ. 35). β. Τμήμα μετώπου ἡγεμόνα καλυπτῆρα, Χίος. γ. Ἀποκατάσταση ἡγεμόνα καλυπτῆρα ἀπὸ τὸ Ριζάρη Χίου (ἀρ. 35).

36. Τμήμα ἡγεμόνα καλυπτῆρα. Ἀπὸ τὸν Κοφινά, ἔτος περισυλλογῆς 1970 (εἰκ. 17).

Ὑψ. 0.101, μήκ. 0.17.

Μᾶλλον χονδρόκοκκος, κοκκινωπὸς πηλός, μὲ ἀρκετὰ ἐγκλείσματα καὶ κοπανισμένο κεραμίδι. Ἐλάχιστα ἴχνη λευκωποῦ χρώματος θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἀποδοθοῦν στὶς συνθήκες διατήρησης στὸ ἔδαφος καὶ ὄχι σὲ ἐπίχρισμα, γιατί παρατηροῦνται πολὺ ἐντονότερα στὰ σημεῖα ὅπου ὑπάρχουν σπασίματα.

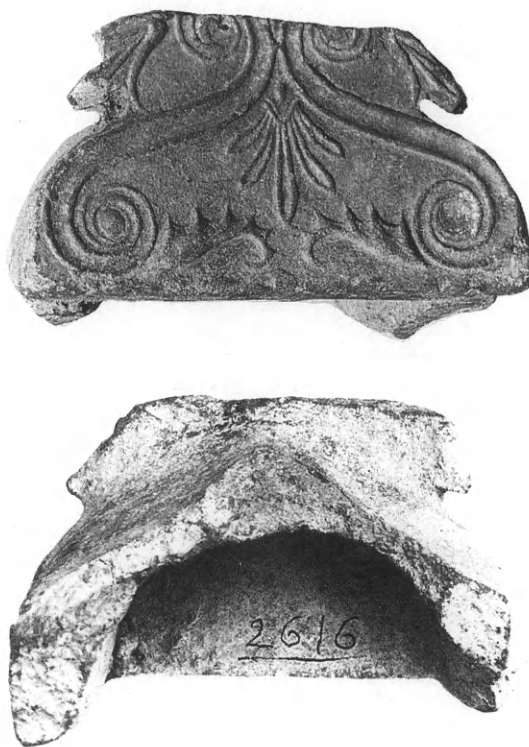
Ὅ,τι σώζεται ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ κεραμιδιοῦ τὸ κατατάσσει στοὺς ἡγεμόνες καλυπτῆρες κορινθιακοῦ τύπου.

Διατηρεῖται τὸ κάτω μισὸ τοῦ μετώπου τοῦ ἡγεμόνα καλυπτῆρα, ὅπου δύο ἀντιθετικὲς σιγμοειδεῖς ἑλικες παρέχουν τὸ σχῆμα ἀρκετὰ πιεσμένης λύρας. Ἀνάμεσά τους κρέμεται ἀνθέμιο, μὲ πέντε φύλλα ποὺ φυτρώνουν ἀπὸ ρομβοειδῆ πυρήνα.

Ἀπὸ τὸ κάτω, πρὸς τὰ μέσα στραμμένο ζευγὸς ἐλίκων, ξεκινοῦν δύο ἀνάγλυφα φύλλα ἄκανθας, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἐπάνω, πρὸς τὰ ἔξω νεῦον ζευγὸς, φυτρώνουν δύο κρινόσχημα ἄνθη λωτοῦ, τὰ δύο ἐξωτερικὰ φύλλα τῶν ὁποίων εἶναι ἀνάγλυφα ἐνῶ τὸ μεσαῖο ἔγκοιλο.

Τέλος 5ου αἰ. π.Χ.

Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 2616.

Εἰκ. 17. Τμήμα ἡγεμόνα καλυπτῆρα ἀπὸ τὸν Κοφινά Χίου (ἀρ. 36).

37. Τμήμα μετώπου ήγεμόνα καλυπτήρα, του ίδιου με τον άρ. 36 τύπου. Άπό την Άγ. Παρασκευή (Κοφινάς), έτος περισυλλογής 1964 (είκ. 18).

Ύψ. 0.12, μήκ. 0.10.

Ύφή και χρώμα πηλοῦ ίδια με τὸ προηγούμενο.

Άπό τὴ διακόσμηση τοῦ μετώπου τοῦ ήγεμόνα καλυπτήρα σώζεται τὸ ἐπάνω ζεύγος τῶν σιγμοειδῶν ἐλίκων, τὸ μεταξὺ τους κρεμάμενο ἀνθέμιο, ὁ ρομβοειδῆς πυρήνας τοῦ μεγάλου ἀνθεμίου ποὺ ἐπέστεφε τὶς ἑλικες καὶ σπαράγματα ἀπὸ τὰ δύο φύλλα ἄκανθας στὸ κάτω μέρος τοῦ μετώπου.

Τέλος 5ου αἰ. π.Χ.

Άρ. εὐρ. Στεφάνου 1840.

38. Τμήμα μετώπου ήγεμόνα καλυπτήρα. Άπό τὴν Άγ. Παρασκευή (Κοφινάς), έτος περισυλλογής 1964 (είκ. 19).

Ύψ. 0.20, μήκ. 0.15.

Μᾶλλον χονδρόκοκκος κοκκινοκάστανος πηλός, με ἄρκετὰ ἐγκλείσματα. Άραιὸ ἀλείφωμα στὴν ἀνάγλυφη ἐπιφάνεια.

Στὴ ράχη ζεύγους ἀντιθετικῶν ἐλίκων ποὺ νεύουν πρὸς τὰ μέσα (εἶναι ὅ,τι ἀπέμεινε ἀπὸ τὶς ἀρχικῆς σιγμοειδεῖς ἀντιθετικῆς ἑλικες, πρβ. άρ. 35, βλ. καὶ παρακάτω σ. 108), στηρίζεται ἐννεάφυλλο ἀνθέμιο με ρομβοειδῆ πυρήνα. Τὰ ἔγκοιλα, ὀξὺληκτα φύλλα τοῦ ἔχουν ἔντονα ἀνάγλυφο περίγραμμα, ἐνῶ νύρωση διατρέχει τὸν κατὰ μήκος ἄξονα κάθε φύλλου. Ένα δεύτερο μικρὸ ἐπτάφυλλο ἀνθέμιο κρέμεται ἀνάμεσα στὶς δύο ἑλικες. Τὰ φύλλα τοῦ, με ἄρκετὰ ἰσχυρὴ κλίση στὰ ἄκρα τους, εἶναι ἐπίσης ἔγκοιλα με ἀνάγλυφο περίγραμμα καὶ ὀξὺληκτα.

Τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Άρ. εὐρ. Στεφάνου 1679.

39. Άκέραιο μέτωπο ήγεμόνα καλυπτήρα καὶ ἐλάχιστο τμήμα ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ (είκ. 20).

Ύψ. 0.235, μέγ. μήκ. 0.181.

Χονδρόκοκκος κοκκινωπὸς πηλός, με ἄρκετὰ ἐγκλείσματα καὶ κοπανισμένο κεραμίδι. Έλάχιστα ἔχνη λευκωποῦ ἐπιχρίσματος, ἰδίως ἀνάμεσα στὶς γλυφές.

Σιγμοειδεῖς ἀντιθετικῆς ἑλικες με μεγάλους ὀφθαλμούς, στὸ σχῆμα πολὺ πιεσμένης λύρας στηρίζουν δεκαπεντάφυλλο ἀνθέμιο, ποὺ φυτρώνει ἀπὸ μυκητό-σχημο πυρήνα με τριπλὸ περίγραμμα. Τὸ ἐπάνω ζεύγος τῶν ἐλίκων συνδέεται με τριπλὸ ὀριζόντιο δεσμό²², ἐνῶ ἀπὸ τὸ κάτω ζεύγος φυτρώνουν δύο λεπτότερες ἑλικες ποὺ κατευθύνονται πρὸς τὸ κέντρο τοῦ ήγεμόνα καλυπτήρα. Λογχοειδῆς ἀπόφυση με διπλὸ περίγραμμα κρέμεται ἀπὸ τὸ ἐπάνω ζεύγος ἐλίκων καὶ καταλαμβάνει τὸν χῶρο ποὺ ἀπομένει ἐλεύθερος. Δύο φυλλάρια συμπληρώνουν πρὸς τὰ ἔξω τὶς ἐπάνω ἑλικες. Λεπτὸς κανόνας ὀρίζει τὴ βάση τοῦ ἀκροκεράμου.

Εἰκ. 18. Τμήμα μετώπου ήγεμόνα καλυπτήρα ἀπὸ τὸν Κορινθίαν Χίου (άρ. 37).

Τὸ περίγραμμα ἀκολουθεῖ τὴν πορεία τῶν ἐλίκων, φυλλαρίων καὶ ἀνθεμίου (à jour) καὶ ἡ ἐκτέλεση εἶναι ἐπιμελημένη, ἂν καὶ σὲ ὀρισμένα σημεῖα διακρίνονται οἱ ἐπαφές τῶν βῶλων καθαρότερου πηλοῦ ποὺ πιέστηκαν μέσα στὴ μήτρα. Ό,τι σώζεται ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ ήγεμόνα καλυπτήρα δείχνει ὅτι ἀνήκει στὸν κορινθιακὸ τύπο.

Πρώμη ἑλληνιστικὴ περίοδος.

Ά. Στεφάνου, *Περιγητικὴ Χίου* άρ. 56/1, 1976, 29-31. Έφημ. *Χιακὸς Λαός*, φύλλο 6776 τῆς 13.5.1977.

40. Τμήμα μετώπου ήγεμόνα καλυπτήρα ποὺ σώζει καὶ μέρος τοῦ σώματος τοῦ κεραμιδιοῦ (είκ. 21).

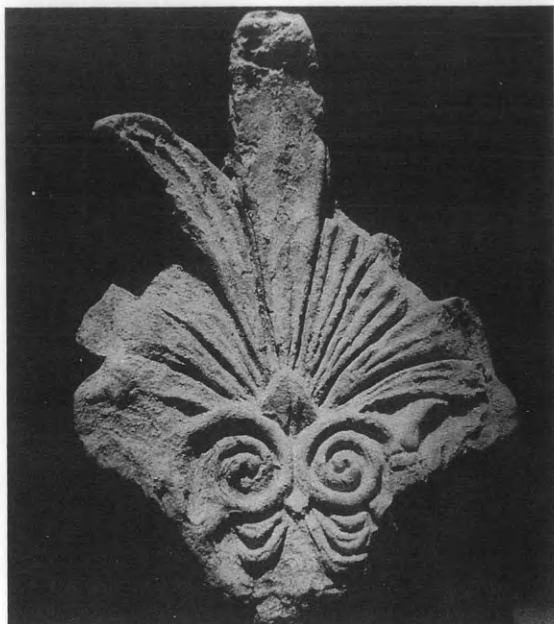
Ύψ. 0.115, μήκ. 0.23.

Καλὰ κοσκινισμένος καστανοκόκκινος πηλός, με ἄρκετὰ ἐγκλείσματα καὶ παχὺ ἀλείφωμα στὸ μέτωπο. Έλάχιστα ἔχνη λευκωποῦ χρώματος, ποὺ ὑπάρχει ὅμως καὶ στὰ σημεῖα ἀποκρούσεως (πρβ. άρ. 36).

Σώζεται μόνο τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ μετώπου ποὺ πρέπει νὰ ἀνῆκε στὸν ἴδιο τύπο διακόσμησης με τὸν άρ. 39, ἔχει γίνει ὅμως με ἄλλη, μεγαλύτερη κάπως μήτρα, ποὺ παρουσιάζει ἐλάχιστες διαφοροποιήσεις

22. Βλ. σχετικὰ με τὸν δεσμό Ά. Βλαχοπούλου-Οἰκονόμου 216 καὶ σημειώσεις.

Εἰκ. 19. Τμήμα μετώπου ἡγεμόνα καλυπτήρα ἀπὸ τὸν Κορινῶ Χίου (ἀρ. 38). Εἰκ. 20. Ἀκέραιος ἡγεμόνας καλυπτήρας, Χίος (ἀρ. 39).

ἀπὸ τὴν προηγούμενη. Εἰδικότερα οἱ πιεσμένες σιγμοειδεῖς ἔλικες παρουσιάζουν ἐλαφρὴ αὐλάκωση, ἰδιαίτερα στὸ ὀριζόντιο τμήμα τῆς διαδρομῆς τους, τὸ λογχοειδὲς κόσμημα ποὺ κρέμεται ἀνάμεσά τους ἔχει ἀπλὸ ἀντὶ γιὰ διπλὸ περίγραμμα, τὸ φυλλάριο ποὺ φυτρώνει κάτω ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ ἔλικα εἶναι ρομβοειδὲς καὶ ὄχι ἀτρακτοειδές. Τέλος δὲν εἶναι φανερὸ ἂν ὁ ἡγεμόνας καλυπτήρας συνεχιζόταν πρὸς τὰ κάτω καὶ τελείωνε σὲ κανόνα ἢ σταματοῦσε στὸ σημεῖο ποὺ σώζεται σήμερα. Ὅ,τι σώζεται ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ καλυπτήρα δείχνει ὅτι ἀνῆκε στὸν κορινθιακὸ τύπο.

Πρώτη ἑλληνιστικὴ περίοδος.

41. Τμήμα ἀνθεμίου ἀπὸ μέτωπο ἡγεμόνα καλυπτήρα. Ἀπὸ τὸν Ἀγ. Νικόλαο Βουνοῦ (Φραγκομαχαλάς), ἔτος περισυλλογῆς 1955 (εἰκ. 22).

Ύψ. 0.072, μῆκ. (στὴ βάση) 0.068.

Ροδόχρωμος πηλὸς μὲ ἀρκετὰ ἐγκλείσματα. Θαμπὸ ἀπολεπισμένο μαῦρο γάνωμα σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια. Καλὸ ψήσιμο.

Σώζεται τὸ ἄκρο τοῦ κεντρικοῦ καὶ τῶν δύο πρώτων πλευρικῶν φύλλων φλογόσχημου ἀνθεμίου. Τὸ κεντρικὸ φύλλο εἶναι λογχοειδὲς καί, ὅπως τὰ δύο πλευρικά, ἔχει τριγωνικὴ τομή. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ δρεπανόσχημη μορφή τῶν δύο πλάγιων φύλ-

Εἰκ. 21. Τμήμα μετώπου ἡγεμόνα καλυπτήρα, Χίος (ἀρ. 40). Εἰκ. 22. Τμήμα ἀνθεμίου ἡγεμόνα καλυπτήρα ἀπὸ τὸν Φραγκομαχαλὰ Χίου (ἀρ. 41).

Εἰκ. 23. Τμήμα ἀνθεμίου ἡγεμόνα καλυπτῆρα ἀπὸ τὸ Ριζάρη Χίου (ἀρ. 42).

Εἰκ. 24. Τμήμα ἡγεμόνα καλυπτῆρα ἀπὸ τὴ Μητρόπολη Χίου (ἀρ. 43).

Εἰκ. 25. Τμήμα μετώπου ἡγεμόνα καλυπτῆρα, Χίος (ἀρ. 44).

λων καθὼς καὶ τὸ ὅτι εἶναι ἰσοῦσὴ πρὸς τὸ κεντρικό.

Ἑλληνιστικοὶ χρόνοι.

Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1023.

42. Τμήμα ἀνθεμίου ἀπὸ τὸ μέτωπο ἡγεμόνα καλυπτῆρα. Ἀπὸ τὸ Ριζάρη (εἰκ. 23).

Ὑψ. 0.08, μήκ. 0.042.

Κοκκινωπὸς πηλὸς μὲ ἀρκετὰ ἐγκλείσματα. Χωρὶς ἀλείφωμα, ἐπίχρισμα ἢ γάνωμα. Καλὸ ψήσιμο.

Σῶζεται ἡ ράχη ζεύγους ἐλίκων ποὺ στηρίζουν τουλάχιστον ἐννεάφυλλο (πιθανότατα ἐνδεκάφυλλο) ἀνθέμιο. Μεταξὺ τῶν ἐλίκων ἡμικυλινδρική ἐπιφάνεια καταλήγει σὲ λογχοειδὴ ἀπόληξη ποὺ χρησιμεύει ὡς πυρήνας τοῦ ἀνθεμίου.

Α' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1651.

43. Τὸ κάτω μέρος τοῦ μετώπου καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ σῶμα ἡγεμόνα καλυπτῆρα κορινθιακοῦ τύπου. Ἀπὸ τὴ Μητρόπολη Χίου, ἔτος περισυλλογῆς 1964 (εἰκ. 24). Πρώιμη ἑλληνιστικὴ περίοδος.

Åkerström 34-36, πίν. 12.4.

Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1681.

44. Τμήμα μετώπου ἡγεμόνα καλυπτῆρα. Δὲν περιλαμβάνεται στὸ εὐρετήριο Στεφάνου, φυλάσσεται ὁμως μαζί μὲ τὰ ὑπόλοιπα ἐκ περισυλλογῆς εὐρήματά του (εἰκ. 25).

Ὑψ. 0.132, μέγ. μήκ. 0.15.

Καλοκοσκινισμένος κοκκινοκάστανος πηλός, μὲ λίγα ἀσβεστολιθικά ἐγκλείσματα. Θαμπὸ μαῦρο γάνωμα σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια. Καλὸ ψήσιμο. Πολύπλοκος συνδυασμὸς ἀνόργανων βλαστῶν καὶ ἐλίκων κατέχει τὸ κάτω τμήμα ἡγεμόνα καλυπτῆρα, τὸ πάνω μέρος τοῦ ὁποίου ἐπέστεφε ἀνθέμιο. Ἀπὸ κέντρο μὲ σχῆμα ἀνάστροφης σταγόνας ξεκινοῦν πρὸς τὰ κάτω καὶ ἔξω δύο ἀνόργανοι βλαστοί, ποὺ καταλήγουν κοντὰ στὰ ἄκρα τοῦ μετώπου σὲ ὀξὺ φυλλάριο. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ συνεχίζει πρὸς τὰ ἐπάνω βλαστόσπειρα ποὺ διχάζεται σὲ δύο ἑλικες. Δύο μικρὲς καὶ λεπτὲς ἀντιθετικὲς ἑλικες φυτρώνουν ἀπὸ τὸ ἴδιο σταγονόμορφο κέντρο, ὅπως καὶ ὁ ρομβοειδὴς πυρήνας τοῦ ἀνθεμίου, τὸν ὁποῖο πλαισιώνουν. Ὁ τελευταῖος εἶναι ὑπερβολικὰ μεγάλος σὲ σχέση μὲ τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα τῆς διακόσμησης καὶ περιγράφεται ἀπὸ ἀνάγλυφο ἔξαρχμα. Δύο ὑπερμεγέθεις ἀνάγλυφοι καὶ ὅμοια περιγραμμένοι ὀφθαλμοὶ πλαισιώνουν τὸν πυρήνα στὸ ὕψος τοῦ μικροῦ του ἄξονα. Ἀπὸ τὸ ἀνθέμιο σῶζεται μόνο ἡ ἀρχὴ ἐπὶ λεπτόμισχων φύλλων, τὰ δύο χαμηλότερα τῶν ὁποίων πρέπει νὰ σχηματίζαν μεγάλη καμπύλη πάνω ἀπὸ τοὺς ὀφθαλμούς.

Ὑστεροὶ ἑλληνιστικοὶ χρόνοι / πρώιμη ρωμαϊκὴ περίοδος.

45. Τμήμα του μετώπου ήγεμόνα καλυπτήρα. Ἀπὸ τὴν Παναγία Βοήθεια, χωρὶς ἔτος περισυλλογῆς.
ῴψ. 0.094, μήκ. 0.086.
Πηλός, ψήσιμο, γάνωμα ὁμοία μὲ τοῦ προηγούμενου.
Πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο μὲ τὸν ἀρ. 44 τύπο ήγεμόνα καλυπτήρα, στὸν ὁποῖο ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἡ ἴδια

μήτρα. Πιθανότατα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια στέγη. Διατηρεῖται μόνο τὸ κάτω δεξιὸ μισὸ τοῦ μετώπου τοῦ ἀκροκεράμου μὲ ἓναν ὀφθαλμό, μία βλαστόσπειρα καὶ μία μικρὴ ἔλκα.

ῴστεροι ἐλληνιστικοὶ χρόνοι/πρώιμη ρωμαϊκὴ περίοδος.
Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 4175.

Μιὰ σειρὰ θραυσμάτων ἀνθεματῶν ήγεμόνων καλυπτήρων ἀναφέρονται στὸ εὐρετήριο Στεφάνου, δὲν κατόρθωσα ὅμως νὰ τὰ ἐντοπίσω. Ἡ σύντομη περιγραφή τοῦ εὐρετηρίου δὲν ἐπιτρέπει τὸν καθορισμὸ τῶν τύπων, θὰ περιοριστῶ λοιπὸν στὴν παράθεση τῶν ἀριθμῶν τοῦ εὐρετηρίου, στὸν τόπο καὶ τὸν χρόνο περισυλλογῆς:

46. Ἀπὸ τὸν ῴγ. Νικόλαο Βουνοῦ (Φραγκομαχαλάς), ἔτος περισυλλογῆς 1955.
Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1022.
47. Ἀπὸ τὸ Ριζάρη, ἔτος περισυλλογῆς 1964.
Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1652.
48. Ἀπὸ τὸ Σκυλίτσειο, ἔτος περισυλλογῆς 1964.

Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1671.

49. Ἀπὸ τὸν Κοφινά, ἔτος περισυλλογῆς 1975.
Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 2614.
50. Ἀπὸ τὸ Ριζάρη, ἔτος περισυλλογῆς 1956.
Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1293.

δ. Ἀνάγλυφα πλακίδια

51. Ἀπὸ τὸν Φραγκομαχαλά, ἔτος περισυλλογῆς 1956. Στὴν ἔκθεση τοῦ Μουσείου Χίου (εἰκ. 26).
ῴψ. 0.06, μήκ. 0.097, πᾶχ. 0.01 ὁ τόρος, 0.025 τὸ παχύτερο σημεῖο τῶν ὠδῶν.
Χρῶμα πηλοῦ: 2.5 YR 6/4. Πηλὸς λεπτόκοκκος, ἀρκετὰ καθαρὸς, μὲ ἐλάχιστα ἐγκλείσματα, πολὺ καλοσημῆνος καὶ σκληρὸς.
ῴρθογώνιο πλακίδιο σχεδὸν ἀκέραιο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κομμάτι ποὺ ἔσπασε στὸ κάτω δεξι ἄκρο του. Δύο ὠὰ καὶ λόγχη ἐπάνω ἀπὸ ἀνάγλυφο τόρο. ῴξαιρετικά ἔξεργο ἀνάγλυφο.
3ος αἰ. π.Χ.
Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1011.
52. Ἀπὸ τὸν Φραγκομαχαλά, ἔτος περισυλλογῆς 1953 (εἰκ. 27).
ῴψ. 0.06, μήκ. 0.05, μέγ. πᾶχ. 0.026.
Χρῶμα πηλοῦ: 2.5 YR 6/4. ῴ ποιότητα τοῦ πηλοῦ ὅπως καὶ τοῦ ἀρ. 51.
Τμήμα ἐνὸς ὠοῦ καὶ ἀστράγαλος στὸ κάτω μέρος τοῦ κομματιοῦ. Βαθιὲς λοξὲς ἐγχαράξεις στὸ πίσω μέρος, γιὰ τὴ στερέωση τοῦ πλακιδίου σὲ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, μὲ ἴχνη ἀσβέστη ἀνάμεσά τους. ῴξαιρετικά ἔξεργο ἀνάγλυφο.
3ος αἰ. π.Χ.
Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1009.
53. Ἀπὸ τὸ βυρσοδεψεῖο Ζαφειράκη (Ταμπάκινα), χω-

ρὶς ἔτος περισυλλογῆς (εἰκ. 28).

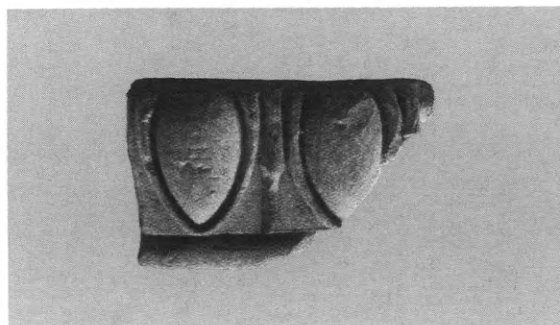
ῴψ. 0.07, μήκ. 0.067, πᾶχ. 0.025.

Καστανὸς χονδρόκοκκος πηλός, μὲ ἄφθονα ἀσβεστολιθικά ἐγκλείσματα, μίκα καὶ κοπανισμένο κεραμίδι. Παχὺς γκρίζος πυρήνας. Καστανόμαυρο θαμπὸ γάνωμα, σωζόμενο κυρίως μεταξὺ τῶν γλυφῶν.

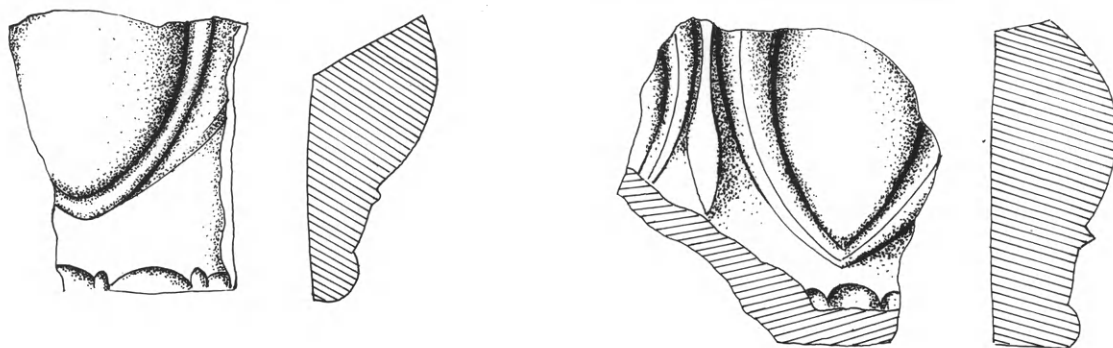
Τμήμα δύο ὠδῶν καὶ τῆς μεταξὺ τους λόγχης. Στὸ κάτω μέρος τοῦ κομματιοῦ ἐλάχιστα σωζόμενος ἀστράγαλος. ῴξαιρετικά ἔξεργο ἀνάγλυφο.

ῴλληνιστικοὶ χρόνοι.

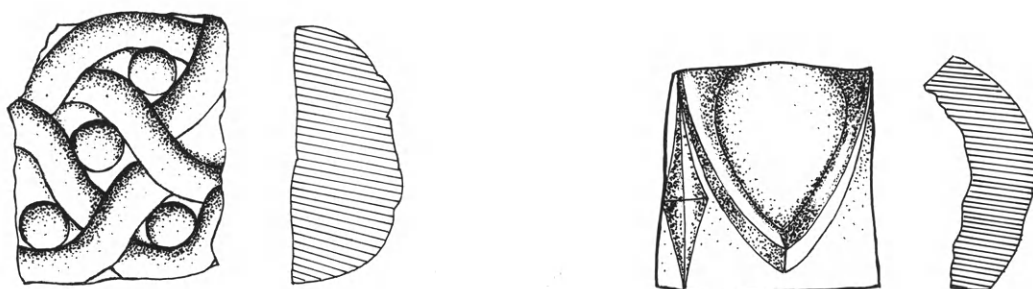
Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1986.

Εἰκ. 26. Ἀνάγλυφο πλακίδιο ἀπὸ τὸν Φραγκομαχαλά Χίου (ἀρ. 51).

Εικ. 27. 'Ανάγλυφο πλακίδιο από τόν Φραγκομαχαλά Χίου (άρ. 52). Εικ. 28. 'Ανάγλυφο πλακίδιο από τὰ Ταμπάκικα Χίου (άρ. 53).

Εικ. 29. 'Ανάγλυφο πλακίδιο από τόν Φραγκομαχαλά Χίου (άρ. 54). Εικ. 30. 'Ανάγλυφο πλακίδιο, Χίος (άρ. 55).

54. 'Από τόν 'Αγ. Νικόλαο Βουνοῦ (Φραγκομαχαλάς), ἔτος περισυλλογῆς 1953 (εἰκ. 29).
 'Υψ. 0.055, μήκ. 0.045, μέγ. πλά. 0.025.
 Χρῶμα καί ποιότητα πηλοῦ ὅπως τοῦ ἀρ. 51.
 Σύνθετος πλοχμός, μέ ἡμικυκλικῆς τομῆς ταινίες ποῦ περιβάλλουν ἡμισφαιρικοὺς ὀφθαλμούς. Δύο ὀριζόντιες ἐγχαράξεις στήν πίσω ἐπίπεδη ὄψη, προφανῶς γιά στερέωση σέ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια. 'Εξαιρετικά ἔξοργο ἀνάγλυφο.
 3ος αἰ. π.Χ.
 'Αρ. εὐρ. Στεφάνου 1012.
55. 'Αγνωστῆς προέλευσης (εἰκ. 30).
 'Υψ. 0.046, μήκ. 0.048 (κάτω πλευρά), 0.041 (ἐπάνω πλευρά), πλά. 0.015.
 Χρῶμα καί ποιότητα πηλοῦ ὅπως τοῦ ἀρ. 51.
 'Ακέραιο πλακίδιο σχήματος τραπεζίου, ἡμικυκλικῆς τομῆς, προφανῶς γιά νά προσαρμόζεται πάνω σέ τόρο. Διακοσμεῖται ἀπό ἓνα ὠδ καί τή λόγχη ποῦ τὸ συνοδεύει. 'Ιχνη παχέος λευκοῦ ἐπιχρίσματος στὰ βαθύτατα σημεῖα τῶν γλυφῶν. 'Εξαιρετικά ἔξοργο ἀνάγλυφο.
 3ος αἰ. π.Χ.
56. 'Από τόν 'Αγ. Γεώργιο τόν 'Ορφανό, χωρὶς ἔτος περισυλλογῆς. (Δὲν ἔχω ἐντοπίσει τὸ πλακίδιο, ἢ περιγραφή κατὰ τὸ εὐρετήριο.)
 'Υψ. 0.045, μήκ. 0.08.
 Καστανόχρωμος πηλός, ἔντονα ἴχνη γύψου (;) καί ἀνάμεσα στὶς γλυφές.
 Κάτω ἀπὸ ἀνάγλυφο κανόνα ὠδ καί λόγχη.
 'Αρ. εὐρ. Στεφάνου 3628.
57. 'Απὸ τὴν ἴδια περιοχή, χωρὶς ἔτος περισυλλογῆς. (Δὲν ἔχω ἐντοπίσει τὸ πλακίδιο, ἢ περιγραφή κατὰ τὸ εὐρετήριο.)
 'Υψ. 0.046, μήκ. 0.053.
 Κοκκινωπὸς πηλὸς καί ἔντονα ἴχνη γύψου (ὅπως στὸ προηγούμενο).
 Διακόσμηση ὅπως τοῦ ἀρ. 56.
 'Αρ. εὐρ. Στεφάνου 3629.
58. 'Απὸ τὴν ἴδια περιοχή, χωρὶς ἔτος περισυλλογῆς. (Δὲν ἔχω ἐντοπίσει τὸ πλακίδιο, ἢ περιγραφή κατὰ τὸ εὐρετήριο.)
 'Υψ. 0.03, μήκ. 0.058.
 Πηλὸς καί διακόσμηση ὅπως τοῦ ἀρ. 57.
 'Αρ. εὐρ. Στεφάνου 3630.

Εἰκ. 31. Τμήμα γωνιαίου ἀκρωτηρίου ἀπὸ τὸν Φραγκομαχαλά Χίου (ἀρ. 59).

ε. Γωνιαῖο ἀκρωτήριο

59. Τὸ κεντρικὸ τμήμα γωνιαίου ἀκρωτηρίου, ἀπὸ τὸν Φραγκομαχαλά, ἔτος περισυλλογῆς 1953 (εἰκ. 31). Καλοκοσκινισμένος πηλὸς χωρὶς πολλὰ ἐγκλείσματα, ἐξαιρετικὰ καλοψημένος καὶ σκληρός. Λευκοκίτρινο ἐπίχρσιμα σὲ ὅλη τὴν κύρια ὄψη. Ἴχνη κόκκινου/βυσσινί χρώματος στὸν πυρήνα τοῦ κρεμάμενου ἀνθεμίου, καστανόμαυρο στοὺς προεξέχοντες ὀφθαλμοὺς τῶν ἐλίκων.

Ύψ. 0.25, μέγ. μῆκ. 0.16, πάχ. 0.03-0.04.

Στὴν καλύτερα διατηρημένη πλευρὰ τοῦ γωνιαίου ἀκρωτηρίου σώζεται μέρος βλαστοῦ ἄκανθας, μὲ πέντε παράλληλες νευρώσεις, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεκινοῦν δύο ἑλικες. Ἡ μία, ἐλισσόμενη πρὸς τὴν ἀκμὴ τοῦ γωνιαίου ἀκρωτηρίου, σώζεται σχεδὸν ὁλόκληρη καὶ περιέβαλλε ὑπερμεγέθη ὀφθαλμό, ἀπὸ τὴ δεύτερη διατηρεῖται μόνον ἡ ἀρχή. Ἀπὸ τὴ ράχη τῆς σωζόμενης ἑλικας κρέμεται λογχοειδὲς φύλλο. Ἀκριβῶς ἐπάνω στὴν ἀκμὴ καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τοῦ ἀκρωτηρίου ἀπλώνεται κρεμάμενο ἐννεάφυλλο ἀνθέμιο, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ ρομβοειδῆ πυρήνα. Τὰ δύο πρῶτα, μικρότερα φύλλα τοῦ ἀπέχουν ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα. Τὸ κεντρικὸ φύλλο εἶναι πολὺ ψηλὸ

καὶ λογχοειδές. Ἡ ὅλη μορφή του πλησιάζει ἀρκετὰ ἐκεῖνα ποὺ θυμίζουν φτερό ἢ κλαδί. Μεταξὺ τῆς σωζόμενης ἑλικας καὶ τοῦ ἀνθεμίου ὑπάρχει δίφυλλος κάλυκας ἀπὸ ὅπου φυτρᾶνει ρομβοειδὲς φύλλο. Ὁ τρόπος ὅμως μὲ τὸν ὁποῖο συνδέεται πρὸς τὴν ὑπόλοιπη διακόσμηση εἶναι ἀρκετὰ ἀσαφής.

Τὸ ἀκρωτήριο ἦταν ἴσως κατασκευασμένο σὲ δύο συναρμοζόμενα τμήματα ἢ εἶχε ἐπισκευασθεῖ ἤδη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, γιὰ τὸ φαρδύτερο σημεῖο του εἶναι ἐπίπεδο, «τελειωμένο», ἐνῶ τέσσερις τρύπες διαμ. 0.003 καὶ ἄνισου βάθους ἀνοίγονται ἀνὰ δύο στὴ σχηματιζόμενη ἐγκάρσια τομὴ κάθε πλευρᾶς. Χρησίμευαν πιθανότατα ὡς ὑποδοχὲς μεταλλικῶν γόμφων γιὰ τὴ στερέωση τῆς πρὸς τὰ ἐπάνω συνέχειας τῶν ἐλίκων καὶ τοῦ ἀνθεμίου ποὺ εἶχαν κατασκευαστεῖ σὲ δεύτερο, ἰδιαίτερο κομμάτι. Μιὰ τρίτη δυνατότητα εἶναι νὰ πρόκειται γιὰ μεταγενέστερη ἐπεξεργασία τμήματος τοῦ ἀκροκεράμου, ὥστε νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀνεστραμμένο σὲ δεύτερη χρήση.

Α' μισὸ 2ου αἰ. π.Χ.

Ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1001.

ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΑ - ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

α. Άρχιτεκτονικές έπενδύσεις

Οί άριθμοί 1-4 του Καταλόγου άντιστοιχοϋν σε κομμάτια από πήλινες άρχιτεκτονικές έπενδύσεις, σίμες πιθανότατα, με άνάγλυφη εικονιστική ή φυτική διακόσμηση, είδος ιδιαίτερα άγαπητό στην Άνατολική Έλλάδα. Ή πολϋ κακή διατήρησή τους και τὸ μικρὸ μέγεθος τῶν σωζόμενων κομματιῶν κάνει άδύνατη κάθε προσπάθεια άποκατάστασης τῆς άρχικῆς τους μορφῆς και τοϋ τρόπου στερέωσης στη στέγη τὴν όποία στόλιζαν. Δέν έχουμε όμως λόγους νά υποθέσουμε ότι διέφεραν από άλλα σύγχρονά τους άνατολικά έλληνικά παραδείγματα, καλύτερα διατηρημένα και διεξοδικά μελετημένα, πρὸς τὰ όποία συγκρίνονται και με βάση τὰ όποία χρονολογούνται.

Τὸ όστρακο άρ. κατ. 1 (εϊκ. 1) εϊναι έντελῶς επίπεδο και ή κάτω πλευρά του — όπου ό κανόνας — εϊναι «τελειωμένη». Ή περισσότερο άνορθωμένη παρὰ όρμητική πρὸς τὰ εμπρὸς στάση τοϋ σκύλου, τὸν πλησιάζει πιὸ πολϋ σ' αϋτὸν τῆς ζωφόρου με τοὺς άρματηλάτες από τὸ Ak Alan, παρὰ σ' εκείνους τῶν άντίστοιχων ζωφόρων τῆς Λάρισας²³. Πρβ. τὸ διπλὸ περίγραμμα κάτω από τὰ πίσω πόδια τοϋ ζώου.

Τὸ ελάχιστα σωζόμενο ίχνος πάνω από τὸν σκύλο (περισσότερο πρόκειται για κοίλανση τῆς επιφάνειας τοϋ όστράκου μετὰ τὴν απομάκρυνση τῆς επίθετης άνάγλυφης παράστασης), ποϋ θά μπορούσε νά αποδοθεϊ σε κοιλιὰ καλπάζοντος αλόγου και σε άμεση συνέχεια τὸ άνασηκωμένο εμπρὸς πόδι όμοιου ζώου, οδηγοϋν στὸ συμπέρασμα ότι έχουμε εδῶ τὸ κοινότατο στὶς μικρασιατικές πήλινες ζωφόρους θέμα τοϋ σκύλου ποϋ κυνηγᾷ λαγὸ ή δορκάδα κάτω από άρμα²⁴, ή τὸ γνωστὸ από τὴ Θάσο²⁵ και άλλου²⁶ θέμα τοϋ σκύλου ποϋ συνοδεϋει ίππεϊς σε καλπασμό. Ή βασική διαφορά με τὰ πιὸ πάνω παραδείγματα έγκειται στὸ ότι τὰ αλλογα τῶν άρμάτων ή τῶν ίππέων τοϋ χιακοϋ όστράκου πρέπει νά επικαλύπτονταν, διαφορετικά θά πρέπει νά άγνοήσουμε τὸ ίχνος στὴν επάνω άκρη τοϋ κομματιοϋ μας και νά υποθέσουμε ότι ό σκύλος έτρεχε εμπρὸς και όχι κάτω από τὰ αλλογα, πράγμα ποϋ δέν μαρτυρεϊται από τὸν τύπο τοϋ θέματος στὴν Άνατολική Έλλάδα. Επικάλυψη τῶν αλόγων, γνωστή από έτρουσκικές σίμες²⁷, δέν συνηθίζεται στὶς πήλινες άρχιτεκτονικές έπενδύσεις τῶν άνατολικῶν έλληνικῶν κέντρων.

Ή άμεση σχέση τοϋ σκύλου πρὸς εκείνους τῶν μικρασιατικῶν πήλινων άρχιτεκτονικῶν αναγλύφων οδηγεί σε χρονολόγηση τοϋ κομματιοϋ μας μέσα στὸ β' μισὸ τοϋ 6ου αϊ. π.Χ., ίσως περιτὸ 530-520.

23. Åkerström 125, 131, 133, πίν. 66.4. Εϋχαριστῶ τὴ φίλη και συνάδελφο δρ. Άννα Λαιμοϋ για τὴν παραχώρηση τῆς άδειας δημοσίευσης και για τὴ φωτογραφία τοϋ κομματιοϋ.

24. Γενικά για τὸ θέμα βλ. Å. Åkerström, *Architektonische Terrakottaplatten in Stockholm* (1951) 33-61. Ήπίσης Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιᾶ, 'Επίδραση τῆς ΠΚ και Κ άγγειογραφίας στὴν άνάγλυφη κεραμεική, *Πρακτικά Γ' Διεθν. Συνεδρ. Πελοπον. Σπουδῶν 1985* (1987)

II 175-181.

25. Ch. Picard, *Mon Piot* 38, 1941, 55 κέ. και G. Richter, *The Archaic Greek Art* (1949) 95, εϊκ. 161.

26. S. Mollard-Besques, *Catalogue raisonné des figurines et reliefs, Musée du Louvre* (1954) 26, άρ. B 156, πίν. XX. Τὸ χρονολογεϊ στὸ β' μισὸ τοϋ 6ου αϊ. π.Χ.

27. Π.χ. Α. Andrén, Osservazioni sulle terracotte architettoniche Etrusco-italiche, *OpRom VIII: I*, 1979, πίν. VI 15-16, XVII 39, XVIII.

Ὁ ἀρ. κατ. 2 (εἰκ. 2) παρὰ τὸ ὅτι σώζει ἐλάχιστο τμήμα τῆς διακόσμησης, εἶναι ιδιαίτερα ἐντυπωσιακὸς ἐξαιτίας τῆς ποιότητος τῆς κατασκευῆς του. Πιθανότατα συμπληρώνεται ὅπως τὰ ἀνθήματα μὲ τὶς τοξοειδεῖς ἑλικες τοῦ ὀστράκου ἀπὸ ἀνάγλυφο πίθου μὲ παράσταση Τρίτωνα, ποὺ βρῆκε ὁ Ἀ. Στεφάνου στὴν περιοχὴ τοῦ ἐργοστασίου Καραμαούνα (Ταμπάκινα) τὸ 1956 καὶ παρέδωσε στὸ Μουσεῖο (ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1431)²⁸. Τὰ ἀνθήματα τοῦ πίθου εἶναι ἐπτάφυλλα, περισσότερο πιεσμένα καὶ χρονολογοῦνται μὲ βάση τὴ συνοδεύουσα εἰκονιστικὴ παράσταση στὰ μέσα τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.²⁹ Πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἴδιου τετάρτου θὰ πρέπει ἴσως νὰ χρονολογηθεῖ τὸ κομμάτι τῆς σίμης ἀρ. 2, ἀφοῦ οἱ τοξοειδεῖς ἑλικες μὲ τὰ ἐννεάφυλλα ἀνθήματα μοιάζουν σ' αὐτὸ λίγο νεότερες ἐκείνων τοῦ πίθου.

Ὁ ρόδακας τοῦ ἀρ. κατ. 3 (εἰκ. 3) εἶναι συγγενέστατος πρὸς ἐκεῖνον μεγάλου ὀστράκου ἀπὸ τὸν λαιμὸ ἀνάγλυφου πίθου ἀπὸ τὸν Κοφινά, ποὺ χρονολογεῖται στὴ στροφή πρὸς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.³⁰, ἐποχὴ στὴν ὁποία θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσουμε καὶ τὸ κομμάτι τῆς σίμης. Εἶναι ἐπίσης πολὺ συγγενὴς πρὸς τὸν ρόδακα ἐπάνω ἀπὸ τὴ ράχη λεονταριοῦ καὶ πάνθηρα, ἐραλδικὰ τοποθετημένων, σὲ πήλινες ἀρχιτεκτονικὲς πλάκες ἀπὸ τὴ Φώκαια, στὸ Μουσεῖο τῆς Βασιλείας (ἀδημοσίευτο). Ἡ χρῆση ροδάκων σὲ ἀραιὴ διάταξη γιὰ τὴ διακόσμηση πήλινων ἀνάγλυφων ἀρχιτεκτονικῶν ἐπενδύσεων εἶναι ἀρκετὰ συχνὴ στὴ Δυτικὴ³¹, τὴν κυρίως³² καὶ τὴν Ἀνατολική³³ Ἑλλάδα κατὰ τὸν 6ο αἰ. π.Χ.

Ὁ ἀρ. 4 (εἰκ. 4) διακρίνεται ἀπὸ τὰ προηγούμενα κομμάτια ὄχι μόνον ἐξαιτίας τῆς πολὺ πρόχειρης καὶ κακότεχνης διακόσμησής του ἀλλὰ καὶ ἐξαιτίας τοῦ πηλοῦ του, ποὺ τὸν κατατάσσει στὴν ὕστερη ὁμάδα τῶν χιακῶν πήλινων ἀρχιτεκτονικῶν ἀναγλύφων (βλ. σ. 73). Ἡ ἐκφυλισμένη ἀπόδοση τῶν ὠν καὶ λόγχης καὶ τοῦ μαιάνδρου ἐμποδίζει τὴν ἀκριβὴ χρονολόγηση τῆς χιακῆς σίμης, ἀφοῦ δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀνέυρεση ἀκριβῶν παραλλήλων. Μία γενικὴ τοποθέτηση στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα εἶναι ἡ μόνη δυνατὴ ὑπὸ τὶς παρούσες συνθήκες.

β. Ἡγεμόνες κεραμίδες

Ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ ἓναν ἀρκετὰ μεγάλο ἀριθμὸ κομματιῶν, ἀλλὰ μόνον οἱ ἀρ. 7 καὶ 8 σώζονται σὲ σημεῖο ποὺ νὰ ἐπιτρέπουν γνώση τοῦ ἀρχικοῦ τους σχήματος. Ἡ πλειονότητα κοσμεῖται ἀπὸ ποικιλίες ἀνάγλυφου ἀγκυλωτοῦ μαιάνδρου, ὅπως αὐτὲς συναντῶνται κατὰ τὸν ὕστερο 4ο π.Χ. αἰ. καὶ μέσα στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους, ὑπάρχουν ὅμως καὶ δύο ἐνδιαφέροντα παραδείγματα, ἓνα πρωιμότερο (ἀρ. 5) καὶ ἓνα μεταγενέστερο (ἀρ. 28) μὲ ἄλλο τύπο διακόσμησης.

28. N. M. Kontoleon, *Frühgriechische Reliefkunst*, ΑΕ 1969, 217, σημ. 6, πίν. 58a. W. Fuchs, *The Chian Element in Chian Art, Chios. A Conference at the Home-ron in Chios, 1984* (1986, ἐκδ. J. Boardman καὶ E. Vaphoroulou-Richardson) 276, εἰκ. 1.

29. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ πίθου καὶ τὴ σχέση του μὲ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ ἀνάγλυφο βλ. Simantoni - Bournias ὅ.π. (σημ. 8).

30. Ὁ Anderson θεωρεῖ ὅτι προέρχεται ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπένδυση. Τὸ ὀστράκο ὅμως παρουσιάζει αἰσθητὴ καμπυλότητα καὶ ἡ προέλευσή του ἀπὸ ἀγγεῖο εἶναι πιθανότερη, Anderson 144, ἀρ. 105, πίν. 8a. Βλ.

Simantoni - Bournias ὅ.π. (σημ. 8) γιὰ τὴ χρονολόγηση.

31. Π.χ. Κέρκυρα: K. Rhomaios, *Korkyra* I 98-99, εἰκ. 73-74, σ. 104-5, εἰκ. 82-84. Σύβαρις: P. Zancani Montuoro, *Atti e Memorie della Società Magna Grecia* IV (1961) 27-29.

32. Π.χ. Δελφοί: Ch. Le Roy 65-70, πίν. 19.7, πίν. 20 (στέγη 27, ἀποδιδόμενη ἀπὸ τὸν συγγραφέα σὲ Θησαυρὸ τῶν Κερκυραίων) καὶ J. Heiden, *Korinthische Dachziegel, Zur Entwicklung der korinthischen Dächer* (1987) 52. Ὀλυμπία: A. Mallwitz, *Olympia und seine Bauten* (1972) 172, εἰκ. 132 («Rosettendach»).

33. Π.χ. Åkerström πίν. 30.4, 31.1, 32.2-3.

Ἐξαιρετική εἶναι ἡ ποιότητα κατασκευῆς τοῦ ἀρ. 5 (εἰκ. 5). Γιὰ τὸ ἀνάγλυφο χρησιμοποιοῦν-
θηκε μήτρα σκαλισμένη πιθανότατα ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι ποὺ ἔφτιαξε τὴ μήτρα γιὰ τὸν ἀρ. κατ. 2
καὶ γιὰ τὸ ὄστρακο τοῦ ἀνάγλυφου πίθου μὲ τὸν Τρίτωνα. Τὸ διακοσμητικὸ θέμα τῆς χιακῆς
ἡγεμόνος κεραμίδος εἶναι κοινότατο στὴν Ἀνατολικὴ Ἑλλάδα καὶ σὲ περιοχὲς ἐπηρεασμένες
ἀπὸ τὴν τέχνη της κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ βου αἰ., στὴν ἀγγειογραφία³⁴, σὲ μαρμάρινα
ἀγγεῖα³⁵, καθὼς καὶ σὲ μαρμάρινα³⁶ καὶ πήλινα³⁷ ἀρχιτεκτονικὰ ἀνάγλυφα. Ἡ τεχνολογικὴ
σχέση τοῦ κομματιοῦ μὲ τὸ ἀρ. 2, ὁδηγεῖ σὲ χρονολόγησή του στὴ στροφή πρὸς τὸ τελευταῖο
τέταρτο τοῦ βου αἰ.³⁸

Στοὺς ἀρ. 7-22 (εἰκ. 6-9) τὸ μέτωπο τῶν κεραμίδων κοσμεῖται μὲ ἀνάγλυφο ἀγκυλωτὸ μαί-
ανδρο. Ὁ μαίανδρος αὐτός (Hackenmäander ἢ Cross maeander), ἀπλὸς ἢ μὲ παραπληρωμα-
τικὰ τετράγωνα ποὺ περιέχουν ἀβακωτό, ἀπλὸ ἢ στιγμωτὸ σταυρό, ἀστέρες κ.ἄ., εἶναι κό-
σμημα τῆς ἀγγειογραφίας τῶν ἀνατολικῶν ἐλληνικῶν ἐργαστηρίων μετὰ τὰ μέσα τοῦ βου αἰ.
π.Χ. κέ.³⁹ Ὁ τύπος αὐτὸς μαίανδρου εἶναι σπάνιος στὶς πήλινες ἀρχιτεκτονικὲς διακοσμήσεις
τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδας κατὰ τοὺς ἀρχαίκοις χρόνους. Ὁ Åkerström ἐξετάζει μόνον ἓνα
παράδειγμα ἀνάγλυφης σίμης μὲ ἀγκυλωτὸ μαίανδρο, χωρὶς παραπληρωματικὰ τετράγωνα,
ἀπὸ τὸ Ak Alan τοῦ Πόντου⁴⁰. Ἀναφέρεται ἐπίσης σὲ ἓνα σύγχρονο πώρινο ἀνάγλυφο μὲ
ὁμοιο κόσμημα ἀπὸ τὴ Ναύκρατη, κοντὰ στὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης, σήμερα στὸ Βρετανικὸ
Μουσεῖο (London B345, *Brit. Mus. Catalogue of Sculpture* I 1, 179, εἰκ. 218). Ἀπὸ τὴ Σάμο
τέλος σημειώνει ἓνα ἐλάχιστα σωζόμενο γραπτὸ παράδειγμα, πάνω σὲ πώρινη ἀρχαϊκὴ ζω-

34. Ἰδιαίτερα στὶς καιρετανὲς ὑδρίες, J. M. Hemel-
rijk, *Caeretan Hydriae*, *Kerameus* 5, 1984, 96-99 καὶ 169-
170, ἀλλὰ καὶ στὴν κεραμικὴ Φικελλούρων, G. Schaus,
Two Fikellura Vase-painters, *BSA* 81, 1986, 271, ἀρ. 64,
πίν. 16ε.

35. Π.χ. E. Buschor, *Altsamische Bauschmuck*, *AM*
72, 1957, 8-10, πίν. 6.2.

36. Π.χ. G. Bakalakis, *ÖJh* 43, 1956-8, 27, εἰκ. 16 καὶ
J. Ganzert, *JdI* 98, 1983, 129, εἰκ. 15, ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ.

37. Π.χ. Åkerström 25-26, πίν. 10.1-4.

38. Γιὰ τὴ χρονολόγησή τοῦ ἀρ. 5 βλ. E. Simantoni-
Bournias, Chian Relief Pottery and its Relationship to
Chian and East-Greek Architectural Terracottas, First
International Conference on Archaic Greek Architectural
Terracottas, *Hesperia* 59, 1990, 196.

39. Φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ ποικιλία μαίανδρου
ποὺ ξεκινᾷ στὰ ἀγγεῖα τύπου Φικελλούρων: R. M. Cook,
Fikellura Pottery, *BSA* 34, 1933-34, 72-73. Schaus ὁ.π.
(σημ. 34) 265, εἰκ. 3.54, σ. 266, εἰκ. 4.10-11. Κατὰ τὸ
τελευταῖο τέταρτο τοῦ βου αἰ. περνᾷ στὶς σαρκοφάγους
τῶν Κλαζομενῶν καὶ γίνεται πολὺ συχνὸ στὴν ὁμάδα
Albertinum, R. M. Cook, *Clazomenian Sarcophagi* (1981)
85, εἰκ. 54.23-24. Γιὰ παρόμοιο κόσμημα σὲ ἀνάγλυφα
ἀγγεῖα βλ. L. Marangou, *Praestant Interna. Festschrift
für U. Hausmann* (1982) 197 καὶ σημ. 44, εἰκ. 3-4 καὶ M.
Iozzo, Loutheria Fittili in Calabria, *Arch. Class.* 33, 1981,
159-160, 165-6, 175, πίν. 38.3-4, 39.3, 40.1-2, 44.1. Γιὰ
τὴν ἱστορία τοῦ κοσμήματος καὶ τὴν παρουσία του στὶς

πήλινες ἀρχιτεκτονικὲς ἐπενδύσεις Marangou ὁ.π. σημ.
45-46. Λεπτομερέστατη ἀναφορὰ στὴν ἱστορία καὶ διά-
δοση τοῦ κοσμήματος βλ. στὸν M. Iozzo, Corinthian
Basins on High Stands, *Hesperia* 56, 1987, 385, ἀρ. 62 καὶ
σημειώσεις. Στὰ παραδείγματα τοῦ κοσμήματος ἀπὸ ἀρ-
χιτεκτονικὴ χρῆση ποὺ παρουσιάζει (πάντοτε γραπτὰ)
ἂς προστεθοῦν ὅσα ἀναφέρει ἡ Hübner ἀπὸ τὸν Κερα-
μεικὸ: πίν. 57.3, 63.1, 64.3, 65.2-3, σ. 97 εἰκ. 7, σ. 102 εἰκ.
8, σ. 103 εἰκ. 9, σ. 110 εἰκ. 10 καὶ ἀπὸ τὴν Ἑλευσίνα:
πίν. 60, σ. 111 εἰκ. 11. Εἰδικότερα γιὰ τὸ Πομπεῖον W.
Hoepfner, *Kerameikos X. Das Pompeion und seine Nach-
folgerbauten* (1976) 74, εἰκ. 99. Ἀκόμα ἡγεμόνες κερα-
μίδες ἀπὸ τὴ Μακεδονία, Καλτσᾶς 33, ἀρ. κατ. 54-57 καὶ
ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας, Παντερμαλῆς ὁ.π. (σημ.
11) 585, σχῆμα 5, 590, σχῆμα 8 (ἐπαετῆς), πίν. 112.6,
113.1 Ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία πολὺ ἀντιπροσωπευτικὰ παρα-
δείγματα εἶναι τὰ A. Mallwitz, *OlympForsch V. Die
Werkstatt des Pheidias in Olympia* (1964) πίν. 14, 17, 38,
43, 46, 52. Βλ. ἐπίσης A. Mallwitz, *Die Funde aus Olym-
pia* (1980) 150, πίν. 102.2,4. Γιὰ τὴν Ἡπειρο βλ. Ἀ.
Βλαχοπούλου-Οἰκονόμου 76-78 καὶ σημ. 9. Ἀφθονα
παραδείγματα ἀπὸ Δελφούς, Ch. Le Roy πίν. 54-56, 58-
61, 65-67 κἄ. Γιὰ τὴν παρουσία τοῦ κοσμήματος σὲ ψη-
φιδωτὰ δαπέδων τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων βλ. V. Gian-
nouli - A. Guimier-Sorbets, *BCH* 112, 1988, 557 εἰκ. 6, σ.
563 καὶ σημ. 23-24.

40. Åkerström 130, πίν. 63.2.

φόρο⁴¹. Ἀντίθετα ιδιαίτερα συχνὸς φαίνεται ὁ μαϊάνδρος αὐτὸς στὰ πῆλινα ἀρχιτεκτονικὰ ἀνάγλυφα τῆς Σικελίας καὶ Κάτω Ἰταλίας⁴², δύσκολα ὅμως θὰ μπορούσε νὰ καθοριστεῖ ἡ σχέση του μὲ τὴν ἱστορία τοῦ κοσμήματος στὴν Ἀνατολικὴ Ἑλλάδα.

Κατὰ τοὺς αὐστηρορρυθμικοὺς χρόνους παραλαμβάνεται ἀπὸ τὴ γραπτὴ διακόσμηση πῆλινων ἀρχιτεκτονικῶν ἐπενδύσεων, κυρίως σιμῶν καὶ ἡγεμόνων κεραμίδων, στὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ ἐπιδίδει κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ.⁴³, ὅποτε ἀρχίζει νὰ χρησιμοποιεῖται καὶ στὴ μαρμάρινη ἀνάγλυφη ἀρχιτεκτονικὴ διακόσμηση⁴⁴. Ἡ ἀφθονία ἀνάγλυφων παραδειγμάτων σὲ πηλὸ ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. καὶ μετὰ θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει στὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ κατασκευαστὲς πῆλινων ἀρχιτεκτονικῶν ἐπενδύσεων, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴ μαρμαρογλυπτική, ἄρχισαν ἀπὸ τότε νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν ἀνάγλυφη μορφή τοῦ κοσμήματος παράλληλα μὲ τὴ γραπτὴ. Πρόκειται ἄλλωστε γιὰ τὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία καὶ ἄλλα (σημαντικότερα) μέλη τῆς πῆλινης ἀρχιτεκτονικῆς διακόσμησης, ὅπως π.χ. ἡ σίμη, ἀντιγράφουν ἐπακριβῶς τὰ μεγάλα μαρμάρινα πρότυπα⁴⁵. Ὁφείλουμε ὅμως νὰ παρατηρήσουμε ὅτι τὰ ἀνάγλυφα παραδείγματα ἀγκυλωτοῦ μαϊάνδρου ἐπιχωριάζουν στὰ κέντρα τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδας⁴⁶, ἐνῶ στὸν ὑπόλοιπο ἐλληνικὸ κόσμον ἐξακολουθεῖ καὶ μετὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. νὰ συναντιέται πολὺ συχνότερα ἡ γραπτὴ ἔκδοσή του. Ἦσως λοιπὸν θὰ πρέπει νὰ ἀποδώσουμε τὴ συχνότητα τοῦ ἀνάγλυφου ἀγκυλωτοῦ μαϊάνδρου στὴν Ἀνατολικὴ Ἑλλάδα ὅχι τόσο στὴ μίμηση τῆς ἀνάγλυφης διακόσμησης μνημειωδῶν μαρμάρινων οἰκοδομημάτων, ὅσο στὴν τάση τῶν κεραμῶν τῶν περιοχῶν αὐτῶν νὰ ἀποδίδουν ἀνάγλυφα τὰ κοσμήματα ποὺ οἱ συνάδελφοί τους τῆς Πελοποννήσου ἢ τῆς κυρίως Ἑλλάδας προτιμοῦν γραπτὰ⁴⁷.

Τὸ ἀβακωτὸ εἶναι τὸ κόσμημα ποὺ συνοδεύει κατὰ κανόνα τὸν ἀγκυλωτὸ μαϊάνδρο στίς γραπτὲς πῆλινες ἀρχιτεκτονικὲς ἐπενδύσεις, ὅμως στίς ἀνάγλυφες ἐκδόσεις τοῦ κοσμήματος συναντιοῦνται ἐξίσου συχνὰ διάφορες ποικιλίες ἀστέρων (τετράκτινοι, ὀκτάκτινοι, τετράκτινοι μὲ καρδιόσχημα φύλλα κ.ἄ.), γνωστὲς ἤδη ἀπὸ τὴν προϊστορία τοῦ στὴν ἀνατολικὴ ἐλληνικὴ ἀγγειογραφία. Μερικὲς φορὲς τὰ τετράγωνα εἶναι κενά, πράγμα ποὺ δὲν φαίνεται νὰ ἔχει κάποια ιδιαίτερη χρονολογικὴ σημασία. Ἀλλὰ οὔτε τὸ σχῆμα τοῦ τετραπλεύρου (ἂν δηλ. εἶναι τετράγωνο ἢ ὀρθογώνιο) φαίνεται νὰ σημαίνει τίποτε⁴⁸.

41. E. Buschor, *Heraion von Samos: Porosfriese*, AM 58, 1933, 14-15, εἰκ. 6, πίν. V.4.

42. E.-D. van Buren, *Archaic Fictile Revetments in Sicily and Magna Grecia* εἰκ. 8-9, 11-14, 18, 28, 40-41. M. Mertens-Horn, *Die Löwenkopf-Wasserspeier des griechischen Westens im 6. u. 5. Jh. v. Chr.*, 28. Ergh. RM (1988) πίν. 74c, 75b, 81d, 84b.

43. G. Hübner, *Tiryns VIII* 128. Hübner 110, εἰκ. 10.

44. Βλ. π.χ. τὴ διακόσμηση τῆς Θόλου τῆς Ἐπιδαύρου, G. Roux, *L'architecture de l'Argolide* (1961) πίν. 43, 44.1, 47, 50.1. Στὴν Ἀνατολή: στὸ χεῖλος τῆς σαρκοφάγου «τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου», ἀπὸ τὸν ὕστερο 4ο αἰ. π.Χ., J. Boardman - D. Kurtz, *Thanatos* (1985) εἰκ. 123. Ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. στὴν ὁροφὴ τῶν κλιμακοστασιῶν (Λαβύρινθος) τοῦ ναοῦ τῶν Διδύμων Th. Wiegand - H. Knackfuss, *Didyma I* (1941) πίν. 85 (F327), W. Voigtländer, *Die jüngste Apollontempel von Didyma* (1975) 88. Ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. π.Χ. R. Tölle-Kastenbein, *Samos XIV* εἰκ. 77, ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ ἔπαυλη. Ἀπὸ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς

χρόνους, στοὺς ναοὺς τῆς Συρίας: T. Fyfe, *Hellenistic Architecture* (1936) πίν. Va, XVIIb, XXb, ἀλλὰ καὶ σὲ βάσεις κιόνων ἀπὸ τὰ Δίδυμα, Knackfuss ὅ.π. πίν. 152 (F342), 159 (F343), Voigtländer ὅ.π. 126-127, 130, πίν. 17.1.

45. Hübner 134-135.

46. Π.χ. *Samos XIV* εἰκ. 79, 80. Åkerström πίν. 1.4, 7-8, πίν. 7.1,3, πίν. 17.4-5, ἐπίσης σ. 13, ἀρ. 6, κ.ἄ.

47. Μιὰ ματιὰ στοὺς πίνακες τοῦ Åkerström δείχνει πόσο μικρὴ εἶναι ἡ ἀναλογία τῆς ἀποκλειστικὰ γραπτῆς σὲ σχέση μὲ τὴν ἀνάγλυφη (καὶ ζωγραφισμένη) διακόσμηση τῶν πῆλινων ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδας. Ἐνῶ στὴν κυρίως Ἑλλάδα συμβαίνει τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετο: πρὶν ἀρχίσει ἡ παραγωγὴ τῶν ἀνάγλυφων πῆλινων σιμῶν μὲ ἄκανθα καὶ λεοντοκεφαλές, ἀνάγλυφα (καὶ ζωγραφισμένα) εἶναι σχεδὸν μόνο τὰ μέτωπα τῶν ἡγεμόνων καλυπτῆρων, κι αὐτὰ ὅχι πάντα.

48. *Samos XIV* εἰκ. 77. R. M. Cook ὅ.π. 85. Καλτσᾶς 62, H II.

Κατὰ συνέπεια ἡ χρονολόγησις τῶν κομματιῶν μὲ ἀγκυλωτὸ μαίανδρο ποὺ προέρχονται ἀπὸ περισυλλογὴ (ἀρ. 11-22) ἀποδεικνύεται ἰδιαίτερα δύσκολη, ἀφοῦ τεχνοτροπικὰ κριτήρια εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτα. Στὶς χιακὲς ἡγεμόνες κεραμίδες μὲ ἀνάγλυφο ἀγκυλωτὸ μαίανδρο δὲν παρατηρεῖται κὰν ἡ πτώσις τῆς ποιότητος καὶ ἡ προχειρότητα τῆς ἐκτέλεσις ποὺ βλέπουμε σὲ ἀρκετὰ ὕστερα γραπτὰ παραδείγματα τοῦ κοσμήματος⁴⁹. Τὸ ἀνάγλυφο εἶναι σὲ ὅλα πολὺ ἔξοργον καὶ ἡ κατασκευὴ φροντισμένη. Πέρα ἀπὸ μία γενικὴ τοποθέτησις ἀπὸ τὸν ὕστερον 4ο καὶ μέσα στοὺς ἑλληνιστικoὺς χρόνους (μὲ βάση τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ποὺ παρέχουν οἱ ἀρ. 7-10) δὲν νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ προχωρήσει κανεὶς.

Σὲ παρόμοιο ἀλλὰ περισσότερο ποικιλμένο καὶ προφανῶς κάπως νεότερο τύπο ἀνήκει μιὰ σειρὰ θραυσμάτων ἡγεμόνων κεραμίδων (ἀρ. 23-27, εἰκ. 10-11) ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ταινία μὲ τὸν ἀγκυλωτὸ μαίανδρο καὶ τὰ συμπληρωματικὰ τετράγωνα μὲ τοὺς ἀστέρες ἢ τὸ ἀβακωτὸ, φέρουν καὶ δευτέρη διακοσμητικὴ ζώνη, συνήθως μὲ ὠὰ καὶ λόγχη. Ἡ μορφή τοῦ μαϊάνδρου καὶ τῶν τετραγώνων μὲ τοὺς ἀστέρες δὲν παρουσιάζει καμιά σχεδὸν διαφορὰ ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἡγεμόνες κεραμίδες, ὥστε δὲν προσφέρει δυνατότητες γιὰ ἀκριβέστερη χρονολόγησις. Ἡ μορφή ὅμως τῶν ὠδῶν μὲ λόγχη εἶναι ἀρκετὰ χαρακτηριστικὴ. Παρὰ τὸ ὅτι ἡ κάποια ἀμέλεια καὶ προχειρότητα στὴν ἐκτέλεση δικαιολογεῖται ἐνμέρει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ κεραμίδια εἶναι προϊόν βιοτεχνικὸ, παραγόμενον σὲ μεγάλους ἀριθμούς, ὅμως τὰ ἄνισα σὲ μέγεθος, ἀραιὰ τοποθετημένα ὠὰ καὶ οἱ ἐπίσης ἄνισες λόγχες ποὺ διακρίνονται σὲ ὅλη τους τὴ διαδρομὴ, ἀποτελοῦν γνωρίσματα ὀψιμῆς ἐποχῆς. Ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὰ ὠὰ τῆς ἡγεμόνος κεραμίδος Åkerström πίν. 1.4, ἀπὸ τὴ Χερσόνησο, ποὺ χρονολογεῖται ἀκόμα στὸν 4ο αἰ. π.Χ., καὶ ἡ συγγένεια πρὸς τὸ ἀνάλογο κόσμημα τῶν ἡγεμόνων καλυπτῆρων Åkerström πίν. 7.6,8 ἀπὸ τὴν κάτω πόλιν τῆς Ἀσσοῦ, μᾶς ὁδηγεῖ νὰ χρονολογήσουμε τὸν ἀρ. 23 καὶ τοὺς ὁμοίους μὲ αὐτὸν στοὺς ὄριμους ἑλληνιστικoὺς χρόνους. Εἶναι φανερό ὅτι τὴ σύνθετη αὐτὴ διακόσμησις ἀντιγράφουν οἱ κεραμίδες ἀπὸ πῆλινες σίμες, ποὺ λόγῳ τοῦ μεγαλύτερου ὕψους τοὺς χωροῦν ἄνετα περισσότερες διακοσμητικὲς ζῶνες⁵⁰.

Στὴν ἴδια ὁμάδα ἡγεμόνων κεραμίδων τὸ μέτωπο τῶν ὁποίων κοσμεῖται μὲ περισσότερα ἀπὸ ἓνα διακοσμητικὰ θέματα θὰ πρέπει νὰ περιληφθεῖ καὶ ὁ κατὰ πολὺ νεότερος ἀρ. 28 (εἰκ. 12). Ἡ πολὺ καλὴ κατασκευὴ τοῦ κομματιοῦ ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσουμε χωρὶς ἀμφιβολία ὅτι ὁ τύπος τῶν ὠδῶν εἶναι ἐκεῖνος ποὺ συναντοῦμε στὰ μαρμάρινα κυμάτια ἀρχιτεκτονημάτων τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Ἡ κληματίδα τοῦ χιακοῦ ὀστράκου, ἢ καὶ ἡ ἀπώτερη καταγωγή της μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ σὲ ἑλληνιστικὰ πρότυπα (πρβ. π.χ. τὴν κληματίδα ποὺ πλαισιώνει τὴ χιακὴ στήλη τοῦ Μητροδώρου περὶ τὸ 300 π.Χ.⁵¹, ἀλλὰ καὶ τὶς μαρμαρίνες ζωφόρους ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἑπαυλὴ τῆς Σάμου⁵², ἀπὸ τὸ τρίτον πρὸς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.), ἀποτελεῖ συχνὸν κόσμημα τοῦ δίσκου ρωμαϊκῶν λυχναριῶν⁵³. Τέλος ὁ συνδυασμὸς τῶν τριῶν διακοσμητικῶν θεμάτων, ἡ ἄμεση γειτονία τῶν ὠδῶν πρὸς τὸν ἀστράγαλον μὲ τὶς μακρόστενες ψήφους καὶ ἡ διάκρισις τοῦ τελευταίου μὲ λεπτὴ ἀνάγλυφον γραμμὴ ἀπὸ τὴ ζώνη μὲ τὸ φυτικὸν κόσμημα, συναντιέται στὴ διακόσμησις μικρασιατικῶν οἰκοδομημάτων ρωμαϊκῶν χρόνων, π.χ. σὲ μαρμαρίνον ἀνώφλιον θύρας ἀπὸ τὸ θέατρο τῆς Λιμυρᾶς, τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ.⁵⁴

49. Π.χ. Hübner πίν. 64.3-4, 65.2-3, σ. 102 εἰκ. 8, σ. 103 εἰκ. 9.

50. Π.χ. *Samos* XIV εἰκ. 80.

51. Fuchs ὁ.π. (σημ. 28) 281-283, εἰκ. 9-11.

52. *Samos* XIV εἰκ. 72-73.

53. Π.χ. *Agora* VII ἀρ. 726, πίν. 16, ἀρ. 1574, 1581,

πίν. 29. *Corinth* IV 2, 80, εἰκ. 38.17, ἀπὸ τὸν πρόιμο 3ο αἰ. μ.Χ., κ.ἄ.

54. A. Dienstl, *Bauornamentik am Theater von Limyra*, *ÖJh* 57. Beibl. (1986/7) 178, εἰκ. 26. Πρβ. ἐπίσης τὴν κληματίδα στὶς εἰκ. 20-21.

Ἡ χρονολόγηση τῆς χιακῆς ἡγεμόνος κεραμίδος στοὺς ἴδιους χρόνους θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ πιθανή.

γ. Ἡγεμόνες καλυπτῆρες

Πρόκειται γιὰ τοὺς ἀρ. 29-50 τοῦ Καταλόγου. Ἀντιπροσωπεύουν μιὰ ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσα ποικιλία τύπων ποὺ καλύπτουν τὸ διάστημα ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. ἕως τοὺς ὕστερους ἐλληνιστικοὺς χρόνους καὶ τὴν πρώιμη ρωμαϊκὴ περίοδο.

Τὸν ἀρ. 29 ἔχει ἤδη παρουσιάσει ὁ Åkerström (βλ. Κατάλογο). Γιὰ τὸν ἀρ. 30 (εἰκ. 13) τόσο ἡ μορφή τοῦ ἐπτάφυλλου ἀνθεμίου καὶ οἱ κοντόχοντρες ἔλικες ποὺ περισφίγγουν μεγάλους ὀφθαλμούς, ὅσο καὶ ἡ σκουρόχρωμη πάνω σὲ ἀνοιχτόχρωμο βάθος γραπτὴ διακόσμηση (dark on light), ὑποδεικνύουν χρονολόγηση στὸν ὕστερο 6ο αἰ. π.Χ. Πρόκειται γιὰ τύπο μὲ ιδιαίτερη διάδοση καὶ συνέχεια στὴν Ἀνατολικὴ Ἑλλάδα⁵⁵.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ ἡγεμόνας καλυπτῆρας ἀρ. 31 (εἰκ. 14), ἂν καὶ ἡ ἀποσπασματικὴ του διατήρηση κάνει κάθε ἀπόπειρα ἀποκατάστασης προβληματικὴ. Οἱ ἔλικες θὰ μπορούσαν νὰ συμπληρωθοῦν στὴ μορφή ἐκείνων τοῦ ἀκροκεράμου τῆς Τίρυνθας, Μουσ. Ναυπλίου ἀρ. εὐρ. 17261, τοῦ α' τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.⁵⁶ (εἰκ. 14). Ἡ βαθύτερη σχέση τοῦ τελευταίου μὲ ἰωνικὰ καὶ μάλιστα μὲ χιακὰ πρότυπα τονίζεται ιδιαίτερα ἀπὸ τὴν G. Hübner, ποὺ βάσισε τὴν ἀποκατάστασή της στὸν χιακὸ ἡγεμόνα καλυπτῆρα Åkerström εἰκ. 8, πίν. 12.5. Οἱ ἰωνικοὶ ὅμως χαρακτῆρες τοῦ χιακοῦ ἀκροκεράμου δὲν σταματοῦν ἐδῶ: τόσο τὸ γενικὸ «ὀρθογώνιο» σχῆμα τοῦ ἀνθεμίου, ὅσο καὶ οἱ μίσχοι μεταξὺ τῶν φύλλων του, εἶναι πλησιέστερα στὴν τελευταία ὁμάδα τῶν λίθινων σαμιακῶν ἀνθεμίων, τοῦ α' τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.⁵⁷

Τὰ λεπτὰ φυλλάρια, οἱ μίσχοι μὲ λογχοειδεῖς ἀπολήξεις ἢ μόνες αὐτὲς ἀνάμεσα στὰ φύλλα ἀνθεμίου εἶναι χαρακτηριστικὸ κοινὸ στὶς ἀνθεμωτὲς ἐπιστέψεις τῶν ἰωνικῶν, τῶν ἀττικῶν καὶ τῶν νησιωτικῶν στηλῶν καὶ στὰ ἀνθέμια τῶν ἡγεμόνων καλυπτῆρων τῶν πιὸ πάνω περιοχῶν⁵⁸. Ἡ βασικὴ διαφορὰ τοῦ ἀνθεμίου τοῦ ἀρ. 31 ἀπὸ τὰ περισσότερα — λίγο προγενέστερα — ἀνατολικά ἐλληνικά ἀνθεμωτὰ ἀκροκέραμα εἶναι τὸ ἐντονο ἀνάγλυφο τῶν φύλλων του σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἔγκοιλα φύλλα ἐκείνων. Πρβ. ὅμως τὸ ἀνθέμιο πήλινου ἀκρωτηρίου τῶν ἀρχῶν τοῦ β' τετάρτου τοῦ 5ου αἰ.⁵⁹ ἢ τὰ ἀνθέμια ἡγεμόνων καλυπτῆρων ἀπὸ τὰ Ἀβδηρα⁶⁰

55. Τὴν ἐξέλιξη τοῦ τύπου στὴν Ἀνατολικὴ Ἑλλάδα κατὰ τοὺς κλασικοὺς χρόνους, βλ. π.χ. στὸν Åkerström 15, 20, πίν. 6, ἀπὸ τὴν Ἄσσο. Γιὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους βλ. π.χ. Åkerström 50, πίν. 17.1, ἀπὸ τὴ Λάρισα τοῦ Ἑρμου. Γ. Μπακαλάκη, *Προανασκαφικὲς ἐρευνες στὴ Θράκη* (1958) 79, εἰκ. 19. Δ. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 1952, 270 εἰκ. 17 (ἀριστ.). *ΑΔ* 20, 1965, Β, 456, πίν. 543γ. *ΑΔ* 26, 1971, Β, 419, πίν. 416δ, ἀπὸ τὰ Ἀβδηρα, κ.ἄ.

56. G. Hübner, *Tiryns VIII. Dachterrakotten im Magazin des Museum von Nauplia* (1975) 126, εἰκ. 5a-b, πίν. 67.1-3.

57. B. Freyer-Schauenburg, *Samos XI 222-224*, πίν. 92, ἀρ. 150-152.

58. Π.χ. Åkerström πίν. 7.2. ἀπὸ τὴν Ἄσσο, πίν. 11.1 ἀπὸ τὴ Λέσβο, περὶ τὸ 500 π.Χ. H. Kyrieleis, *Τὸ Ἡραῖον τῆς Σάμου* (1983) 93 εἰκ. 69 καὶ Åkerström 99-100, εἰκ. 30-31 ἀπὸ τὴ Σάμο, τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. E. Buschor, *Die Tondächer der Akropolis II* (1933) 42, εἰκ. 55-56, στροφή πρὸς 5ο αἰ. π.Χ. καὶ α' τέταρτο του. Γ. Μπακαλάκη, *Προανασκαφικὲς ἐρευνες στὴ Θράκη* 11-13, εἰκ. 2δ, ἐποχὴ αὐστ. ρυθμοῦ (ὁ συγγραφέας τονίζει ιδιαίτερα τὴ σχέση μὲ τὴ Χίο).

59. Μπακαλάκης ὁ.π. 65, εἰκ. 11.

60. Δ. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 20, 1965, Β, 457, πίν. 551στ. *ΑΔ* 30, 1975, Β, 298, πίν. 202γ, ἀριστ.

πού παρουσιάζουν τὸ ἴδιο ἔντονο ἀνάγλυφο στὰ κυρίως φύλλα καὶ στὰ λεπτὰ ἐνδιάμεσα φυλλάρια μὲ τὸ χιακό.

Ἡ σχέση του τόσο μὲ τὸν ἡγεμόνα καλυπτῆρα τοῦ Μουσ. Ναυπλίου ἀρ. εὐρ. 17261 ὅσο καὶ μὲ τὶς σαμιακὲς στήλες *Samos* XI ἀρ. 150-152 θὰ ὀδηγοῦσε σὲ χρονολόγησι μέσα στὸ α' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Πολὺ μικρὸ μέρος σώζεται ἀπὸ τὸν ἀρ. 32 (εἰκ. 15α). Προφανῶς πρόκειται γιὰ τὸ κάτω τμήμα τῆς ἀριστερῆς σιγμοειδοῦς ἑλικας ἀπὸ τὸ ζευγὸς παρόμοιων ἐλίκων πού στόλιζαν τὸ μέτωπο τοῦ ἡγεμόνα καλυπτῆρα. Ὅλα τὰ σωζόμενα ἀνάγλυφα τμήματα καλύπτονται ἀπὸ ἀπολεπισμένο κιτρινόλευκο ἐπίχρυσμα, ἐνῶ τὸ ἐπίπεδο βάθος καὶ τὰ μεταξὺ τῶν γλυφῶν τμήματα ἀπὸ θαμπὸ μαῦρο γάνωμα (τεχνικὴ ἀνοιχτόχρωμου πάνω σὲ σκοτεινὸ). Τὸ πάχος τῆς ἑλικας καὶ ὁ ἀνάγλυφος κύκλος πού περιβάλλει τὸν ἑξεργὸ ὀφθαλμὸ πλησιάζουν τὸ χιακό ὄστρακο πρὸς τὶς ἀνάγλυφες σιγμοειδεῖς ἑλικες τῶν ἀκροκεράμων A39 καὶ A42, τῆς στέγης ἀρ. 50 τῶν Δελφῶν, ἀπὸ τῆ δεκαετία 495-485 π.Χ.⁶¹ Τὸν κύκλο πού περιβάλλει τὸν ὀφθαλμὸ συναντοῦμε σὲ μιὰ σειρὰ αὐστηρορρυθμικῶν μετώπων ἡγεμόνων καλυπτῆρων στὸ Μουσ. Καβάλας, πού ἐντάσσονται τεχνοτροπικὰ στὸ χιακό ἐργαστήριον⁶², ἀλλὰ καὶ σὲ γωνιαῖο μαρμάρينو ἀκρωτήριον ἀπὸ τῆ χιακὴ ἀποικία τῆς Θράκης Μαρώνεια⁶³, καθὼς καὶ σὲ πώρινη ἐπίστεψη στήλης ἀπὸ τὰ ἸΑβδηρα⁶⁴ μὲ ἔντονη χιακὴ ἐπίδραση. Ἡ ὀριζόντια ταινία πού χρησιμεύει ὡς βάση ἐμφανίζεται στοὺς ἡγεμόνες καλυπτῆρες ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.⁶⁵ Μὲ βάση τὶς πιὸ πάνω συγκρίσεις ὑποθέτω ὅτι τὸ χιακό ὄστρακο θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ — μὲ ὅσες ἐπιφυλάξεις ἐπιβάλλει ἡ ἐξαιρετικὰ ἀποσπασματικὴ του κατάστασις — μέσα στὴν εἰκοσαετία 480-460 π.Χ.

Στοὺς ἴδιους χρόνους θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ καὶ ὁ ἀρ. 33 (εἰκ. 15β), στὸν ὁποῖο ἡ μορφή τῆς ἑλικας, ὁ τρόπος τῆς γραπτῆς διακόσμησης (light on dark), ἡ ποιότητα τοῦ ἀναγλύφου εἶναι σχεδὸν πανομοιότυπα μὲ τοῦ ἀρ. 32. Πιθανότατα προέρχονται ἀπὸ κεραμίδια τῆς ἴδιας στέγης.

Τὰ εὔσαρκα, πυκνὰ τοποθετημένα φύλλα τοῦ ἀρ. 34 (εἰκ. 15γ), πού διαγράφουν ἐλαφρότατη καμπύλη, ὁμοιόμορφη σὲ ὅλη τους τὴν πορεία (καὶ ὄχι τονισμένη στὸ ἐπάνω ἄκρο τους), καθὼς καὶ ἡ ὀξεία ἀπόληξή τους, πλησιάζουν πολὺ τὸ χιακό κεραμίδι στὸ μαρμάρينو ἀνθέμιον σαμιακῆς στήλης *Samos* XI 224, ἀρ. 154, τοῦ β' τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., καθὼς καὶ στὸ ἀνθέμιον μαρμάρινου γωνιαίου ἀκρωτηρίου ἀπὸ τῆ χιακὴ ἀποικία τῆς Θράκης Μαρώνεια⁶⁶. Ἡ μόνη διαφορὰ βρίσκεται στὸν τονισμό τῆς κεντρικῆς ἀκμῆς κάθε φύλλου πού ὑπάρχει στὰ μαρμάρινα ἀνθέμια, ἀλλὰ λείπει στὸ πῆλινο χιακό.

Ὁδοντωτὸ περίγραμμα πού παρακολουθεῖ χονδρικὰ τὶς ἄλλοτε ὀξεῖες καὶ ἄλλοτε στρογγυλεμένες ἀπολήξεις τῶν φύλλων τοῦ ἀνθемίου, καθὼς καὶ ἡ ἔλλειψη ἀλειφώματος καὶ ἐπιχρίσματος εἶναι χαρακτηριστικὰ τῶν ὕστερων, ἐκφυλισμένων ἀνθεμωτῶν ἀκροκεράμων⁶⁷. Δὲν εἶναι ὅμως αὕτὴ ἡ περίπτωσις τοῦ ἀρ. 34. Ἡ ἐξαιρετικὰ κακὴ του διατήρησις μπορεῖ νὰ δικαι-

61. Ch. Le Roy 122-3, πίν. 43-44, σ. 125.

62. Μπακαλάκης ὁ.π. 11-13, εἰκ. 2.

63. Γ. Μπακαλάκης, Γωνιακὸ ἀκρωτήριο ἀπὸ τῆ Μαρώνεια, *Ἑλληνικά* 14, 1955, 3 κέ., πίν. 1, περὶ τὸ 470-460 π.Χ.

64. Χ. Κουκούλη - Χρυσανθάκη, Ἐπίστεψη στήλης ἀπὸ τὰ ἸΑβδηρα, *Κέρνος, τιμητικὴ προσφορὰ στὸν Γ.*

Μπακαλάκη (1972) 72-79, πίν. 26, περὶ τὸ 460 π.Χ.

65. Ἀ. Βλαχοπούλου - Οἰκονόμου 203, σημ. 8.

66. Μπακαλάκης ὁ.π. (σημ. 63).

67. Βλ. π.χ. E. Buschor, *Die Tondächer der Akropolis* II 60, εἰκ. 78-79, 82, ἀρ. XXVII-XXVIII, XXX. Ἀ. Βλαχοπούλου - Οἰκονόμου 266-274, 278, πίν. 27γ-δ, 28γ, 30γ. Ch. Le Roy 191, πίν. 80, σειρὰ 105, A 135, κ.ἄ.

ολογήσει την απουσία επιχρίσματος και χρώματος (πρβ. αρ. 31), ενώ η ποιότητα της εργασίας δεν συνηγορεί για χαμηλή χρονολόγηση. Άλλωστε η μορφή του, που πλησιάζει τόσο πολύ τα μαρμάρινα άνθημα που προαναφέραμε, δικαιολογεί τη χρονολόγησή του στους ίδιους με εκείνα χρόνους, δηλαδή στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Η έλικα που σώζει κυρίως ο αρ. 35 (είκ. 16α) είναι εύχυμη και πολύ προσεγμένη στην κατασκευή, ο όφθαλμός μεγάλος και ξεεργός όπως και το ρομβοειδές φυλλάριο. Τόσο η σωζόμενη ανάγλυφη διακόσμηση όσο και η ποιότητα πηλού και επιχρίσματος δείχνουν ότι το κομμάτι μας ανήκει στην ίδια ομάδα κεραμιδιών με θραύσμα ήγεμόνα καλυπτήρα (κάτω δεξί τμήμα) που βρέθηκε πριν από λίγα χρόνια σε σωστική ανασκαφή της Έφορείας Χίου-Μυτιλήνης⁶⁸ (είκ. 16β). Το δεύτερο αυτό κομμάτι βοηθά σε υποθετική αποκατάσταση ακροκεράμου με δύο λοξά τοποθετημένες σιγμοειδείς έλικες που στηρίζουν κάποιο άνθემιο, ενώ ένα μικρότερο έπτάφυλλο άνθემιο κρέμεται ανάμεσά τους, καλύπτοντας το μεταξύ τους κενό διάστημα (είκ. 16γ). Ο χειρισμός του αναγλύφου και τα άραια δξύληκτα φύλλα του μικρού ανθεμίου θυμίζουν έντονα εκείνα των χιακών μαρμαρίνων κυματίων από τον Μάναγρο, τον Έμποριό και την Παναγιά τη Σικελιά που καλύπτουν όλο το α' μισό του 5ου αι. π.Χ.⁶⁹ Το κρεμάμενο έπτάφυλλο άνθემιο, αλλά και τα λογχοειδή φυλλάρια, θα μπορούσαν ακόμα να συγκριθούν προς τα αντίστοιχα τμήματα πόρινης έπίστεψης στήλης από τα Άβδηρα στο Μουσείο Καβάλας, των χρόνων περί το 460 π.Χ.⁷⁰

Η διαγώνια τοποθέτηση των σιγμοειδών έλικων με το επάνω ζεύγος προς τα μέσα (βλ. πιο κάτω σ. 108)⁷¹ τονίζει την όριζόντια, σε βάρος της κατακόρυφης, ανάπτυξη του ήγεμόνα καλυπτήρα, που δεν είναι δυνατό να αλλάξει πολύ, όσο κι αν αποκαταστήσουμε ψηλότερο το κεντρικό φύλλο του ανθεμίου ή αν αυξήσουμε κατά δύο τον αριθμό των φύλλων του. Άκόμα το κάτω τμήμα του ακροκεράμου, όπου οι σιγμοειδείς αντιθετικές έλικες, έχει ισοδύναμη σχεδόν σημασία με το άνθემιο που τις έπιστέφει, πλησιάζοντας το περίγραμμα του αρ. 35 σε μορφές ανάλογες με τον ήγεμόνα καλυπτήρα E. Buschor, *Die Tondächer der Akropolis II* (1933) 43, αρ. XI, είκ. 57, πίν. 6, των αρχών του 5ου αι., ή με τον αυτόθι 49, αρ. XIV, είκ. 61-63, πίν. 9, του β' τετάρτου του 5ου αι. Πρβ. και τό «kleiner Palmetten-Stirnziegel» του A. Mallwitz, από την Όλυμπία, των μέσων του 5ου αι. π.Χ.⁷² Τις χυμώδεις, φυτικές σιγμοειδείς έλικες με το έντονο ανάγλυφο και την έλαφρη πάχυνση στο μέσο της πορείας τους, τους μεγάλους ξεεργούς όφθαλμούς και το λευκό έπίχρισμα σε όλη την επιφάνεια, ξαναβρίσκουμε σε κομμάτι ακροκεράμου από τον Κεραμεικό (Hübner δ.π. 114, 136 E₂, πίν. 66.6), άμέσως μετά τα μέσα του 5ου αι., το όποιο ή G. Hübner θεωρεί, και δίκαια, έργο Ίωνα τεχνίτη. Η σχέση του αρ. 35 με τον ήγεμόνα καλυπτήρα του Κεραμεικού, ή όμοιότητα του κρεμάμενου ανθεμίου του προς εκείνα των μαρμαρίνων χιακών κυματίων του α' μισού του 5ου αι. και το γενικότερο

68. Διαστ.: μήκ. 0.10, ύψ. 0.115, πάχ. 0.015. Ευχαριστώ τον κ. Α. Τσαραβόπουλο για την άδεια δημοσίευσης της φωτογραφίας.

69. Boardman δ.π. (σημ. 21) 190-193, ιδιαίτερα για την εξέλιξη του ανθεμίου 192, πίν. 29d-e, 30a-c, 31d, 32. Συγγενέστατα προς το πήλινο κρεμάμενο άνθემιο είναι τα πίν. 31d από τον Μάναγρο (πρώιμος 5ος αι. π.Χ.) και το πίν. 32b από τον Έμποριό (αρχές β' τετάρτου 5ου αι. π.Χ.)

70. Κουκούλη-Χρυσανθάκη δ.π. (σημ. 64). Τη σχέση με τη Χίο αναγνωρίζει ρητά ή συγγραφέας (σ. 79).

71. Πρβ. την όρθια τοποθέτησή τους στο άκροκέραμο *Corinth XV* 2, 272, 280-1, πίν. 58 (63), από το β' μισό του 5ου αι. π.Χ.

72. Χρ. Βλασσοπούλου, *Πήλινες διακοσμημένες κεραμώσεις από την αθηναϊκή Άκρόπολη* (κατάλ. έκθεσης 1989) αρ. 38 και 59. *OIForsch.* V 118, πίν. 48.

σχῆμα του, θὰ δικαιολογοῦσαν τὴ χρονολόγησή του γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἢ λίγο πρίν.

Στὸ εὐρ. Στεφάνου ἀναφέρεται ἓνα κομμάτι ἡγεμόνα καλυπτήρα, μὲ ἀρ. 1489, ἀπὸ τὸν Ἀγ. Νικόλαο Βουνοῦ (Φραγκομαχαλὰς) καὶ ἔτος περισυλλογῆς 1958, ποὺ δὲν κατόρθωσα νὰ ἐντοπίσω στὸ Μουσεῖο, οὔτε νὰ βρῶ φωτογραφία του στὸ ἀρχεῖο Ἀ. Στεφάνου. Ἡ περιγραφή του ὁμῶς ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι πρέπει νὰ ἀνήκει στὸν ἴδιο τύπο μὲ τὸν ἀρ. 35, γι' αὐτὸ καὶ τὸ ἀναφέρω ἐδῶ: «Τμήμα κεραμίδος ἐφ' ἧς ἔλιξ περικλείουσα ὀφθαλμὸν καὶ ἀριστερὰ αὐτῆς φύλλον. Γάνωμα κίτρινον, ἐρυθρὸς πηλός».

Σὲ ἀντίθεση μὲ ὅσα μέτωπα χιακῶν ἡγεμόνων καλυπτήρων γνωρίσαμε μέχρι τώρα, τὸ ἀνάγλυφο στὸν ἀρ. 36 εἶναι χαμηλό, ἐνῶ παράλληλα ἡ ἐργασία του εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐπιμελημένη (εἰκ. 17). Οἱ ἔλικες καὶ τὸ ἀνθέμιο εἶναι ἔγκοιλες μὲ τὸ περίγραμμά τους ἀνάγλυφο. Οἱ ὀφθαλμοὶ τῶν ἐλίκων, τὰ φύλλα τῆς ἄκανθας καὶ τὰ δύο ἐξωτερικὰ φύλλα τῶν κρινόσχημων ἀνθέων λωτοῦ εἶναι ἀνάγλυφα. Μιὰ ἀπὸ τὶς ὠραιότερες ἐκφάνσεις αὐτῆς τῆς ἐναλλαγῆς κυρτῶν καὶ κοίλων ἐπιφανειῶν συναντοῦμε στὸν κοσμήτη τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Ἐρεχθείου, ὅπου τὰ ἔγκοιλα φύλλα τῶν ἀνθεμίων συγγενέστατα πρὸς ἐκεῖνα τοῦ ἀρ. 36, διαδέχονται τὰ κυρτὰ ἀνάγλυφα φύλλα κρινόσχημων λωτῶν. Στὸ ἴδιο σύνολο βρίσκουμε καὶ ἓναν ἀπὸ τοὺς πιὸ πρῶιμους συνδυασμοὺς ὀριζόντιων σιγμοειδῶν ἐλίκων καὶ φύλλου ἄκανθας⁷³, ποὺ πλησιάζει πολὺ τὸν τρόπο ποὺ φυτρῶνουν τὰ φύλλα τῆς ἄκανθας ἀπὸ τὶς ἔλικες τοῦ ἀκροκέραμου μας. Μεγαλύτερη ἀκόμα συγγένεια παρουσιάζει τὸ τελευταῖο πρὸς τὴν ἐπίστεψη τῆς ἐπιτύμβιας στήλης Σαλαμίνας-Αἰγίνας⁷⁴. Ἡ θέση καὶ ἡ σχηματικὴ ἀκόμα ἀπόδοση τοῦ φύλλου ἄκανθας εἶναι πανομοιότυπα στὸ ἀττικὸ καὶ τὸ χιακὸ μνημεῖο. Ἀκόμα τὰ τρίφυλλα ἄνθη λωτοῦ τῆς στήλης (τὰ δύο φύλλα τοῦ κάλυκα εἶναι τόσο μικρὰ ποὺ σχεδὸν δὲν ὑπολογίζονται) βρίσκουν πολὺ ἐπιτυχημένη ἀπομίμηση στὰ κρινόσχημα παραπληρωματικὰ ἄνθη τοῦ ἀρ. 36. Παρόμοια εἶναι τὰ ἄνθη σὲ κρατευτὴ βωμοῦ ἀπὸ τὴν Αἶγινα, ἀπὸ τὴ στροφή πρὸς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.⁷⁵, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἀρ. 36 ἔχει πανομοιότυπη καὶ τὴ διαμόρφωση τῶν ἐλίκων. Ἀπαραγνώριστη ὁμοιότητα παρουσιάζει τὸ χιακὸ ἀκροκέραμο μὲ ἀκρωτήρια σιδωνιακῶν σαρκοφάγων, ἰδιαίτερα μὲ ἐκεῖνα τῆς σαρκοφάγου τοῦ Σατράπου τοῦ ὕστερου 5ου αἰ. π.Χ., τόσο ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τῶν ἐλίκων, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴ θέση καὶ τὴν ἀπόδοση τῶν φύλλων ἄκανθας⁷⁶. Θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι στὸ χιακὸ ἀκροκέραμο δὲν ὑπάρχουν οἱ δύο παράλληλες ἐξάρσεις τριγωνικῆς τομῆς, μὲ βαθιὰ αὐλακιά ἀνάμεσά τους, ποὺ εἶναι ὁ συνήθης τρόπος ἀπόδοσης τῶν ἐλίκων ἢ τῆς βλαστόσπειρας κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ μετὰ⁷⁷. Πρόκειται

73. Hübner 120 κέ. (ὅπου καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν «Interpretation der Akanthusornamentik») πίν. 69.1.

74. Hübner 121-2, σημ. 177, πίν. 69.3. H. Möbius, *Ornamente Griech. Grabstelen* (1968) πίν. 5b. Ἐχει ἰδιαίτερα τονιστεῖ ἡ νησιωτικο-ιωνικὴ καταγωγή τοῦ γλύπτη τῆς στήλης.

75. Hübner 116, σημ. 161, πίν. 67.2. Πρβ. τὶς ἔλικες, τὰ φύλλα ἄκανθας καὶ τὰ κρινόσχημα ἄνθη στὸν κρατευτὴ τῆς Δήλου, Möbius ὁ.π. 15, πίν. 3a.

76. Αὐτόθι 11, πίν. 1.

77. Ἡ διαμόρφωση αὐτὴ παρουσιάζεται ἤδη στὸν ὕστερο 5ο αἰ. π.Χ., ὅπως π.χ. στὸ Ἐρέχθειο, στὴ στήλη τῆς Σαλαμίνας-Αἰγίνας, στὴ στήλη τοῦ Μελανίπου στὸ Ἐθν. Ἀρχ. Μουσεῖο κ.ά., ἀλλὰ γίνεται κανόνας κατὰ

τὸν 4ο αἰ. καὶ κυρίως κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτό του. Γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὸν πηλὸ ἐνδεικτικὰ μόνο ἀναφέρονται παραδείγματα ἀπὸ τὴ Μακεδονία: Καλτσᾶς 52, ἀρ. 1-6, τύπος Σ IIIa, πίν. 1-2. Ἀπὸ τοὺς Δελφοὺς: Ch. Le Roy 181, S81-83, S124, πίν. 74-75, 182 σημ. 1 γιὰ κορινθιακὰ παράλληλα μέσα στὸν 4ο: 183, A89, AC4, πίν. 77. Ἀπὸ τὴν Κόρινθο: *Corinth* IV I, 14-15, εἰκ. 10-11, ἀρ. A27-A28, 31, εἰκ. 33-34, S63 καὶ S104. Ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία: *Olympia* II 198, πίν. 123.1,3 καὶ A. Mallwitz, *Olympia u. seine Bauten* (1972) 251, εἰκ. 199 (Λεωνίδαιον), *Olympia* II πίν. 123.2 καὶ Hübner 134, πίν. 76.3 («Araceen Sima»), *Olympia* II πίν. 123.4 καὶ Mallwitz ὁ.π. 242, εἰκ. 194 (Νότια Στοά), πολὺ ὕστερο παράδειγμα ἢ σίμη τῆς Στοᾶς τῆς Ἠχοῦς W. Koenigs, *OlympForsch*

έδω για πραγματική κοίλανση της επιφάνειας με αντίστοιχη έξαρση του περιγράμματος, που όμως δεν καταλήγει στην επίπεδη ταινία που περιγράφει τις έγκοιλες έλικες των μετώπων των αὐστηρορρυθμικῶν ήγεμόνων καλυπτήρων στο Μουσείο Καβάλας (στις οποίες ο Γ. Μπακαλάκης ἀναγνώρισε έντονη χιακή επίδραση⁷⁸) ή τοῦ κεντρικοῦ πήλινου ἀκρωτηρίου ἀπὸ τὴ Δίκαια Ἀβδήρων⁷⁹, ἀλλὰ σὲ λεπτὴ ἀποστρογγυλεμένη ἀκμή. Συγγενεῖς μὲ τὸ χιακὸ ἀκροκέραμο φαίνονται οἱ σιγμοειδεῖς λυρόσχημες έλικες σὲ ήγεμόνες καλυπτήρες ἀπὸ τὰ Ἀβδηρα⁸⁰.

Ἡ σχέση μὲ τὰ πιὸ πάνω μνημεῖα βοηθεῖ καὶ στὴ χρονολόγηση τοῦ ήγεμόνα καλυπτήρα. Ἄν ὅμως γιὰ τὸ Ἑρέχθειο ὑπάρχουν οἱ ἐπιγραφές που δίνουν σίγουρες χρονολογήσεις, οἱ χρόνοι τῆς στήλης Σαλαμίνας - Αἴγινας έγιναν ἀντικείμενο πολλῶν συζητήσεων⁸¹. Ὅπωςδήποτε, ὅποια χρονολογία κι ἂν δεχτοῦμε γι' αὐτήν, τὰ ὑπόλοιπα μαρμάρινα μνημεῖα που ἀποτελεσαν τὸ ὕλικό μας γιὰ σύγκριση τοποθετοῦνται στὶς τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., στο τέλος τοῦ ὁποῖου θὰ μπορούσαμε νὰ χρονολογήσουμε τὸν ἀρ. 36, ἀφήνοντας ἓνα εὔλογο διάστημα ὥστε νὰ ἀναχωνευτεῖ ὁ πιὸ πάνω συνδυασμὸς διακοσμητικῶν θεμάτων καὶ νὰ περάσει ἀπὸ τὰ μαρμάρινα στὰ πῆλινα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα. Στὸν ἴδιο τύπο ἀνήκει καὶ ὁ ἀρ. 37 (εἰκ. 18).

Ἰδιαίτερα σημαντικὴ εἶναι στο ἀκροκέραμο ἀρ. 38 (εἰκ. 19) μιὰ λεπτομέρεια που δὲν διακρίνεται καθαρὰ στὴ φωτογραφία: ἡ προσπάθεια γιὰ προοπτικὴ ἀπόδοση καὶ κατάκτηση τῆς τρίτης διάστασης. Τοῦτο γίνεται φανερό τόσο στὴν ἐλαφρὴ πρὸς τὰ ἔμπρὸς κάμψη τοῦ ἄκρου τοῦ κεντρικοῦ φύλλου τοῦ ἀνθεμίου ὅσο — κυρίως — στο σχεδὸν ἀκέραιο σωζόμενο πρῶτο ἀπὸ ἀριστερὰ φύλλο, τὸ ὁποῖο, πέρα ἀπὸ μιὰ ἰσχυρὴ κλίση πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ κάτω, διαθέτει δύο κύριες ὀψεις: τὴν μπροστινὴ, ἀπ' εὐθείας ὁρατὴ ἀπὸ τὸν θεατὴ καὶ τὴν πλάγια ὄψη, που βλέπει πρὸς τὰ κάτω. Ἡ ἐγκάρσια τομὴ του εἶναι δηλαδὴ τριγωνικὴ. Εἶναι πολὺ πιθανὸ τὴν ἴδια μορφή νὰ εἶχαν καὶ τὰ ἐλεύθερα ἄκρα τῶν ὑπόλοιπων φύλλων τοῦ ἀνθεμίου, μὲ ὁλοένα έντονότερη κλίση ὅσο πλησίαζαν πρὸς τὶς έλικες.

Τὰ πλησιέστερα, σὲ πηλό, παράλληλα τοῦ χιακοῦ ήγεμόνα καλυπτήρα εἶναι νομίζω τὰ ἀκροκέραμα τῆς σίμης τοῦ Λεωνιδαίου τῆς Ὀλυμπίας⁸², ἀπὸ τὴ στροφή πρὸς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφο περίγραμμα καὶ τὴν κεντρικὴ νεύρωση κάθε φύλλου, παρουσιάζουν καὶ τὴν προοπτικὴ κάμψη πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ ἐπάνω (γιατὶ τὰ ἀνθέμια τοῦ Λεωνιδαίου εἶναι φλογόσχημα). Πολλὰ εἶναι τὰ ἀνάλογα μαρμάρινα παράλληλα, ὅπως π.χ. τὰ ἀκροκέραμα τῆς Θόλου ἢ ἐκεῖνα τῶν Βορείων Προπυλαίων τῆς Ἐπιδαύ-

XIV (1984) πίν. 18-19. Ἀπὸ τὴν Ἠπειρο: Ἀ. Βλαχοπούλου - Οἰκονόμου 126-131, στέγη K1, πίν. 10 καὶ 11α-β. Ἀπὸ τὸν Κεραμεικὸ: Hübner πίν. 63, 70.5, 76.2 κ.ά. Ὅς σημειωθεῖ τέλος καὶ ἡ έγκοιλη διαμόρφωση τῶν σιγμοειδῶν έλικῶν σὲ πῆλινο κιονόκρανο ἀπὸ τὴν Ἠλῖδα, που ὁ Α. Mallwitz χρονολογεῖ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀλλὰ ὁ Β. Καλλιπολίτης τοποθετεῖ στο τέλος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Α. Mallwitz, Ein Kapitell aus gebranntem Ton, *OlympBer* X (1981) 335 καὶ σημ. 32, εἰκ. 108-109. Β. Καλλιπολίτης, Ἰδιόρρυθμο κιονόκρανο-βάση ἀναθήματος, *Στήλη. Τόμος εἰς μνήμην Ν. Κοντολέοντος* (1980) 157.

78. Μπακαλάκης ὁ.π. (σημ. 55) 13, εἰκ. 2.

79. Αὐτόθι 59-67, πίν. 10α, 11α, εἰκ. 10.

80. Δ. Ἰ. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 1952, 270, εἰκ. 17 δεξιὰ.

Καλτσᾶς πίν. 27γ-δ.

81. Περὶ τὸ 440-430 π.Χ. οἱ H. Diepolder, *Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jh. v. Chr.* (1931) 14, Ch. Picard, *Manuel d'Archéologie Grecque* II (1939) 842, N. Himmelmann, *Studien zum Ilissos-Relief* (1956) 15. Γύρω στο 430-420 π.Χ. οἱ: H. Thompson, *Hesperia* 6, 1937, 41-45, Möbius, *Gnomon* 30, 1958, 51, G. Neumann, *Gesten und Gebärden in der griech. Kunst* (1965) 46, σημ. 153, Σ. Καρούζου, *Συλλογὴ Γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου* (1967) 49. Ἀποσύνδεση τῶν χρόνων τῆς ἐπίστεψης καὶ τῆς ἀνάγλυφης παράστασης τῆς στήλης προτείνουν τέλος πολλοὶ ἐρευνητές, βλ. σχετικὰ Hübner 121, σημ. 177.

82. Α. Mallwitz, *Olympia und seine Bauten* 250, εἰκ. 199. Τοῦ ἴδιου, *Die Funde aus Olympia* (1980) πίν. 103.2.

ρου⁸³. Τήν προοπτική προβολή των φύλλων παρατηρούμε σε δύο ήγεμόνες καλυπτήρες από τη Σινώπη, με κερασφόρο μάσκα στο κέντρο φλογόσχημου άνθεμιού, που ο Åkerström χρονολογεί στον 5ο και τον 2ο αι. π.Χ. (120, πίν. 60.4-5). Η σχέση του άρ. 38 με τα πιό πάνω πήλινα και μαρμάρινα παραδείγματα, ή πλούσια μορφή του, κυρίως όμως ή χαρακτηριστική για το β' μισό του 4ου αι. π.Χ. κατάκτηση της τρίτης διάστασης και της προοπτικής, που γίνεται ιδιαίτερα φανερή στη γραπτή αρχιτεκτονική διακόσμηση της εποχής⁸⁴, θα οδηγούσε σε χρονολόγησή του μέσα στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Μέσα στην απογοητευτική κατάσταση διατήρησης των χιακών ανάγλυφων πήλινων αρχιτεκτονικών επενδύσεων, ο άρ. 39 αποτελεί μία από τις σπάνιες εξαιρέσεις: σώζεται σχεδόν άκέραιος (είκ. 20). Οι λυρόσχημες έλικες, το κάτω ζεύγος των οποίων διχάζεται δημιουργώντας μικρότερους, προς το κέντρο έλισσόμενους βλαστούς, βρίσκει προδρόμους στην έπίστεψη επιτύμβιων άττικών στηλών από το τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.⁸⁵ Τα άττικά άκροκέραμα παραλαμβάνουν το θέμα και το επαναλαμβάνουν, άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο πιστά, μέσα σε όλο τον 5ο αι. π.Χ.⁸⁶ Πάντοτε όμως οι σιγμοειδείς αντίθετικές έλικές τους είναι διαγώνια τοποθετημένες και όχι τόσο πιεσμένες που να μοιάζουν όριζόντιες, όπως στον χιακό ήγεμόνα καλυπτήρα. Η διάταξη αυτή θεωρείται από τον Ch. Le Roy χαρακτηριστικό που προσιδιάζει σε κεραμίδια του 2ου αι. π.Χ. (Τη βρίσκουμε όμως πανομοιότυπη σε έπίστεψη έλεφάντινης χτένας του 4ου αι. π.Χ., έργο έλληνικής έμπνευσης, αν όχι και εκτέλεσης, που βρέθηκε στο σκυθικό Kurgan Kub Oba⁸⁷.) Παρά τις αναλογίες όμως του άρ. 39 με το άκροκέραμο A131 των Δελφών που εξετάζει ο Le Roy (πρβ. τη διάταξη των έλικων, το σχήμα του πυρήνα του άνθεμιού, τα δύο χαμηλότερα, έφαπτόμενα με τις έλικες φύλλα που έχουν αντίθετη με τα υπόλοιπα φορά), είναι φανερό πολλές αρχαιότερες διατυπώσεις στο χιακό μνημείο, που θα επέβαλλαν ψηλότερη χρονολόγηση. Τα πλατιά χυμώδη πέταλα του άνθεμιού με τη μικρή κάμψη και την πυκνή διάταξη καθώς και ή άκριβής παρακολούθηση της πορείας τους από το περίγραμμα του ήγεμόνα καλυπτήρα, είναι στοιχεία που θα μπορούσαν να ανεβάσουν τη χρονολογία του στο α' μισό, ίσως και στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Προς τα εκεί μάς οδηγεί ή παραβολή του με άκροκέραμα των χρόνων αυτών, π.χ. από τους Δελφούς (Ch. Le Roy, σειρά 85, A76, πίν. 72) ή την Ήπειρο⁸⁸. Άλλα και ή γενικότερη επιμέλεια της κατασκευής, το σχήμα του πυρήνα του άνθεμιού και ή λογχοειδής απόφυση μεταξύ των έλικων⁸⁹ συμφωνούν με την πρωιμότερη χρονολόγηση. Τέλος οι εύχυμες, «όργανικές» έλικες με τους

83. G. Roux, *L'Architecture de l'Argolide* (1961) πίν. 43C, πίν. 76. "Αν και ο Roux χρονολογεί τα προπύλαια στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ., ή A. Burford, *Greek Temple Builders at Epidauros* (1969) 69, τα θεωρεί σύγχρονα με τη Θόλο και τον ναό του Άσκληπιού.

84. Καλτσάς 57-58, 82, Σ IVa.

85. Π.χ. B. Schmaltz, *Griechische Grabreliefs* (1983) 154, είκ. 9 (ή δεύτερη από δεξιά). G. Richter, *Archaic Gravestones of Attica* (1961) 40, άρ. 54 αλλά και 27, άρ. 37, είκ. 103a-b.

86. Π.χ. Hübner 74-75, είκ. 1-2 (ή αποκατάσταση των μικρών έλικων είναι ύποθετική), 114-5 και σημ. 153, είκ. 12, 90-91, είκ. 5b. Χρ. Βλασσοπούλου, *Πήλινες διακοσμ. κεραμώσεις από την άθηναϊκή Άκρόπολη* άρ. 47-48.

87. Н.П. Грач, *АНТИНЧНАЯ ТОРЕВТИКА*, 1986

75 κέ., είκ. 3a-b. Κεραμίδια του 2ου αι. π.Χ. με όμοια διάταξη έλικων βλ. στον Ch. Le Roy 186-7 και σημειώσεις, σειρά 98, A131, πίν. 78.1. Βλ. έπίσης A124, πίν. 80, από τον 1ο π.Χ. αι. Πρβ. όμως τις λυρόσχημες έλικες στους ήγεμόνες καλυπτήρες του ναού της Άφαιάς από τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. A. Furtwängler, *Ágina* (1906) πίν. 47.

88. Πρβ. Ά. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, τα άνθέμια της σειράς A32, ιδίως τον άρ. 12, σ. 117, πίν. 12γ, έπίσης άρ. 1, σ. 224, πίν. 21γ, όπου όμως τα άνθέμια είναι λιγότερο αρχαιότροπα από το χιακό.

89. Ch. Le Roy πίν. 73.4, σειρά 87, F15. Πρβ. την αντίστοιχη διαμόρφωση στο άνθέμιο της στήλης του Δορυλαίου, από το τέλος του 6ου αι. π.Χ., H. Hiller, *Ionische Grabreliefs*, 12. Beih. *IstMitt* (1975) 62, πίν. 13.1.

μεγάλους ὀφθαλμούς ἀποτελοῦν μία ἐπὶ πλέον ἔνδειξη πρωιμότητας. Μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ ἐκεῖνες τοῦ μετώπου ἡγεμόνα καλυπτήρα ἀπὸ τὴν περιοχὴ Ἀβδήρων στὸ Μουσεῖο Κομοτηνῆς, ποὺ ὁ Γ. Μπακαλάκης (*Προανασκαφικὲς ἐρευνες* 79, εἰκ. 19) χρονολογεῖ στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν φύλλων τοῦ ἀνθεμίου θὰ μπορούσε ἴσως νὰ θεωρηθεῖ ὄψιμο στοιχεῖο, δὲν νομίζω ὅμως ὅτι θὰ κατέβαζε πολὺ τὴ χρονολογία τοῦ ἀρ. 39, ὁ ὁποῖος μὲ συνεκτίμηση ὅλων τῶν πιὸ πάνω δεδομένων θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὴν πρώιμη ἐλληνιστικὴ περίοδο. Στὸν ἴδιο τύπο ἀνήκει καὶ ὁ ἀρ. 40 (εἰκ. 21).

Ὁ τύπος τῶν ἡγεμόνων καλυπτήρων μὲ φλογόσχημο ἀνθέμιο ἀντιπροσωπεύεται μεταξὺ τῶν χιακῶν μὲ τὸν ἀρ. 41 (εἰκ. 22). Παρόμοια τριγωνικὴ τομὴ τῶν φύλλων βρίσκουμε στὰ φλογόσχημα ἀνθέμια τῶν ἡγεμόνων καλυπτήρων Καλτσᾶς, ἀρ. 43-44, 46-47 κ.ἄ. (τύπος ΚΙΙΙ, εἰκ. 15α-δ) ἀπὸ τὴ Βεργίνα, τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἡ σημαντικὴ τους διαφορὰ ἀπὸ τὸ χιακὸ παράδειγμα εἶναι ἡ διαφορὰ ὕψους τοῦ κεντρικοῦ φύλλου σὲ σχέση μὲ τὰ πλευρικά, τὰ ὁποῖα ἐπίσης δὲν ἔχουν τόσο ἔντονα δρεπανοειδῆ ἀπόληξη. Δρεπανόσχημα, ὅπως τὰ χιακά, ἀλλὰ ἐπίπεδα εἶναι τὰ φύλλα σὲ φλογόσχημα ἀνθέμια ἀκροκεράμων ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία καὶ τὸν Κεραμεῖκὸ τοῦ 4ου αἰ. (τελευταῖο τέταρτο)⁹⁰, ὅπως καὶ σὲ ἀποσπασματικὸ παράδειγμα ἀπὸ τοὺς Δελφούς⁹¹, τοῦ β' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. Στὸν ἴδιο αἰῶνα χρονολογεῖται σειρὰ ἀκροκεράμων ἀπὸ τὴν Κασσώπη, μὲ παράσταση ἀπαγωγῆς τοῦ Γανυμήδη ἀπὸ τὸν ἀετὸ στὴ βάση καὶ ἀντίστοιχο μὲ τὰ προηγούμενα ἀνθέμιο ὡς ἐπίστεψη⁹². Ἀπὸ τὶς ἀνατολικὲς ἐλληνικὲς περιοχὲς πολλὲς ἀναλογίες πρὸς τὸ χιακὸ κομμάτι ἔχει ἡγεμόνας καλυπτήρας τοῦ γ' πρὸς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (ἐλληνιστικὴ ἔπαυλη) ἀπὸ τὴ Σάμο⁹³, καθὼς καὶ κομμάτια ἀπὸ τὴν Ἄσσο, ποὺ ὁ Åkerström χρονολογεῖ στοὺς ὕστερους ἐλληνιστικοὺς χρόνους⁹⁴. Ἰδιαίτερα συγγενὴ εἶναι ἐκεῖνα ἀπὸ τὰ Δίδυμα, ἐλληνιστικῆς ἐπίσης περιόδου⁹⁵. Ἡ ἐξαιρετικὰ ἀποσπασματικὴ κατάσταση τοῦ ἀρ. 41 δὲν ἐπιτρέπει ἀκριβῆ χρονολόγηση. Ἡ ὁμοιότητά του πρὸς τὰ ἀκροκέραμα τῶν Διδύμων θὰ ὀδηγοῦσε σὲ μιὰ γενικὴ τοποθέτησή του στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους.

Στὸν ἀρ. 42 (εἰκ. 23) εἶναι φανερὸς ὁ ἐκφυλισμὸς ὅλων τῶν στοιχείων τῆς διακόσμησης τοῦ μετώπου. Ὅ,τι σώζεται ἀπὸ τὶς ἑλικες δείχνει ὅτι σχηματίζονται ἀπὸ δύο ἀνάγλυφες παράλληλες ἐξάρσεις τριγωνικῆς τομῆς, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀπομένει αὐλακα. Πρόκειται γιὰ τρόπο ἀπόδοσης συνήθη κατὰ τὸν 3ο αἰ. π.Χ.⁹⁶ Τὰ ἀκανόνιστα καὶ δύσκαμπτα φύλλα, ποὺ φυτρώνουν ἀνόργανα, ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν πυρήνα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ ράχη τῶν ἐλίκων, φανερῶνουν τὴν ἀποξήρανση ἐνὸς τύπου ποὺ ἔσφυζε παλιότερα ἀπὸ χυμούς καὶ ζωὴ. Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση δείχνει καὶ ὁ ἐντελὼς πλαδαρὸς πυρήνας τοῦ ἀνθεμίου. Ἡ πιὸ πάνω παρακμασμένη ἀπόδοση τῶν διακοσμητικῶν στοιχείων τοῦ ἡγεμόνα καλυπτήρα μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ μορφὲς ὅπως ἐκεῖνες τῶν ἀκροκεράμων τῆς Κασσώπης ἀπὸ τὸν ὕστερο τρίτο/πρώιμο 2ο αἰ. π.Χ.⁹⁷, ἢ τῶν Δελφῶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.⁹⁸ Ἡ ἀποσπασματικὴ κατάσταση τοῦ

90. Hübner 99, καὶ σημ. 108, πίν. 64.1-2.

91. Ch. Le Roy πίν. 74, A123. Βλ. σ. 165: «Le style flamboyant», γιὰ χρονολόγηση τοῦ τύπου τοῦ ἀνθεμίου τῶν ἀκροκεράμων στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους.

92. Ἀ. Βλαχοπούλου-Οἰκονόμου πίν. 17α-γ, σχέδ. 21. Γιὰ σύντομη ἀνασκόπηση τῆς ἱστορίας, τοῦ τύπου καὶ τῆς διάδοσης τοῦ φλογόσχημου ἀνθεμίου βλ. αὐτόθι 166-167 καὶ σημειώσεις.

93. Samos XIV εἰκ. 81.

94. Åkerström πίν. 7-8.

95. Αὐτόθι πίν. 58.2.

96. Βλ. σχετικὰ μὲ τὴν ἐξέλιξη τοῦ τρόπου ἀπόδοσης τῶν ἐλίκων Ἀ. Βλαχοπούλου-Οἰκονόμου 129, 168, 196.

97. Αὐτόθι σειρὲς Κ6η, Κ6κ, 192-201, πίν. 18-19.

98. Ch. Le Roy 183, σειρὰ 95, AC4, πίν. 77.

άρ. 42 δέν έπιτρέπει άκριβή χρονολόγηση. Οί μορφές του θά μπορούσαν νά θεωρηθοῦν λίγο πιό παρακμασμένες άπό τών πιό πάνω άκροκεράμων, όποτε ή τοποθέτησή του στο α' μισό τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. δέν πρέπει νά απέχει πολὺ τῆς πραγματικότητας.

Μέ τόν άρ. 43 άσχολήθηκε διεξοδικά ό Åkerström (εἰκ. 24). Σέ όσα άναφέρει θά μπορούσαν νά προστεθοῦν τά έξῆς: ή μορφή ποῦ ἔχει τὸ κόσμημα τοῦ μετώπου δίνει άφορμή νά υποθέσουμε ότι γιὰ τήν κατασκευή τῆς πῆλινης μήτρας άπό τήν όποία προήλθε χρησιμοποiehκαν δύο σφραγίδες, ποῦ κάθε μία τους εἶχε σκαλισμένη τῇ μισῇ παράσταση. Κατὰ τήν πίεση πάνω στο νωπό πηλό τῆς μήτρας τὸ δεξιό μισό τυπώθηκε μερικά χιλιοστά πιό ψηλά άπό τὸ άριστερό, με άποτέλεσμα τὰ χαρακτηριστικά τῆς μάσκας⁹⁹ νά εἶναι άσύμμετρα, όπως και ό διπλός δεσμός τοῦ επάνω ζεύγους τών ελίκων. Τά ελάχιστα ἔχνη ρομβοειδοῦς πυρήνα ποῦ σώζονται άνάμεσα στις τελευταῖες κάνουν πιθανή τήν ὕπαρξη επιστέφοντος άνθεμίου. Οί εὔχυμες, σέ έντονο άνάγλυφο λυρόσχημες ἔλικες με τόν διπλό δεσμό και τοὺς μεγάλους όφθαλμοὺς δείχνουν ότι ό άρ. 43 δέν μπορεί νά άπομακρυνθεῖ χρονικά πολὺ άπό τόν άρ. 39.

Σέ άνάλογο με τόν άρ. 43 τύπο ήγεμόνα καλυπτῆρα θά πρέπει σύμφωνα με τήν περιγραφή τοῦ 'Α. Στεφάνου νά άποδοθεῖ και ό αριθμός 1026 τοῦ εύρετηρίου του, άπό τήν 'Αγ. Παρασκευή (Κοφινάς), με ἔτος περισυλλογῆς 1955. Δέν ἔχω έντοπίσει τὸ κομμάτι.

Στὴν ὅλη διακόσμηση τών άκροκεράμων άρ. 44-45 (εἰκ. 25) εἶναι φανερὴ ή ξηρότητα και ή παρανόηση στὴν άπόδοση παλαιότερων τύπων. Οί βλαστοὶ ξεκινοῦν άπό μία άνάστροφη σταγόνα άντὶ γιὰ κάποιο φύλλο άκανθας και ἔχουν λεία επιφάνεια άντὶ γιὰ τὶς κανονικὲς αὐλακώσεις. Παράλληλα τὸ μικρὸ φύλλο στο όποιο καταλήγουν μοιάζει περισσότερο με ἄγκιστρο. Οί μεγάλοι περιγραμμένοι όφθαλμοὶ δέν άποτελοῦν πιά τὸ κέντρο τῆς περιστροφῆς ελίκων ἀλλὰ μένουν μετέωροι στὸν χῶρο. 'Ο πυρήνας τοῦ άνθεμίου άπό δευτερεῶν μετατρέπεται σέ κυρίαρχο στοιχείο τῆς διακόσμησης, ένῳ ὅ,τι σώζεται άπό τὰ πέταλα τοῦ άνθεμίου δείχνει ότι και αὐτὰ ἔχουν χάσει τήν παλιὰ χυμῶδη, φυτική μορφή τους. Τὸ άνάγλυφο δέν εἶναι ιδιαίτερα ἔξεργο, ή ἔργασία ὅμως εἶναι επιμελημένη. 'Από ὅσο τμήμα τοῦ άκροκεράμου σώζεται εἶναι φανερό ότι τὸ περίγραμμά του δέν ακολουθεῖ τήν πορεία τών ελίκων (à jour) όπως συμβαίνει σέ ἄλλους χιακοὺς ἑλληνιστικοὺς ήγεμόνες καλυπτῆρες (π.χ. άρ. 39-40), ἀλλὰ εἶναι ψηλὸ και ὀρθογώνιο, όπως γίνεται συχνὰ σέ ὄψιμα παραδείγματα. Δέν γνωρίζω ἄλλα παράλληλα τῆς διακόσμησης τών άρ. 44-45, νομίζω ὅμως ότι ό τύπος τῆς σύνθεσης θά ὀδηγοῦσε σέ χαμηλὴ χρονολόγηση, ἴσως στοὺς ὕστερους ἑλληνιστικοὺς χρόνους ή και στὴν πρώτη ρωμαϊκὴ περίοδο.

δ. 'Ανάγλυφα πλακίδια

Στὰ χιακὰ πῆλινα άρχιτεκτονικά άνάγλυφα θά πρέπει νά περιληφθοῦν τὰ άνάγλυφα πλακίδια γιὰ τὰ όποία μιλήσαμε στὴν άρχή (βλ. σ. 73 και εἰκ. 26-30). 'Όλα προέρχονται άπό τὶς περισυλλογὲς Στεφάνου (ἐκτὸς άπό τὸ άρ. 55).

'Όπως δείχνει ή μορφή τους (μικρὸ πάχος, «τελειωμένες» πλευρὲς και πίσω ὄψη, ὕψος ποῦ κυμαίνεται μεταξύ 0.065 και 0.045), εἶναι δύσκολο νά άποδοθοῦν στὸν διάκοσμο τῆς στέγης κτιρίου. 'Η πιθανότερη χρήση τους εἶναι νά στόλιζαν ἐπίκρανα παραστάδων ή νά άποτελοῦ-

99. Σχετικὰ με παραστάσεις ανθρώπων ή ζώων σέ άκροκέραμα βλ. 'Α. Βλαχοπούλου-Οϊκονόμου, σειρὲς

K4η και K6η-K6κ, καθὼς και όσα παραδείγματα άναφέρει ένδεικτικά, σ. 169 και σημ. 33-34.

σαν τὸν κοσμήτη κάποιου (ἐσωτερικοῦ μᾶλλον) τοίχου, τοποθετημένα τὸ ἓνα σὲ ἄμεση συνέχεια πρὸς τὸ ἄλλο¹⁰⁰. Δὲν σώζουν ὅπες προσήλωσης καὶ φαίνεται ὅτι ἡ στερέωσή τους γινόταν μὲ κονίαμα, ἔχνη τοῦ ὁποῖου βρέθηκαν σὲ δύο πλακίδια ποὺ περιγράφει ὁ Ἄ. Στεφάνου στὸ εὑρετήριό του καὶ σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πέντε ποὺ ἐξέτασα στὸ Μουσεῖο. Παράλληλα τῶν χιακῶν αὐτῶν ἀρχιτεκτονικῶν διακοσμήσεων εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴ Σάμο¹⁰¹ (περίτμητα ὠὰ καὶ λόγχη, πλακίδια μὲ τὸ ἴδιο κόσμημα) καὶ τὴν Ὀλυνθο¹⁰² (περίτμητα ὠὰ καὶ λόγχη, περίτμητος ἀστράγαλος). Τὰ χιακὰ παραδείγματα, εἰδικότερα ὁ ἀρ. κατ. 52, πλησιάζουν πολὺ στὰ σαμιακὰ πλακίδια, θὰ πρέπει ὅμως νὰ θεωρηθοῦν ἀρκετὰ νεότερα γιατί τὰ ὠὰ τους εἶναι ὀξύληκτα καὶ πλατύτερα ἐπάνω, ἡ νεύρωση ποὺ τὰ περιβάλλει καταλήγει σὲ ἀκμή καὶ δὲν ἔχει τὸ ἴδιο πάχος σὲ ὅλη τῆς τῆ διαδρομῆ, τέλος ἡ μεταξὺ τῶν ὠῶν λόγχη εἶναι ἀρκετὰ χονδροειδῆς καὶ ὁρατὴ σὲ ὅλο τῆς τὸ μῆκος.

Ἡ ἀπομίμηση σὲ γύψο καὶ χρῶμα ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων ἀποκομμένων ἀπὸ τὸ ὄργανικὸ σύνολο τοῦ ρυθμοῦ στὸν ὁποῖο ἀνήκουν καὶ ἡ χρῆση τους γιὰ διακοσμητικοὺς λόγους σὲ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ δημιουργήματα, ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ τοῦ ὕστερου 4ου αἰ. π.Χ.¹⁰³ Ἦσως μέσα στὸ πνεῦμα αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ δοῦμε τὰ χιακὰ πλακίδια.

Θὰ πρέπει τέλος νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ ὑφή τοῦ πηλοῦ, τὸ χρῶμα του καὶ τέλος ἡ ποιότητα ψησίματος γιὰ τὰ τέσσερα τουλάχιστον ἀπ' αὐτά, εἶναι πανομοιότυπη μὲ ὁμάδα χιακῆς κεραμικῆς μὲ ἐμπέστη καὶ ἀνάγλυφη διακόσμηση, ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν τύπο τῶν σφραγίδων στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹⁰⁴

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ χιακὰ πλακίδια θὰ μπορούσαν νὰ ἐνταχθοῦν μέσα στὰ πιὸ πάνω χρονικὰ πλαίσια.

ε. Γωνιαῖο ἀκρωτήριο

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ προβλήματα ἀποκατάστασης παρουσιάζει τὸ γωνιαῖο ἀκρωτήριο ἀρ. 59 (εἰκ. 31). Στὸ σχέδιό μας προτείνεται μία ἀπὸ τὶς δυνατὲς ἀποκαταστάσεις τοῦ βασισμένης σὲ ἄλλα, μαρμάρινα κυρίως, παράλληλα¹⁰⁵. Τὸ πήλινο ἀκρωτήριο τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Φειδία στὴν Ὀλυμπία παρουσιάζει ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν κατακόρυφο 7 βαθμῶν. Στὴν προτεινόμενη ἀποκατάσταση προσπάθησα νὰ διατηρήσω τὴν ἀπόκλιση ὥστε νὰ

100. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴ δρ. Α. Ohnesorg καὶ τοὺς δρ. R. Felsch καὶ E.-L. Schwandner γιὰ τὴν καλοσύνη τους νὰ συζητήσουν μαζί μου τὸ πρόβλημα τῶν χιακῶν πλακιδίων καὶ νὰ προτείνουν λύσεις. Ἡ γνώμη καὶ τῶν τριῶν συνέπεσε στὴ διακόσμηση ἐσωτερικῶν τοίχων.

101. R. Tölle-Kastenbein, *Samos* XIV 75-76, εἰκ. 118-119, ἀπὸ τὸν ὕστερο 5ο αἰ. π.Χ.

102. D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus* II 21-22, εἰκ. 87-91, ἀπὸ τὸ α' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Πρβ. ἀνάλογα ξύλινα ἀνάγλυφα γιὰ προσάρτηση σὲ ξύλινες σαρκοφάγους τοῦ 4ου-3ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸ Kertch, P. Pinelli - A. Wasowicz, *Musée du Louvre, Catalogue des bois et stucs provenant de Kertch* (1986) 44-46, ἀρ. 4-6.

103. Βλ. S. Miller, *Hellenistic Macedonian Architect-*

ture (ἀδμη. δ. δ. Bryn Mawr College, 1970) 146-149.

104. Ἡ δημοσίευσή τους ἐτοιμάζεται ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα.

105. Π.χ. H. Gropengiesser, *Die pflanzlichen Akrotere klassischen Tempel* (1961) ἰδίως πίν. 32. 3. AA 1965, 357, εἰκ. 44 καὶ Hübner 126, σημ. 203. H. Möbius, *Ornamente griech. Grabstelen* (1968) 40, πίν. 25 (σιδωνιακὲς σαρκοφάγοι). Σύντομη ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας καὶ ἐξέλιξης τῶν φυτικῶν ἀκρωτηρίων βλ. στὴ Βλαχοπούλου-Οἰκονόμου 212. Παλαιότερα ἐλικτωτὰ γωνιαῖα μαρμάρινα ἀκρωτήρια, ὅπως π.χ. ἓνα ἀπὸ τὴ χιακὴ ἀποικία Μαρώνεια (Μπακαλάκης ὁ.π., σημ. 63) ἢ μερικὰ ἀπὸ τὴν Ἰωνία (F. Studniczka, *JdI* 26, 1911, 66-67, εἰκ. 9-11) δὲν βοηθοῦν ἰδιαίτερα στὴν περίπτωσή μας.

ἐναρμονίζεται πρὸς ἀνάλογη κλίση τῆς στέγης¹⁰⁶. Τὸ σωζόμενο ὕψος τοῦ κομματιοῦ μας δείχνει ὅτι μὲ τοὺς μετριοτέρους ὑπολογισμοὺς τὸ χιακὸ ἀκρωτήριο πρέπει νὰ πλησίαζε τὰ 0.60 μ., ὕψος ποὺ δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὑπερβολικὸ ἀφοῦ τὰ περισσότερα σωζόμενα μαρμάρινα γωνιαῖα ἀκρωτήρια, μὲ ἐξαίρεση ἐλάχιστα παραδείγματα πρώιμων κυρίως χρόνων, ἦταν ψηλότερα¹⁰⁷. Τὸ γεγονὸς ὅτι πρόκειται γιὰ πῆλινο ἀκρωτήριο θὰ μπορούσε ἴσως νὰ θεωρηθεῖ ἐμπόδιο γιὰ τὶς προτεινόμενες (στὴν ἀποκατάσταση) διαστάσεις, ἀφοῦ τὰ δυνάμενα νὰ ἀποκατασταθοῦν πῆλινα γωνιαῖα ἀκρωτήρια μὲ φυτικὸ διάκοσμο στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, π.χ. τῆς Ἀκρόπολης, ἀπὸ τὴ στροφή πρὸς τὸν 5ο αἰ. καὶ τὸ α' τέταρτό του¹⁰⁸, ἢ τῆς Ὀλυμπίας, ἀπὸ τοὺς χρόνους περὶ τὸ 430 π.Χ.¹⁰⁹, εἶναι ἢ ἀποκαθίστανται πολὺ βραχύτερα. Δὲν θὰ πρέπει ὅμως νὰ παραβλέψουμε ὅτι πρόκειται ἀφ' ἑνὸς γιὰ πολὺ πρωιμότερα τοῦ χιακοῦ μνημεῖα, ἀφ' ἑτέρου ὅτι νεότερες προσπάθειες ἀποκατάστασης τοῦ γωνιακοῦ ἀκρωτηρίου τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Φειδία αὐξάνουν στὰ ± 0.50 μ. τὸ ὁλικό του ὕψος¹¹⁰, μέγεθος ποὺ λίγο ἀπέχει ἀπὸ τὸ προτεινόμενο γιὰ τὸ χιακὸ¹¹¹. Τὴ στερεότητα τῆς συναρμογῆς τοῦ χιακοῦ ἀκρωτηρίου μὲ τὴ στέγη τὴν ὁποία διακοσμοῦσε καὶ τὴν ἀνθεκτικότητά του στὴ δύναμη τοῦ ἀέρα θὰ πρέπει νὰ ἐξασφάλιζε ἰδιαίτερα ἐπιμηκυσμένη βάση (ὁ λόγος τοῦ μήκους τῆς βάσης κάθε πλευρᾶς πρὸς τὸ ὕψος τοῦ ἀκρωτηρίου εἶναι 1:1.4 στὴν προτεινόμενη συμπλήρωση)¹¹², καθὼς καὶ ἡ ἐνίσχυση τῆς σύνδεσης τῶν δύο πλευρῶν τοῦ γωνιαίου ἀκρωτηρίου μὲ παχιά μάζα πηλοῦ (πρβ. τὴν ἀποκατάσταση τῆς πίσω ὀψης τοῦ ἀκρωτηρίου τῆς Ὀλυμπίας)¹¹³. Δὲν γνωρίζω συμπαγὲς καὶ ἀκέραιο πῆλινο γωνιαῖο ἀκρωτήριο ποὺ νὰ ἐπιβεβαιώνει τὰ ὅσα ἀναφέρονται πιὸ πάνω, σημερινὰ ὅμως παραδείγματα, ὅπως π.χ. τὰ πῆλινα γωνιαῖα ἀκρωτήρια τῆς ἐκκλησίας τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὴν ὁδὸ Ἀκαδημίας τῶν Ἀθηνῶν, δείχνουν ὅτι ἀκόμα καὶ κατασκευὲς κατὰ πολὺ ὀγκωδέστερες τοῦ χιακοῦ μνημεῖου δὲν παρουσιάζουν πρακτικὰ προβλήματα στὴ στερέωση καὶ ἀντοχή τους.

Πῆλινα ἀκρωτήρια, κεντρικὰ καὶ γωνιαῖα εἶναι ἀρκετὰ συχνὰ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδας, ἂν καὶ ἡ διατήρησή τους εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀποσπασματικὴ. Συνηθέστερα εἶναι τὰ δισκοειδῆ κεντρικὰ ἀκρωτήρια, ποὺ ἀπηχοῦν ἐπίδραση ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα¹¹⁴, ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἀκρωτήρια μὲ ἑλικες καὶ ἀνθέμια, κεντρικὰ καὶ γωνιαῖα¹¹⁵, ποὺ θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ ἀποκατασταθοῦν στὸν τύπο τῶν ἀνθεμίων καὶ ἐλίκων τῶν ἰωνικῶν

106. Γιὰ τὴν κλίση τῶν στεγῶν βλ. τελευταῖα Wikan-der ὅ.π. (σημ. 13) 207-8 καὶ σημειώσεις.

107. Τὴν ἀναλογία τῶν διαστάσεων τῶν ἀκρωτηρίων πρὸς τὰ οἰκοδομήματα ποὺ στόλιζαν ἐξετάζει τελευταῖα ὁ P. Danner, *Die Masse der Akrotere im Verhältnis zur Architektur in der griechischen Baukunst der archaischen und klassischen Zeit*, *ÖJh* 58, 1988, 41-51. Στὴ σ. 50 δίνει πίνακα τῶν ἀναλογιῶν ποὺ υποθέτει σωστὲς γιὰ πολλὰ οἰκοδομήματα.

108. E. Buschor, *Die Tondächer der Akropolis II* 42, εἰκ. 55.

109. A. Mallwitz, *OlympForsch V. Die Werkstatt des Pheidias* 118, πίν. 18, 50-51, τοῦ ἴδιου, *Die Funde aus Olympia* (1980) 150, πίν. 103.1

110. J. Heiden, *Korinthische Dachziegel. Zur Entwicklung der korinthischen Dächer* 111-112.

111. Πρβ. τὸ γωνιακὸ πῆλινο ἀκρωτήριο τῆς Καυ-

λωνίας, P. Orsi, *MonAnt* 29, 1923, 443-4, εἰκ. 23, πίν. 9, ποὺ ἔχει ὕψος 0.51. Ἡ ἀντίσταση ὅμως ποὺ πρόβαλλε στὸν ἄνεμο ἦταν μικρότερη γιὰτὶ εἶναι διάτρητο.

112. Πρβ. τὶς ἀναλογίες στὴν ἀποκατάσταση τοῦ κεντρικοῦ πῆλινου ἀκρωτηρίου ἀπὸ τὴ Δίκαια Ἀβδήρων, Μπακαλάκης ὅ.π. (σημ. 55) 66, πίν. 10α, 11α (1:1,5).

113. A. Mallwitz ὅ.π. πίν. 18.

114. Π.χ. Åkerström 10 ἀπὸ τὴ Νεάνδρεια, 34 ἀπὸ τὴ Φώκαια, 51 πίν. 20.1-2 ἀπὸ τὴ Λάρισα, 82 εἰκ. 26 ἀπὸ τὶς Σάρδεις, 99 εἰκ. 31.2 ἀπὸ τὴ Σάμο. Γιὰ δισκοειδῆ ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα βλ. ἐνδεικτικὰ Ἀ. Ὀρλάνδου, *Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων Α'* 96, σημ. 10.

115. Π.χ. Åkerström 30 πίν. 11 ἀπὸ τὴν Κλοπεδὴ Λέσβου, 51, 54, 61 πίν. 35.1-2 ἀπὸ τὴ Λάρισα, 104 πίν. 54.2 ἀπὸ τὴ Μίλητο.

ἀνθεμωτῶν στηλῶν (πρβ. π.χ. ἀποκατάσταση τοῦ κεντρικοῦ ἀκρωτηρίου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Ἀσσο καὶ τὰ γωνιαῖα ἀκρωτήρια ἀπὸ τὴ Μίλητο¹¹⁶). Τὰ περισσότερα βέβαια σώζονται τόσο ἀποσπασματικὰ πὺ τίποτε δὲν ἀποκλείει νὰ ἀνῆκαν σὲ συνθέσεις πολυπλοκότερες, πὺ θὰ προανήγγελλαν τὸ ἐντυπωσιακὸ πῆλινο κεντρικὸ ἀκρωτήριο ἀπὸ τὴ Δίκαια Ἀβδήρων, τῶν ἀρχῶν τοῦ β' τετάρτου τοῦ 5ου αἰ., τὸ ὁποῖο μᾶς δίνει ἓνα μέτρο τῶν ἐπιδόσεων τῶν κεραμέων τῆς Ἰωνίας (πρβ. τὸ πῆλινο κεντρικὸ ἀκρωτήριο τῆς Καυλωνίας¹¹⁷). Πῆλινα ἀκρωτήρια μὲ φυτικὸ διάκοσμο δὲν εἶναι σπάνια καὶ στὴν κυρίως Ἑλλάδα. Ἐνδεικτικὰ σημειώνονται, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο πὺ προαναφέραμε (Ἀκρόπολης καὶ Ὀλυμπίας), μερικὰ ἀκόμα ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, τὸν Κεραμεικὸ, τὴ Μακεδονία κ.ἄ.¹¹⁸

Ἰδιαίτερα ἀξίζει νὰ προσεχτεῖ ἡ κατασκευὴ τῆς διακόσμησης τοῦ χιακοῦ γωνιαίου ἀκρωτηρίου. Οἱ μορφές του ἀποδίδονται σὲ πολὺ ἔξεργο ἀνάγλυφο πὺ συνδέεται σχεδὸν σὲ ὀρθὴ γωνία μὲ τὸ βάθος. Δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ἀποτύπωμα μήτρας. Πιθανότερο θὰ ἦταν νὰ ἔγινε στὸ χέρι, μὲ τὴν ἐπίθεση κατάλληλα διαμορφωμένων ταινιῶν πηλοῦ καὶ παράλληλη χρῆση ἐργαλείου γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν περιττῶν ποσοτήτων ὑλικοῦ κατὰ τὴν τελικὴ διαμόρφωση (πρβ. τὴν τεχνικὴ κατασκευῆς τοῦ γωνιαίου ἀκρωτηρίου τῆς Ὀλυμπίας). Λεπτομέρειες, ὅπως οἱ νευρώσεις τοῦ βλαστοῦ ἢ ὁ ὀφθαλμὸς τῶν ἐλίκων, εἶναι προφανὲς ὅτι ἔχουν χαραχτεῖ ἢ προστεθεῖ μετὰ τὸ τελείωμα τῆς ὑπόλοιπης διακόσμησης.

Στὴ χρονολόγηση τοῦ ἀκρωτηρίου μας θὰ μπορούσαμε νὰ προχωρήσουμε συγκρίνοντας ὅ,τι σώζεται ἀπὸ τὶς μορφές του μὲ ἄλλα πληρέστερα καὶ ἀκριβῶς χρονολογημένα μνημεῖα. Ἡ προχειρότητα τῆς ἀπόδοσης τῶν νευρώσεων τοῦ βλαστοῦ δὲν συμβιβάζεται πρὸς ὅ,τι γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς πῆλινες σίμες μὲ ἄκανθα καὶ βλαστόσπειρες πὺ ἀντιγράφουν, ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. καὶ ἀργότερα, τὰ μεγάλα μαρμάρινα πρότυπα¹¹⁹. Παράλληλα ἡ κανονικὴ ἀπόληξη τοῦ βλαστοῦ σὲ ἀνεμιζόμενο φύλλο ἄκανθας ἔχει ἐδῶ συναιρεθεῖ σὲ ὑποτυπώδη ὀδοντωτὴ κατάληξη: ὁ ἐκφυλισμὸς τοῦ τύπου εἶναι φανερός. Δὲν θυμίζει κὰν τὰ ὑποτυπώδη φυλλάρια πὺ φυτρώνουν στοὺς κόμβους τῶν ἐλικόμορφων βλαστῶν στὴν ἐπίστεψη μαρμάρινης στήλης ἀπὸ τὴ χιακὴ ἀποικία τῆς Θράκης Μαρωνεία, τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἐκεῖ βρισκόμαστε ἀκόμα στὴν ἀρχὴ τῆς ἐξέλιξης τοῦ βλαστοῦ μὲ κόμβους καὶ φύλλα ἄκανθας, στὸ χιακὸ ἀκρωτήριο πλησιάζουμε πρὸς τὸ τέλος τῆς¹²⁰. Ἡ ἔμπνευση γιὰ τὶς διπλές, ἡμικυλινδρικής τομῆς ἀντιθετικὲς ἑλικες, πὺ φυτρώνουν ἀπὸ τὸν νευρώδη βλαστὸ τοῦ ἀκρωτηρίου, θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ ἀναζητηθεῖ σὲ πρότυπα ἀνάλογα μὲ τὶς πῆλινες σίμες ἀπὸ τὴν Πέλλα καὶ τὸ Νυμφαῖο τῆς Μιέζας¹²¹, τῶν μέσων καὶ τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Ἀκόμα τὸ ἀνθέμιο μὲ φύλλα πὺ δὲν φυτρώνουν ἀπὸ κεντρικὸ πυρῆνα ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ψηλὸ μίσχο τοῦ κεντρικοῦ φύλλου καὶ θυμίζουν φτερό ἢ κλαδί, πλησιάζει ὕστερα παραδείγματα, ἂν

116. Åkerström 181, εἰκ. 58 καὶ Studniczka ὅ.π. (σημ. 105).

117. Μπακαλάκης ὅ.π. (σημ. 112).

118. Buschor ὅ.π. (σημ. 58) 61 εἰκ. 84. Hübner 112, 136, πίν. 66.2-4, 72.6. Καλτσᾶς 28, ἀρ. 41-42, πίν. 118, 12α, ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Ἀμμωνος Διὸς στὴν Ἀφυτὴ τῆς Χαλκιδικῆς, σ. 34, ἀρ. 59-60, πίν. 228-ε, 23α-β, ἀπὸ τὴν Πέλλα, τελείως ἰδιότυπα στὴ μορφή.

119. Βλ. σχετικὰ Hübner 134-5 καὶ σημειώσεις πίν. 63.1-3, 76.2-3. A. Mallwitz, *Die Funde aus Olympia* 151,

πίν. 103.2. Καλτσᾶς 52-56 (τύποι Σ III α-δ) πίν. 1-4, 5α-γ, 10 κ.ἄ.

120. Γ. Μπακαλάκης, Κορύφωμα ἐπιτυμβίας στήλης ἐκ Μαρωνείας, *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον* Α (1965) 46-56, πίν. 1α-β. Γιὰ τὴν ἀπαραγνώριστη σχέση τοῦ μνημείου μὲ ἀκρωτήρια καὶ ἡγεμόνες καλυπτῆρες βλ. Κουκούλη - Χρυσανθάκη ὅ.π. (σημ. 64) 75.

121. Καλτσᾶς 36, 39, 48-50, ἀρ. κατ. 72-74, 83-84 (τύπος Σ II α-β), πίν. 188, 19α-β, 258-ε.

καὶ ἡ διαμόρφωση τοῦ χιακοῦ ἀνθεμίου δὲν θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ τόσο βάνουση¹²² Ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος ποὺ ἐλίσσεται ἡ σωζόμενη ἔλικα ἀφήνοντας πλατιά ἐπίπεδη αὐλάκα καὶ καταλήγοντας σὲ ἐπιδεικτικὰ ἔξεργο ὀφθαλμό, θυμίζει τὴ μορφή ποὺ ἔχουν οἱ ἔλικες καὶ ἡ αὐλάκα τῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων στοὺς μεγάλους ναοὺς τῆς Ἰωνίας μετὰ τὸ 300 π.Χ.¹²³

Εἶναι φανερὴ στὸ χιακὸ γωνιαῖο ἀκρωτήριό ἡ πρόθεση νὰ μεταφερθεῖ σὲ πηλὸ ἡ μορφή τῶν μεγάλων φυτικῶν μαρμάρινων ἀκρωτηρίων, ποὺ ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ.¹²⁴ μέχρι καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους¹²⁵ ἄπλωναν τὶς ἔλικες καὶ τὰ φύλλα τους σὲ διάφορους περίτεχνους συνδυασμοὺς πάνω στὶς στέγες ναϊκῶν κυρίως οἰκοδομημάτων. Γιὰ τὴν ἀντιγραφή αὐτὴ θέλησε ὁ Χίος τεχνίτης νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴ γλώσσα ποὺ εἶχε ἤδη διαμορφωθεῖ κατὰ τὴ μεταφορὰ σὲ πηλὸ τῶν μαρμάρινων σιμῶν μὲ ἄκανθα καὶ βλαστόσπειρες κατὰ τὸ β' μιστὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., δὲν καταφέρνει ὅμως νὰ μείνῃ κοντὰ στὰ μεγάλα τοῦ πρό-τυπα. Ἡ ἀναντίρρητη ποιότητα τῆς ἐκτέλεσης δὲν κατορθώνει νὰ κρύψῃ τὴν ἀποστέωση τῶν μορφῶν. Τὰ παλιὰ χυμώδη φυτικὰ θέματα, μὲ τὶς φλύαρες, πλούσιες καμπύλες, ἔχουν ἐδῶ ξεπέσει σὲ μιὰ στεγνὴ καλλιγραφία. Οἱ μορφές τοῦ ἀκρωτηρίου μας, ὅπως τὶς γνωρίσαμε στὰ προηγούμενα, θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν μετὰ τὸ 300 καὶ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (ὁπότε χρονολογοῦνται τὰ τελείως ἐκφυλισμένα «φτερόσχημα» ἀνθέμια, βλ. σημ. 122).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΚΑΤΑΝΟΜΗ

Ὅπως ἔγινε φανερὸ ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν μνημείων ποὺ μᾶς ἀπασχόλησαν, οἱ περιοχές στὶς ὁποῖες ἐντοπίσαμε τὰ πλησιέστερα παράλληλα πρὸς σύγκριση, ἐπομένως οἱ περιοχές στὴν καλλιτεχνικὴ παράδοση τῶν ὁποίων πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ ἡ χιακὴ παραγωγή, ἰδιαίτερα ἐκείνη ποὺ χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ., εἶναι κατὰ πρῶτο λόγο ἡ Ἰωνία (καὶ οἱ ἰωνικὲς ἀποικίες στὴ θρακικὴ ἀκτὴ) καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ἡ Ἀττικὴ. Ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. καὶ πέρα σχέσεις διαπιστώνονται καὶ μὲ ὕλικο ἀπὸ τὴ Μακεδονία, τοὺς Δελφούς, τὴν Ὀλυμπία καὶ τὴν Ἡπειρο, ἀλλὰ πρόκειται σχεδὸν πάντα γιὰ χαρακτῆρες ποὺ ἀποτελοῦν περιουσία τῆς καλλιτεχνικῆς «κοινῆς» τῶν χρόνων αὐτῶν.

Ὅρισμένα βασικὰ ἰωνικὰ χαρακτηριστικά, ὅπως ἡ χρῆση ἀνεστραμμένου ἀνθεμίου ἀντὶ τοῦ ἄνθους λωτοῦ, ἡ συχνὴ παρουσία ζεύγους σιγμοειδῶν ἐλίκων στὸ σχῆμα λύρας, τὸ λευκὸ ἐπίχρῖσμα (στοὺς ἡγεμόνες καλυπτῆρες), κυρίως ὅμως τὸ ἐντονο ἀνάγλυφο καὶ ἡ κατατηξίτευση ἐργασία (γιὰ ὅλα τὰ εἶδη ἀρχιτεκτονικῶν ἀναγλύφων) ἀποτελοῦν ἓνα εἶδος «σταθερῶν» τῶν χιακῶν πῆλινων ἀρχιτεκτονικῶν διακοσμήσεων.

Μιλώντας γιὰ τὶς χιακὲς ἡγεμόνες κεραμίδες μὲ τὸν ἀνάγλυφο ἀγκυλωτὸ μαίανδρο, ἔγινε λόγος γιὰ τὴ γενικότερη τάση τῶν κέντρων τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδας νὰ χρησιμοποιοῦν εὐρύτατα τὴν ἀνάγλυφη διακόσμηση στὰ πῆλινα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τους, ἀκόμα καὶ ἐκεῖ ὅπου μόνη ἡ γραπτὴ θὰ ἦταν ἀρκετὴ, ὅπως π.χ. γιὰ τὴν ἀπόδοση ζατρικίου (πρβ. τὶς σίμες

122. Βλ. συζήτηση γιὰ τὸν τύπο αὐτοῦ τοῦ ἀνθεμίου στὴν Ἀ. Βλαχοπούλου - Οἰκονόμου 255 καὶ σημειώσεις. Ἐπίσης 273 καὶ σημειώσεις, ὅπου καὶ ἡ σύγκριση μὲ προγενέστερα, περισσότερα ἐπιμελημένα παραδείγματα τοῦ ὕστερου 3ου αἰ. - πρῶτου 2ου αἰ. π.Χ.

123. Π.χ. τὸ κιονόκρανο ἀπὸ τὸν ναὸ τῶν Σάρδεων H. Berve - G. Gruben, *Les temples et sanctuaires grecs*

(1965) 267-9, πίν. 163, εἰκ. 141.

124. Π.χ. τὸ κεντρικὸ ἀκρωτήριό τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας, D. Ohly, *Die Aegineten*, I. *Die Ostgiebelgruppe* (1976) Beil. B-C-E καὶ Ph. Lehmann, *Samothrace III* (1969) 354, εἰκ. 303.

125. Π.χ. τὸ κεντρικὸ ἀκρωτήριό τοῦ Ἱεροῦ τῆς Σαμοθράκης, αὐτόθι πίν. 111-114, εἰκ. 281-316, σ. 329 κέ.

ἀπὸ τὸ Γόρδιον). Βέβαια δὲν λείπουν ἐντελῶς ἀπὸ τῆ Χίο τὰ ἀποκλειστικὰ γραπτὰ πῆλινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη — ποὺ ἄλλωστε δὲν εἶναι ἀντικείμενο τοῦ παρόντος — εἶναι ὅμως πολλὰ λίγα σὲ σχέση μετὰ τὰ ἀνάγλυφα. Δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι ἡ τάση αὐτὴ γιὰ ἀνάγλυφη ἀπόδοση συναντιέται μετὰ τὴν ἴδια συχνότητα στὴν κυρίως Ἑλλάδα, ὅπου μετὰ ἐξαίρεση τοὺς ἡγεμόνες καλυπτῆρες (καὶ τὶς σίμες μετὰ ἄκανθα καὶ βλαστόσπειρα) ἡ ἀποκλειστικὰ γραπτὴ διακόσμηση τῶν πῆλινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (ιδίως σιμῶν καὶ ἡγεμόνων στρωτῆρων ἀλλὰ καὶ μεγάλου ἀριθμοῦ ἡγεμόνων καλυπτῆρων) ἔχει τὸ προβάδισμα.

Ἡ ὀργανικότητα, ἡ χυμώδης φυτικὴ αἴσθηση, τὸ ἐντονο ἀνάγλυφο τῶν ἀνθεμίων καὶ τῶν ἐλίκων μετὰ τὸν μεγάλο ἔξεργο ὀφθαλμὸ παρουσιάζονται στοὺς χιακοὺς ἡγεμόνες καλυπτῆρες ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐμφάνισής τους καὶ τοὺς ἀκολουθοῦν μέχρι τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους τουλάχιστον (ἀρ. 50). Ὅπως ὅμως παρατηρήσαμε προκειμένου γιὰ τὶς ἡγεμόνες κεραμίδες, οἱ χαρακτῆρες αὐτοὶ δὲν ἀποτελοῦν χιακὴ ἀποκλειστικότητα, ἀφοῦ συναντιοῦνται συχνὰ καὶ στὴν ἀπέναντι μικρασιατικὴ ἀκτὴ, ἰδιαίτερα σὲ περιοχὲς τῆς Αἰολίδας (Ἄσσοι, Λάρισα, ἀλλὰ καὶ στὶς Σάρδεις καὶ τὸ Γόρδιον).

Ἀπὸ τὰ χιακὰ μέτωπα ἡγεμόνων καλυπτῆρων ποὺ σώζουν ἀρκετὸ τμήμα τους ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ μία ἄλλοτε ἀκριβὴς καὶ ἄλλοτε κατὰ προσέγγιση γνώση τῆς μορφῆς τους, συνάγουμε ὅτι οἱ σιγμοειδεῖς ἔλικες τοποθετοῦνται σ' αὐτὰ κατὰ προτίμηση στὸ σχῆμα τῆς λύρας, μετὰ τὸ ἐπάνω ζευγὸς πρὸς τὰ ἔξω καὶ τὸ κάτω πρὸς τὰ μέσα. Ἡ σχέση τους πρὸς τὶς ἐπιστῆψεις ἐπιτυμβίων στηλῶν τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 6ου αἰ. ἀπὸ τὴν Ἰωνία, τὰ νησιὰ καὶ τὴν Ἀττικὴ εἶναι προφανής¹²⁶. Ἡ σχέση μετὰ τὶς στηλές συνεχίζεται στὸ ἀνεστραμμένο ἀνθέμιο ποὺ συμπληρώνει συχνὰ τὸν κενὸ χῶρο μετὰ τῶν ἐλίκων τῶν στηλῶν¹²⁷, ἐκεῖ ὅπου στὶς ἀκροκεράμους «μεγαρικοῦ» τύπου τοποθετεῖται ἀνεστραμμένο ἄνθος λωτοῦ¹²⁸. Σὲ δύο μόνο χιακὰ ἀκροκεράμους (ἀρ. 35 καὶ 38) οἱ σιγμοειδεῖς ἔλικες ἔχουν ἀντίθετη φορά, ἀκολουθώντας κατὰ κάποιον τρόπο ἐκεῖνες τοῦ μεγαρικοῦ τύπου¹²⁹, χωρὶς ὅμως γι' αὐτὸ νὰ ἐγκαταλείπουν τὸ συμπληρωματικὸ ἀνεστραμμένο ἀνθέμιο ἢ τὴν σχέση μετὰ τὶς ἰωνικὰς ἀνθεμωτὲς στηλές¹³⁰.

Μία ματιὰ στὴν κατανομή τῶν πῆλινων ἀρχιτεκτονικῶν ἀναγλύφων ποὺ μᾶς ἀπασχόλησαν δίνει τὴν ἐξῆς εἰκόνα: Ἀπὸ τὴν περιοχὴ Φραγγομαχαλᾶ (καὶ Ἀγ. Νικολάου τοῦ Βουνοῦ, στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου τοῦ Φραγγομαχαλᾶ), προέρχονται δεκαεπτὰ κομμάτια (ἑπτὰ ἡγεμόνες καλυπτῆρες καὶ δέκα ἡγεμόνες κεραμίδες, κυρίως μετὰ διακόσμηση ἀγκυλωτοῦ μαιάνδρου). Οἱ ἡγεμόνες κεραμίδες ἀπὸ τὴν περιοχὴ χρονολογοῦνται στὸ σύνολό τους στὸν ὕστερο 4ο αἰ. καὶ στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους (ἀρ. 11-14, 17-19, 24-25) ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀρ. 28 ποὺ ἀνήκει στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο. Ἀπὸ τοὺς ἡγεμόνες καλυπτῆρες οἱ ἀρ. 29-30 ἀνήκουν στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., οἱ ἀρ. 31, 34 καὶ ὁ ἀρ. εὐρ. Στεφάνου 1489 τοποθετοῦνται στὰ

126. Βλ. Κουκούλη - Χρυσανθάκη ὁ.π. (σημ. 64) 74 καὶ σημ. 14. Ἐπίσης Β. Schmaltz, *Griechische Grabreliefs* (1983) 153-56, ὅπου ὁ συγγραφεὺς συζητᾷ τὶς ὑπάρχουσες θεωρίες γιὰ τὴ δημιουργία αὐτῆς τῆς μορφῆς ἐπίστεψης τῶν στηλῶν. Πρβ. καὶ πῆλινη ἐπίστεψη στηλῆς μετὰ λυρόσχημες ἔλικες ἀπὸ τὴν Κόρινθο, *Corinth* XIII 67 καὶ 96, πίν. 82. X-120.

127. Schmaltz ὁ.π. 154 εἰκ. 9, 82, εἰκ. 5. Ἀ. Βλαχοπούλου - Οἰκονόμου 213-215 καὶ σημειώσεις, γιὰ σύντομη ἱστορία τῆς λυρόσχημης διάταξης τῶν σιγμοειδῶν ἐλίκων στοὺς ἡγεμόνες καλυπτῆρες. Hübner 74 σημ. 48 γιὰ τὰ κρεμάμενα συμπληρωματικὰ ἀνθέμια, γιὰ τὰ

ὁποῖα πιστεύει ὅτι «ebenfalls in ionischem Bereich beheimatet sind» καὶ 114, σημ. 154.

128. Ἀ. Βλαχοπούλου - Οἰκονόμου 15-22 (γενικὰ γιὰ τὴ γένεση καὶ ἐξέλιξη τοῦ τύπου «ἄνθους λωτοῦ - ἐλίκων») 19 (γιὰ τὶς «μεγαρικὲς» ἀκροκεράμους εἰδικότερα).

129. Πρβ. *Corinth* XV 2, 272, 280-81, πίν. 58 (63) καὶ Ἀ. Βλαχοπούλου - Οἰκονόμου 20, πίν. 1γ.

130. Πρβ. π.χ. τὶς στηλές τῆς Περίνθου, ἀποικίας τῆς Σάμου, L. Loukopoulou, *Contribution à l'histoire de la Thrace Propontique* (1989) 181-184, πίν. 14-15.

δύο πρώτα τέταρτα του 5ου αι. π.Χ., ενώ οι άρ. 41 και 46 ανήκουν στην έλληνιστική περίοδο.

Η περιοχή Άγ. Παρασκευής - Κοφινά έδωσε δεκατρία κομμάτια (δύο θραύσματα άρχιτεκτονικών επενδύσεων, έπτά ήγεμόνες κεραμίδες και τέσσερις ήγεμόνες καλυπτήρες). Οι δύο άρχιτεκτονικές επενδύσεις (άρ. 2-3) και μία ήγεμών κεραμής (άρ. 5) ανήκουν στη στροφή προς το τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. Μία ήγεμών κεραμής και δύο ήγεμόνες καλυπτήρες (άρ. 6 και 36-37) τοποθετούνται στο τέλος του 5ου αι. π.Χ. Ένας τρίτος ήγεμόνας καλυπτήρας (ό άρ. 38) ανήκει στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. ενώ οι υπόλοιπες ήγεμόνες κεραμίδες (άρ. 15-16, 21, 23, 26) και ένας ήγεμόνας καλυπτήρας (άρ. 49) χρονολογούνται στον ύστερο 4ο αι. και στους έλληνιστικούς χρόνους.

Με μεγάλη απόσταση ακολουθεί η περιοχή Ριζαρίου με έννέα συνολικά κομμάτια, από τα όποια η άρχιτεκτονική επένδυση άρ. 1 ανήκει στη στροφή προς το τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ., οι ήγεμόνες κεραμίδες (άρ. 7-9, 20) στον ύστερο 4ο και στους έλληνιστικούς χρόνους, ενώ από τους ήγεμόνες καλυπτήρες ο άρ. 35 τοποθετείται στα μέσα του 5ου αι. π.Χ., ο άρ. 42 στο α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ. και οι 47, 50 στην έλληνιστική περίοδο.

Μεμονωμένα παραδείγματα ήγεμόνων κεραμίδων του ύστερου 4ου και των έλληνιστικών χρόνων προέρχονται από το βυρσοδεψείο Ζαφειράκη (άρ. 22, 27) και τον Έμποριό (άρ. 10). Δύο ήγεμόνες καλυπτήρες από την Άττική (άρ. 32-33) ανήκουν στο α΄ τέταρτο του 5ου αι., ενώ στην έλληνιστική περίοδο ανήκουν παραδείγματα από τη Μητρόπολη (άρ. 43), το Σκυλίτσειο (άρ. 48) και μερικά άγνωστης προέλευσης (άρ. 39-40). Στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους τοποθετείται ένα εύρημα από την Παναγία Βοήθεια (άρ. 45) και ένα δεύτερο άγνωστης προέλευσης (άρ. 44).

Με βάση τα πιό πάνω, μπορούμε να κατανείμουμε το ύλικό που μάς άπασχόλησε σε εύρύτερες περιοχές: 1) την πιό πολυάριθμη ομάδα στο κεντρικό τμήμα και τα άνατολικά κράσπεδα της άρχαίας πόλης (περιοχές Φραγκομαχαλά - Άγ. Νικολάου Βουνού - Παναγίας Βοήθειας)· 2) τη δεύτερη σε μέγεθος ομάδα στα βόρεια κράσπεδα της άρχαίας πόλης (περιοχές Κοφινά - Άγ. Παρασκευής - Παλαιοκάστρου - Ταμπάκικων) και 3) τη μικρότερη ομάδα στο νότιο τμήμα της πόλης (περιοχές Ριζαρίου - Μητρόπολης - Άττικής).

Δεδομένου ότι έλάχιστα από τα κομμάτια μας βρέθηκαν σε συστηματικές άνασκαφές, δέν νομίζω ότι θα πρέπει να άποδώσουμε άπόλυτη άξία στην πιό πάνω εικόνα, που είναι πολύ πιθανό να είναι τυχαία. Άς σημειωθεί πάντως ότι με βάση τις σωστικές άνασκαφές της Άρχαιολογικής Έπηρεσίας κατά τα τελευταία χρόνια και τη συνακόλουθη αύξηση των γνώσεών μας για την τοπογραφία της άρχαίας πόλης¹³¹, η πρώτη και πολυαριθμότερη ομάδα καλύπτει την περιοχή όπου τοποθετείται ο κύριος κτιριακός όγκος της πόλης, κυρίως περιοχές κατοικίας. Η δεύτερη μικρότερη ομάδα προέρχεται από τις βόρειες παρυφές της πόλης, όπου βρίσκονταν κατά τους άρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους χώροι βιοτεχνίας κυρίως, αλλά και κατοικίες, ενώ ακόμα βορειότερα υπήρχαν νεκροταφεία. Η τρίτη τέλος και λιγότερο σημαντική ομάδα προέρχεται από τα νότια κράσπεδα της πόλης, όπου υπήρχαν έκτεταμένα νεκροταφεία από τους άρχαϊκούς ως και τους έλληνιστικούς χρόνους¹³².

ΕΥΑ ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ - ΜΠΟΥΡΝΙΑ

131. J. Boardman, The Ancient City of Chios, BSA 49, 1954, 123-128. Ά. Τσαρβάπουλος, Η άρχαία πόλη της Χίου. Στοιχεία για την τοπογραφία της από τις σωστικές άνασκαφές, *Ηόρος* 4, 1986, 124-144, πίν. 27-38.

132. Για τη χρήση των κεραμιδιών έκτός από τα άρ-

χιτεκτονήματα, ιδιωτικά ή δημόσια, σε τάφους, αλλά και σε άγωγούς, ως οίκοδομικό ύλικό ή στη βιοτεχνία (κυρίως στην κεραμική) βλ. Hübner 69, σημ. 20. Η χρήση πλήλινης κεράμωσης σε ταφικά οίκοδομήματα άπεικονίζεται πολύ παραστατικά σε άπουλικά άγγεία.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΟΙ ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ ΕΚ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΝΑ ΤΗΝ ΜΕΣΣΗΝΙΑΝ

Εν ενδιαφέρον σύνολον σφραγίδων εκ Μεσσηνίας δημοσιεύεται τὸ πρῶτον καὶ προέρχεται ἐκ τῶν παλαιῶν καὶ τῶν προσφάτων ἀνασκαφῶν τῆς Ἑταιρείας. Αἱ σφραγίδες αὐταὶ ἐκπροσωποῦν τύπους σφραγίδων καὶ παραστάσεις ποικίλας ἐξ ὅλων τῶν περιόδων τῆς Ὑστερας Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

Α. Ἐκ τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν (1952-1967)

Ι. Χρυσεπένδυτος σφραγὶς ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου 2 Ρούτση (Μυρσινοχωρίου) Πυλίας¹. Μουσεῖον Χώρας Τριφυλίας 2726. Προηγουμένως εὑρητο εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν (ἀρ. 8345). Ἀνευρέθη εἰς τὸν λάκκον ὑπ' ἀριθ. 2 τοῦ τάφου τὴν 15ην Ὀκτωβρίου 1956 ὑπὸ τοῦ Σπ. Μαρινάτου, ὁ ὁποῖος ἐσημείωσε τὰ ἀκόλουθα εἰς τὸ ἡμερολό-

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΑΙ

J. Boardman, *GGFR*: J. Boardman, *Greek Gems and Finger Rings* (1970).

CMS: *Corpus der minoischen und mykenischen Siegel*. *Gazetteer I* (1979): R. Hope - Simpson - O.T.P.K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, I. The Mainland and Islands* (1979).

Jagd: Hans-Günter Buchholz, G. Jöhrens, I. Maull, *Jagd und Fischfang, Archaeologia Homerica II J* (1973).

V.E.G. Kenna, *CS*: V.E.G. Kenna, *Cretan Seals* (Oxford 1960).

Γ. Σ. Κορρές, *ΤΘΤΚΜ 1975* (1976): Γ. Σ. Κορρές, Τύμβοι, Θόλοι καὶ Ταφικοὶ Κύκλοι τῆς Μεσσηνίας, *Πρακτικὰ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν 1975*, Β (1976).

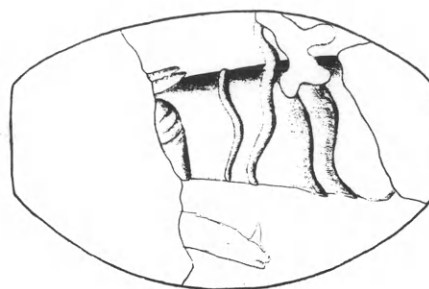
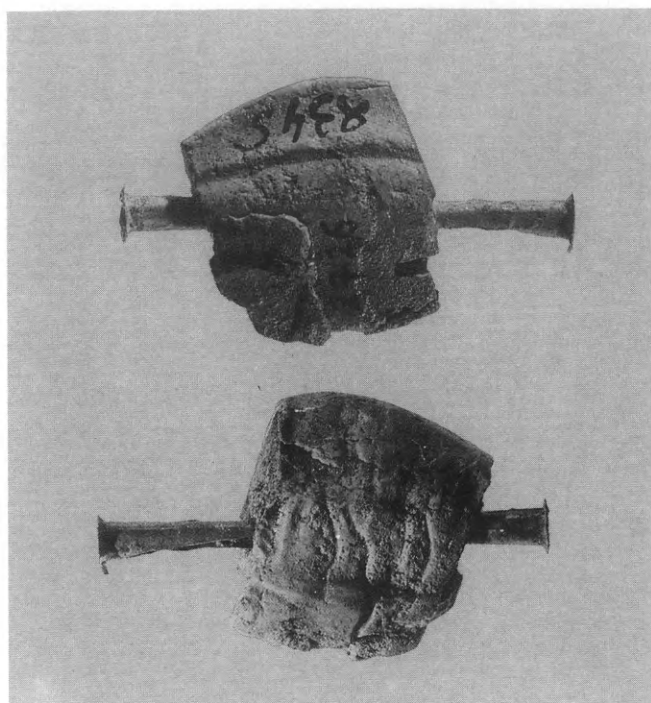
Megiddo: G. Loud, *The Megiddo Ivories* (Chicago 1939). *ΜΣΕ*: *Μεγάλη Σοβιετικὴ Ἑγκυκλοπαιδεία*.

Θερμαὶ εὐχαριστίαι ὀφείλονται εἰς τὸν φίλον δρ. I. Pini, ὁ ὁποῖος μὲ ἐφωδίασε μὲ φωτογραφικὸν ὕλικὸν τό-

σον ἐκ τῶν δημοσιευμένων σφραγίδων ὅσον καὶ συγκριτικόν. Αἱ φωτογραφίαι ὀφείλονται εἰς τὸν Κων. Κωνσταντόπουλον καὶ εἰς τὸν δρ. I. Pini, ἐνῶ τὰ σφραγίσματα ὀφείλονται ἐξ ὀλοκλήρου εἰς τὸν δρ. I. Pini. Τὰ σχέδια ἐξετελέσθησαν εἰς τὸ ἐν Marburg ἀρχεῖον τοῦ *CMS* καὶ ὑπὸ τοῦ κ. Εὐστ. Ἀνδρουτσάκη, ὡς ἐπίσης ὑπ' αὐτοῦ ἐβελτιώθη καὶ τὸ σχέδιον τοῦ σφραγιδοκυλίνδρου τῶν Φυτιῶν.

Θερμαὶ εὐχαριστίαι ἀπευθύνονται καὶ εἰς τὴν ἔφορον Ἀρχαιοτήτων κ. Εὐ. Πρωτονοταρίου - Δεϊλάκη, ὡς καὶ εἰς τὸν ἔφορον Ἀρχαιοτήτων καὶ ὑφηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Θεόδ. Γ. Σπυρόπουλον διὰ τὴν φιλόφρονα βοήθειάν των, τέλος δὲ εἰς τὰ μέλη τῶν Ἀνασκαφῶν Πύλου, τὴν κ. Σοφίαν-Ναυσικᾶν Ταράντου, τὴν ἐπιμελήτριαν Ἀρχαιοτήτων δ. Γεωργίαν Χατζῆ, τὴν δ. Ἀφροδίτην Χασιακοῦ καὶ τὸν κ. Μιχ. Παλίκισιανον.

Ι. Δὲν ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ *CMS I* ἢ *V* ἂν καί, ἀντιστοίχως, εὑρήτο εἰς τὸ *EAM* καὶ εἰς τὸ Μουσεῖον Χώρας κατὰ τὴν περίοδον ἐκδόσεως τῶν ὡς ἄνω τόμων.

Εἰκ. 1. Χρυσεπένδυτος σφραγίς ἐκ θολωτοῦ τάφου 2 εἰς Ρούτση Μυρσινοχωρίου.

γιόν του²: «Εἰς τὸ Δ. μέρος τοῦ λάκκου μόνον ἐν ἀταξίᾳ ὑπάρχουν ὀστᾶ καὶ κτερίσματα τῶν προηγουμένων νεκρῶν. Εὐρέθησαν ὡσαύτως τρεῖς γλυπταὶ λίθοι. Ἡ μία, ἐκ τεχνητοῦ κυάνου, ἀμυγδαλοειδής, εἶναι διαλελυμένη ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ αὐτῆς σωλῆνος» (εἰκ. 1α-γ), Munsell 10 YR 7/1: light gray. Εἰς τὸ ἐσωτερικόν (ὅπου ἡ θραῦσις τῆς λίθου) ἡ πρώτη ὕλη ἐμφανίζεται μπλέ.

Ὡς προκύπτει ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ Σπ. Μαρινάτου, ἡ σφραγὶς αὕτη εἶχε διασωθῇ μερικῶς, καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ περίεργον, ὅτι ἔφθασε μέχρις ἡμῶν τεθραυσμένη, ὅπως εὐρέθη εἰς λάκκον, ὅπου δυσκόλως θὰ εἶχε θραυσθῇ, ἂν καὶ τὸ ὕλικόν δὲν εἶναι ἀνθεκτικὴ ὕλη. Προφανῶς κατέληξεν ἐκεῖ — εἰς τὸν λάκκον 2 — κατὰ μίαν ἀνακομιδὴν ἄλλης παλαιότερας ταφῆς τοῦ ταφικοῦ θαλάμου³, ἂν καὶ δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείεται ἡ πιθανότης νὰ ὑπῆρξε καὶ μία κυρία εἰς τὸν λάκκον ταφή. Ἡ πρώτη εἶναι βεβαίως ἡ πιθανωτέρα ἐρμηνεία λόγῳ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν καταλοίπων διαφορῶν ταφῶν-ἀνακομιδῶν εἰς τὸν λάκκον τοῦτον.

Συνολικῶς εἰς τὸν λάκκον 2 εὐρέθησαν ἑπτὰ σφραγίδες, ἐξ ὧν ἑξ⁴ ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ

2. Ἡμερολόγιον Ἀνασκαφῶν Πύλου, σ. 83α. Αἱ ἄλλαι δύο ἦσαν αἱ CMS I 305 (ἀρ. 269) καὶ 308-9 (ἀρ. 272), ἀντιστοίχως EAM 8336 καὶ 8332.

3. Εἰς τὸ Εὐρετήριο τοῦ Μουσείου Χώρας (ἀρ. 2726) σημειοῦνται ἐκ παραδρομῆς τὰ ἀκόλουθα: «θ.τ. 2, λάκκος 1. Ἐπὶ τοῦ βραχίονος τοῦ νεκροῦ». Ἦτοι πα-

ρεισέφρυσαν δύο λάθη: ὁ ἀριθ. τοῦ λάκκου καὶ ἡ θέσις τῆς σφραγίδος «ἐπὶ τοῦ βραχίονος τοῦ νεκροῦ». Αὕτη ἡ σφραγὶς ἦτο ἡ CMS I 306, ἀρ. 270 (EAM 8333).

4. Sp. Marinatos ἐν CMS I 305-310 ἀρ. 269-74. Πρβ. Σπ. Μαρινάτου, ΠΑΕ 1956, 205. Ἡδὲ I. Pini, CMS V, Suppl. IA (Berlin 1992) 373, 374 ἀρ. 345 (G. St. Korres).

Σπ. Μαρινάτου. Ὁρθῶς ὁ Μαρινᾶτος, ἐξ ἄλλου, διετύπωσε τὴν ἄποψιν⁵ ὅτι ὁ λάκκος 2 περιλαμβάνει τὰ παλαιότερα στοιχεῖα τῶν ταφῶν τοῦ τάφου καὶ αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν πάσης φύσεως εὐρημάτων (ὡς αἱ χρυσαῖ ἀτρακτοειδεῖς ταινίαι) καὶ ἐκ τῶν καταλοίπων τῆς κεραμικῆς (β' ἡμισυ 16ου αἰ. π.Χ.).

Ὡς ἐκ τοῦ σφωζομένου τμήματος τῆς σφραγίδος προκύπτει, πρόκειται σαφῶς περὶ τοῦ κακῶς σφωζομένου μεσαίου τμήματος ἀμυγδαλοειδοῦς ἐκ κυάνου σφραγίδος, ἣτις φέρει τρῆμα κατὰ μήκος, ἐντὸς δὲ τοῦ τμήματος σφύζεται πλήρης ὁ ἐπιμηκέστερος τῆς σφωζομένης σφραγίδος χρυσοῦς σωληνίσκος, ἐξέχει δηλαδὴ αὐτῆς κατὰ πολὺ. Ὁ ἀκέραιος σωληνίσκος ἔχει μήκ. 2.58-2.6 ἐκ., ἀποτελεῖ δέ, ὡς γνωστόν, τὴν ἐσωτερικὴν ἐπένδυσιν τοῦ τμήματος αὐτῆς ταύτης τῆς σφραγίδος καὶ ἐν ταυτῇ τὴν ἐπένδυσιν τῆς σφραγίδος κατὰ τὰ ἄκρα αὐτῆς.

Διαστάσεις: μέγ. σφζ. μήκ. 1.50 ἐκ., μέγ. σφζ. πλάτ. 1.58 ἐκ., μέγ. σφζ. πᾶχ. 6.7 χιλ., μήκ. σωληνίσκου 2.6-2.58 ἐκ., διάμ. σωληνίσκου 2 χιλ., διάμ. σωληνίσκου εἰς τὰ ἐκδιπλούμενα ἐπίπεδα ἄκρα μέχρι 2.4 χιλ. Ἡ ἐσωτερικὴ διάμετρος εἶναι ἐλάχιστα μικροτέρα λόγῳ τοῦ λεπτοτάτου τοῦ φύλλου τοῦ μετάλλου.

Ἡ σφραγὶς φέρει τρεῖς ὁπᾶς, ἐξ ὧν ἡ μία (τρῆμα) εἶναι διαμπερῆς. Ἐκατέρωθεν τοῦ τμήματος τούτου ὑπάρχει ἀνὰ μία ὁπή. Αὐτὸ ὑποδηλοῖ ὅτι εἶχαν γίνεαι δοκιμαστικαὶ προσπάθειαι⁶ προκειμένου νὰ διαπερασθῇ ὁ χρυσοῦς σωληνίσκος καὶ μάλιστα τὰ τμήματα ταῦτα δὲν ἔλαβον τελικῶς τὸ προβλεπόμενον εὖρος. Τελικῶς δὲ διηνοίγη τὸ κεντρικὸν τρῆμα, τὸ ὁποῖον δὲν φαίνεται ὅτι ἀκολουθεῖ τὸν κατὰ μήκος ἄξονα τῆς σφραγίδος, ἀλλὰ ἀποκλίνει σαφῶς τούτου. Ἡ ὑπόθεσις ὅτι αἱ ἄλλαι δύο ὁπαὶ ἐξυπηρέτουν ἄλλον σκοπὸν (δι' ἐπισκευὴν ἢ διὰ στερεώσιν τῆς πρώτης ὕλης) δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὰ πράγματα. Τὸ βάθος των ἐμετρήθη εἰς 2.4-3 χιλ.

Ὁ χρυσοῦς σωληνίσκος ἀπετελεῖτο ἐκ λεπτοῦ φύλλου χρυσοῦ, ποῦ ἀνεδιπλώθη κυλινδρικῶς. Ἡ ἀναδίπλωσις αὕτη δὲν ἐγένετο ἀπλῶς ἵνα συμπληρωθῇ ὁ κύλινδρος-σωληνίσκος, ἀλλ' ἐχρησιμοποιήθη ἔτι πλέον χρυσὸς εἰς περαιτέρω δίπλωσιν, ὡς φαίνεται εἰς τὴν φωτογραφίαν (εἰκ. 1β), ἥτοι ἐπιδίπλωσιν κατὰ τὸ ἡμισυ τοῦ σωληνίσκου, ἵνα σχηματισθῇ στερεὸς κατὰ τὸ δυνατόν ὁ κύλινδρος οὗτος. Κατὰ πόσον, τέλος, ὁ οὕτω σχηματιζόμενος σωληνίσκος ἐφή-

5. CMS I 304. Εἰς τὸ Ἡμερολόγιον τῶν Ἀνασκαφῶν Πύλου, σ. 81β, ὁ Σπ. Μαρινᾶτος ἐσημείωσεν ὅτι «εὐρέθησαν λείψανα πλείονων κρανίων» (σ. 82α): «εἰς τὴν Ἀ. πλευρὰν τοῦ τάφου, ἐνθα φαίνεται λείψανον κρανίου καὶ ὀστᾶ», «ἕτερον κρανίον ὑπάρχει περὶ τὸ μέσον τοῦ τάφου ὡς καὶ ὀστᾶ ἐν ἀταξίᾳ» (σ. 82β): «ὁ τελευταῖος ταφὴς νεκρὸς παρεμέρισε τοῦλάχιστον 4-5 ἄλλους, ὧν τὰ λείψανα τῶν κρανίων εὐρίσκονται ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ λάκκου καὶ κάτω πρὸς Δ.» (σ. 83α): «ὡπὸ τὴν κοιλίαν τοῦ νεκροῦ ὑπῆρχε κρανίον, τὸ μόνον ὅπερ ἦτο καὶ ἐξήχθη ἀκέραιον, ἐνῶ ὑπὸ τὸ κρανίον τοῦ κυρίου νεκροῦ ὑπῆρχε καὶ ἄλλο. Προφανὲς εἶναι ὅτι ὁ τελευταῖος νεκρὸς ἐτέθη ἐπὶ ἄλλων, ὧν ἀτελῶς μόνον ἀφηρέθησαν τὰ λείψανα» (σ. 83β): «Περαιτέρω, ἐφόσον ἀπεμακρύνετο ὁ σαθρὸς σκελετὸς τοῦ νεκροῦ, μεθ' οὗ ἀνευρίσκοντο ἀναμειγξίαι καὶ ἄλλων βαθυτέρων, ἅρα προγενεστέρων, νεκρῶν ὀστᾶ...», «Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ κρανίου τοῦ

κυρίου νεκροῦ, ἀπέμειναν πλέον, προσκεκολλημένα εἰς τὴν Ἀ. στενὴν πλευρὰν τοῦ λάκκου, ὅστᾳ νεκρῶν ἀναμφισβητήτως προγενεστέρων, ἅτινα μᾶς ἔδωκαν πολὺτιμα εὐρήματα». Εἰς τὴν ἀποθήκην τοῦ Μουσείου Χώρας Τριφυλίας ἔχουν συντηρηθῇ παρὰ τοῦ καθηγητοῦ κ. Em. Breitingερ ὠρισμένα σκελετικὰ κατάλοιπα (ἰδίᾳ κρανία) ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου 2 Ρούτση. Ἀντιθέτως ὁ J. G. Younger, *Towards the Chronology of Aegean Glyptic in the Late Bronze Age* (1973) 50, βασιζόμενος εἰς τὰς σφραγίδας τοῦ λάκκου 2, χρονολογεῖ αὐτὰς εἰδικῶς εἰς τὴν φάσιν 1500-1450 π.Χ., ἀγνοῶν ὅμως τὰ λοιπὰ στοιχεῖα (χρυσῆς ταινίας - κεραμικῆν).

6. Εἰς τὴν σφραγίδα τοῦ Μουσείου Χώρας 2707 παρὰ τὸ ἄκρον τοῦ τμήματος διακρίνεται ἑτέρα ὁπή, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἐγκαταλειφθεῖσαν προσπάθειαν διανοίξεως ὁπῆς, ἐπειδὴ τὸ σημεῖον τοῦτο δὲν εὕρητο κατὰ τὸν κύριον ἄξονα μήκους τῆς σφραγίδος.

πτετο ἀπολύτως τῶν τοιχωμάτων τοῦ τρήματος, δὲν εἶναι γνωστόν, πλὴν ὅμως, ἐφ' ὅσον τὸ τρήμα τοῦτο ἀπετέλει εὐθείαν, θὰ ἦτο δυνατόν.

Παρατηρητέον, πρὸς τούτοις, ὅτι ἡ χρῆσις χρυσοῦ διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ σωληνίσκου δὲν ἀπετέλει περιττὴν πολυτέλειαν — δεδομένου ὅτι ἀπεκρύπτετο οὗτος κατὰ τὸ μεγαλύτερόν του τμήμα εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σφραγιδολίου — ἀλλὰ ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν διὰ τὴν στερέωσιν τῶν εἰς ἀμφοτέρα τὰ ἄκρα τοῦ σωληνίσκου — ἐπὶ τοῦ ἐκδιπλωμένου ἐλάσματος κύκλῳ διατεταγμένων — χρυσῶν κοκκίδων. Αἱ κοκκίδες αὐταὶ προφανῶς ἐξέπεσαν.

Τῆς σφραγίδος 2726 ἐλλείπουν ἀμφοτέρα τὰ ἄκρα ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν χρυσοῦν σωληνίσκον ποὺ ἐσώθη ἀκέραιος (πλὴν τῶν ἐκπεσόντων προσθέτων ἀκραίων τμημάτων, ἥτοι τῶν ἐπικεκολλημένων πρότερον κυκλικῶν χρυσῶν δίσκων καὶ τῶν ἐπ' αὐτῶν ἀντιστοίχως ἐπικεκολλημένων χρυσῶν κοκκίδων). Σφάζεται τμήμα γλυφῆς ζῶου ἢ ἀνδρική μορφή, ἐπὶ δὲ τῆς ὀπισθίας λευκαζούσης (;) «ἀκαθάρτου» ὥσεως ὑπάρχει καμπύλη ἐγχάραξις δίκην τόξου⁷. Ἡ σφραγὶς 2726 τοῦ Μουσείου Χώρας εἶναι μία τυπικὴ χρυσεπένδυτος σφραγὶς τῆς ΥΕ I/II περιόδου, ὅποτε καὶ ἐχρησιμοποιοῦντο μὲ ἰδιαίτεραν ἐπίδοσιν παρόμοιαι χρυσεπένδυτοι σφραγίδες εἰς ὅλον τὸν μυκηναϊκὸν κόσμον.

Ὡς ἔχω σημειώσει καὶ ἀλλαχοῦ, παράλληλα ὑπάρχουν ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ καὶ ἐξ ἄλλων θολωτῶν τάφων⁸, μάλιστα δὲ «ἡ πληθὺς τῶν χρυσοδέτων σφραγιδολίων τοῦ Βαφειοῦ καὶ ὁ ἱκανὸς ἀριθμὸς τῶν λοιπῶν ἀντιστοίχων παραδειγμάτων ἐκ τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ δὴ καὶ ἐκ τῆς ΝΔ. Πελοποννήσου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς σπανιωτέρας κατὰ τὴν συνήθειαν ταύτην περιπτώσεις ἐκ τῆς μινωικῆς Κρήτης, εἶναι ἀψευδεῖς μάρτυρες τῆς κατ' ἐξοχὴν διαθέσεως τῶν πρὸς καλαισθησίαν καὶ ἐπίδειξιν πλούτου διακρινομένων Μυκηναίων Ἑλλαδιτῶν ἀπὸ τοῦ 15ου αἰ. π.Χ. καὶ ἐξῆς»⁹.

Ἐκ τοῦ κεραμικοῦ ὑλικοῦ (μικρότατος ἀσκός-Μουσεῖον Χώρας 630) καὶ τῶν καταλοίπων τῶν παλαιότερων κτερισμάτων (χρυσαὶ ἀτρακτοειδεῖς ταινίαι) προκύπτει πλέον ὅτι ὁ τάφος οὗτος ἐκτίσθη ἤδη κατὰ τὴν ΥΕ I περίοδον (16ον αἰ. π.Χ.), ὅποτε καὶ ἤρχισε χρησιμοποιούμενος. Εἰς ποίαν ταφήν, ποίας ἐποχῆς ἀνῆκεν ἡ σφραγὶς¹⁰ ἀδυνατοῦμεν νὰ καθορίσωμεν καὶ κατὰ ταῦτα ἀδυνατοῦμεν νὰ καθορίσωμεν κατὰ πόσον πρόκειται περὶ κειμηλίου ἐναποτεθέντος μετὰ τοῦ νεκροῦ εἰς τὸν τάφον πολὺ μεταγενέστερον ἢ ἡ ἀρχικὴ του χρῆσις. Ἦσως ἀνήκει εἰς αὐτὴν τὴν μεταβατικὴν φάσιν (ΥΕ I-II), πολιτισμικῶς δὲ εἰς τὴν ἐποχὴν ποὺ ἀντιπροσωπεύουν καὶ αἱ σφραγίδες τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ.

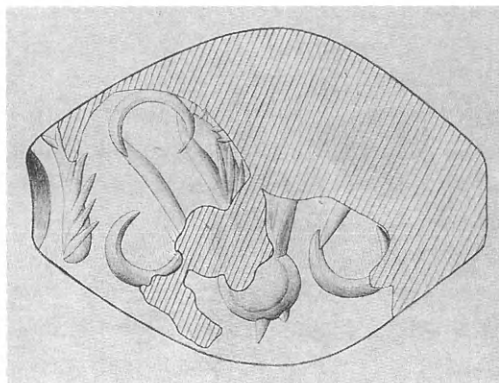
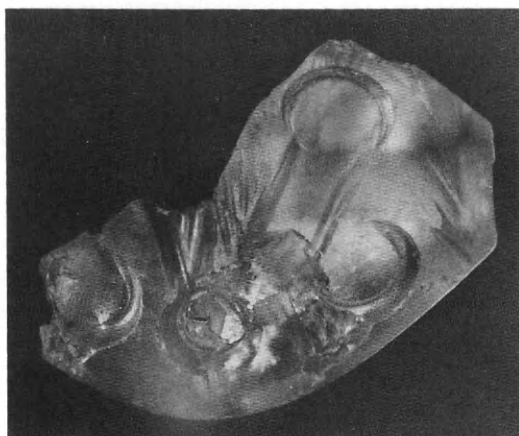
II. Ἀμυγδαλοειδὴς πεπιεσμένη κατὰ τὰς δύο πλευράς, ἐξ ὀρείας κρυστάλλου σφραγὶς τालισμανικοῦ τύπου ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου 1 εἰς Φυτιῆς Κουκουνάρας (= τάφος Κουκουνάρας 2)

7. Ἡ διαμόρφωσις εἰς τὴν ὀπισθίαν ἐπιφάνειαν ἐνθυμίζει τὴν ὀπισθίαν ἐπιφάνειαν (μετὰ ζεύγους ἐπιμήκων τόξων) τοῦ σφραγιδολίου EAM 5672 τοῦ θολωτοῦ τάφου Β τοῦ Κακοβάτου (CMS I Suppl., 1982, 68 ἀρ. 34). Ἐν μικρόν, τέλος, τμήμα ἔχει συγκολληθῇ εἰς αὐτὴν τὴν ὀπισθίαν ὄψιν, προφανῶς, μετὰ τὴν ἀνεύρεσιν τῆς λίθου.

8. Γ. Σ. Κορρέ, Ὁ πραγματικὸς ἀριθμὸς τῶν σφραγιδολίων τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ, ΑΕ 1976, 148 κέ., ἰδίᾳ 154.

9. Αὐτόθι 158 κέ. [Προσθήκη: Πρβ. νῦν καὶ I. Pini, *Einleitung CMS II 3, Iraklion Museum, Die Siegel der Neupalastzeit* (Berlin 1984) σ. XXXII-XXXIII.]

10. Βιβλιογραφία περὶ τῆς σφραγίδος: Γ. Σ. Κορρέ, ἔ.δ. 154, 156 καὶ σημ. 5, σ. 158 σημ. 2, πίν. 56δ-ε· ὁ αὐτός, *Πλάτων* 28, 1976, 369-70· ὁ αὐτός, Σκέψεις περὶ τὸν θολωτὸν τάφον τοῦ Βαφειοῦ καὶ τὰ ἐν αὐτῷ σημειωθέντα εὐρήματα, *Πρακτικὰ Ἀ' Λακωνικοῦ Συνεδρίου* (Σπάρτη 1977), *Λακωνικαὶ Σπουδαί* 4, 1979, 26 καὶ σημ. 4, εἰκ. 4-5, σ. 28 καὶ σημ. 4. CMS V Suppl., I B, ἀρ. 345.

Εἰκ. 2. Ταλισμανική σφραγὶς ἐκ θολωτοῦ τάφου 1 εἰς Φυτιᾶς Κουκουνάρας. Μουσεῖον Πύλου ἀρ. 1581.

Πυλίας. Μουσεῖον Πύλου 141 (ἀρχικὸς ἀριθμὸς μετ' ἄλλων εὐρημάτων) καὶ 1581 (εἰκ. 2α-γ). Ἡ σφραγὶς ἀνευρέθη τῷ 1959 ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου καὶ ἐμνημονεύθη ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὰς ἐκθέσεις του, παρέμεινε ὅμως παντελῶς ἄγνωστος¹¹, μέχρις ὅτου ἐπεσημάνθη ὑπὸ τὴν προθήκην 3 τοῦ Μουσείου Πύλου.

Ἡ σφραγὶς ἐσώθη τεθραυσμένη εἰς δύο τεμάχια, τὰ ὁποῖα συνεκολλήθησαν. Οὕτως αὐτῆς τῆς ἐξ ὀρείας κρυστάλλου σφραγίδος σφύζεται τὸ 1/3, εἰδικώτερον δὲ τὰ 2/3 τῆς πλευρᾶς τῆς παραστάσεως, ἐνῶ τὸ τρῆμα σφύζεται κατὰ τὸ ἥμισυ. Ἡ γεγλυμμένη παράστασις ἀποδίδει ὑψηλὴν σπονδικὴν πρόχουν με σφαιρικὴν γάστραν, δύο σιγμοειδεῖς καὶ ἐν ταυτῷ συμμετρικωτάτας λαβάς, καὶ με δύο ἀσυμμέτρους ἀπολήξεις εἰς τὴν βάσιν. Εἰς τὸ στόμιον (χοάνη) τοῦ

11. Ἡμερολόγιον Ἀνασκαφῶν Πύλου (Παρασκευὴ 14 Αὐγούστου καὶ Σάββατον 15 Αὐγούστου 1959), Σπ. Μαρινάτος, ΠΑΕ 1958, 175, Μιχ. Παλίκισιάνος, Παρατηρήσεις στὴ Μεσσηνιακὴ σφραγιδογλυφία, Τριφυλικὴ Ἑστία 39, 1981, 158 ἀρ. 4. G. S. Korres ἐν *The Minoan Thalassocracy* (ἐκδ. R. Hägg καὶ N. Marinatos, 1984) 151 σημ. 87. Κατὰ τὴν ἐκθεσιν τοῦ Μαρινάτου «εὐ-

ρέθη σφραγὶς ἀμυγδαλοειδῆς ὀρείας κρυστάλλου, ἦν δυστυχῶς ἐθρυμμάτισε τὸ ἐργαλεῖον» εἰς δύο τεμάχια, τὰ ὁποῖα συνηνώθησαν, κατ' ἀρχὴν, μετὰ προσπάθειαν τοῦ Μαρινάτου. [Προσθήκη: Πρβ. καὶ Artemis Onassoglou, *Die «Talismanischen» Siegel*, CMS, Beiheft 2 (Berlin 1985), πίν. I-III, ὅπου δὲν περιλαμβάνεται ἄτε ἀδημοσίευτος.]

άγγειου (πρόχους) διακρίνονται ἐγχαραξεις καὶ εἰς τὸ ἀνώτατον τμήμα διακρίνεται βαθυτέρα ἐγχάραξις, ἡ ὁποία, βαίνουσα πρὸς τὰ ἄνω διαγωνίως, εὐνοεῖ τὴν ἐρμηνείαν περὶ ὑπάρξεως τριγωνικοῦ καλύμματος τοῦ ἀγγείου. Εἰς τὴν αὐτὴν προσθίαν ἐπιφάνειαν ἀποδίδεται ταινία φύλλων πέριξ τοῦ τρήματος. Φύλλα διακρίνονται ἐπίσης εἰς τὸ βάθος τοῦ σφραγιστικοῦ πεδίου, νοούμενα ὀπισθεν τοῦ «διώτου» ἀγγείου (πρόχους). Δυνατὸν νὰ παρατηρηθῇ εἰδικώτερον, ὅτι νοεῖται ὅτι ἐκ τῶν τριῶν ἀπολήξεων (τῶν ποδῶν) τῆς βάσεως τοῦ ἀγγείου ἀποδίδονται αἱ δύο καὶ ὅτι ἡ ταινία φύλλων πέριξ τοῦ ἐνὸς ἄκρου τοῦ τρήματος τῆς σφραγίδος θὰ ἀπεδίδετο καὶ εἰς τὸ μὴ σφωζόμενον ἄκρον τῆς σφραγίδος¹². Πάντως, τὸ ζεύγος τῶν σιγμοειδῶν εἰς τὴν σφραγίδα τῶν Φυτιῶν εὑρηται εἰς ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ ἀγγείου καὶ οὐδεμίαν σχέσιν ἐμφανίζεται νὰ ἔχη πρὸς αὐτό, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλα παραδείγματα, ὡς, ἐπὶ παραδείγματι, τὸν κἀνθαρὸν μετὰ τῶν συνηρημένων σιγμοειδῶν τῆς σφραγίδος CMS V ἀρ. 306 τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ἑγκλιανοῦ. Συνολικῶς ἡ σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια ἔχει διατηρηθῇ καλῶς ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν λοιπὴν διατήρησιν τῆς σφραγίδος.

Διαστάσεις: μέγ. σφζ. μῆκ. 1.75 ἐκ., μέγ. σφζ. πλάτ. 1.38-1.40 ἐκ., ἀρχικὸν πλάτ. 1.60-1.70 ἐκ., ἀρχικὸν πᾶχ. πλησίον τρήματος 0.70 ἐκ., σφζ. μῆκ. τρήματος 0.80 ἐκ., διάμετρος ὀπῆς-τρήματος 2.5-3.0 χιλ. Ἀμφότεραι αἱ ὀψεις εἶναι ἀρκούντως κυρταί.

Τὰ σιγμοειδῆ (S), ποὺ χρησιμεύουν ὡς λαβαὶ τοῦ «ἀμφορέως», εἶναι τριμερῆ (ἐκάτερον), ἥτοι ἐξ ἐνὸς ἡμικυκλίου ἄνω καὶ κάτω καὶ ἐκ μιᾶς γραμμῆς λοξῆς κατὰ τὸ μέσον, διακρίνεται δὲ ἐκάστοτε τὸ σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον σημειοῦται ἡ διάρθρωσις τοῦ σιγμοειδοῦς. Πρόκειται δηλαδὴ περὶ μοτίβου ἐμφανιζομένου ἐν τινι σχηματοποιήσει, ἀλλὰ διατηροῦντος ἐν ταυτῷ τὴν παλαιάν του σημασίαν, ἡ ὁποία ἔχει διασωθῇ διὰ τινος προσφάτου, σχετικῶς, εὐρήματος ἐκ Κρήτης. Ὅντως εἰς τὸ τριεδρικὸν χρυσεπένδυτον ἐκ σαρδίου πρῖσμα ἐκ τοῦ θαλαμωτοῦ τάφου Πόρου Ἡρακλείου τῆς μεταβατικῆς MM III/YM I περιόδου (Μουσεῖον Ἡρακλείου 2343) ἔχομεν παρομοίαν παράστασιν διώτου ἀγγείου τῆς αὐτῆς μορφῆς κατὰ τὰς λαβάς¹³, ποὺ εἶχεν ἀντίστοιχον ἀπόδοσιν εἰς τὸ δίωτον ἐκ μαρμάρου ἀγγεῖον μὲ τὸ διπλοῦν στόμιον ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ζάκρου¹⁴.

Τὸ ὑλικὸν τῶν διώτων τούτων ἀμφορέων ἐπὶ ταλισμανικῶν σφραγίδων εἶχε συγκεντρώσει πρῶτος ὁ Kenna¹⁵, προέκυψαν ὅμως μετὰ ταῦτα καὶ ἄλλα παραδείγματα¹⁶.

12. Εἰς τὴν σφραγίδα 162 τῆς Συλλογῆς Μεταξᾶ (Ἡρακλείον) ὑπάρχει ἐν μόνον φυλλοφόρον στέλεχος καὶ αὐτὸ εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον τῆς σφραγίδος. Περαιτέρω, φυλλοφόρον στέλεχος δὲν ὑπάρχει εἰς τὸ βάθος τοῦ σφραγιστικοῦ πεδίου (νοούμενον ὀπισθεν τοῦ ἀγγείου). Πρβ. CMS IV (1969) 191 ἀρ. 162.

13. Ἀγγ. Λεμπέση, ΠΑΕ 1967, 207, πίν. 188β· J. G. Younger, *Towards the Chronology of Aegean Glyptic in the Late Bronze Age* 18 ἀρ. 3. Πρβ. αὐτόθι καὶ σ. 388-90. Συναφῆς ἀπόδοσις κανθάρου (ἀμφορέως) ἀπαντᾷ ἐπὶ φακοειδοῦς ἐκ χαλκηδονίου σφραγίδος τῆς Φαιστοῦ, ὅπου ἀπεικονίζονται δύο κυνοκέφαλοι πίθηκοι ἐκατέρωθεν ὁμοίου κανθάρου (ἀμφορέως). Ἡ σφραγὶς χρονολογεῖται εἰς τὴν Νεοανακτορικὴν ἐποχὴν (Agnès Xenaki-Sakellariou, *Les cachets minoens de la Collection Giamalakis, Et. Crét.* X, 1958, 56 ἀρ. 355 (3311), πίν. XXIX ἀρ. 355).

14. Νικ. Πλάτων, *Ζάκρος. Τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον* (1974) 113, εἰκ. 80· Sp. Marinatos - Max Hirmer, *Kreta, Thera und das mykenische Hellas* (1973/1976) 40, πίν. XXIX, σ. 146 (ἀρ. XXIX).

15. V.E.G. Kenna, *The Cretan Talismanic Stone in the Late Bronze Age (CTS)*, SIMA XXIV (1969) 21, 27, πίν. 1 ἀρ. 1, πίν. 2 ἀρ. 12, πίν. 3 ἀρ. 4, 8, 9, πίν. 14 ἀρ. 4, πίν. 15 ἀρ. 3, πίν. 16 ἀρ. 1, πίν. 22 ἀρ. 3, πίν. 25 ἀρ. 3. Πρβ. Artemis Onassoglou, *Die Kombinationen der «talismanischen» Siegel, CMS, Beiheft 1, Studien zur minoischen und helladischen Glyptik* (1981) 117-32, ἰδίᾳ 117, 119-120, 123, 125 ἀρ. 1-2.

16. *Antike Gemmen in deutschen Sammlungen*, τόμ. I.1. *Staatliche Münzsammlung München* (Elfriede Brandt, 1968) 21 ἀρ. 28, πίν. 4. 28· ἀρ. A. 1206 (MM III). Τόμ. II.2. *Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Antikenabteilung Berlin* (Erika Zwierlein-Diehl, 1969) 28 ἀρ. 17,

Εἰς τὴν Μεσσηνίαν ἡ διάδοσις τῶν ταλισμανικῶν ἐκ Κρήτης σφραγίδων ὑπῆρξε περιορισμένη¹⁷, ὡς περιορισμένη ἐξ ἄλλου ὑπῆρξε καὶ εἰς τὴν ὑπόλοιπον Ἑλλάδα¹⁸. Ὄντως ἡ σφραγὶς τῶν Φυτιῶν περιλαμβάνεται εἰς τὸν μικρὸν ἀριθμὸν τῶν ἐξ ταλισμανικῶν σφραγιδολῶν τῆς Μεσσηνίας, δύο ἐκ Καρποφόρας - Νιχωρίων (CMS V ἀρ. 426, 430), ἄλλου ἐκ τοῦ θαλαμῶ- τοῦ τάφου Ἀγγελοπούλου 6 Βολιμιδιῶν Χώρας (CMS V ἀρ. 303), τετάρτου ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ἑγκλιανοῦ (CMS V ἀρ. 306) καὶ πέμπτου ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου Βαγενᾶ - Ἑγκλιανοῦ (CMS I ἀρ. 299). Ἐξ ἄλλου οὐδὲν σφράγισμα παρομοίας σφραγίδος ἀνευρέθη εἰς τὸ ἀνάκτο- ρον τοῦ Ἑγκλιανοῦ¹⁹. Αἱ ταλισμανικαὶ σφραγίδες εὗρηται αὐτούσαι καὶ οὐχὶ εἰς σφραγι- σματα καὶ ὁ μικρὸς τῶν ἀνὰ τὴν Μεσσηνίαν ἀριθμὸς δὲν ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσωμεν ὅτι εἶχον ἀντίστοιχον χρῆσιν, ὅπως καὶ εἰς τὴν Κρήτην, ὅπου ἔχει εὗρεθῇ πλῆθος ἐξ αὐτῶν. Ἀπλῶς εἰς τὴν Μεσσηνίαν κατέληξαν διὰ τοῦ ἐμπορίου χωρὶς νὰ ἔχουν τὴν σημασίαν ποὺ εἶχον εἰς τὴν Κρήτην καὶ ἀκριβῶς ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν ὑποδηλοῖ ὅτι δὲν ὑπῆρχε κρητικὸς ἐποικισμὸς εἰς Μεσσηνίαν οὔτε οὐσιαστικὴ ἐπίδρασις ἐκ τοῦ παντοῦ σφραγιστικοῦ θεματολογίου.

πίν. 5.17. Ἄρ. FG 47 (ὡς MM III). Οἱ ἐκατέρωθεν φυλ- λοφόροι κλάδοι ἀποδίδονται ἀνεστραμμένοι, ὡς εἰς τὴν σφραγίδα Βαφειοῦ CMS I ἀρ. 261 (ἀντιθέτως πρὸς τὸ παράδειγμα τῶν Φυτιῶν) ἔτι δὲ τὸ ἀριστερὸν σιγμοειδὲς ἀποδίδεται διμερές, ὁμοιάζον πρὸς ὄφιν. Τόμ. IV. *Hannover, Kestner-Museum, Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe* (v. M. Schlüter, G. Platz-Horster, P. Zazoff, 1975) 11 ἀρ. 3, πίν. I.3. Ἄρ. 1835, 118. Αὐτόθι, Hamburg, 351-52 ἀρ. 2, πίν. 245.2. Ἄρ. 1964, 284. (Ἄμ- φότεραι YM I.)

CMS I Suppl. (1982) ἀρ. 87, 123, 127-28 (unbekannter Herkunft) (J. Sakellarakis, CMS IV (1969) ἀρ. 162 (MM III), ἀρ. 179, 43D-44D-45D (J. A. Sakellarakis - V.E.G. Kenna), CMS V I (1975) ἀρ. 306 (I. Pini), CMS VII (1967) ἀρ. 48-49, 60, 246 (V.E.G. Kenna), CMS VIII (1966) ἀρ. 44 (V.E.G. Kenna), CMS IX (1972) ἀρ. 82 (H. et M. van Effenterre), CMS X (1980) ἀρ. 71, 212, 266 (J. H. Betts), CMS XII (1972) ἀρ. 143, 144, 164 (V.E.G. Kenna), CMS XIII (1974) ἀρ. 53, 65, 74, 141 (V.E.G. Kenna - B. Thomas) καὶ J. Boardman, *GGFR* πίν. 73c, σ. 100 ἀρ. 73.

Agnès Xenaki-Sakellariou, *Les cachets minoens de la Collection Giamalakis* 65-66, πίν. XXIX ἀρ. 381-89 (MH 3028, 3191, 3097, 3194, 3188, 3193, 3334, 3287, 3516). Εἰς φακοειδῆ ἐκ χαλκηδονίου σφραγίδα τῆς Φαιστοῦ ἀπο- δίδονται δύο κυνοκέφαλοι πίθηκοι ἐκατέρωθεν κανθά- ρου (ἀμφορεύς). Συλλογὴ Γιαμαλάκη (56 ἀρ. 355 (3311), πίν. XXIX). Τέλος, ὁ ἀδημοσίευτος σφραγιδολίθος (EAM 10475), διαμέτρου 0.0166-0.0174 ἐκ., ἐξ ὠχροκι- τρίνου σαρδόνυχος (ἄγνωστον πόθεν) μετὰ φλεβώσεων καὶ κηλίδων ἐρυθρῶν· κἀνθαρος μετὰ πώματος καὶ σι- γμοειδῶν λαβῶν. Πρβ. νῦν CMS I Suppl., 171 ἀρ. 128.

Περὶ τῆς σημασίας τῶν σιγμοειδῶν, ἀλλὰ τετραμε- ρῶν τὴν μορφήν, πρβ. Ludwika Press, *The Worship of*

Healing Divinities and the Oracle in the 2nd Millennium B.C., *Archeologia* 29, 1978, 5 εἰκ. 5-6. [Προσθήκη: Art. Onassoglou, *Die «Talismanischen» Siegel* 12-22.]

17. Ὡς θὰ ἴδωμεν, εἶναι γνωστὰ μόνον ἐξ ταλισμα- νικαῖ σφραγίδες. [Προσθήκη: Ἡδὴ τῷ 1976 εἶχα σημει- ὴσει εἰς τὴν βιβλιοκρισίαν περὶ τοῦ 5ου τόμου τοῦ CMS (*Πλάτων* 28, 1976, 370) καὶ εἰδικώτερον περὶ τῶν ἐν Μεσσηνίᾳ εὗρεθεισῶν σφραγίδων μετὰ ταλισμανικοῦ θέ- ματος ὅτι «τὰ εἰς σημαντικὸν ἀριθμὸν ἀνερχόμενα φυ- λακτικὰ θέματα (talismanische Motive) καθιστοῦν ἀναγ- καίαν τὴν ἐκ νέου διαπραγμάτευσιν (μετὰ τὴν προσφο- ρὰν τοῦ Kenna) τοῦ θέματος ὡς ἐκ τῆς σημειουμένης μεγίστης διαδόσεως ἣν εἶχον τὰ φυλακτικὰ θέματα ἐπὶ σφραγίδων κατὰ τὴν Ὑστέραν Ἐποχὴν τοῦ Χαλκοῦ». Αὐτὴν τὴν ἀνάγκην ἔρχεται νὰ θεραπεύσῃ ἡ δημοσιευ- θεῖσα διατριβὴ τῆς δ. Ἀρτέμιδος Ὠνάσογλου, *Die «Talismanischen» Siegel* 207 ἀρ. 37 ἢ CMS V 306· σ. 231 ἀρ. 14 ἢ CMS V 307· σ. 246 ἀρ. 21 — Tabelle 1 ἢ CMS V 430· σ. 249 ἀρ. 13 ἢ CMS V 303· σ. 289 ἀρ. 24 ἢ CMS I 229· σ. 293 ἀρ. 73 ἢ CMS V 640.] Πρβ. ἀνωτέρω σμ. 11.

18. Πρβ. V.E.G. Kenna, *CTS* ἔ.ἀ. 21 (The Incidence of Cretan Talismanic Stones in Helladic Greece), ὁ αὐτός, *The Historical Implications of Cretan Seals*, AA 1964, 925-26 εἰκ. 20, εἰς CMS I καὶ V, ὅπου καὶ τὸ παρατιθέ- μενον ὕλικόν καὶ [Προσθήκη: I. Pini, *Minoische Siegel ausserhalb Kreta, The Minoan Thalassocracy* (Stockholm 1984) 126 σμ. 3. G. S. Korres αὐτόθι 151].

19. Κατὰ εὐγενῆ πληροφόρησιν ἐκ μέρους τοῦ δρ. I. Pini (1982) οὐδὲν σφράγισμα ταλισμανικῆς σφραγίδος ἦτο γνωστὸν ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ἑγκλιανοῦ, ἐνῶ ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ προέρχεται δεκαπεντὰς τού- των (D. Levi, *ASAtene* 8-9, 1925-26, 86 κέ., εἰκ. 30-32, 36-37, 39-43 (;) καὶ σ. 161, εἰκ. 172).

Είκ. 3. Σφραγίς εκ στεατίτου εκ τοῦ θολωτοῦ τάφου Παλαιοχωρίων Κουκουνάρας. Μουσείον Πύλου ἀρ. 1590.

Ὁ θολωτὸς τάφος 1 εἰς Φυτιές Κουκουνάρας, τοῦ ὁποῖου τὸ κεραμικὸν ὑλικὸν δὲν ἔχει εἰσέτι ἐξετασθῇ, ἐχρησιμοποιήθη τοῦλάχιστον κατὰ τὸν 15ον αἰ. π.Χ. καὶ κατὰ τὸ τέλος τούτου ἢ κατὰ τι ἀργότερον δέον ὅπως ἀναχθῇ ἡ χρῆσις τῆς σφραγίδος.

III. Φακοειδῆς εκ στεατίτου σφραγίς εκ τοῦ θολωτοῦ τάφου Παλαιοχωρίων, δυτικῶς (1.5 χλμ.) τοῦ χωρίου Κουκουνάρα (θολωτὸς τάφος 9 Κουκουνάρας). Μουσείον Πύλου 1590 (εἰκ. 3α-γ). Ἡ σφραγίς ἀνευρέθη τῷ 1961 ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου, ἐμνημονεύθη ἀπλῶς ὑπ' αὐτοῦ (μὴ ἀπεικονισθεῖσα) εἰς τὴν ἀνασκαφικὴν ἔκθεσιν, καὶ ἡρμηνεύθη ὡς ἔχουσα παράστασιν δύο ἀντιπάλων κεφαλῶν κριῶν²⁰. Ἐπειδὴ ἡ σφραγίς δὲν εἶχεν ἀπεικονισθῇ, παρέμεινεν ἄγνωστος καὶ δὲν περιελήφθη εἰς τὸ CMS V. Διατήρησις σχετικῶς καλὴ (λόγω διαφόρων κρούσεων εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὀψεις). Εἰς προγενέστερα δημοσιεύματά μου ἠκολούθησα ἀρχικῶς τὴν ἄποψιν τοῦ ἀνασκαφέως, μετὰ ὅμως ὑπεστήριξα ὅτι «ἔφερε παράστασιν ζεύγους ἀντιθετικῶν - ἐν ἀποστάσει κεφαλῶν κερασφόρων ταύρων ἐν πλήρει σχηματοποιήσει»²¹. Βεβαίως εἶναι γνωστὸν ὅτι βούκρανα δὲν ἀποδίδονται εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν μυκηναϊκὴν σφραγιδογλυφίαν καὶ αὐτὸ ὑπεστήριχθη καὶ ὑπὸ τῆς κ. Ἀγνῆς Σακελλαρίου²². Εἰς τὴν σφραγίδα ταύτην, μετὰ τὴν ἐλάχιστην κυρτὴν κυρίαν ἐπιφάνειαν, τὸ θέμα ἀποτελοῦν, κατὰ ταῦτα, δύο ἀντιθετικῶς ἀποδιδόμεναι κατ' ἐνώπιον κριοκεφαλαί (εἰκ. 3α-γ) παραλλήλως πρὸς τὸ κεντρικὸν τρήμα.

Διαστάσεις: διάμ. κατὰ τὰ ἄκρα τοῦ τρήματος 1.67 ἐκ., μεγ. διάμ. παραλλήλως πρὸς τὸ

20. Σπ. Μαρινάτος, ΠΑΕ 1961, 175. Ἀκριβὴς ἡμερομηνία ἀνευρέσεως: 30 Αὐγούστου 1961.

21. Γ. Σ. Κορρέ, Ἐπιβιώσεις εκ θυσιῶν ταύρων, Ἀθηνᾶ 76, 1977, 211· ΜΣΕ 18 (1980) 273, λ. Κουκουνάρα. Ἐν τῇ βιβλιοκρισίᾳ περὶ τοῦ CMS V (1975), Πλάτων 28, 1976, 369 εἶχα σημειώσει ὅτι «φέρει παράστασιν δύο ἀντιπάλων κεφαλῶν κριοῦ». Πρβ. καὶ Μιχ. Παλικοσιᾶνος,

Τριφυλιακὴ Ἑστία 39, 1981, 157 (2)· 40, 1981, 261 (εἰκ.).

22. Ἀγνὴ Σακελλαρίου, Μυκηναϊκὴ σφραγιδογλυφία (1966) 15: «Τὸ βούκρανο, συνηθισμένο μοτίβο τῆς κρητικῆς σφραγιδογλυφίας, δὲν εἰκονίζεται σὲ ἄλλη σφραγίδα τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας». [Προσθήκη: Art. Onassoglou (1985) 120-128.]

τρῆμα 1.72-1.84 ἐκ., μεγ. διάμ. (καθέτως πρὸς ἑτέραν) 1.85 ἐκ., πάχ. 0.75 ἐκ., διάμ. τρήματος 2.5-2.6 χιλ. Ἡ ὀπισθία ἐπιφάνεια τῆς σφραγίδος εἶναι σαφῶς κωνική, ἐνῶ τὸ τρῆμα τῆς λίθου δὲν διέρχεται διὰ τοῦ κέντρου, ἐμφανίζεται δὲ ἀσύμμετρον καὶ ὡς πρὸς τὸν σχηματισμόν του.

Τὸ θέμα τῆς κατ' ἐνώπιον κριοκεφαλῆς ἢ τὸ θέμα τοῦ βουκράνου ἀποτελεῖ δυσδιάκριτον περίπτωσιν καὶ αὐτὸ λόγῳ λεπτομερειῶν, ποὺ εἶναι ὅμως καθοριστικαὶ διὰ πᾶσαν ταύτισιν. Αἱ καθοριστικαὶ διὰ τὴν ταύτισιν λεπτομέρειαι περιορίζονται εἰς τὰ κέρατα τοῦ ἀποδιδόμενου ζῴου: ἐφ' ὅσον εἶναι κυρτὰ καθ' ὅλην των τὴν ἔκτασιν, ὑποδηλοῦται βούκρανον, ἐφ' ὅσον ὅμως εἶναι καμπύλα - σιγμοειδῆ, ἀποδίδεται κριοκεφαλῇ. Οὕτω καὶ αἱ ἀποδιδόμεναι κεφαλαὶ εἶναι κριοκεφαλαὶ λόγῳ αὐτῆς τῆς λεπτομερείας τῆς σιγμοειδοῦς μορφῆς τῶν κεράτων.

Ἀντίστοιχος πρὸς τὴν σφραγίδα τῶν Παλαιοχωρίων εἶναι καὶ ἡ ὑστερομυκηναϊκὴ ἐκ στεατίτου σφραγίς²³ ἐκ τοῦ θαλαμωτοῦ τάφου 27 τῆς θέσεως Λέδεζα τῆς Τανάγρας Βοιωτίας, ἡ ὁποία σφραγὶς περιλαμβάνει ὁμοίως ζευγὸς κριοκεφαλῶν [Μουσεῖον Θηβῶν 741(:)] κατὰ τὴν διευθέτησιν τῶν κριοκεφαλῶν καὶ τῆς σφραγίδος Παλαιοχωρίων. Εἰς τὴν σφραγίδα τῆς Τανάγρας τὸ κρανίον ἐκατέρας κριοκεφαλῆς δὲν συνδέεται πρὸς τὸ πλαίσιον, οὕτως εἰπεῖν, ποὺ ἀποτελοῦν τὰ κέρατα τοῦ ζῴου καὶ δι' αὐτὸν τὸν λόγον ὁ I. Pini δὲν ἡρμήνευσεν αὐτὰ κατηγορηματικῶς ὡς βούκρανα, ἀλλ' ὑποθετικῶς, διαχωρίσας μάλιστα τὸ «τριγωνικὸν μοτίβον» (κεφαλὴν) ἀπὸ τῶν κεράτων. Ἡ ἰδιαιρότης τῆς ἀποδόσεως τῶν κριοκεφαλῶν αὐτῶν ἔγκειται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἀσύνδετα μεταξὺ των καὶ πρὸς τὸ κρανίον κέρατα δὲν εἶναι συνολικῶς δύο καὶ δύο, ἀλλὰ τέσσαρα καὶ τέσσαρα κατὰ τὴν ἀντιστοιχίαν πρὸς ἑκατέραν κριοκεφαλὴν.

Ἡ ἀπόλυτος σχηματοποίησις τῆς κατ' ἐνώπιον κριοκεφαλῆς σημειοῦται εἰς τὴν ἐκ μέλανος σερπεντίνου σφραγίδα τῶν ὑστερομυκηναϊκῶν χρόνων εἰς τὸ Cabinet des Médailles (M 6045), ὅπου ἐπαναλαμβάνεται ἡ αὐτὴ κατὰ βάσιν σύνθεσις με ἀντινώτους ἐντὸς πλαισίων κριοκεφαλῶν²⁴. Ἄνευ πλαισίων ἀποδίδονται αἱ ἀντίνοτοι σχηματοποιημέναι κατ' ἐνώπιον κριοκεφαλαὶ εἰς τὴν ἐκ βαθυφαίου σερπεντίνου σφραγίδα M 6040 τοῦ αὐτοῦ Μουσείου²⁵. Προβληματικὴ εἶναι τέλος ἡ παράστασις ἐπὶ τῆς ἐξ ἐρυθροῦ ἰάσπιδος YE IIIΓ σφραγίδος 2 τοῦ City Museum ἐν Birmingham²⁶, ἡ ὁποία δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἀντίστοιχος (ἀντωπαὶ κεφαλαί). Ἀντωπαὶ κεφαλαί, αἱ ὁποῖαι δυνατὸν νὰ ἀνήκουν εἰς κριοῦς, ἀποδίδονται ἐπὶ τῆς ἐκ στεατίτου φακοειδοῦς σφραγίδος τῆς Συλλογῆς Θ. Σαρμᾶ εἰς Πάτρας²⁷.

Ἀποφασιστικῆς ὅμως σημασίας διὰ τὴν ταύτισιν τῶν παριστωμένων κριοκεφαλῶν τῆς σφραγίδος Παλαιοχωρίων εἶναι ἡ ἐκ φαιοῦ στεατίτου φακοειδῆς ὑστερομυκηναϊκῶν χρόνων σφραγίς Gr. Nr. Me/D 5 ἐκ τοῦ τάφου 29 τοῦ Μεδεῶνος, ἡ ὁποία φέρει, κατ' ὀρθὴν ἐκτίμησιν τοῦ Ol. Pelon, τὸ ζευγὸς τῶν γνωστῶν διὰ κριὸν κεράτων καὶ μάλιστα κατ' αὐτὴν τὴν προβληματικὴν δι' ἄλλας σφραγίδας διπλὴν διαγράμμισιν (μετὰ τὰ ἀποκληθέντα πλαίσια)²⁸. Ὁμοίως κριοκεφαλαὶ δέον ὅπως ἀποδίδονται ἐπὶ τῶν ἐκ Κρίσσης σφραγίδων ὑπ' ἀριθ. 8526 καὶ 8525 τοῦ Μουσείου Δελφῶν, διὰ τὰς ὁποίας ἐθεωρήθη ὑποθετικῶς ὅτι θὰ ἦτο ἴσως δυνατὸν ὅτι

23. I. Pini, *CMS V* 2, 557 ἀρ. 682. Πρβ. καὶ ἀρ. 661 (ἐκ Σαλαμῖνος).

24. H. et M. van Effenterre, *CMS IX* (1972) 219 ἀρ. 198.

25. Αὐτόθι. 219 ἀρ. 198, 220 ἀρ. 199.

26. V.E.G. Kenna, *CMS VII* (1967) 336 ἀρ. 264.

27. Φ. Μ. Πέτσας, *ΑΔ* 26, 1971, Β1, 175, πίν. 156-η'.

Than. Papadopoulos, *Mycenaean Achaia* (1978) I 150, II 275 εἰκ. 299c, σ. 308 εἰκ. 332a (PMX 647γ).

28. Ol. Pelon, *CMS V* 2, 276 ἀρ. 347. Ἀντίνοτοι (ὀλόσωμοι) κριοὶ ἀποδίδονται ἐπὶ τῶν πολλαπλῶν ἐξ ὑαλομάζης σφραγίδων τῶν τάφων 29, 29a καὶ 99 Μεδεῶνος. Αὐτόθι ἀρ. 348-50, 380, 392. Ἀπόλυτα ἐκφυλισμένη ἡ παράστασις τῆς ὑπ' ἀρ. 399.

έχουν παράστασιν βουκράνων²⁹. Ἡ υπερβολικὴ σχηματοποίησις ἴσως ἐπιτρέπει καὶ τὴν ταύτισιν πρὸς κριοκεφαλὰς τῶν ἀμόρφων συνόλων μετὰ πολλαπλῶν πλαισίων ἐπὶ τῆς ἐκ λίθου ΥΓ ΙΙΙΓ σφραγίδος ἐκ στεατίτου ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου Παναγίας εἰς Ἀγ. Ἡλίαν Ἰθωρίας³⁰ καὶ εἰς τὴν ἐκ μελανόχρου ἕως μελανοῦ στεατίτου σφραγίδα ΒΚ.1167 Μ7 τῆς Σαλαμῖνος³¹.

Εἰς τὴν Κρήτην ἡ κατ' ἐνώπιον ἀπόδοσις τῆς κριοκεφαλῆς ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον κατὰ τὴν Προανακτορικὴν ἐποχὴν (τριοδρικὸν πρῖσμα ἐκ κιτρίνου στεατίτου, Oxford, Ashmolean Museum, AE 1188)³² καὶ παρακολουθεῖται καθ' ὅλην τὴν ἐπομένην Παλαιοανακτορικὴν καὶ Νεοανακτορικὴν ἐποχὴν:

α) ΜΜ Ι τριοδρικὸν πρῖσμα, München, Staatliche Münzsammlung, A 1148. («Widderkopf, frontal mit S-förmigen seitlich herabhängenden Hörnern»³³).

β) ΜΜ ΙΙΙ σφραγὶς ἐκ σκοτεινοφαίου στεατίτου, München, Staatliche Münzsammlung, acc. 21765. («Altartiger Gegenstand und zu seinen Seiten symmetrische Schlangen»)³⁴. Ἐν τούτοις, δὲν παριστᾶται βωμοειδὲς ἀντικείμενον ἀλλὰ κριοκεφαλὴ εἰς ἀπόλυτον σχηματοποίησιν μετὰ κεράτων ὁμοιαζόντων πρὸς ὄφεις.

γ-στ) Σφραγίδες τῆς Παλαιοανακτορικῆς ἐποχῆς, ποὺ φέρονται ὡς ἔχουσαι γεγλυμμένα βουκράνια, δέον ὅπως ἐπανεξετασθοῦν. Ἴσως πρόκειται περὶ κριοκεφαλῶν³⁵. Ὁμοίως:

ζ) ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ Ι φακοειδὲς σφραγὶς ἐκ πρασινομέλανος στεατίτου εἰς τὴν Συλλογὴν R.W. Hutchinson³⁶.

η) ΥΜ Ι τριοδρικὸν πρῖσμα εἰς τὸ Μ.Μ.-Ν.Υ. ἀριθ. 26.31.184 μὲ προβληματικὴν παράστασιν εἰς μίαν ἐπιφάνειαν βουκρανίου (μὲ στοιχεῖα κριοκεφαλῆς)³⁷.

θ-ια) Ἐκ τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη (ΜΗ) προέρχονται τρεῖς σφραγίδες μὲ παραστάσεις κριοκεφαλῶν. Ἡ πρώτη ἐκ χαλκηδονίου ἀμυγδαλοειδὲς σφραγὶς φέρει δύο ἀντινώτους κριοκεφαλᾶς³⁸. Ἡ δευτέρα καὶ ἡ τρίτη, ἀμφότεραι ἐκ στεατίτου, φέρουν ἀπλῶς ἀνὰ μίαν κατ' ἐνώπιον κριοκεφαλὴν³⁹.

Πάντως ὁ ἐκ σαρδόνυχος σφραγιδόλιθος μὲ παράστασιν βουκράνου ὑπεράνω βωμοῦ ἐκ τῆς ΒΑ. πύλης τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ζάκρου εἶναι κατεστραμμένος εἰς τὸ ἐπίμαχον σημεῖον, ἐνῶ ἐκ τῶν ὑπολειπομένων δὲν προκύπτει τοιοῦτόν τι⁴⁰. Ἐπανερχόμεθα εἰς τὴν σφραγίδα μας:

29. Αὐτόθι 263-64 ἀρ. 326-27.

30. Εὐθ. Μαστροκόστας, *ΠΑΕ* 1963, 204, πίν. 167α5, β4· I. Pini, *CMS V* 2, 497 ἀρ. 623. J. G. Younger, *Towards the Chronology* 131 ἀρ. 1060, πίν. 45 (ἀρ. 1060).

31. I. Pini ἔ.ἀ. 532 ἀρ. 661. Ὡς Mufflonkopf ἐχαρακτηρίσθη ἡ κατ' ἐνώπιον κεφαλὴ εἰς τὸ σφράγισμα EAM 8511 τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ἐγκλιανοῦ (A. Sakellariou, *CMS I* 370 ἀρ. 346).

32. V.E.G. Kenna, *CS* 88 (ἀρ. Κ. 9), πίν. μοτίβων, πίν. 1.9.

33. *Antike Gemmen in deutschen Sammlungen*, I.1. *Staatliche Münzsammlung München* (Elfriede Brandt, 1968) 19 ἀρ. 17, πίν. 3.17.

34. Αὐτόθι 20 ἀρ. 24, πίν. 4 ἀρ. 24.

35. N. Platon, I. Pini, G. Salies, *CMS II* 2 (1977) Iraklion, Archäologisches Museum, Altpalastzeit 420 ἀρ. 283. Πιθανῶς δὲν πρόκειται περὶ βουκρανίου ἀλλὰ περὶ κριοκεφαλῆς, ὡς καὶ τὸ τριοδρικὸν πρῖσμα (αὐτόθι 159,

ἀρ. 120), κατὰ παράστασιν ἡ ὁποία ἐνθυμίζει σκανδαλωδῶς τὴν παράστασιν τοῦ ἐκ Καμπιοῦ Ζακύνθου σφραγιδόλιθου ἐκ μελανοπρασίνου στεατίτου (Πην. Ἀγαλλοπούλου, *Μυκηναϊκὸν νεκροταφεῖον παρὰ τὸ Καμπὶ Ζακύνθου*, *ΑΔ* 28, 1973, Α, 211 σχέδ. 3, πίν. 112α-β, σ. 213), ὡς καὶ τὸ τριοδρικὸν πρῖσμα ἐκ στεατίτου (*CMS II* 2, 259 ἀρ. 190), ἔτι δὲ ἡ ἐκ στεατίτου φακοειδὲς σφραγὶς (αὐτόθι 503 ἀρ. 333).

36. V.E.G. Kenna, *CMS VIII* (1966) 158 ἀρ. 116.

37. Ὁ αὐτός, Cretan and Mycenaean Seals in North America, *AJA* 68, 1964, 10, πίν. 4.6· ὁ αὐτός, *CTS* (1969) 21, πίν. 22.1· ὁ αὐτός, *CMS XII* (1972) 248 ἀρ. 162a.

38. Agnès Xenaki-Sakellariou, *Les cachets minoens* 56 ἀρ. 354 (3419), πίν. XXIX ἀρ. 354.

39. Αὐτόθι 56 ἀρ. 352-53, πίν. XXIX ἀρ. 352-53, ἐνθα καὶ ἄλλο ὕλικόν ἐκ Κρήτης.

40. Νικ. Πλάτων, *ΠΑΕ* 1967, 169, πίν. 157α. Ὑλικὸν ἐκ Κρήτης, δυνάμενον νὰ μνημονευθῇ, ἔχει ὡς ἀκολου-

Αἱ δύο ἀντωπαὶ κριοκεφαλαι ἔχουν γλυφῇ ἐκατέρωθεν τοῦ τρήματος τῆς λίθου. Τὸ πλάτος τῆς μιᾶς κριοκεφαλῆς ἐμετρήθη 0.8 ἐκ., τὸ πλάτος τῆς ἐτέρας 0.77 ἐκ. καὶ ἡ μεταξύ των ἀπόστασις 0.83 ἐκ. Τέλος ἡ σκληρότης τοῦ στεατίτου ἐμετρήθη ἥττων τοῦ 2.

Ἡ σφραγίς, λόγῳ τῆς καθόλου μορφῆς της, ἀνήκει εἰς τὴν τελευταίαν περίοδον χρήσεως (YE ΠΙΒ/Γ) αὐτοῦ τοῦ ταφικοῦ μνημείου, τὸ ὁποῖον ὅμως ἦτο πραγματικὸς θολωτὸς τάφος καὶ μάλιστα τῶν πρωίμων μυκηναϊκῶν χρόνων (YE I/IIA)⁴¹ καὶ ὄχι ταφικὸς περίβολος τῶν ἐσχάτων μυκηναϊκῶν χρόνων, ὥς εἶχε σημειωθῇ⁴². Ἡ ὀρθὴ χρονολόγησις τοῦ τάφου ἔχει κτηθῇ, ἐν τῷ μεταξύ, δι' ἐνὸς μονώτου πηλίνου κύπελλου τῆς YE I/IIA φάσεως, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ὁμοίωμα μεταλλικοῦ προτύπου⁴³. Οὕτω ἀναγνωρίζεται καὶ ἡ μακρὰ τοῦ τάφου χρῆσις. Ἀμφότερα, ἡ σφραγίς καὶ τὸ κύπελλον, ἦσαν ἀκατάγραφα εἰς τὴν ἀποθήκην τοῦ Μουσείου Πύλου.

Κατὰ τὰ κρατοῦντα εἰς τὸ *CMMS* ἔχουν ταυτισθῇ αἱ σχετικαὶ παραστάσεις ὡς stark stilisierte Rinderköpfe mit seitlich herabgebogenen Hörnern (*CMS V*, Suppl. 1 B, ἀρ. 188).

Κατὰ τὴν ἀποψιν τοῦ ὁμοτ. καθηγητοῦ Ζωολογίας καὶ πρῶην διευθυντοῦ τοῦ Museum Alexander König und zoologisches Forschungszentrum ἐν Βόννῃ δρ. Guenter Nobis, πρόκειται περὶ κεφαλῶν ἄρρένων κριῶν (προβάτων): «Schädel mit Hornzapfen. Da Rinder (=Stiere) in antiker Zeit fast ausnahmslos mit aufwärts gerichteten Hornzapfen abgebildet wurden, handelt es sich bei den beiden hier abgebildeten Köpfen mit sehr grosser Wahrscheinlichkeit um Widdermännlichen Schafen. Eine ähnliche Darstellung — in Seitenansicht — ist der Amethyst von Vapheio zu entnehmen. Sie werden als «mykenische Schafe» gedeutet. Für diese Tiere sind die nach abwärts gerichteten, leierförmigen Hornzapfen typisch. Nach O. Keller gehören sie offenbar der gleichen Zuchttrasse wie die «heiligen Sphinxwider» (aus Aegypten) an, die in Nordafrika lebten und durch phoenikisch-punische Händler verbreitet wurden». Otto Keller, *Die antike Tierwelt I* (ἐπανέκδ. New York 1980) 310 κέ. (ἀνακοίνωσις δι' ἐπιστολῆς, 1991).

B. Ἐκ τῶν προσφάτων ἀνασκαφῶν (1973-1980)

IV. Χρυσεπένδυτος ἐκ σαρδόνυχος σφραγιδοκύλινδρος ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου 2 Φυτιῶν Κουκουνάρας (θολωτὸς τάφος 3 Κουκουνάρας)⁴⁴, Μουσεῖον Πύλου 1582. Εὐρέθη εἰς τὸ ἀκρότατον σημεῖον τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου ἀσυλήτου ταφῆς γυναικὸς τῷ 1973 καὶ ὑφίστανται δύο

θως: Παρὰ Paul Yule, *Early Cretan Seals: A Study of Chronology* (1980) παρατίθεται τὸ ὑλικὸν μὲ παραστάσεις κριῶν (μοτ. 6, σ. 127, πίν. 6). Τὸ αὐτόθι παρατιθέμενον μοτίβο «Ladder Ornament» (154, πίν. 23) ὁμοιάζει πρὸς ἀντωπὰς κριοκεφαλᾶς. Πρβ. περαιτέρω, καὶ J. G. Younger, *Towards the Chronology* 393 καὶ J. H. Betts, *CMS X* (1980) 77 ἀρ. 34, 218 ἀρ. 245, 244 ἀρ. 272 μὲ ὑλικὸν ποὺ ὁμοιάζει πρὸς κριοκεφαλᾶς.

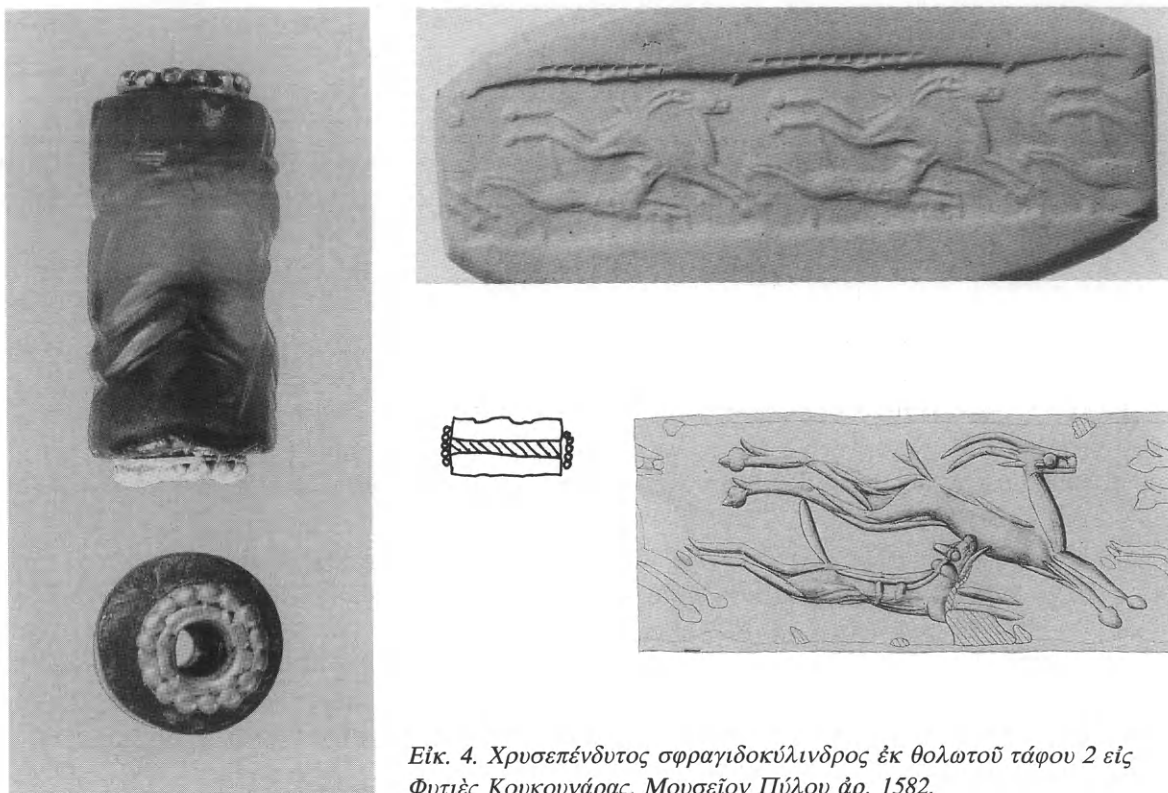
41. Σπ. Μαρινᾶτος, *ΠΑΕ* 1961, 174-75, πίν. 136β-γ, 137α· W. A. McDonald - R. Hope-Simpson, *AJA* 65, 1961, 258 σημ. 17. Πρβ. Ἄγγ. Χωρέμην, *AE* 1973, 60, Ol. Pelon, *Tholoi, tumuli et cercles funéraires* (1976) 205 (20 J), R. Hope-Simpson, *Mycenaean Greece* (1981) 119 (F 30), *Gazetteer I* (1979) 140 (D 36). Dor. Leekley - Rob.

Noyes, *Archaeological Excavations in Southern Greece* (1976) 124-125.

42. Γ. Σ. Κορρές, *TOTKM 1975* (1976) 349· *ΠΑΕ* 1977, 322.

43. Γ. Σ. Κορρές, *TOTKM 1975* (1976) 349. *ΠΑΕ* 1976, 279. Τὸ εὐμέγεθες κύπελλον «Κεφτι» τῆς Κουκουνάρας, *Στήλη. Τόμος εἰς μνήμην Νικ. Κοντολέοντος* (1979) 603 (Μουσεῖον Πύλου 1758). Πρβ. καὶ Y. Lólos, *The LH I Pottery of the Southwestern Peloponnesos* (1987) 545 (IX).

44. Ἔργον 1974, 78-80 εἰκ. 68γ-69· Γ. Σ. Κορρές, *ΠΑΕ* 1974, 151, πίν. 111α3-β· I. Pini, *CMS V* (1975) σ. XLIII· H. W. Catling, *ArchRep* 1974-75, 17· P. Aupert, *BCH* 99, 1975, 626, εἰκ. 81-82· Fr. Schachermeyr, *Die*

Είκ. 4. Χρυσεπένδυτος σφραγιδοκύλινδρος εκ θολωτού τάφου 2 εἰς Φυτιές Κουκουνάρας. Μουσείον Πύλου ἀρ. 1582.

δυνατότητες: εἴτε α) νὰ ἀνῆκεν ὁ σφραγιδοκύλινδρος οὗτος εἰς τὴν περίδεσιν τοῦ δεξιοῦ καρποῦ τῆς νεκρᾶς καὶ νὰ ἐξέπεσεν ἐκ τοῦ στήθους⁴⁵, ἐφ' οὗ εἶχε τοποθετηθῇ ἡ δεξιὰ τῆς νεκρᾶς χεὶρ, εἴτε β) νὰ ἀνῆκεν εἰς περιδέριον (εἰκ. 4α-ε). Munsell 10 YR 3/2 (πολὺ σκούρο γκρίζο καστανὸ) καὶ 2.5 Y 5/0 (γκρίζο) ἢ — κατὰ μέρη — φαιόν, ἀνοικτόφαιον καὶ λευκόν.

ägäische Frühzeit II (1976) 53, 55, πίν. 6c. Γ. Σ. Κορρές, 'Ὁ πραγματικὸς ἀριθμὸς τῶν σφραγιδολίθων τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ, *ΑΕ* 1976, 154, 156, 158 σημ. 3, πίν. 56δ-ε· ὁ αὐτός, Σκέψεις περὶ τὸν θολωτὸν τάφον τοῦ Βαφειοῦ καὶ τὰ ἐν αὐτῷ σημειωθέντα εὐρήματα, *Πρακτικὰ Ἀ' Λακωνικοῦ Συνεδρίου 1977, Λακωνικαὶ Σπουδαί* 4, 1979, 30· ὁ αὐτός, βιβλιοκρισία διὰ *CMS V* (1975), *Πλάτων* 28, 1976, 369-70· ὁ αὐτός, *ΜΣΕ* 18 (1980) 273 λ. Κουκουνάρα, Μιχ. Παλικισιᾶνος, Παρατηρήσεις στὴ Μεσσηνιακὴ σφραγιδογλυφία, *Τριφυλιακὴ Ἑστία* 39, 1981, 158. Γ. Σ. Κορρές, Τὸ χρονικὸ τῶν Ἀνασκαφῶν Πύλου, *Τριφυλιακὴ Ἑστία* 44-45, 1982, 7 εἰκ. 3· ὁ αὐτός, Μινωικαὶ ἐπιβιώσεις καὶ ἀναβιώσεις, *Πεπραγμένα Γ'*

*Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, 1971, Α' (1973) 466 σημ. 60. [Προσθήκη: Νικ. Πλάτων, Οἱ σφραγιδόλιθοι τοῦ Βαφειοῦ Λακωνικῆς, Πρακτικὰ τοῦ Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πάτραι 1980, Β' (1981-82) 287-295 (Πελοποννησιακά, Παράρτ. 8). J. G. Younger, *The Iconography of Late Minoan and Mycenaean Sealstones and Finger Rings* (Bristol 1988) 106 εἰκ. 68 - YE ΠΑ, *Aegaeum* 3, 1989, 58, πίν. 140· *CMS V Suppl. 1B* (1993) ἀρ. 190.]*

45. Πρβ. T. B. L. Webster, *Die Nachfahren Nestors* (München-Wien 1961) 20· Σπ. Ἰακωβίδης, *Περατὴ Α'* (1969) 341, Β' (1970) 301, 303.

Διαστάσεις: μῆκ. λίθου 1.3 ἐκ., ὀλ. μῆκ. 1.468-1.51 ἐκ., διάμ. ἄκρων 0.71-70 ἐκ., διάμ. τῶν χρυσῶν κατὰ τὰ ἄκρα δίσκων 0.5 ἐκ., πᾶχ. 0.66 ἐκ., διάμ. τρήματος 0.0016-24 ἐκ., βάρος 1.45 γρ. Διατήρησις ἀρίστη.

Ὁ σφραγιδόλιθος οὗτος θεωρεῖται πλήρης, καθ' ὅσον διατηρεῖ ὅλον τὸν ἐκ χρυσοῦ ὀπλισμόν του⁴⁶, ὥς καὶ οἱ ἐκ Καζάρμας Ἀργολίδος καὶ ἐκ Θηβῶν (Μουσεῖον Μπενάκη) καὶ δὴ καὶ διὰ τοῦ τρήματος (χρυσοὺς σωληνίσκος) καὶ κατὰ τὰ ἐπίπεδα ἄκρα (ἀνὰ εἰς χρυσοὺς δίσκος καὶ 15 κοκκίδες). Ὁ κατὰ τὸ μῆκος τοῦ τρήματος λεπτὸς χρυσοὺς κυλινδρικός σωλὴν ἔχει μῆκος μεγαλύτερον ἢ τὸ τοῦ κυλίνδρου καὶ κατὰ τὰ ἄκρα τοῦ ἐκδιπλοῦται, σχηματιζομένου οἴονεϊ περιχειλώματος. Προτοῦ ἐκδιπλωθῇ τὸ ἔλασμα τοῦ ἐσωτερικοῦ σωληνίσκου, ἐτοποθετήθη εἰς ἀμφοτέρω τὰ ἐπίπεδα ἄκρα τοῦ σφραγιδοκυλίνδρου ἀνὰ εἰς λεπτότατος χρυσοὺς κύκλος, δίκην δακτυλίου περίξ ἐκατέρου ἄκρου τοῦ σωληνίσκου, ὁ ὁποῖος δακτύλιος ἐστερεώθη καταλλήλως. Ἐπ' αὐτῶν τῶν λεπτοτάτων κύκλων ἐκολλήθησαν ἀνὰ δέκα πέντε χρυσαῖ κοκκίδες, ἅπασαι δὲ διατηροῦνται κατὰ θέσιν. Εἰς τὸ ἀνώτερον (νοούμενον ὑπερθεν τῆς παραστάσεως) ἐπίπεδον ἄκρον ὑπάρχει μικρότατον μεταξὺ δύο κοκκίδων κενόν, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν ἐπῆρκει διὰ νὰ δεχθῇ κοκκίδα, ἥτοι οὐδεμία πλέον κοκκίδα εἶχε κολληθῇ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο. Αἱ κοκκίδες⁴⁷ εἶναι λεπτόταται καὶ θαυμαστῆς ἐκτελέσεως, ἀσφαλῶς δὲ κρητικῆς προελεύσεως καὶ δὴ καὶ κατ' αὐτὴν τὴν περίοδον, ὅποτε ἐπέδιδε ἡ μορόεσσα διακόσμησις καὶ συνεκρατῶντο κατὰ βάσιν ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου καὶ οὐχὶ ὑπὸ τοῦ περιχειλώματος (τῆς ἐκδιπλώσεως τῶν ἄκρων) τοῦ χρυσοῦ σωληνίσκου.

Ἡ ἀνωτέρα ἐπιφάνεια τοῦ κυλίνδρου ἔχει πληγὴ κατὰ τὴν περιφέρειαν εἰς τρία σημεῖα, ὥς δύναται νὰ διαπιστωθῇ εἰς τὴν φωτογραφίαν τοῦ ἐκμαγείου-σφραγίσματος (εἰκ. 4α). Τὸ κατώτερον, ἐξ ἄλλου, σημεῖον τοῦ κυλίνδρου ἔχει πληγὴ εἰς τὰ ἀκόλουθα σημεῖα: ὑποκάτω τῶν προσθίων ὀπλῶν-πελμάτων τῆς αἰγάρου, ὑποκάτω τῶν προσθίων ἄκρων τοῦ κυνὸς καὶ ὑποκάτω τοῦ ὀπισθίου μέρους τοῦ σώματος τοῦ κυνός. Τέλος, δύο μικρόταται ἐγκοπαὶ παρουσιάζονται εἰς τὴν ἀνωτάτην καὶ κατωτάτην πλευρὰν τῆς σφραγιστικῆς ἐπιφανείας. Γενικῶς ἡ διατήρησις εἶναι καλὴ.

Ὁ κύλινδρος (σαρδόνυξ) ἔχει χρῶμα εἰς τὸ ἀνώτερον τμήμα μελὶ ἢ φαιόν (πᾶχ. 5.9 χιλ.), εἰς τὸ μέσον ὑπόλευκον (πᾶχ. 3.8-4.1 χιλ.) καὶ εἰς τὸ κατώτερον τεφρόχρουν (πᾶχ. 3.2-3.6 χιλ.) μὲ φλεβώσεις γκριζογαλακτώδεις. Ὁ χρυσὸς τούτου φαίνεται 24 καρατίων, δυνατόν ὅμως νὰ εἶναι καὶ 22. Οἱ Κρήτες προσθέτουν τὴν χρυσὴν ἐπένδυσιν κατὰ βάσιν εἰς τοὺς ἐξαγομένους σφραγιδολίθους καὶ πιθανὸν σφραγιδοκυλίνδρους.

Ἡ κυρία παράστασις ἀποδίδει θέμα ἱπταμένου καλπασμοῦ ζῶων, ἥτοι θέμα ἐπιδίδον ἤδη ἀπὸ τῶν Παλαιοανακτορικῶν χρόνων καὶ δὴ καὶ αἶγαγρον⁴⁸ καταδιωκομένην ὑπὸ κυνός, θέμα προσφιλὲς τόσον εἰς τὴν κρητικὴν ὅσον καὶ εἰς τὴν μυκηναϊκὴν μικροτεχνίαν ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν τοιχογραφίαν. Ἡ προσαρμογὴ τοῦ θέματος εἰς τὴν κυλινδρικήν ἐπιφάνειαν ὑπῆρξεν ἐπιτυχεστάτη καὶ αὐτὸ διαφαίνεται εἰς τὴν διάπλασιν τοῦ σώματος τῶν ζῶων: ἡ αἶγαγρος εἰκονί-

46. Γ. Σ. Κορρές, ΠΑΕ 1976, 151· ὁ αὐτός, ΑΕ 1976, 159-60· ὁ αὐτός, Πρακτικὰ Ἀ' Λακωνικοῦ Συνεδρίου 1977 (1979) 30.

47. Πρβ. ἀντίστοιχον ἐργασίαν καὶ σύνολον παρὰ Σ. Symeonoglou, *Kadmeia* I (1973) 63, εἰκ. 263. 1-2.

48. Περὶ τῆς ἀποδόσεως τῆς αἰγάρου εἰς τὴν σφραγιδολυφίαν ἰδὲ Ἀγνή Σακελλαρίου, *Μυκηναϊκὴ σφρα-*

γιδολυφία 8· J. G. Younger, *Towards the Chronology* 301-15· S. Symeonoglou ἔ.ἀ. 46. [Προσθήκη: Πρβ. καὶ Dem. J. Georgakas, *The αἶγαγρος and Synonyms: A Study in Greek Etymology, Studies Presented to Sterling Dow* (Durham 1984) 101-20. Art. Onassoglou, *Die «talismanischen» Siegel* 128-134.]

ζεται εὐθυτενῆς μετὰ τὴν ἀγέρωχον κεφαλὴν τῆς εἰς ὀριζοντίαν θέσιν καὶ τὰ κέρατα ἀντιστοίχως πρὸς τὰ ὀπίσω. Ὁ λαιμὸς λεπτὸς ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλλα παραδείγματα καὶ τὸ στήθος κατ' ἀναλογίαν. Εἰς ὀριζοντίαν θέσιν εἶναι καὶ τὰ αἰωρούμενα (πλὴν ὅμως κεκαμμένα) ὀπίσθια σκέλη τῆς. Ὁ κύων⁴⁹ δάκνει τὴν αἰγᾶγρον εἰς τὴν κοιλιακὴν χώραν (μαλακὸν σημεῖον καὶ εὐαίσθητον) κατὰ τὴν στιγμὴν κατὰ τὴν ὁποίαν μετὰ ὅλην τὴν ἔντασιν τῶν δυνάμεων τῆς πραγματοποιοῦν τὸ ἄλμα μετὰ ἐλαφρῶς ὑπερυψωμένα τὰ ὀπίσθια σκέλη. Ὑπὸ τὰ πρόσθια σκέλη τοῦ κυνὸς ἡ ἐπιφάνεια τοῦ κυλίνδρου εἶναι ἀποκεκρουμένη καὶ τὸ δεξιὸν σκέλος δὲν διασφάζεται κανονικῶς.

Ἡ αἰγᾶγρος εἰς τὰς γνωστὰς παραστάσεις τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν τῆς λεκάνης τῆς Ἀνατ. Μεσογείου, ὅπου ἀπαντῶνται αἱ παραστάσεις τῆς, ἀποδίδεται ὡς εἶναι, πλάσμα ὑπερήφανον καὶ μεγαλοπρεπές. Ἀντιθέτως ὅμως κατὰ τὸ περιεχόμενον τῶν εἰκονιστικῶν σκηνῶν ὧν μετέχει, δὲν ἀποτελεῖ τὴν γνωστὴν προσωποποίησιν τῆς δυνάμεως ἣν ἀποτελεῖ γενικῶς ὡς ζῶον. Εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς παραστάσεις κυνηγίου αἰγᾶγρου ποὺ ἔχομεν ἐκ τῆς Ἀνατολῆς, τῆς Κρήτης καὶ τῆς μυκηναϊκῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ἀποτελεῖ τὸ καταδιωκόμενον θήραμα, ὅπερ δὲν ἀντιδρᾷ, οὐδ' εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν κύνα.

Ὡς ἐκ τοῦ ἀποδιδόμενου μήκους τῶν κεράτων τοῦ ζῴου, καθίσταται πρόδηλον ὅτι τοῦτο ἔχει φθάσει, κατὰ ταῦτα, εἰς τὴν μεγίστην ἀνάπτυξίν του. Τὰ κέρατα ἀποδίδονται κανονικῶς, ἥτοι «τοξοειδῶς ἢ δίκην ἡμισελήνου λοξῶς πρὸς τὰ ὀπίσω»⁵⁰. Ἐν τῇ περιπτώσει τοῦ ἡμετέρου σφραγιδοκυλίνδρου ἀποδίδονται, καὶ δὴ καὶ μετὰ δύο στιγμῶν μετὰ τῶν, δίκην συνδέσμων, ἐν τῇ προσπαθείᾳ τοῦ σφραγιδογλύφου ὅπως ὑποδηλωθῶσιν ἀμφοτέρω. Ὁ λαιμὸς εἶναι ἴσως μακρότερος τοῦ συνήθους, διὰ τῆς ἐπιμηκύνσεως ὅμως ὑποδηλοῦται ἔτι πλέον ἡ μεγαλοπρέπεια τοῦ ζῴου. Γενικῶς ἡ ἀπόδοσις τῶν ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν τῶν δύο ζῴων κρίνεται πιστή, ὡς καὶ ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον προσπαθεῖ ὁ κύων νὰ πλήξῃ τὸ μεγαλόσωμον ζῶον.

Ὁ σφραγιδογλύφος αὐτοῦ τοῦ μνημείου — καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸν τὸ διαπραγματευόμενον παράδειγμα — ἐπέτυχεν νὰ προσδώσῃ — ὅπως καὶ εἰς ἄλλας σφραγίδας — εἰς ἀμφοτέρω τὰ ζῶα τὴν ψευδαίσθησιν τοῦ ἵπταμένου καλπασμοῦ, τῆς ταχύτητος καὶ τῆς νοουμένης ἐλλείψεως βάρους, κατὰ τὴν διδαχὴν τοῦ καθηγητοῦ Fr. Schachermeyr⁵¹. Ὡς γνωστὸν, τὸν ὅρον ἵπτάμενος καλπασμὸς εἰσήγαγεν ὁ S. Reinach⁵², ἐνῶ ὁ Fr. Schachermeyr τῷ 1951 εἰσήγαγε δύο ἄλλας φάσεις τοῦ καλπασμοῦ τούτου, τὸν Absprungsgalopp καὶ τὸν Aufsprungsgalopp⁵³. Κατὰ τὸν Ἀρθ. Ἐβανς, ὁ ἵπτάμενος καλπασμὸς ἐνεφανίσθη κατὰ τὴν MM II περίοδον ἐν Κρήτῃ⁵⁴.

49. Περὶ τῆς ἀποδόσεως τοῦ κυνὸς πρβ. Σακελλαρίου ἐ.ἀ. 11. J. G. Younger, *Towards* 319-21.

50. Νικ. Γερμανός, *Βίος τῶν Ζῴων* 597.

51. Fr. Schachermeyr, *Die minoische Kultur des alten Kreta* (1964) 193: «Das Wesentliche war ihnen die Illusion des Galoppierens, der Schnelligkeit und der Schwerelosigkeit hervorzurufen».

52. S. Reinach, La représentation du galop dans l'art ancien et moderne, *RA IIIe S.*, 1900-1901, ἰδίᾳ 36, 1900, 441-50 (deuxième édition, Paris 1925). Πρβ. L. Heuzey, *BCH* 16, 1892, 317· Edwin Ray Lancaster, *A Science from an Easy Chair*² (London 1912)· R. Lefort des Ylouses, Le galop volant, *RA VIe S.*, 24, 1945, 18-36· H. J. Kantor, *The Aegean and the Orient in the Second Mil-*

lennium B.C. (1947) 92-97· τὸ αὐτὸ ἐν *AJA* 51, 1947, 92-97.

53. Fr. Schachermeyr, Streitwagen und Streitwagenbild im Alten Orient und bei den mykenischen Griechen, *Anthropos* 46, 1951, 729-30. Πρβ. τοῦ αὐτοῦ, *Die minoische Kultur des alten Kreta* 192, 203: «Doch steht außer Zweifel, daß erst in MM III die Aufgliederung des Bewegungsaktes in Absprung, Fliegen und Aufsprung konsequent durchgeführt wurde», καὶ εἰκ. 116. Πρβ. τοῦ αὐτοῦ καὶ *Die Szenenkomposition der minoischen Bildkunst, ΚρητΧρον* 15, 1961-62, 183-84· τοῦ αὐτοῦ, *Ägäis und Orient* (1967) 44-46.

54. A. Evans, *P of MI* 18-19. Ἀντιθέτως ὁ Lefort des Ylouses, *RA VIe S.*, 24, 1945, 27 εἰκ. 13, διεφώνησε.

Τὸ θέμα τῆς καταδιώξεως αἰγάγου ὑπὸ κυνὸς παρακολουθεῖται ἤδη ἀπὸ τῶν παλαιοανακτορικῶν χρόνων (MM II), ὡς τοῦτο ἐμφαίνεται διὰ τῆς φακοειδοῦς ἐξ ὀρείας κρυστάλλου σφραγίδος ἐκ Σφακίων εἰς Ὁξφόρδην (Ashmolean Museum 1938.943)· καὶ εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν ὁ κύων εἰκονίζεται κατ' ἐξαίρεσιν ὕπερθε τῆς αἰγάγου (Wildziege)⁵⁵. Ἐπίσης, εἰς δύο MM II σφραγίσματα τῆς Φαιστοῦ (MH ἀριθ. 698), ἐν δυσδιάκριτον πλάσμα (κύων;) ἀποδίδεται εἰς τὴν ράχιν τῆς αἰγάγου (ἰπτάμενος καλπασμὸς μὲ κεκαμμένα τὰ πρόσθια σκέλη)⁵⁶.

Κατὰ τὴν MM IIIB φάσιν ὁ κύων λαμβάνει τὴν θέσιν τὴν ὁποίαν θὰ διατηρήσῃ καὶ κατὰ τὰς ἐπομένας περιόδους, ἥτοι εἰς προσγείωσιν (Aufsprung) καὶ μὲ τὸ ρύγχος τοῦ δάκνων εἰς τὸ μαλακὸν σημεῖον πρὸ τῆς κοιλίας τῆς αἰγάγου (πεπιεσμένος κύλινδρος εἰς Βρετανικὸν Μοῦσεϊον GR/R 1921.7-11.2)⁵⁷.

Μεταγενέστερον εἶναι τὸ σφράγισμα τοῦ ἀρχείου (δωμάτιον 8) τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ἑγκλιανοῦ (EAM 8553) μὲ κύνα καὶ αἰγάγον εἰς ἰπτάμενον καλπασμόν⁵⁸. [Ἡ ὡς κίβδηλη θεωρουμένη ἐξ ἐρυθροῦ ἰάσπιδος σφραγὶς τοῦ M.M.N.Y. 14.104.3 παρουσιάζει τὴν ἰδιοτυπίαν ὅτι ὑπὸ τὴν διὰ σιγύνης πληττομένην αἰγάγον (Aufsprung) ἀποδίδεται κύων κατευθυνόμενος (Absprung) πρὸς τὰ ὀπίσω (ἀντιθέτως ἢ ἡ αἰγάγος) καὶ ἐπιδιώκων νὰ δῇξῃ αὐτὴν εἰς τὰ γεννητικὰ ὄργανα⁵⁹.] Ἄλλο ἐδημοσιεύθη ὡς ἀγνώστου προελεύσεως⁶⁰.

Τὸ ἡμέτερον παράδειγμα, τῆς YE I/IIA περιόδου, προῖον αὐτῆς τῆς μείζονος ἐποχῆς ἀκμῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐκτερίσθησαν εἰς σημαντικὸν ποσοστὸν γενικῶς διὰ ἀπλῶν σφραγίδων, ἀλλὰ καὶ εἰδικότερον διὰ χρυσεπενδύτων σφραγίδων, πλεῖσται ἀνὰ τὴν Μεσσηνίαν τῆς YE II περιόδου, δεικνύει τὴν πρόοδον ἔναντι τοῦ πεπιεσμένου κυλίνδρου τῆς MM IIB φάσεως.

Εἰς τὸν πεπιεσμένον κύλινδρον τοῦ Βρετανικοῦ Μοῦσεϊοῦ τὰ πρόσθια πέλματα τῶν ζῶων ἄπτονται τοῦ ἐδάφους, ἥτοι ἀποδίδεται ἀκριβῶς ἡ στιγμή «προσγειώσεως» τῶν ζῶων. Τοῦ ἡμετέρου σφραγιδοκύλινδρου οἱ πρόσθιοι πόδες (τὰ πέλματα) ἀμφοτέρων τῶν ζῶων ἀπέχουν ἐλάχιστα τοῦ ἐδάφους πρὸς ὑποδήλωσιν ὁμοίας περιπτώσεως, ἀλλ' εἰς τὸν σφραγιδοκύλινδρον δὲν ὑποδηλοῦται τὸ ἔδαφος, ὅπως ἐπίσης δὲν παρέχεται οἷονδήποτε παραπληρωματικὸν στοιχεῖον τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο ἱκανὸν νὰ τοποθετήσῃ εἰς ἓν ἄγριον καὶ ὀρεινὸν - βραχῶδες τοπίον τὴν παριστωμένην σκηνήν. Πάντως πρόκειται περὶ χαρίεντος θέματος ἀποδιδόμενου φυσιοκρατικῶς.

Τὴν αὐτὴν περίπου τοποθέτησιν ἔχει ὁ ὑποκείμενος τοῦ κάπρου τῆς τοιχογραφίας τοῦ νεωτέρου ἀνακτόρου τῆς Τίρυνθος κύων, ἀμφοτέρω ὁμοίως τὰ ζῶα εὔρηνται εἰς πλήρη καλπασμόν εἰς ὀριζοντίαν θέσιν (πτήσιν)⁶¹. Οἱ χρυσόδετοι σφραγιδοκύλινδροι εἶναι κατὰ κανόνα καὶ κατὰ πλειοψηφίαν μυκηναϊκοί.

55. *Jagd* J 60.21· J. Boardman, *GGFR* 34, πίν. 19, σ. 98· P. Yule, *Early Cretan Seals* 122, μοτ. 2, πίν. 3.28 καὶ μοτ. 8, σ. 129-30, πίν. 7.11. Πρβ. καὶ V. E. G. Kenna, *Nestor*, 1 March 1973, 829.

56. *CMS* II 5 (1970) 223 ἀρ. 259· *Jagd* J 60.24· P. Yule ἔ.ἀ. 122-23, μοτ. 2B 39, πίν. 4. Ἰδιαιτέρως συχνὸν εἶναι τὸ θέμα τοῦ ἀγριμοῦ ἐπὶ τῶν σφραγισμάτων τοῦ ἀρχείου τοῦ πρώτου (;) ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ, ὡς διαπιστοῦται ἐκ τῆς πληθὸς τῶν παρὰ D. Levi καὶ παρὰ I. Pini (*CMS* II 5 ἀρ. 253-65) παρατιθεμένων τύπων.

57. *CMS* VII (1967) 65 ἀρ. 35· J. Boardman, *GGFR*

34, εἰκ. 56, σ. 93· *Jagd* J 60.22· P. Yule ἔ.ἀ. 123, μοτ. 2B 41, πίν. 4.41.

58. *CMS* I (1964) 345 ἀρ. 308· *Jagd* J 61.30.

59. *CMS* XII (1972) 416 ἀρ. D 15. Περὶ σιγύνης, πρβ. Sp. Marinatos, *BSA* 37, 1936-37, 187-191.

60. *CMS* VIII 110c. J. G. Younger, *Towards the Chronology* II 306 τύπος 4.

61. G. Rodenwaldt, *Tiryns* II. *Die Fresken des Palastes* (1912) 125-31, ἰδίq 130: «Man kann noch weiter gehen und sagen, daß diese Gruppenbildung schwerlich von einer anderen Darstellung, etwa der Stiergruppe (Gold-

Οἱ αἰγαιακοὶ σφραγιδοκύλινδροι⁶² στεροῦνται γενικῶς χρυσεῖς ἐπενδύσεως. Οἱ ἀνωτέρω λοιποὶ μνημονευθέντες ἐπαυξάνονται διὰ τῆς προσθήκης ὀρισμένων χρυσεπενδύτων κυλίνδρων⁶³. Ἀπαντες κατάγονται ἐκ τῆς Ὑστερας Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ⁶⁴, εἶναι δὲ βέβαιον ὅτι πρὸ τῶν ἀρχῶν τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου δὲν κατεσκευάζοντο ἐν Κρήτῃ. Ἡ ἐπένδυσις τοῦ σφραγιδοκύλινδρου τῆς Κουκουνάρας, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ θέμα, τὴν ἐπιλογὴν τοῦ κυνὸς καὶ τὰς λοιπὰς τεχνικὰς λεπτομερείας, εἶναι δυνατόν νὰ ἀναχθῇ εἰς τὴν μεταβατικὴν ΥΕ Ι/ΙΙΑ φάσιν καὶ δὴ καὶ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰ. π.Χ., ὅποτε καὶ ἐπέδιδεν ἡ διὰ χρυσοῦ ἐπένδυσις τῶν ποικίλων σφραγίδων. Οἱ χρυσόδετοι σφραγιδόλιθοι εἶναι κατὰ κανόνα καὶ κατὰ πλειοψηφίαν εὐρήματα ἀνασκαφῶν. Σφραγίς, ἀποτελοῦσα τυχαῖον εὔρημα, δὲν διασφῶζει συνήθως τὸ δέσιμόν της, ἐφ' ὅσον ὑπῆρχε τοιοῦτον.

Υ. Φακοειδῆς ἐκ μέλανος στεατίτου σφραγιδόλιθος εὑρεθεὶς κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ ἔτους 1976 εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ «Κύκλου» τῆς Περιστεριᾶς καὶ δὴ καὶ εἰς στρῶμα καύσεως ΝΑ. τῆς γωνίας ποῦ σχηματίζει ὁ «Κύκλος» εἰς τὸ ἀνατολικόν του τμήμα⁶⁵. Μουσεῖον Χώρας 3156.

blech des Schachtgrabes A III von Mykenae-Abb. 56), auf die Eberjagd übertragen, sondern daß sie für diese geschaffen worden ist. Denn, wie andere, ganz unabhängige Monumente anderer Zeiten zeigen, sind das Aufspringen des Hundes auf den Rücken und der Angriff von unten eben typische Motive der wirklichen Eberjagd». Καὶ οἱ πλούσιοι γαιοκτήμονες τῆς Μεσσηνίας - Πυλίας καὶ Τριφυλίας εὗρον εἰς τὰς μάχας τοῦ πολέμου καὶ εἰς τὸ κυνήγιον τὸ νόημα τῆς ζωῆς. Αὐτὸ πράγματι πιστοποιεῖται ἐκ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν χαυλίων τῶν ὀδοντοφράκτων κρανῶν καὶ τῶν αἰχμῶν τῶν βελῶν τῶν τοξευτῶν καὶ θηρευτῶν Μεσσηνίων ποῦ εὑρέθησαν εἰς πολλοὺς θολωτοὺς τάφους τῆς ΝΔ.-Δ. Πελοποννήσου. Εἰς τὴν παράστασιν τοῦ σφραγιδοκύλινδρου δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν καὶ τὸν εὐγενὴ κυνηγὸν παρακολουθοῦντα ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὴν προσπάθειαν τοῦ κυνηγετικοῦ κυνὸς πρὸς σύλληψιν τῆς αἰγάρου (ἐφ' ὅσον τὸ θέμα τῆς σφραγίδος ἀποτελεῖ σύντμησιν εὐρυτέρας συνθέσεως τοιχογραφίας τινός). Πρβ. *Jagd* J 30-38, ἰδίᾳ J 30 ἀρ. 7, εἰκ. 4 καὶ *Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Α' Προϊστορικὴ Συλλογὴ. Σύντομος Ὁδηγός* (Ἀθήναι 1964) 47 (5883).

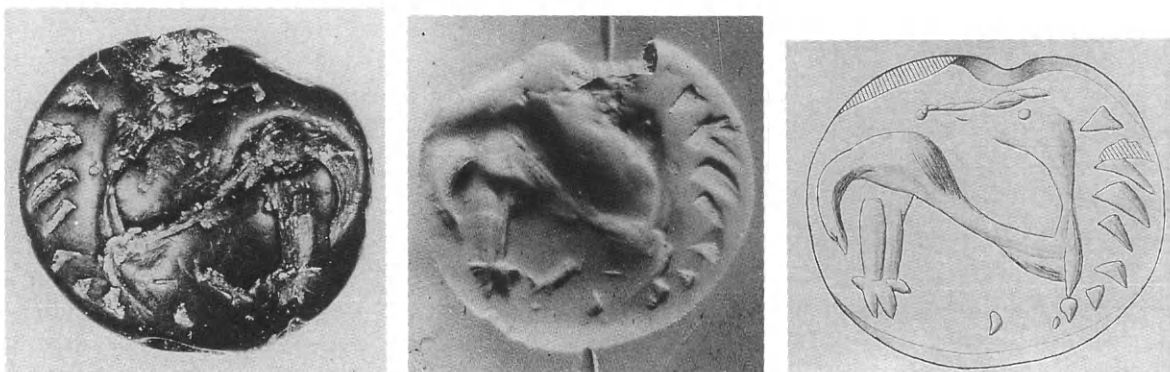
62. Περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι εὑρεθέντων ἀπλῶν σφραγιδοκύλινδρων ἰδὲ H.-G. Buchholz παρὰ G. Bass, *The Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck, Transactions of the American Philosophical Society* 57, 1967, μέρος 12ον, 148 κέ., V.E.G. Kenna, *Crete and the Use of the Cylinder Seal, AJA* 72, 1968, 321-36· Br. Buchanan, *BCH* 92, 1968, 410-15. Πρβ., περαιτέρω, J. G. Younger, *Towards the Chronology* 175-77· J. Boardman, *GGFR* 54, 64, 398· R. A. Higgins, *Greek and Roman Jewellery* (1961) 74.

63. Χρυσόδετοι κύλινδροι (ἄνευ γλυφῆς) προέρχον-

ται ἐκ Περαιτῆς (τάφος 1 ἀρ. 3, 23), ἐξ Ἰαλυσοῦ (νέος τάφος 61), ἐκ Κῶ (Λαγκαδᾶ, τ. 10 - L. Morricone, *ASAtene* N.S. 43-44, 1965-66, 101 εἰκ. 83), εἰς δὲ χρυσοὺς μετὰ κοκκιωτῆς διακοσμήσεως προέρχεται ἐκ τοῦ θαλαμοειδοῦς τάφου 55 τῶν Μυκηνῶν (*Περαιτὴ Β'*, 301, πίν. 51α, 53β). Εἰς ἐκάτερον ἄκρον τοῦ ἐκ Μυκηνῶν ὑπάρχει ἀνὰ εἰς δίσκος μετὰ κοκκιωτῆς ἐργασίας ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς αὐτοῦ, ἔτι δὲ ὑπάρχουν κύκλω κοκκίδες εἰς τὸ κέντρον τῶν ἐπιπέδων ἄκρων (*EAM* 2882, ἔτους 1892). Διεξοδικῶς ἐπὶ τοῦ θέματος ἐν *ΑΕ* 1976, 153 κέ. καὶ Ἀ. Ξενάκη-Σακελλαρίου, *Οἱ θαλαμοτοὶ τάφοι τῶν Μυκηνῶν* (1985) 170, 172, πίν. 70.

64. M. S. F. Hood - P. de Jong, *BSA* 47, 1952, 274. Ἀντιθέτως, *P of MIV*² 423 εἰκ. 349 καὶ Ἀγγ. Χωρέμης, *Θαλαμοειδῆς μυκηναϊκὸς τάφος εἰς Παναγίτσαν Χαλκίδος, Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν* 18, 1972, 68 σημ. 74, ἔνθα σημειοῦται ὅτι «Οἱ σφραγιδοκύλινδροι κατασκευάζονται εἰς Κρήτην κατὰ τὴν ΜΜ ἐποχὴν» καὶ ὅτι «γνησίους ἑλληνικοὺς σφραγιδοκύλινδρους ἔχομεν μόνον δύο ἐκ Δ. Μεσσηνίας» (Σπ. Ἰακωβίδης, *Περαιτὴ Β'* 329-330), ὅπου ὅμως οἱ δύο σφραγιδοκύλινδροι τοῦ Ρούτση ἐμφανίζουν ζωηρὰς ἀνατολικὰς ἐπιδράσεις εἰς τὸν πρωτοποριακὸν δρόμον ποῦ διανοίγουν. Πρόσθετος Sp. Iakovidis, *Excavations of the Necropolis at Perati* (1980) 83, 86 (περὶ τῶν κυλίνδρων καὶ τῶν σφραγιδοκύλινδρων, ἀντιστοιχῶς).

65. Γ. Σ. Κορρές, Αἱ πρόσφατοι ἀνασκαφαὶ εἰς τὴν Περιστεριὰν καὶ τὸ ἱστορικὸν παρελθόν της, *Τριφυλικὴ Ἑστία* 17, 1977, 284· ὁ αὐτός, *ΠΑΕ* 1976, 521-22, πίν. 271γ-δ· ὁ αὐτός, *Πλάτων* 29, 1977, 342 (βιβλιοκρισία) καὶ *Νέα Ἑστία*, τ. 1186, τόμ. 100, 1 Δεκ. 1976, σ. 1593· *Τριφυλικὴ Ἑστία* 40, 1981, 261 (εἰκῶν)· Μ. Παλικοσιᾶνος, Παρατηρήσεις στὴ μεσσηνιακὴ σφραγιδόγλυφία,

Εἰκ. 5. Σφραγὶς ἐκ ΝΑ. ἄκρου «Κύκλου» Περιστεριᾶς. Μουσεῖον Χώρας ἀρ. 3156.

Διαστάσεις: μεγ. διάμ. 1.74-1.85 ἐκ. (ἐγκαρσίως πρὸς τὸ τρήμα) $\times$ 1.85 ἐκ. (κατὰ τὸν κύριον ἄξονα τοῦ τρήματος ἀναρτήσεως). Ἀνωτ. πάχ. 1 ἐκ., διάμ. τρήματος 2.5-3.5 χιλ. Ὁπισθία ὄψις κωνική. Ἡ φέρουσα τὴν γλυφὴν ἐπιφάνεια μὲ κανονικὴν κυρτότητα. Σκληρότης στεατίτου $\pm$ 2. Βάρος 3.7 γρ. Ἡ ὀπὴ ἀναρτήσεως εἶναι ἐλλειψοειδὴς καὶ οὐχὶ κυκλική (εἰκ. 5α-γ). Ὁ στεατίτης παρουσιάζει μὲν ἀποχρώσεις εἰς τὸ βάθος τῶν γλυφῶν.

Ἡ παράστασις ἀποδίδει ζῶον ἰστάμενον πρὸς τὰ ἀριστερά (ἐπὶ τοῦ λίθου) μὲ τὴν κεφαλὴν ἐστραμμένην πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἡ κεφαλὴ δὲν διακρίνεται εὐκρινῶς (οὐδεμία, μάλιστα, λεπτομέρεια) πέραν τοῦ ρύγχους καὶ τοῦ ὀφθαλμοῦ μὲ τὸ παρακείμενον οὖς. Πρόκειται ἴσως περὶ κερασφόρου ζώου, ὡς διαφαίνεται ἐκ τῆς ὀπισθεν τῆς κεφαλῆς προεκτάσεως τῆς ὑποδηλούσης κέρας.

Ὑπερήφανον τὸ ζῶον ἀνυποῖ τὴν ἐστραμμένην κεφαλὴν μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προβάλλεται πλούσιον τὸ στῆθος του καὶ νὰ ὑπενθυμίζῃ τὰ ΠΚ εἰδώλια μὲ τὴν σημειουμένην ἀνάτασιν. Οὐσιαστικῶς ἡ κεφαλὴ εὐρίσκεται ἀρκετὰ ὀπίσω ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ στῆθος. Ἐκ τῶν προσθίων σκελῶν ὑποδηλοῦται τὸ ἐν, ἐνῶ τὰ ὀπίσθια ἀποδίδονται ἀμφοτέρω, ὑποδηλούμενα κεχωρισμένως. Πλουσία καὶ παχυτάτη ἡ οὐρὰ σχηματίζει μεγαλοπρεπὲς τόξον ὡς καὶ τὰ ὀπίσθια σκέλη. Τὰ πρόσθια σκέλη εἶναι κατὰ πολὺ χαμηλότερα ἀπὸ τὰ ὀπίσθια.

Γενικῶς τὸ ζῶον ἔχει ἀποδοθῇ ἐν πλήρει σχηματοποιήσει ἐξαιρέσει τοῦ ὀπισθίου τμήματος τοῦ ζώου καὶ τῆς οὐρᾶς του, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀποδοθῇ μεγαλοπρεπέστατα κατὰ τὰ παλαιότερα γλυπτὰ δείγματα τοῦ φυσιοκρατικοῦ ρυθμοῦ. Ἐν τούτοις ὀφείλομεν νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὴν ὑπερήφανον στάσιν τοῦ καλλιγράμμου, ὡς ἔχει ἀποδοθῇ, ζώου. Τὸ περίγραμμα τοῦ ζώου εἶναι καθαρὸν καὶ ἔντονον, ἄνευ ὅμως λεπτομερειῶν καὶ αὐτὸ ἀφορᾷ εἰς ὅλον τὸ σῶμα. Ἡ παράστασις ἀνήκει εἰς τὸ Β' «στῦλ» τῆς ΥΕ ΠΙΒ περιόδου. Πρὸ τοῦ ζώου ὑφίσταται σύνολον ἐγγαράκτων γραμμῶν κατὰ μῆκος τῆς περιφερείας, αἱ ὁποῖαι γραμμαὶ ἐνθυμίζουν τὴν ἀπόδοσιν δένδρου εἰς τὰς ἀναλόγους παραστάσεις τῶν λοιπῶν ὁμοίων κατὰ τὴν ἐμφάνισιν σφραγίδων. Οὕτως, αὐτὰ τὰ κοῖλα φύλλα τοῦ νοουμένου φυλλοφόρου στελέχους κλίνουν πρὸς τὰ ἔξω, δηλαδὴ οὐσιαστικῶς ἀκολουθοῦν τὴν περιφέρειαν κατὰ τὸ σημεῖον ἐκεῖνο.

Ειδικῶς διὰ τῆς ἀποδόσεως τῆς κεφαλῆς τοῦ ζώου, ἐστραμμένης κατὰ 180°, με ἀποτέλεσμα νὰ ἐξαίρεται ἔτι πλέον ὁ λαιμὸς καὶ τὸ στήθος, ἐπετεύχθη ἡ κάλυψις τοῦ συνόλου τοῦ χώρου τῆς σφραγιστικῆς ἐπιφανείας, ὡς γνωρίζομεν ἐκ τοῦ μεγίστου ἀριθμοῦ παρομοίων περιπτώσεων⁶⁶. Εἰδικῶς ἐπ' αὐτοῦ παρατηρητέον ὅτι ἄλλοτε μὲν ἀποδίδεται τὸ ζῶον εὐθυτενὲς μετὰ τὴν κεφαλὴν κατ' εὐθεΐαν ἔμπρός, ἄλλοτε δὲ μετὰ τὴν κεφαλὴν ἐστραμμένην (ὡς ἡ προκειμένη περίπτωση).

Ἄσαφῆς παραμένει ἡ πιθανὴ ἀπόδοσις μικροῦ ζώου ὑπὸ τὸ ἀπεικονιζόμενον μεῖζον. Ἵσως πρόκειται περὶ ζώου κινουμένου πρὸς τὴν ἀντίθετον κατεύθυνσιν. Βεβαίως δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἀπλούστατα τὰ κεκαμμένα πρόσθια τοῦ ζώου σκέλη καὶ νὰ δημιουργῆται αὐτὴ ἡ ψευδαῖσθησις δι' ἓν μικρότερον ζῶον. Μάλιστα, εἰς αὐτὸν τὸν τελευταῖον λόγον δυνατόν νὰ ὀφείλεται καὶ ἡ σημαντικὴ μεταξὺ τῶν ὀπισθίων καὶ τῶν προσθίων σκελῶν διαφορά: ὑψηλότερα καὶ ἄκαμπτα τὰ ὀπίσθια.

Ἡ σφραγὶς διατηρεῖται πλήρης πλὴν σημείου τινὸς εἰς τὸ ἀνώτερον δεξιὸν τμήμα καὶ τοῦ χεῖλους τοῦ ἐτέρου τῶν ἄκρων τοῦ τρήματος. Γύρω-γύρω καὶ εἰς τὴν ἄγλυφον ὄψιν διακρίνονται πολλαὶ θραύσεις ὡς ἐκ τῆς χρήσεως. Διατήρησις σχετικῶς καλὴ.

Ἡ σφραγὶς ἀνήκει εἰς τὴν τελευταίαν περίπου φάσιν τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἀποτελεῖ ἐν τῶν κατασπάρτων στοιχείων τῆς ὑστάτης φάσεως τῶν ΥΕ ΙΙΒ χρόνων εἰς τὴν Περιστεριάν, εἰς τὰ ὁποῖα προστίθενται ἡ ΝΑ. οἰκία καὶ ὁ Βόρειος Ι τομεὺς τοῦ λόφου τῆς Περιστεριάς μετὰ τοὺς παχυτάτους τοίχους τοῦ ἐκεῖ κτίσματος καὶ τὰ πολυάριθμα μετὰ τραχηλοβοστρύχου πῆλινα εἰδῶλια τύπου Φ.

Κατὰ τὰ κρατοῦντα εἰς τὸ *CMMS* ἔχουν ταυτισθῇ αἱ σχετικαὶ παραστάσεις ὡς αἶγες. Κατὰ τὴν ἄποψιν τοῦ καθηγ. Guenter Nobis (Bonn), πρόκειται περὶ θηλείας αἰγάγρου: «Meines Erachtens handelt es sich um eine weibliche Wildziege, weil 1.) die Darstellung des Geschlechtes (= der Rute) fehlt und 2.) die grossen (= langen), säbelförmigen Hörner für Wildziege *Capra aegagrus* L. sprechen - denn um 1500 v. Chr. haben Balkanhausziegen in beiden Geschlechtern pervertierte (gedrehte) Hornzapfen (von einigen wenigen Ausnahmen abgesehen); doch dann sind die Hornzapfen auch meist kürzer (= kleiner)» (ἀνακοίνωσις δι' ἐπιστολῆς, 1991).

VI. Πεπιεσμένος ἐξ ἡμιδιαφανοῦς σαρδίου κύλινδρος ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου Ι Τραγάνας. Μουσεῖον Χώρας 3157. Ἡ σφραγὶς αὐτὴ εὐρέθη κατὰ τὸ «κοσκίνισμα» τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Κουρουγιώτου κατὰ μῆνα Ἰούλιον τοῦ ἔτους 1980. Δυσάρεστον ὅμως εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἐκ τοῦ θολωτοῦ αὐτοῦ τάφου εἶναι γνωσταὶ δύο μόνον σφραγίδες καὶ αὗται μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ τάφου, ἐνῶ εἰς τὸν παρακείμενον δεύτερον θολωτὸν τάφον εἶχον εὐρεθῇ κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου ἀνασκαφὴν (1955) πέντε τὸν ἀριθμόν (εἰκ. 6α-γ).

Ἡ σφραγὶς σφύζεται πλήρης καὶ εἰς καλὴν κατάστασιν, συγκεκολλημένη ἐκ δύο θραυσμάτων⁶⁷. Ἀμφότεραι αἱ ὀψεις ἔχουν διατηρηθῇ καλῶς. Munsell 2.5 YR 3/6 (dark red), με φωτεινὰ καὶ σκοτεινὰ ἀποχρώσεις. [Ἐπιφάνεια πρασίνη, φαῖα, ἐρυθρά.]

66. Τὰ σχετικὰ παραδείγματα εὔρηται πολυπληθῆ εἰς τοὺς περισσοτέρους τόμους τοῦ *CMS* (ἰδίᾳ V ἀρ. 172, 379, 615, 622· X ἀρ. 175 καὶ εἰς *ΠΑΕ* 1976, 521 σημ. 3). Πρβ. *Prosymna* 156, 277, εἰκ. 588· H. Biesantz, *Kretisch-Mykenische Siegelbilder* (1954) 74 πίν. 47a (τάφου 6), *CMS I*, Suppl.

67. Γ. Σ. Κορρέ, *ΜΣΕ* 21 (1980) 462, λ. Μεσσηνία.

G. Touchais, *BCH* 105, 1981, 797, εἰκ. 4· Γ. Σ. Κορρέ, *ΠΑΕ* 1980, 122, πίν. 121α· *Τριφυλιακὴ Ἑστία* 37-38, 1981 (ἐξῶφ.)· 39, 1981, 125 (εἰκ.)· Μιχ. Παλικοσιᾶνος, Παρατηρήσεις στὴ μεσσηνιακὴ σφραγιδογλυφία, αὐτόθι 155 ἀρ. 1· Γ. Σ. Κορρέ, *Τριφυλιακὴ Ἑστία* 43-44, 1982, 12 καὶ H. W. Catling, *ArchRep* 1981-82, 25 εἰκ. 46. Βλ. Pini ἑ.ἄ. (σημ. 4) 373, 376 ἀρ. 347.

Διαστάσεις: μήκ. 1.47 ἐκ., πλάτ. 0.89 ἐκ., πάχ. 0.47 ἐκ., διάμ. τρήματος κατὰ τὰ δύο ἄκρα 2.0 καὶ 1.9 χιλ. Αἱ δύο ἐπιφάνειαι τῆς σφραγίδος ἔχουν κανονικὴν κυρτότητα· δὲν συναντῶνται εἰς ἀκμήν, ἀλλὰ δημιουργεῖται μεταξύ των ἕδρα, πλάτ. μόλις 1.5 χιλ. Αἱ στεναὶ πλευραὶ τῆς σφραγίδος τονίζονται μὲ μίαν λεπτὴν ἐγχάραξιν πολὺ πλησίον τῶν ἄκρων των.

Εἰς τὴν μίαν ἐπιφάνειαν ὑπάρχει παράστασις καθημένου πρὸς τὰ δεξιὰ γρυπὸς μὲ ἀνεωγμένα τὰ πτερά. Εἶναι λεπτῆς καὶ πολὺ καλῆς ἐκτελέσεως. Αἱ γραμμαὶ διακρίνονται δι' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν καλὴν ἐκτέλεσιν καὶ ἔχουν γίνεῖ μὲ ἀνεσιν ἐκ μέρους τοῦ σφραγιδογλύφου. Ἡ ἐπιτευχθεῖσα ἀφαίρεσις ὑπῆρξε λελογισμένη καὶ τοῦτο εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ μὴ σχηματισθῇ ἄκαμπτος σχηματοποιήσις. Αἱ γλυφαὶ τοῦ σώματος εἶναι ἀρκούντως βαθεῖαι καὶ πεπλατυσμένοι καὶ τοῦτο πρὸς ἀπόδοσιν τῶν ἀναγκαίων ὄγκων. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σώματος δύο μικρότεροι ἐγχαραῖς ἀποδίδουν ὀρισμένας λεπτομερείας. Οἱ πόδες τοῦ φανταστικοῦ ζώου ἀποδίδονται εὐκρινέστερον χάρις εἰς μικρὰς ἐλλειψοειδεῖς γλυφάς, ἐνῶ οἱ ὀνυχες ἀποδίδονται διὰ μικρῶν καὶ λεπτῶν εὐθυγράμμων ἐγχαραῖς. Τὸ ἀνώτερον μέρος τῶν ἀνεωγμένων καὶ ἀνυψωμένων πτερῶν ἀποδίδεται ὁμοίως μὲ ἐπιμήκεις γλυφάς. Ἡ ἐξ αὐτῶν ἐξωτερικωτέρα ἀποδίδει ἐπακριβῶς τὸ σχῆμα τοῦ πτεροῦ χάρις εἰς ἐξαιρετικὰ πιστὴν φυσικὴν γωνίωσιν. Τὸ κατώτερον, τέλος, τμήμα τῶν πτερῶν ἀποδίδεται δι' ἰδιαιτέρως πυκνῶν, λεπτῶν εὐθυγράμμων ἐγχαραῖς.

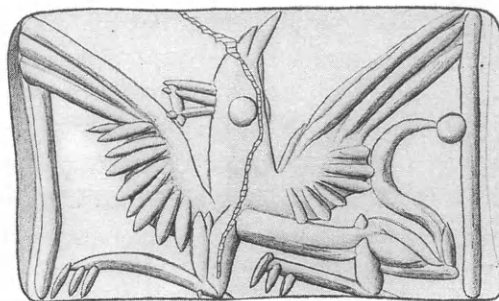
Ἡ κεφαλὴ εἶναι ἐστραμμένη πρὸς τὰ ἄνω, ὡς τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς ἄλλα ἱκανὰ τὸν ἀριθμὸν παραδείγματα τῆς μικρογλυπτικῆς⁶⁸ ἀλλὰ καὶ τῆς ἐλεφαντουργίας⁶⁹. Ἄν καὶ κατευθύ-

68. Τὴν κεφαλὴν ἐστραμμένην καὶ κατευθυνομένην πρὸς τὰ ἄνω καί, συγχρόνως, πρὸς τὰ ὀπίσω ἔχουν οἱ γρυπες τῶν Νιχωρίων (CMS V 2 ἀρ. 437-38). Ἀνάλογος εἶναι ἡ ἀπόδοσις τοῦ γρυπὸς ἐπὶ τῆς ἐξ ἀχάτου σφραγίδος (EAM 1952) ἐκ περιδεραίου ἐκ τοῦ θολ. τάφου τοῦ Μενιδίου (CMS I ἀρ. 389). Πρβ. καὶ H. J. Kantor, *Archaeology* 13, 1960, 19 εἰκ. 9c. Τὸ σῶμα ἐπὶ τῆς σφραγίδος εἶναι ἐστραμμένον πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ ἡ κεφαλὴ πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ κατὰ γωνίαν 45° (οὐχὶ κατακορύφως, ὅμως, ὡς εἰς ἄλλας περιπτώσεις).

Ἡ ὑπαρξίς τοῦ χρυσοῦ σφραγιστῆρος τοῦ θολωτοῦ τάφου IV τοῦ Ἐγκλιανοῦ ὑποδηλοῖ ὅτι ἡ θέσις ἦτο πρωτεύουσα ὁλοκλήρου τῆς ἐπικρατείας ὅχι μόνον κατὰ τὴν YE IIIB περίοδον, ἀλλὰ καὶ πολὺ ἐνωρίτερον, ἥδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς κατοχῆς αὐτοῦ τοῦ μοναδικοῦ ἔργου τέχνης (W. D. Taylour, *The Mycenaeans* (1964) πίν. 55· ὁ αὐτὸς ἐν *P of N III* (1973) 113-114, πίν. 192 εἰκ. 8a-b-c). Πρβ. Chr. Delplace, *AntCl* 36, 1967, 84, ἐνθα παρέχονται ὅλα τὰ ἐπὶ σφραγίδων παραδείγματα μὲ ἀνυψωμένην τὴν κεφαλὴν τοῦ γρυπὸς. Εἰς τὸν κατάλογον τῆς Chr. Delplace πρόσθετος τὸν ἀγνώστου προελεύσεως φακοειδῆ σφραγιδόλιθον τοῦ EAM Ἀθηνῶν (10439) ἐκ πρασίνου στεατίτου μὲ παράστασιν γρυπὸς καθημένου πρὸς τὰ ἀριστερὰ πάντοτε ἐπὶ τῆς σφραγιστικῆς ἐπιφανείας, καὶ στρέφοντος τὴν κεφαλὴν ὀπίσω. Διάμ. 1.78-1.75 ἐκ., διάμ. τρήματος 0.23 ἐκ., νῦν CMS I, Suppl. ἀρ. 152.

Περὶ τοῦ χρυσοῦ σφραγιστῆρος τοῦ Ἐγκλιανοῦ ἰδὲ καὶ Σπ. Μαρινάτου - Μ. Χίρμερ, *Κρήτη καὶ Μυκηναϊκὴ Ἑλλάς* (1959) 67, πίν. 209 καὶ τῶν αὐτῶν, *Kreta, Thera und das Mykenische Hellas* (1973/1976) 77, πίν. 231· J. Alsop, *From the Silent Earth* (1962-1964) 44 (εἰκ.)· W. D. Taylour, *The Mycenaeans* 129, πίν. 55· A. Sakellariou, CMS I (1964) ἀρ. 293 (σ. 330)· ἡ αὐτή, *Μυκηναϊκὴ σφραγιδόγλυφία* (1966) 20, 21, 79, 82, 88, πίν. 10ε. G. E. Mylonas, *Mycenae and Mycenaean Age* (1966) 192, εἰκ. 137. R. Higgins, *Minoan and Mycenaean Art* (1967) 184, εἰκ. 237 ἐν σελ. 185. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, Α' (1970) 254 (εἰκ.). Γ. Λῶλος, *Τὸ ἀνάκτορον τοῦ Νέστορος* (1972) 139 εἰκ. 21. W. D. Taylour, *P of N III* (1973) 113-14, εἰκ. 192.8. J. T. Hooker, *Mycenaean Greece* (London 1976) 92. S. Karouzou, *Nationalmuseum. Illustrierter Führer* (1979) 42· R. Higgins, *Minoan and Mycenaean Art*² (London 1981) 185, εἰκ. 237, σ. 211 (ἀρ. 237). Ax. Hartmann, *Prähistorische Goldfunde aus Europa II* (Berlin 1982) 146-147, πίν. 103 (Au 4384). D. Levi, *Features and Continuity of Cretan Peak Cults ἐν Temples and High Places in Biblical Times* (ἐκδ. Avr. Biram, Jerusalem 1981) 32.

69. Κατὰ τὴν σύνθεσιν ἡ παράστασις τῆς Τραγάνας ὁμοιάζει, ἐν τινι μέτρῳ, πρὸς τὴν ἐξ ἐλεφαντόδοντος πλάκα (μυκηναϊκῆς προελεύσεως) τῆς *Megiddo* (OIM A 22212) μὲ ἀνακεκλιμένον γρυπα, ὑψομένην κεφαλὴν

Είκ. 6. Πεπιεσμένος κύλινδρος εκ θολωτού τάφου Ι Τραγάνας. Μουσείον Χώρας αρ. 3157.

νεται πρὸς τὰ ἄνω, ἐν τούτοις ἔχει ἀποδοθῆ διὰ μιᾶς ἀρκετὰ πεπλατυσμένης γλυφῆς. Τὸ ράμφος τοῦ πτηνοῦ εἶναι γαμψόν, ὁ ὀφθαλμὸς στρογγύλος, ἐνῶ τὸ λοφίον, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλα παραδείγματα εἰς τὰ ὁποῖα δίδεται ἰδιαίτερα ἔμφασις ἀκριβῶς πρὸς ὑποδήλωσιν τοῦ ἡγεμονικοῦ συμβολισμοῦ τὸν ὁποῖον ἀντιπροσωπεύει ὁ γρύψ, ἔχει ἀποδοθῆ εἰς πλήρη σχηματοποίησιν καί, μάλιστα, εἰς τετράγωνον μορφήν. Ἡ οὐρὰ ἔχει σχῆμα δυτικοῦ ἐρωτηματικοῦ καὶ εἰς τὸ ἄκρον εἶναι ἐφωδιασμένη μὲ μίαν ἐμβάθυνσιν.

Ὁ νέος αὐτὸς πεπιεσμένος κύλινδρος τῆς Τραγάνας δυνατόν νὰ προέρχεται εἴτε ἐκ τῆς ταφῆς τοῦ ζεύγους τῶν ὁμοίων περίπου πρόχων⁷⁰ τῆς ΥΕ ΙΙΑ περιόδου εἴτε ἐκ τῆς ταφῆς τῆς ΥΕ ΙΙΓ περιόδου⁷¹, ὅποτε θὰ ἀπετέλει κειμήλιον τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Σφραγίδες μὲ παράστασιν γρυπὸς ἢ γρυπῶν ἔχουν εὑρεθῇ ἀνὰ τὴν Μεσσηνίαν⁷² εἰς τὸ ἀνάκτορον τοῦ λόφου τοῦ

πρὸς τὰ ἀριστερά, διευθέτησιν τῆς κεφαλῆς κατὰ βάσιν ὁμοίαν, σκέλη ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, καὶ οὐρὰν παρ' αὐτό (κατὰ μήκος). Πρβ. *Megiddo* πίν. 9.32· H. J. Kantor, *Ivory Carving in the Mycenaean Period*, *Archaeology* 13, 1960, 19 εἰκ. 9Α· J.-Cl. Poursat, *Les ivoires mycéniens* (1977) 143, πίν. XVIII.1. Εἰς τὴν σφραγίδα τῆς Τραγάνας αἱ πτέρυγες εἶναι ὀλίγον ὑψηλότεραι καὶ ἡ κεφαλὴ κατευθύνεται πρὸς τὰ ἄνω δεξιὰ. Πλησιέστερος εἶναι ὁ γρύψ τοῦ θαλαμωτοῦ τάφου 27 τῶν Μυκηναίων, ὁ ὁποῖος στρέφει (ἐπὶ ἐλεφαντίνης πλακὸς) τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ὀλίγον πρὸς τὰ ἄνω (J.-Cl. Poursat, *Catalogue des ivoires mycéniens du Musée National d'Athènes* (1977) 86-87 ἀρ. 285 (EAM 2461), πίν. XXVI.285). Ἀ.

Ξενάκη - Σακελλαρίου, *Οἱ θαλαμωτοὶ τάφοι τῶν Μυκηναίων* 93, 97, πίν. 24.

70. K. Κουρουνιώτης, *ΑΕ* 1914, 112 ἀρ. 19 (EAM 6096)· A. Furumark, *FM* 67,9· K. Κουρουνιώτης ἔ.ἀ. 112-13 ἀρ. 20, EAM ἔ.ἀ., εἰκ. 24 καὶ 111-12 ἀρ. 18 εἰκ. 22 (EAM 6095)· A. Furumark, *FM* 49,9 τῆς ΥΕ ΙΙΑ φάσεως.

71. Κρατὴρ (EAM 6094) παρὰ K. Κουρουνιώτη, *ΑΕ* 1914, 105 ἀρ. 7, εἰκ. 7-8· πυξίς, αὐτόθι (EAM 6098), 107-109 ἀρ. 11, εἰκ. 13-15· ψευδόστομος ἀμφορεὺς ἀρ. 12 σ. 109-110, εἰκ. 16-17.

72. Γ. Σ. Κορρές, *ΜΣΕ* 21 (1980) 462, λ. Μεσσηνία. Ἐκ *CMS* I, Suppl. οὐδὲν πρὸς σύγκρισιν.

Ἐπάνω Ἐγκλιανοῦ (καὶ σφραγίσματα καὶ ὁ περιώνυμος χρυσοῦς σφραγιστὴρ εἰς τὸν θολωτὸν τάφον IV) καὶ εἰς θολωτοὺς τάφους, οἱ ὅποιοι ἅπαντες ἀνῆκον εἰς τοὺς τοπικοὺς μεγαλοκτηματίας ἢ εἰς ἄλλους ἀξιοματούχους τῆς ἐπικρατείας τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ἐγκλιανοῦ. Τὸ πρᾶγμα διαπιστοῦται ἐκ τοῦ πλούτου τῶν κτερισμάτων, τὰ ὅποια ἔχουν προέλθῃ ἐξ αὐτῶν τῶν τάφων, ἀλλὰ καὶ δι' ἓνα προσέτι λόγον: συγκρινόμενα τὰ κτερίσματα αὐτὰ ἀλλὰ καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ θολωτὸς τάφος εἰς τὸν ὁποῖον εὐρέθησαν αἱ μετὰ γρυπὸς ἢ γρυπῶν σφραγίδες κατὰ τὸ μέγεθος πρὸς τοὺς λοιποὺς μικροτέρους θολωτοὺς τάφους τῆς αὐτῆς θέσεως, προκύπτει ἀνεκδοιάστως ὅτι ὁ μέγας αὐτὸς καὶ πλούσιος θολωτὸς τάφος ἀνῆκε πράγματι εἰς τοὺς μεγαλοκτηματίας καὶ ἀξιοματούχους τοῦ βασιλείου. Οἱ τάφοι οὗτοι εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: ὁ θολωτὸς τάφος Ρούτση 2, ὁ θολωτὸς τάφος Γουβαλάρη 1 Κουκουνάρας, ὁ θολωτὸς τάφος 1 Τραγάνας, ὁ θολωτὸς τάφος IV Ἐγκλιανοῦ καὶ ὁ θολωτὸς τάφος Νιχωρίων (εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἐκ τῶν λοιπῶν μικρῶν θολωτῶν ἀψιδωτῶν τάφων τοῦ νεκροταφείου τοῦ πληθυσμοῦ). Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὸν θολωτὸν τάφον 1 Γουβαλάρη, ποὺ εὐρίσκεται μετὰ τοῦ ὑπ' ἀρ. 2 εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῶν θολωτῶν τάφων τοῦ ἐκτεταμένου νεκροταφείου τοῦ πληθυσμοῦ.

Ὁ καθηγ. Fr. Schachermeyr ἐπεσήμανε πρῶτος⁷³ τὴν προτίμησιν διὰ τὴν ἐπιλογὴν τοῦ θέματος τοῦ γρυπὸς εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ἐγκλιανοῦ, τοῦ παρακειμένου τετάρτου θολωτοῦ τάφου καὶ εἰς τοὺς σφραγιδολίθους τοῦ Ρούτση καὶ τοῦ Γουβαλάρη⁷⁴, προτίμησις ἡ ὁποία συνεβάδιζε μὲ τὴν συχνὴν ἐπιλογὴν λεόντων εἰς τὴν σφραγιδογλυφίαν καὶ εἰς τὰς τοιχογραφίας.

Ἡ παράστασις αὐτὴ τοῦ γρυπὸς μὲ ἀνεωγμένα πτερὰ ἡρμηνεύθη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὡς βασιλικὸν ἔμβλημα, ὡς τοιοῦτον δὲ εἶχεν ἀναγνωρισθῇ ἀρχῆθεν ὑπὸ τοῦ Evans, τῆς Lang, τῆς Flagge, τοῦ Schachermeyr, καὶ ὑφ' ὅλων γενικῶς τῶν ἐρευνητῶν. Βεβαίως ὁ γρυψ εἶχε χρησιμοποιηθῇ ὡς βασιλικὸν ἔμβλημα ὅχι μόνον εἰς τὴν Μεσσηνίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Ἀργολίδα καὶ εἰς τὴν ἀχαϊκὴν Κρήτην καὶ ἀλλαχοῦ, ὅπου εἶχον ἀναπτυχθῇ ἀχαϊκὰ κέντρα.

Ἰδιαίτεραν σημασίαν ἔχει ἡ διαφορότροπος πολλαπλότης τῆς ἀποδόσεως τοῦ γρυπὸς⁷⁵ εἰς

73. Fr. Schachermeyr, AA 1962, 269, 275, 278. (Doch kamen (Greifen) außerdem vor, die ebenso wie Löwen auch noch in anderen Räumen mit Vorliebe dargestellt werden. Über Routsis Gemmen: Dabei wurden mit Vorliebe Greifen, Löwen und Stiere dargestellt. Als Siegelbilder wieder der Greif. Πρβ. καὶ J. T. Hooker, *Mycenaean Greece* 85: «The presence of the griffin and the lion is perhaps explicable as a very dim reminiscence of the decorative scheme of the Knossos throne room, and the bull also may have a remote Minoan ancestry».

74. Πρβ. CMS I ἀρ. 269, 271, 282, 285· CMS V 2 ἀρ. 641 καὶ N. Platon, *La civilisation égéenne* II (1980) 241.

75. Συγκεντρωτικῶς ἡ περὶ κρητομυκηναϊκοῦ γρυπὸς βιβλιογραφία ἔχει ὡς ἀκολουθῶς: H. Frankfort, Notes on the Cretan Griffin, *BSA* 37, 1936-37, 106-22· H. J. Kantor, *The Aegean and the Orient in the Second Millennium B.C.* 91-92· ἡ αὐτὴ ὁμοίως, *AJA* 51, 1947, 91-92· A. Dessenne, Le griffon créto-mycénien: inventaire et remarques, *BCH* 81, 1957, 203-15· H. J. Kantor, Ivory Carving in the Mycenaean Period, *Archaeology* 13, 1960, 14-25· A. M. Bisi, L'iconografia del grifone a Cipro, *Oriens*

Antiquus 1, 1962, 219 κέ. CMS I 1964 κέ. A. M. Bisi, Il Grifone; Storia di un motivo iconografico nell'antico Oriente mediterraneo, *Studi Semitici* 13, 1965, 275, ἰδίq 188-92. Chr. Delplace, Le griffon créto-mycénien, *L'Antiquité Classique* 36, 1967, 49-86 καὶ 67 σημ. 106, πίν. I-V· III· ἡ αὐτὴ, Brèves remarques sur le rôle du griffon dans la religion créto-mycénienne, *BInst Hist-Belg-Rom* 38, 1967, 8-9· Fr. Schachermeyr, *Ägäis und Orient* (1967) 32 καὶ σημ. 13-14. Ing. Flagge, *Untersuchungen zur Bedeutung des Greifen* (1975) ἰδίq 21 κέ. Ang. Tamvaki, A Study in Mycenaean Glyptic and Iconography, *BSA* 69, 1974, 259 κέ., ἰδίq 288-92 (Appendix IV. The Griffin in the Minoan-Mycenaean World)· J.-Cl. Poursat, *Les ivoires mycéniens* 64-68· ὁ αὐτός, *Catalogue des ivoires mycéniens du Musée National d'Athènes* σποράδην, J. G. Younger *Towards* 371-76 καὶ ὁ αὐτός, *Iconography* (1988) 217-218, 352.

Πρβ. περαιτέρω, B. Goldman, The Development of the Lion Griffin, *AJA* 64, 1960, 319-328· Chr. Delplace, *Le griffon de l'archaïsme à l'époque impériale, Étude iconographique et essai d'interprétation symbolique* (Bruxel-

τὰ ἔργα τῆς κρητομυκηναϊκῆς τέχνης, εἴτε ὡς μετέχων κυνηγίου (θηρεῖον ζῶον ἢ θηρευόμενον-καταβαλλόμενον), ἢ μαχητικῆ του δηλ. συμμετοχῇ εἰς τὸ πλαίσιον ἄλλων θηρευτικῶν σκηνῶν, ἢ συμμετοχῇ του ὡς φύλακος συμπαραστάτου καὶ ἀποτρεπτικῆς δυνάμεως εἰς παραστάσεις ἱεροῦ δένδρου, κυνός, θρόνου, ἴσως πύλης ἀκροπόλεως (Μυκηνῶν), περιβάλλον θεότητα (ἄρρενα ἢ θηλεῖαν), ὑποκαθιστῶν τὴν θεότητα κατὰ τὴν μεταφορὰν τοῦ ἱεροῦ σφαγίου, εἴτε χρησιμεύων πρὸς ζευξίν εἰς θεῖον ἄρμα ἢ ὡς μεταφορεὺς θεότητος, συμμετέχων εἰς τὸν θρίαμβον τοῦ νικητοῦ καὶ ὡς μαχητικὸν στοιχεῖον κατὰ τὴν ὑστερομυκηναϊκὴν ἐποχὴν. Γενικῶς ὑπῆρξε τὸ σύμβολον τῆς βασιλικῆς δυνάμεως τῶν Ἀχαιῶν καὶ τοῦτο καταφαίνεται ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τῶν Αἰθουσῶν τοῦ θρόνου τῶν ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ καὶ τοῦ Ἐγκλιανοῦ καὶ ἐκ τῶν λοιπῶν ἐπὶ ποικίλων σφραγίδων παραστάσεων.

Εἰς τὴν Μεσσηνίαν ὑπάρχουν αἱ ἀκόλουθοι περιπτώσεις παραστάσεων τοῦ γρυπός: ἱστάμενος πρὸ δένδρου (Νιχώρια)⁷⁶, καθήμενος καὶ στρέφων τὴν κεφαλὴν⁷⁷, μεταφέρων νεκρὸν αἰγοειδές (Γουβαλάρη, θολωτὸς τάφος 1 καὶ Ρούτση, θολωτὸς τάφος 2)⁷⁸, ἄνευ περιβάλλοντος: γρύψ με κεκαμμένα τὰ σκέλη (ἀνάκτορον Ἐγκλιανοῦ)⁷⁹, ἀνδρική μορφή προηγουμένη γρυπός (Ρούτση, θολωτὸς τάφος 2)⁸⁰, γρύψ παριστάμενος με ἀνυψωμένην πρὸς τὰ ἔμπρὸς τὴν κεφαλὴν εἰς συγκέντρωσιν ἀνδρικῶν μορφῶν (ἀνάκτορον Ἐγκλιανοῦ)⁸¹, γρύπες καὶ ἔλαφοι περιβάλλοντες ἀνδρικὰς μορφὰς (σφράγισμα ἀνακτόρου Ἐγκλιανοῦ)⁸², ἡγεμονικῶ τῷ τρόπῳ καθήμενος γρύψ φέρων βασιλικὸν διάδημα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς⁸³ καὶ ἀπὸ κάτω τρίγλυφα με ἀμφιημιρόδακας, ἢ ἀντίστοιχος παράστασις τοῦ νέου πεπιεσμένου κυλίνδρου τῆς Τραγάνας, ζευγος καθημένων γρυπῶν με ἔλαφρῶς ἀνυψωμένην τὴν κεφαλὴν⁸⁴, ἥτοι ἐπανάληψις μείζονος ἀρχιτεκτονικῆς συνθέσεως, ἐραλδικὴ παράστασις ἀνωπῶν γρυπῶν με ἀποστρεφόμενας τὰς κεφαλὰς· ὑπερθεν τούτου ἕτερον ζευγος γρυπῶν ἐν μικρογραφίᾳ (ἀνάκτορον Ἐγκλιανοῦ)⁸⁵, γρύψ, λέων καὶ γρύψ κατὰ σειρὰν ὑπερθεν θεούσης σπείρας (ἑπτὰ σφραγίσματα - ἀνάκτορον Ἐγκλιανοῦ), σαφῶς ἐξ ἀνακτορικῆς συνθέσεως⁸⁶, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ ὑπερθεν τοῦ λέοντος ἡλιακοῦ δίσκου καὶ τοῦ δευτέρου γρυπὸς ἀνυψοῦντος τὴν κεφαλὴν, ἄλλη ἀντίστοιχος κατὰ σειρὰν παράθεσις ἡγεμονικῶν ζώων, ὧν μεταξὺ γρύψ με κεφαλὴν κατευθυνομένην πρὸς τὰ ἄνω καὶ πτερόν⁸⁷, ὀρθὴ εὐθυτενὴς θηλεῖα γρύψ⁸⁸ ἐν ὅλῃ τῇ μεγαλοπρεπείᾳ στρέφουσα τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ἄνω καὶ ὀπίσω⁸⁹.

Ὁ πεπιεσμένος κύλινδρος τῆς Τραγάνας εἶναι, κατὰ τὸ θέμα, συγγενέστερος πρὸς τὸν χρυσοῦν σφραγιστῆρα τοῦ τάφου IV τοῦ Ἐγκλιανοῦ ἐν σχέσει πρὸς πάντας τοὺς λοιποὺς σφραγιδολῖθους τῆς Μεσσηνίας, πλὴν ὅμως καὶ αὐτοῦ ἀπέχει παρασάγγας.

les-Rome 1980)· A. Dierichs, *Das Bild des Greifen in der frühgriechischen Flächenkunst* (Münster 1981)· L. Bouras, *The Griffin through the Ages* 15 ἀρ. 6. N. Platon, *La civilisation égéenne* 214.

76. CMS V ἀρ. 437.

77. Αὐτόθι ἀρ. 438.

78. Αὐτόθι ἀρ. 642, CMS I ἀρ. 269.

79. Αὐτόθι ἀρ. 316.

80. Αὐτόθι ἀρ. 285.

81. Αὐτόθι ἀρ. 309.

82. Αὐτόθι ἀρ. 324.

83. Αὐτόθι ἀρ. 293.

84. Αὐτόθι ἀρ. 282.

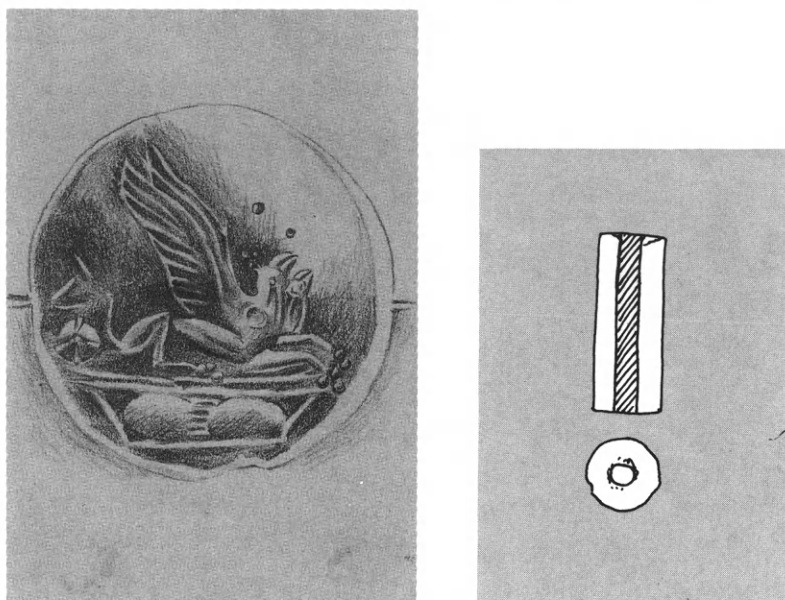
85. Αὐτόθι ἀρ. 304.

86. Αὐτόθι ἀρ. 329.

87. Αὐτόθι ἀρ. 341.

88. Αὐτόθι ἀρ. 269.

89. Αὐτόθι ἀρ. 271.

Εἰκ. 7. α. Ἡ σφραγίς Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσείου ἀρ. 8321. β. Κύλινδρος ἐξ ἀχάτου (θαλαμωτὸς τάφος 1 Βολιμιδίων).

Λοιπαὶ ψῆφοι:

Κύλινδρος ἐξ ἀχάτου ἄνευ γλυφῆς προέρχεται ἐκ τοῦ θαλαμωτοῦ τάφου 1 Βολιμιδίων. Ἀνευρέθη τῷ 1952 καὶ εἶναι ἀδημοσίευτος. Ἔχει μῆκος 3.29 ἐκ., διάμ. 1.36 ἐκ. καὶ διάμ. τρήματος 0.35-0.37 ἐκ. Munsell 5 YR 3/2 ἢ 3/3 (dark reddish brown) (εἰκ. 7β).

Σημειωτέον τέλος ὅτι, εἰς τὸ πλαίσιον τῆς μελέτης τῶν εὐρημάτων τῶν θολωτῶν τάφων Τραγάνας καὶ Ρούτση, ἐσχεδιάσθησαν ἐκ νέου ὑπὸ τοῦ καλλιτέχνου κ. Εὐστ. Ἀνδρουτσάκη αἱ σφραγίδες EAM 8328 (CMS I 277), 8320 (CMS I 281) καὶ EAM 8321 (CMS I 282) μὲ ἀκριβέστεραν ἀπόδοσιν ἐπὶ μέρους λεπτομερειῶν (εἰκ. 7α).

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕΣ

ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΑ ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΑΛΑΜΙΝΑ ΣΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Στις αποθήκες του Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ὑπάρχει μία ομάδα μυκηναϊκῶν ἀγγείων, καθὼς καὶ μερικὰ ἀκόμη μυκηναϊκὰ ἀντικείμενα ἀπὸ διάφορες ὕλες, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, πιθανότατα ἀπὸ θαλαμοειδεῖς τάφους. Οἱ ἐνδείξεις ποὺ τὰ συνόδευαν ἔχουν καταστραφεῖ¹.

Ἔχουν συσχετισθεῖ μὲ τὸν τάφο (θαλαμοειδῆ;) ποὺ ἀνακαλύφθηκε τὸ 1915 ἀπὸ τὸν Π. Φουρίκη, στὸ οἰκόπεδο Αὐγέρη, τὸ ὁποῖο πέρασε στὴν ἰδιοκτησία Χατζῆ (μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο ἀκτῆς Καραϊσκάκη)² καὶ μὲ τὸν τάφο ποὺ σκάφτηκε τὸ 1939 στὴν Ἀγ. Κυριακή, στὰ βόρεια τοῦ λόφου τοῦ Προφήτη Ἡλία ἀπὸ τὸν Κυπαρίσση (μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο λόφου Προφήτη Ἡλία)³. Τὰ εὐρήματα τοῦ δεύτερου ἀναφέρεται ὅτι μεταφέρθηκαν στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο⁴.

Ὅπως δὲν εἶναι πιά δυνατόν νὰ ταυτιστεῖ ὁ τόπος εὕρεσής τους, οὔτε ὁ τάφος ἢ οἱ τάφοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους προέρχονται, καὶ τὰ παραπάνω ἀποτελοῦν μόνον εὐλογη ὑπόθεση, μὲ ἀρκετὰ περιθώρια ἀβεβαιότητας.

¹Εκτὸς ἀπὸ τὶς καθιερωμένες συντομογραφίες χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἀκόλουθοι:

Alt-Ägina IV 1: St. Hiller, *Alt-Ägina* IV 1. *Mykenische Keramik* (Mainz am Rhein 1975).

Benzi, *CMIA*: M. Benzi, *Ceramica micenea in Attica* (Milano 1975).

Benzi 1988: M. Benzi, *Mycenaean Pottery later than LH IIIA1, from the Italian Excavations at Trianda on Rhodes, Archaeology in the Dodecanese* (ἔκδ. The National Museum of Denmark, Copenhagen 1988).

Γλᾶς I: Σπ. Ἰακωβίδης, *Γλᾶς* I, *Ἡ ἀνασκαφὴ 1955-1961* (Ἀθῆναι 1989).

Immerwahr: S. A. Immerwahr, *The Athenian Agora XIII, The Neolithic and Bronze Ages* (Princeton 1971).

Mountjoy, *MDP*: P. A. Mountjoy, *Mycenaean Decorated Pottery*, *SIMA LXXIII* (Göteborg 1986).

ΜΣ: Κ. Ἀναστασίου-Ἀλεξοπούλου, *Ἡ συστάδα τάφων τοῦ Γυμνασίου καὶ ἡ μυκηναϊκὴ Σαλαμίνα* (δ.δ. Ἀθήνα 1990).

NSC: Nauplion Study Collection.

Παντελίδου, Ἀθῆναι: Μ. Παντελίδου, *Αἱ προϊστορικαὶ Ἀθῆναι* (Ἀθῆναι 1975).

Papadopoulos: Th. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea*, *SIMA VI 2* (Lund 1978).

Περατῆ: Σπ. Ἰακωβίδης, *Περατῆ. Τὸ νεκροταφεῖον*, Α-Γ (Ἀθῆναι 1969-1970).

PN I: C.W. Blegen - M. Rawson, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, I (Princeton 1966).

Σακελλαρίου: Ἀ. Ξενάκη-Σακελλαρίου, *Οἱ θαλαμῶτες τάφοι τῶν Μυκηνῶν*, Ἀνασκ. Χρ. Τσούντα (Paris 1985).

Σγουρίτσα, Ἀλυσκή: Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, *Τὸ μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο Ἀλυσκῆς Βούλας* (δ.δ. Ἀθήνα 1988).

1. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις τοῦ ψευδοστόμου ἀρ. 1, τῆς κύλικας ἀρ. 19, τοῦ χάλκινου ξυροῦ ἀρ. 1, τοῦ χρυσοῦ δαχτυλιδιοῦ ἀρ. 2 καὶ τῶν πέντε κουμπιῶν ἀρ. 3.

2. Π. Φουρίκης, *ΑΕ* 1916, 8, εἰκ. 3.

3. *ΑΑ* 1940, 183-184.

4. Αὐτόθι καὶ Benzi, *CMIA* 161.

Ἡ σπουδὴ τῆς μυκηναϊκῆς Σαλαμίνας καὶ τῶν προβλημάτων της ἀποτέλεσε πρόσφατα τὸ ἀντικείμενο διδακτορικῆς διατριβῆς⁵. Στὸ γενικὸ αὐτὸ πλαίσιο ἐντάσσεται καὶ ἡ μελέτη τοῦ ἀρκετὰ ἀντιπροσωπευτικοῦ αὐτοῦ ὑλικοῦ, ἡ ὁποία — ἀπὸ ἔλλειψη κάθε πληροφορίας — στηρίχθηκε ἀποκλειστικὰ στὴ μορφολογικὴ του ἀνάλυση⁶.

Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Ἡ κεραμικὴ περιλαμβάνει εἴκοσι τέσσερα ἀκέραια ἢ σχεδὸν ἀκέραια ἀγγεῖα, πολλὰ ἀγνωρίσιμα ὄστρακα καὶ ἀρκετὰ ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ συγκεκριμένα σχήματα. Ὑπάρχουν δοχεῖα ὕγρων (κρατῆρες, ψευδόστομοι, ὕδριες, ἀμφορίσκοι, θήλαστρα), ποτήρια (κύλικες, σκύφοι, κύαθοι), ἀλάβαστρα καὶ ἀλαβαστροειδῆ, καθὼς καὶ οἰκιακὰ σκεύη (ἀρύταινες) καὶ ἓνα Φσχημο εἰδῶλιο.

Κατατάσσονται, ἀπὸ ἄποψη ποιότητος καὶ τρόπου κατασκευῆς, στὶς ἐξῆς κατηγορίες: τὴν κοινὴ (τὰ περισσότερα), τὴν ἐπικασσιτερωμένη (ὕδρια ἀρ. 17, μόνωτη βραχύπους κύλιξ ἀρ. 19, ὄστρακο κύλικας ἀρ. 44), τὴν εἰσηγμένη (ψευδόστομοι ἀρ. 4 καὶ 7, ἀπὸ τὴν Ἀργολίδα;), τὴ χαμηλῆς ποιότητος (μόνωντοι σκύφοι ἀρ. 20-21) καὶ τὴ χονδροειδῆ (ἀμφορίσκος ἀρ. 18 καὶ ἀρύταινα ἀρ. 23)⁷. Οἱ πηλοὶ τοὺς διακρίνονται σὲ πέντε κύρια χρώματα: καστανόλευκο, ἐρυθρωπό (συνήθως καστανέρυθρο), καστανό (συνήθως καστανορόδινο καὶ σπάνια καστανόξανθο ἢ καστανόφαιο), πρασινωπό (πρασινόφαιο) καὶ κιτρινωπό. Τὸ ἀλείφωμα στὰ περισσότερα ἔχει τὸ ἴδιο χρῶμα μὲ τὸν πηλό, σὲ ὁρισμένα ὅμως εἶναι διαφορετικὸ καὶ ἀνοιχτότερου πάντα χρώματος καὶ ἡ γαιώδης βαφή, ἀλαμπῆς συνήθως, ἔχει στὰ περισσότερα καστανέρυθρο χρῶμα⁸.

Παρόλο ποὺ ἡ φύση τοῦ ὑλικοῦ δὲν ἐπιτρέπει στατιστικὲς παρατηρήσεις, οἱ ἀναλογίαι τῶν διαφορῶν σχημάτων πρὸς τὸ σύνολο δὲν διαφέρουν πολὺ ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ ὑπόλοιπου γνωστοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα⁹. Οἱ ψευδόστομοι εἶναι τὸ πιὸ συνηθισμένο σχῆμα καὶ ἀκολουθοῦν πρόχοι, κύλικες, σκύφοι, κύαθοι, ἀλάβαστρα καὶ ἀλαβαστροειδῆ, κρατῆρες, θήλαστρα, ὕδριες, πιθαμοφορεῖς καὶ ἀρύταινες.

Α. Ἀκέραια ἢ ἐλλιπὴ ἀγγεῖα

1. Ψευδόστομος ἀμφορίσκος (εἰκ. 1α).

Φέρει τὴν ἐνδειξη: ἐκ θαλαμοειδοῦς τάφου παρὰ τὸ Γυμνάσιον Σαλαμῖνος.

Ἀκέραιος. Δίσκος ἐλαφρὰ κοῖλος, στόμιο κατακόρυφο, εὐρύχειλο, λαβὲς κατακόρυφες, σῶμα ἐλαφρὰ πιεσμένο σφαιρικό, βάση δακτυλιόσχημη. Πηλὸς καστανόλευκος, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφή καστανὴ ὡς

μελανή. Βαμμένα: στὸν δίσκο ταινία στὴν περιφέρεια καὶ στιγμὴ στὸ κέντρο, στὴ ρίζα τοῦ στελέχους τοῦ δίσκου, τὴ ρίζα καὶ τὸ χεῖλος τοῦ στομίου δακτύλιος καὶ ἡ ράχη τῶν λαβῶν, ἐκτὸς ἀπὸ ἐξηρημένο τρίγωνο στὴν κορυφὴ τους. Στὴν κοιλιά καὶ τὴ βάση τέσσερα ζεύγη ταινιῶν, ποὺ περικλείουν πυκνὲς γραμμές. Στὸ ἡμικύκλιο τοῦ ὤμου δύο μυκηναϊκὰ ἄνθη μὲ συμπαγὴ κάλυκα, ἀγκιστροειδῆ ὕπερο καὶ κροσσωτὴ περίμετρο, πρὸς τὰ δεξιὰ, καὶ

5. Κ. Ἀναστασίου - Ἀλεξοπούλου, *Ἡ συστάδα τάφων τοῦ Γυμνασίου καὶ ἡ μυκηναϊκὴ Σαλαμίνα* (δ.δ. Ἀθήνα 1990).

6. Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ὀφείλω στὴν ἔφορο τῶν Προϊστορικῶν Συλλογῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου κ. Αἰκ. Δημακοπούλου, ποὺ μοῦ παραχώρησε τὴν ἄδεια τῆς μελέτης καὶ δημοσίευσης τοῦ ὑλικοῦ, κα-

θὼς καὶ στὶς συναδέλφους κυρίες Ἑλ. Παπάζογλου καὶ Δ. Κοκκέβη, ποὺ μὲ διευκόλυναν στὴ διάρκεια τῆς ἐκεί μελέτης μου.

7. ΜΣ 432.

8. Αὐτόθι 432-435.

9. Αὐτόθι 432.

Εἰκ. 1. Μικροὶ ψευδόστομοι ἀρ. 1 καὶ 2.

στὰ τεταρτοκύκλια ἀπὸ ἑνα ὅμοιο πρὸς τὰ ἀριστερά. Ὑψ. 0.079 μ., διάμ. κοιλ. 0.087 μ., διάμ. βάσ. 0.032 μ.

FS 171, FM 18C, περίπου 74. ΥΕ ΙΙΙΑ2.

2. Ψευδόστομος ἀμφορίσκος (εἰκ. 1β).

Ἀκέραιος. Δίσκος ἐλαφρὰ κοῖλος, στόμιο κατακόρυφο, εὐρύχειλο, λαβὲς ποὺ ἀποκλίνουν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ κάτω, σῶμα ἐλαφρὰ πιεσμένο σφαιρικό, βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη. Πηλὸς καστανόλευκος, ἀλείφωμα ὅμοιο, βαφὴ καστανή, ἐξίτηλη. Βαμμένα: στὸν δίσκο ταινία στὴν περιφέρεια καὶ στιγμὴ στὸ κέντρο, στὴ ρίζα τοῦ στελέχους τοῦ δίσκου, τὴ ρίζα καὶ τὸ χεῖλος τοῦ στομίου δακτύλιος καὶ ἡ ράχη τῶν λαβῶν, ἐκτὸς ἀπὸ ἐξηρημένο τρίγωνο στὴν κορυφὴ τους. Στὴν κοιλιά καὶ τὴ βάση τρία ζεύγη ταινιῶν, ποὺ περικλείουν πυκνὲς γραμμὲς καὶ ἀνάμεσα στὸ πρῶτο καὶ τὸ δεύτερο τρεῖς πυκνὲς γραμμὲς. Στὸν ὦμο τέσσερα ὁμόρροπα μυκηναϊκὰ ἄνθη μὲ συμπαγὴ κάλυκα, ἀγκιστροειδῆ ὕπερο καὶ κροσσωτὴ περίμετρο. Ὑψ. 0.078 μ., διάμ. κοιλ. 0.09 μ., διάμ. βάσ. 0.04 μ.

FS 171, FM 18C, περίπου 74. ΥΕ ΙΙΙΑ2.

3. Ψευδόστομος ἀμφορίσκος (εἰκ. 2).

Συγκολλημένος καὶ συμπληρωμένος. Λεῖπουν ἢ μία λαβὴ καὶ κομμάτια τοῦ τοιχώματος. Δίσκος ἐπίπεδος, στόμιο σχεδὸν κατακόρυφο, εὐρύχειλο, λαβὲς κατακόρυφες, σῶμα σφαιρικό, μὲ τὴ μεγαλύτερη διάμετρο ἐλαφρὰ κάτω ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ ὕψους του, βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη. Πηλὸς καστανόξανθος, ἀλείφωμα ὅμοιο, βαφὴ καστανέρυθρη ὡς πορτοκαλέρυθρη, πολὺ ἐξίτηλη. Βαμμένα: στὸν δίσκο ταινία στὴν περιφέρεια καὶ στιγμὴ στὸ κέντρο (ἴχνη), στὴ ρίζα τοῦ στελέχους τοῦ δίσκου, τὴ ρίζα καὶ τὸ χεῖλος τοῦ στομίου δακτύλιος καὶ στὴ ράχη τῆς λαβῆς ἴχνη βαφῆς. Στὴν κοιλιά ζεύγος ταινιῶν, ποὺ περικλείει πυκνὲς γραμμὲς, χαμηλότερα τρεῖς πυκνὲς γραμμὲς καὶ στὸ κατώτερο μέρος τοῦ ἀγγείου καὶ τὴ βάση δύο ταινίες. Στὸν ὦμο ἴχνη διακόσμησης (φυλλοφόρα ταινία). Ὑψ. 0.064 μ., διάμ. κοιλ. 0.062 μ., διάμ. βάσ. 0.024 μ.

Εἰκ. 2. Μικρὸς ψευδόστομος ἀρ. 3.

FS 171, FM 64, 20. Ὑστερη ΥΕ ΙΙΙΑ2.

Εἰκ. 3. Δύο ὄψεις μικροῦ ψευδοστόμου ἀρ. 4.

4. Ψευδόστομος ἀμφορίσκος (εἰκ. 3).

Συγκολλημένος καὶ συμπληρωμένος. Λείπουν ὁ δίσκος καὶ τὸ στέλεχος του, οἱ λαβές, κομμάτι τοῦ στομίου καὶ κομμάτια τοῦ ὄμου. Στόμιο κατακόρυφο, σῶμα πιεσμένο σφαιρικό, βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη. Πηλὸς καστανόξανθος, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφὴ καστανέρυθρη ὡς μελανή. Βαμμένα: στὴ ρίζα τοῦ στομίου δακτύλιος, στὴν κοιλιά δύο ζεύγη ταινιῶν, ποὺ περικλείουν πυκνὲς γραμμὲς, ἀνάμεσά τους τρεῖς πυκνὲς γραμμὲς καὶ ἡ βάση. Στὸν ὄμο τέσσερα ὁμόρροπα μυκηναϊκὰ ἄνθη, μὲ κάλυκα σὲ σχῆμα διπλοῦ ἀμείβοντος, ὕπερο μὲ στικτὴ γραμμὴ καὶ U σχῆμη καμπύλη στὸ ἡμικύκλιο, ἐλαφρὰ διαφορετικὸ, → σχῆμο στὰ τεταρτοκύκλια καὶ κροσσωτὴ περίμετρο. Ὑψ. 0.114 μ., διάμ. κοιλ. 0.145 μ., διάμ. βάσ. 0.065 μ.

FS 178, FM 18C 72, 76 (ἡμικ.) καὶ 77 (τεταρτ.). Ὑστερὴ YΕ IIIA2 ἢ YΕ IIIA2/YΕ IIIB1 (πιθανὸν εἰσηγμένος).

5. Ψευδόστομος ἀμφορίσκος (εἰκ. 4).

Συγκολλημένος καὶ συμπληρωμένος. Λείπουν ὁ δίσκος, κομμάτι τοῦ στελέχους του, τῶν λαβῶν καὶ τοῦ στομίου. Στόμιο κατακόρυφο, εὐρύχειλο, λαβὲς ποὺ συγκλίνουν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ κάτω, σῶμα σφαιρικό μὲ τὴ μεγαλύτερη διάμετρο ἐλαφρὰ ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ ὕψους του, βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη. Πηλὸς κιτρινωπός, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφὴ πορτοκαλέρυθρη ὡς μελανή, πολὺ ἐξίτηλη. Βαμμένα: στὴ ρίζα καὶ τὸ χεῖλος τοῦ στομίου δακτύλιος, ἡ ράχη τῶν λαβῶν, στὴν κοιλιά δύο ζεύγη ταινιῶν, ποὺ περικλείουν πυκνὲς γραμμὲς καὶ στὸ κατώτερο μέρος τοῦ σώματος καὶ τὴ βάση δύο ταινίες. Στὸν ὄμο ἴχνη ἀπὸ κατακόρυφες ὁμάδες ἀμει-

Εἰκ. 4. Μικρὸς ψευδόστομος ἀρ. 5.

βόντων. Ὑψ. 0.112 μ., διάμ. κοιλ. 0.107 μ., διάμ. βάσ. 0.039 μ.

FS 171d, FM 58. YΕ IIIA2/YΕ IIIB1, μάλλον YΕ IIIB1.

6. Ψευδόστομος ἀμφορίσκος (εἰκ. 5α).

Ἀκέραιος. Δίσκος μὲ ἀνεπαίσθητο φούσκωμα στὴ μέση, στόμιο κατακόρυφο, εὐρύχειλο, λαβὲς ποὺ συγκλίνουν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ κάτω, σῶμα σφαιρικό, μὲ τὴ μεγαλύτερη διάμετρο ἐλαφρὰ ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ ὕψους του, βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη.

Εἰκ. 5. Μικροὶ ψευδόστομοι ἀρ. 6 καὶ 7.

Πηλὸς καστανόλευκος, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφὴ καστανὴ ὡς μελανή, ἐξίτηλη. Βαμμένα: στὸν δίσκο ταινία στὴν περιφέρεια καὶ στιγμὴ στὸ κέντρο, στὴ ρίζα τοῦ στελέχους τοῦ δίσκου, τὴ ρίζα καὶ τὸ χεῖλος τοῦ στομίου δακτύλιος καὶ ἡ ράχη τῶν λαβῶν, ἐκτὸς ἀπὸ ἐξηρημένο τρίγωνο στὴν κορυφὴ τους. Στὴν κοιλία καὶ τὴ βάση τρία ζεύγη ταινιῶν, πὺ περικλείουν πυκνὲς γραμμὲς καὶ ἀνάμεσα στὸ πρῶτο καὶ τὸ δεύτερο τρεῖς πυκνὲς γραμμὲς. Στὸν ὅμο πέντε ὁμόρροπες ὁμάδες γωνιωδῶν πολλαπλῶν μίσχων. Στὸν πυθμένα δύο ἐγγράφατοι ὁμόκεντροι κύκλοι. Ὑψ. 0.112 μ., διάμ. κοιλ. 0.11 μ., διάμ. βάσ. 0.044 μ.

FS 171d, FM 19, 25. YE IIIA2/YE IIIB1, μᾶλλον YE IIIB1.

7. Ψευδόστομος ἀμφορίσκος (εἰκ. 5β).

Συγκολλημένος καὶ συμπληρωμένος. Λεῖπουν ὁ δίσκος, οἱ λαβές, κομμάτια τοῦ σώματος καὶ τῆς βάσης. Στόμιο κατακόρυφο, εὐρύχειλο, σῶμα ἔντονα πιεσμένο κωνικό, μὲ σχεδὸν ἐπίπεδο ὅμο καὶ τὴ μεγαλύτερη διάμετρο ἐλαφρὰ ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ ὕψους του, βάση χαμηλὴ, δακτυλιόσχημη. Πηλὸς καστανόξανθος, ἀλείφωμα ὁμοιο, στιλπνὸ, βαφὴ καστανὴ ὡς καστανομέλανη. Βαμμένα: στὴ ρίζα τοῦ στελέχους τοῦ δίσκου, τὴ ρίζα καὶ τὸ χεῖλος τοῦ στομίου δακτύλιος, στὴν κοιλία δύο ζεύγη ταινιῶν, πὺ περικλείουν πυκνὲς γραμμὲς καὶ ἡ βάση. Στὸν ὅμο πέντε περιστικτοὶ κύκλοι. Ὑψ. 0.082 μ., διάμ. κοιλ. 0.118 μ., διάμ. βάσ. 0.047 μ.

FS 183, FM 27, 19. YE IIIB (πιθανότατα εἰσηγμένος).

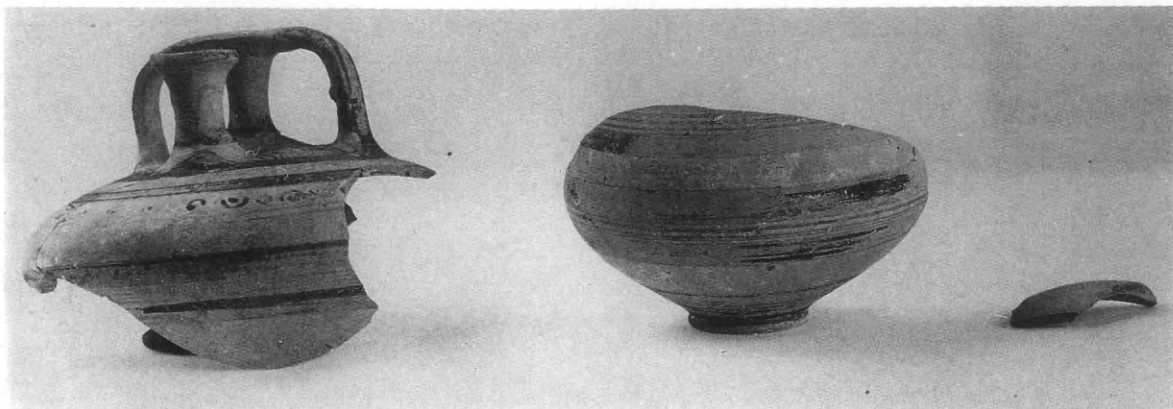
8. Ψευδόστομος ἀμφορίσκος (εἰκ. 6α).

Λεῖπουν μεγάλα κομμάτια τοῦ τοιχώματος καὶ ἡ βάση. Δίσκος ἐπίπεδος, στόμιο ψηλὸ, κατακόρυφο, εὐρύχειλο, λαβὲς πὺ ἀποκλίνουν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ κάτω, σῶμα ἔντονα πιεσμένο σφαιρικό, μὲ σχεδὸν ἐπίπεδο ὅμο. Πηλὸς καστανέρυθρος, ἀλείφωμα κιτρινόλευκο, βαφὴ καστανέρυθη ὡς καστανομέλανη, ἐξίτηλη. Βαμμένα: στὸν δίσκο δύο ταινίες στὴν περιφέρεια καὶ στιγμὴ στὸ κέντρο, στὴ ρίζα τοῦ στελέχους τοῦ δίσκου, τὴ ρίζα καὶ τὸ χεῖλος τοῦ στομίου δακτύλιος καὶ ἡ ράχη τῶν λαβῶν, ἐκτὸς ἀπὸ ἐξηρημένο τρίγωνο στὴν κορυφὴ τους. Στὸν ὅμο καὶ τὴν κοιλία δύο ζεύγη ταινιῶν, πὺ περικλείουν πυκνὲς γραμμὲς καὶ ἀνάμεσά τους ζώνη μὲ ὁμόκεντρα τόξα ἐναλλάξ ἀντίνοτα καὶ δύο πυκνὲς γραμμὲς. Στὸν ὅμο τέσσερα ὁμόρροπα μυκηναϊκὰ ἄνθη, μὲ κάλυκα σὲ σχῆμα διπλοῦ ἀμείβοντος, ἀγκιστροειδῆ ὕπερο καὶ στεφάνη μὲ δύο σειρὲς στιγμῶν. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.096 μ., πάχ. τοιχ. 0.004 μ.

FS 180, FM 18C, μεταξύ 127 καὶ 131, FM 43. YE IIIB1.

9. Τμῆμα ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὴ βάση ψευδόστομου ἀμφορίσκου (συγκολλημένο ἀπὸ δύο μικρότερα) καὶ ὄστρακο ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ ἴδιου ἀγγείου (εἰκ. 6β-γ). Σῶμα σφαιρικό, βάση δακτυλιόσχημη. Πηλὸς καστανόλευκος, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφὴ καστανὴ ὡς μελανή, πολὺ ἐξίτηλη. Βαμμένα: στὸ σῶμα καὶ τὴ βάση τρία ζεύγη ταινιῶν, πὺ περικλείουν πυκνὲς γραμμὲς. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.07 μ., διάμ. κοιλ. 0.104 μ., διάμ. βάσ. 0.036 μ., πάχ. τοιχ. 0.004 μ..

FS 171. YE IIIA2 - YE IIIB1.

Εἰκ. 6. Μικρὸς ψευδόστομος ἀρ. 8 καὶ ὄστρακο ψευδοστόμου ἀρ. 9.

Εἰκ. 7. Τρίτω ἀλάβαστρο ἀρ. 10.

10. Τρίτω ἀλάβαστρο (εἰκ. 7).

Λείπουν οἱ λαβές. Ἐπιφάνεια ἀποκρουσμένη. Χεῖλος βραχύ, ποὺ κλίνει πρὸς τὰ κάτω, λαιμὸς χαμηλός, ἀμφίκοιλου περιγράμματος, σῶμα πιεσμένο σφαιρικό, πυθμένας ἐλαφρότατα κοῖλος. Πηλὸς καστανόλευκος, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφὴ καστανομέλανη, πολὺ ἐξίτηλη. Βαμμένα: στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ στομίου ταινία, τὸ χεῖλος, στὸν λαιμὸ ταινία, στὴν ἀρχὴ τοῦ ὄμου καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὴ βάση ζευγὸς ταινιῶν, ποὺ περικλείει πυκνὲς γραμμὲς καὶ στὴ μέγιστη διάμετρο συνεχὲς κύμα. Στὸν πυθμένα ἀμυδρότατα ἴχνη ὁμόκεντρων κύκλων. Ὑψ. 0.065 μ., διάμ. χεῖλ. 0.05 μ., διάμ. κοιλ. 0.10 μ., διάμ. πυθμ. 0.093 μ. FS 85, FM 32, 5. ΥΕ ΙΙΑ2.

11. Δίωτο ἀλαβαστροειδές.

Συμπληρωμένο. Λεῖπει κομμάτι τοῦ χείλους καὶ τοῦ

λαιμοῦ. Χεῖλος ποὺ κλίνει πρὸς τὰ κάτω, λαιμὸς χαμηλός, χωνοειδής, σῶμα κυλινδρικό, ποὺ στενεύει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ κάτω, πυθμένας κυρτός, λαβὲς ἀγκύλες στὸν ὄμο. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος, ἀλείφωμα κιτρινωπό, βαφὴ πορτοκαλέρυθρη ὡς καστανέρυθρη, πολὺ ἐξίτηλη. Βαμμένα: στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ στομίου ταινία, τὸ χεῖλος, ἡ ράχη τῶν λαβῶν (ἴχνη), στὴ ρίζα τοῦ λαιμοῦ καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ ὄμου ταινία καὶ στὸ σῶμα δύο πλατιεῖς ταινίες καὶ ἀνάμεσά τους τρεῖς πυκνὲς, λεπτὲς ταινίες. Στὸν ὄμο, ἀνάμεσα στὶς λαβές, ζώνη μὲ κομμένη κυματοειδὴ γραμμὴ. Στὸν πυθμένα ὁμάδες ὁμόκεντρων κύκλων. Ὑψ. 0.087 μ., διάμ. χεῖλ. 0.054 μ., διάμ. σῶμ. 0.109 μ., διάμ. πυθμ. 0.106 μ.

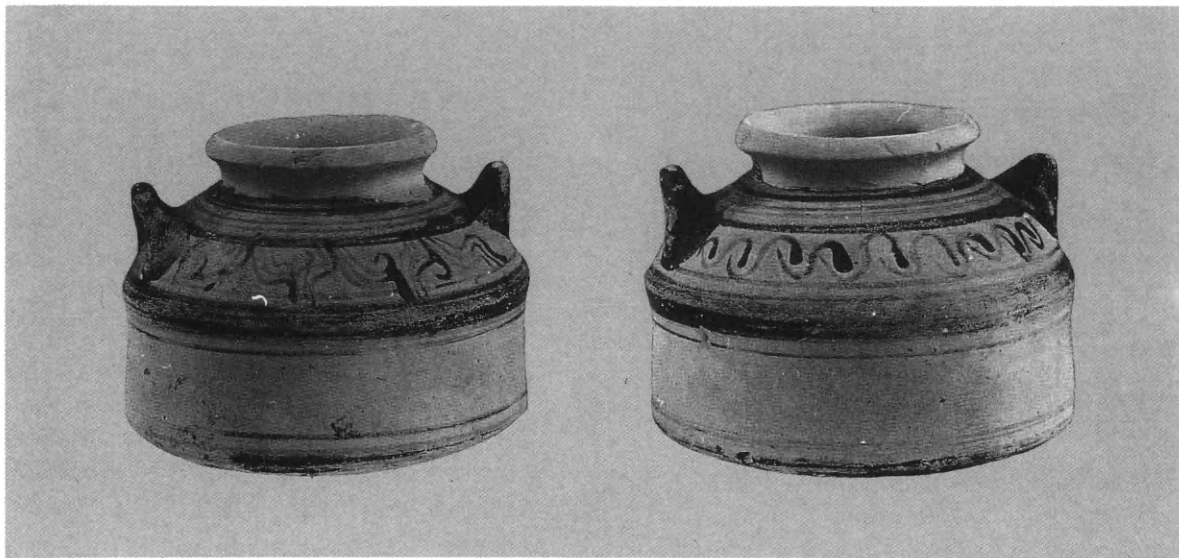
FS 95, FM 53, 7. Ὑστερη ΥΕ ΙΙΑ2.

12. Δίωτο ἀλαβαστροειδές (εἰκ. 8).

Συμπληρωμένο. Λείπουν τὸ χεῖλος καὶ ὁ λαιμὸς. Σῶμα κυλινδρικό, ἐλαφρότατα ἀμφίκοιλου περιγράμματος, πυθμένας κυρτός, λαβὲς ἀγκύλες στὸν ὄμο. Πηλὸς καστανόλευκος, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφὴ καστανὴ ὡς μελανή, ἐξίτηλη. Βαμμένα: στὴν ἀρχὴ τοῦ ὄμου ζευγὸς ταινιῶν, ποὺ περικλείει πυκνὲς γραμμὲς, ἡ ράχη τῶν λαβῶν καὶ στὸ σῶμα δύο ταινίες ἀνάμεσα σὲ δύο γραμμὲς ἢ καθεμία. Στὸν ὄμο, ἀνάμεσα στὶς λαβές, ζώνη μὲ πλοχμὸ στὴ μία ὀψὲς καὶ ἀντιθετικὲς ὁμάδες γλωσσοειδῶν πολλαπλῶν μίσχων στὴν ἄλλη. Στὸν πυθμένα ὁμάδες ὁμόκεντρων κύκλων. Ὑψ. 0.091 μ., διάμ. χεῖλ. 0.067 μ., διάμ. σῶμ. 0.117 μ., διάμ. πυθμ. 0.116 μ. FS 95, FM 48, 5, FM 19, μεταξύ 32 καὶ 35. Ὑστερη ΥΕ ΙΙΑ2.

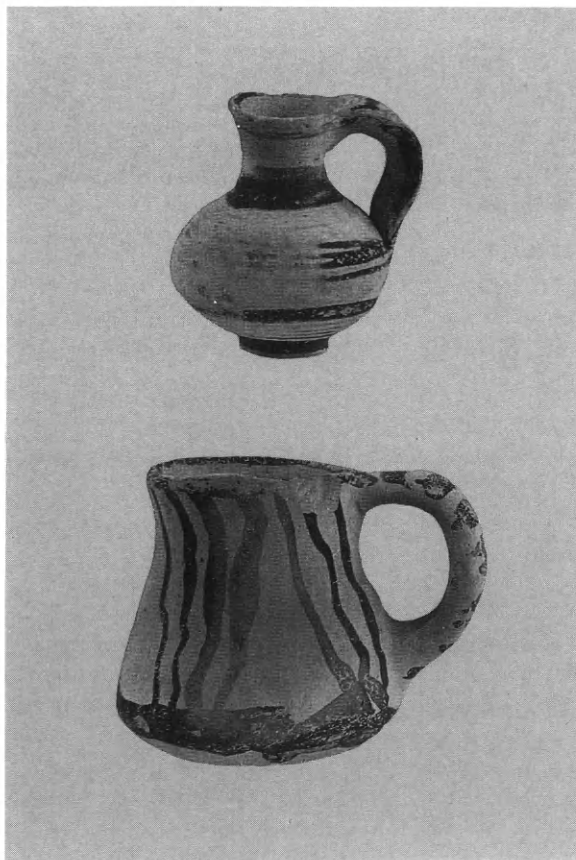
13. Προχοῖσκη (εἰκ. 9α).

Ἀκέραιη. Χεῖλος εὐθύ, στόμιο ἐλλειψοειδές (παρα-

Εἰκ. 8. Ἀλαβαστροειδὲς ἀρ. 12.

Εἰκ. 9. Προχοῖσκες ἀρ. 13 καὶ 14.

μορφωμένο στὴν ὀπτηση), λαιμὸς χωνοειδής, σῶμα σφαιρικό, βάση δισκοειδής, λαβὴ κατακόρυφη, πλατιά, ἑλλειψοειδοῦς διατομῆς. Πηλὸς καστανό-λευκος, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφὴ καστανομέλανη, ἐξίτηλη. Βαμμένα: τὸ χεῖλος ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, ἡ ράχη τῆς λαβῆς, ἐκτὸς ἀπὸ ἐξηρημένο τρίγωνο στὴν κορυφὴ τῆς, στὴ ρίζα τοῦ λαιμοῦ ταινία, στὴν ἀρχὴ τῆς κοιλιᾶς ὁμάδα πυκνῶν γραμμῶν καὶ στὸ κατώτερο μέρος τοῦ σώματος καὶ τῇ βάση ζευγὸς ταινιῶν, ποὺ περικλείει πυκνὲς γραμμές. Ὑψ. 0.051 μ., διάμ. χεῖλ. 0.025 μ., διάμ. κοιλ. 0.045 μ., διάμ. βάσ. 0.018 μ.

FS 114. YE III B1.

14. Χειροποίητη προχοῖσκη (εἰκ. 9β).

Ἀκέραιη. Στόμιο χαμηλὸ καὶ πλατύ, σῶμα ποὺ εὐρύνεται πρὸς τὰ κάτω, μὲ γωνιώδη στροφὴ τοῦ τοιχώματος πρὸς τὸν πυθμένα, πυθμένας κυρτός, λαβὴ κατακόρυφη, ἑλλειψοειδοῦς διατομῆς, ἀπὸ τὸ χεῖλος ὡς τὴ μεγαλύτερη διάμετρο τοῦ σώματος. Πηλὸς κιτρινωπός, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφὴ ἐρυθρὴ ὡς καστανομέλανη. Βαμμένα: τὸ χεῖλος ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, στὴ ράχη τῆς λαβῆς γραμμοκηλίδες, στὸ κατώτερο μέρος τοῦ σώματος πλατιά, ἀκανόνιστη ταινία καὶ στὸ σῶμα ὁμάδες ἀπὸ κατακόρυφες, ἐλαφρὰ κυματοειδεῖς, ἀκανόνιστες λεπτὲς ταινίες. Ὑψ. 0.061 μ., διάμ. χεῖλ. 0.044 μ., διάμ. σῶμ. 0.057 μ., διάμ. πυθμ. 0.054 μ.

FS 126. YE III B.

Εἰκ. 10. Θήλαστρα ἀρ. 15 καὶ 16.

15. Θήλαστρο (εἰκ. 10α).

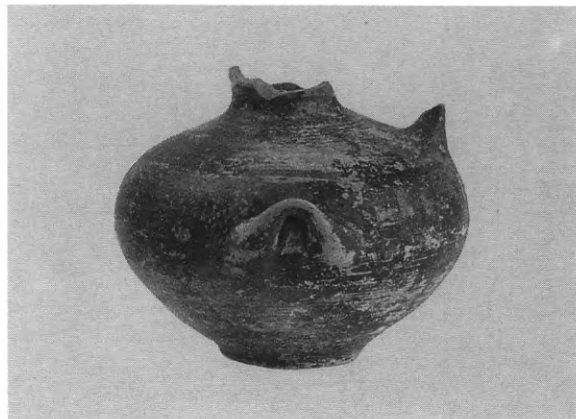
Ἀκέραιο. Χεῖλος περίκυρτο, λαιμὸς ἀμφίκοιλου περίγραμματος, σῶμα σφαιρικὸ-ἀμφικωνικό, βάση πολὺ χαμηλή, δισκοειδής, λαβὴ ψηλή, καλαθόσχημη, προχοὴ κωνικὴ-σωληνωτὴ στὸν ὦμο. Πηλὸς καστανόλευκος, ἀλείφωμα ὅμοιο, βαφὴ καστανομέλανη. Βαμμένα: τὸ χεῖλος, ὁ λαιμὸς, στὴ ράχη τῆς λαβῆς γραμμοκηλίδες, στὴν προχοὴ τρεῖς δακτύλιοι, στὸν ὦμο καὶ τὴν κοιλιά δύο ὁμάδες πυκνῶν, λεπτῶν ταινιῶν. Ὑψ. 0.143 μ., διάμ. χεῖλ. 0.056 μ., διάμ. κοιλ. 0.114 μ., διάμ. βάσ. 0.035 μ. FS 160/161. YE IIIA2 - YE IIIB1.

16. Θήλαστρο (εἰκ. 10β).

Συγκολλημένο καὶ συμπληρωμένο. Λείπουν κομμάτια τοῦ ὦμου καὶ τῆς κοιλιάς. Χεῖλος περίκυρτο, λαιμὸς ἀμφίκοιλου περιγράμματος, σῶμα σφαιρικὸ-ἀμφικωνικό, πυθμένας ἐλαφρότατα κυρτός, λαβὴ ψηλή, καλαθόσχημη, προχοὴ κωνικὴ-σωληνωτὴ στὸν ὦμο. Πηλὸς καστανόξανθος, ἀλείφωμα ὅμοιο, βαφὴ καστανέρυθη, πολὺ ἐξίτηλη. Βαμμένα: ὁ λαιμὸς, ἡ ράχη τῆς λαβῆς καὶ ἡ προχοή. Στὴν ἀρχὴ τοῦ ὦμου δύο πυκνὲς ταινίες καὶ στὸ κατώτερο μέρος τοῦ ἀγγείου ἴχνη ταινιῶν. Στὸν ὦμο, στὸ ὕψος τῆς προχοῆς, ζώνη μὲ ἀντίρροπα V σχημα. Ὑψ. 0.124 μ., διάμ. χεῖλ. 0.041 μ., διάμ. πυθμ. 0.027 μ. FS 160/161, FM 59. YE IIIA2 - YE IIIB1.

17. Ὑδρία (εἰκ. 11).

Λείπουν τὸ χεῖλος, σχεδὸν ὁλόκληρος ὁ λαιμὸς καὶ

Εἰκ. 11. Μικρὴ ὕδρια ἀρ. 17.

ἢ κατακόρυφη λαβή. Σῶμα πιεσμένο σφαιρικὸ-ἀμφικωνικό, μὲ τὴ μεγαλύτερη διάμετρο ἐλαφρότατα ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ ὕψους του, βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη, ρίζα τῆς κατακόρυφης λαβῆς καὶ δύο ὀριζόντιες, ἀγκύλες στὴ μεγαλύτερη διάμετρο τῆς κοιλιάς. Πηλὸς φαιοπράσινος, ἀλείφωμα ὅμοιο, βαφὴ καστανέρυθη. Βαμμένα: στὴ ράχη τῶν ἀγκύλων λαβῶν, τὸ σῶμα καὶ τὴ βάση ἴχνη ταινιωτῆς διακόσμησης. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου πιθανὸν ἐπικασσιτερωμένη (γιὰ δεύτερη, ταφικὴ χρῆση). Μέγ.

Εἰκ. 12. Ἀμφορίσκος ἀρ. 18 καὶ κύλιξ ἀρ. 19.

σῶζ. ὕψ. 0.071 μ., διάμ. κοιλ. 0.086 μ., διάμ. βάσ. 0.036 μ.

Μικρόσχημη FS 130. Προχωρημένη YE IIIB;

18. Ἀμφορίσκος (εἰκ. 12α).

Ἀκέραιος. Χεῖλος εὐθύ, στόμιο χαμηλό, εὐρύ, σῶμα σφαιρικό-ἀμφικωνικό, βάση χαμηλότατη, δισκοειδής, λαβὲς κατακόρυφες, ταινιωτές, ἀπὸ τὸ χεῖλος

μέχρι τὴν κοιλιά. Πηλὸς καστανορόδινος, ἀλείφωμα καστανόλευκο. Ἄβαφος. Στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια φανερά τὰ ἴχνη τοῦ τροχοῦ. Ὑψ. 0.097 μ., διάμ. χεῖλ. 0.08 μ., διάμ. κοιλ. 0.108 μ., διάμ. βάσ. 0.039 μ.

FS 66. YE IIIA.

19. Μόνωτη βραχύπους κύλιξ (εἰκ. 12β).

(Ἔχει τὴν ἐνδειξη: Σαλαμίς 16-2-61. Θαλαμ. μυκην. τάφος ἐξώθεν Γυμνασίου. Εὐρέθη τὴν 21-11-75 εἰς τὴν ἀποθήκην 33 τῆς Β' Ἐφορείας.)

Συγκολλημένη. Λεῖπουν κομμάτι τοῦ χεῖλους, τῆς γάστρας καὶ τῆς βάσης. Χεῖλος λοξό, γωνιῶδες, γάστρα βαθιά, καμπύλη-κωνική, στέλεχος χαμηλότατο, βάση πλατιά, κωνική-κοίλη, λαβὴ κατακόρυφη, ταινιωτή. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφὴ καστανέρυθρη. Βαμμένα: ὁλόκληρο τὸ ἀγγεῖο ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ. Ἀφθονα πιθανὰ ἴχνη ἐπικασσιτέρωσης. Ὑψ. 0.10 μ., διάμ. χεῖλ. 0.123 μ., διάμ. βάσ. 0.057 μ.

FS 263. YE IIIA1.

20. Μόνωτος σκύφος (εἰκ. 13α).

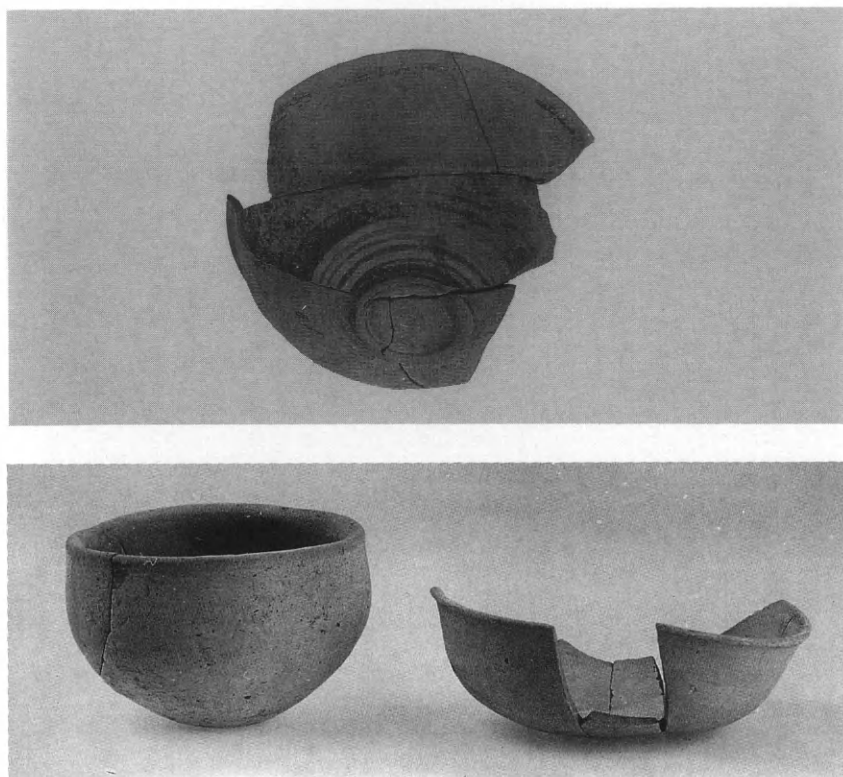
Συγκολλημένος καὶ συμπληρωμένος. Λεῖπουν κομμάτια τοῦ χεῖλους καὶ τοῦ τοιχώματος. Χεῖλος εὐθύ, σῶμα ἡμισφαιρικό, πυθμένας ἐλαφρότατα κυρτός, λαβὴ ὀριζόντια, ἀγκύλη, στὴ μεγαλύτερη διάμετρο τοῦ σώματος. Πηλὸς καστανός, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφὴ μελανή, ἐξίτηλη. Βαμμένα: στὸ χεῖλος, τὸ σῶμα καὶ τὸν πυθμένα πλατιές, ἀκανόνιστες ταινίες, ἡ ράχη τῆς λαβῆς καὶ στὸ ὕψος τῆς λαβῆς ζώνη μὲ ἀκανόνιστη κυματοειδὴ ταινία. Ὑψ. 0.05 μ., διάμ. χεῖλ. 0.096 μ.

FS 242, FM 53. YE IIIB.

Εἰκ. 13. Σκύφοι ἀρ. 20 καὶ 21.

Εἰκ. 14. α. Κύαθος ἀρ. 22. β-γ. Ἀρύταινες ἀρ. 23 καὶ 24.

21. Μόνωτος μικρόσχημος σκύφος (εἰκ. 13β).

Σχεδὸν ἀκέραιος. Χεῖλος εὐθύ, σῶμα ἀκανόνιστα ἡμισφαιρικό, πυθμένας σχεδὸν ἐπίπεδος, λαβὴ ὀριζόντια, ἀγκύλη, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Πηλὸς καστανόξανθος, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφὴ πορτοκαλέρυθρη ὡς μελανή, ἐξίτηλη. Βαμμένα: τὸ χεῖλος, ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, στὸ σῶμα καὶ τὴ βάση δύο πλατιές, ἀκανόνιστες ταινίες, ἡ ράχη τῆς λαβῆς καὶ στὸ ὕψος τῆς λαβῆς πλατιά, ἀκανόνιστη, ἀραιὰ κυματοειδὴς ταινία. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου δύο κηλίδες χρώματος. Ὑψ. 0.029 μ., διάμ. χεῖλ. 0.061 μ., διάμ. βάσ. 0.031 μ.

FS 242, FM 53. YE IIIB.

22. Μόνωτος κύαθος καὶ ὄστρακο ἀπὸ τὸ σῶμα του (εἰκ. 14α).

Συγκολλημένος. Λείπουν κομμάτια τοῦ χεῖλους, τοῦ τοιχώματος καὶ ἡ λαβή. Χεῖλος βραχύ, κύπελλο ρηχό, ἡμισφαιρικό, βάση δισκοειδῆς, μὲ κεντρικὴ κοιλότητα. Πηλὸς καστανορόδινος, ἀλείφωμα κιτρινόλευκο, βαφὴ πορτοκαλέρυθρη. Βαμμένα: στὸ χεῖλος ταινία, στὸ κατώτερο μέρος τοῦ σώματος καὶ

τὴ βάση ζευγὸς ταινιῶν, ποὺ περικλείει πυκνὲς γραμμὲς καὶ ἀνάμεσά τους πλατιά ζώνη μὲ σπογγωτὴ διακόσμηση. Ὑψ. 0.047 μ., διάμ. χεῖλ. 0.075 μ. FS 219, FM 77, 2. YE IIIA1.

23. Ἀρύταινα (εἰκ. 14β).

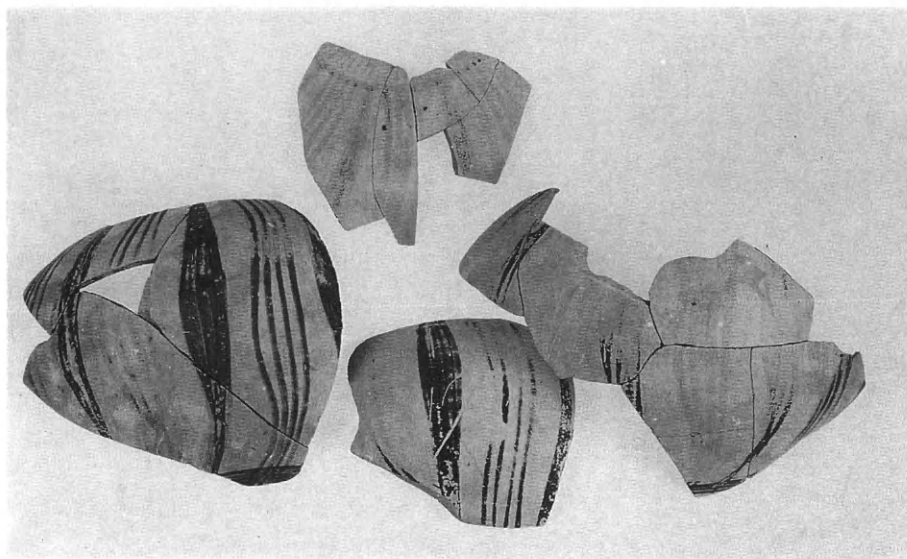
Συγκολλημένη. Λείπουν κομμάτια τοῦ χεῖλους, τοῦ σώματος καὶ ἡ λαβή. Χεῖλος διάστομο, σῶμα βαθύ, ἡμισφαιρικό, πυθμένας ἐπίπεδος. Τοιχώματα παχιά. Πηλὸς κιτρινωπός, ἀλείφωμα κιτρινόλευκο. Ἀβαφο. Ὑψ. 0.045 μ., διάμ. χεῖλ. 0.076 μ., διάμ. πυθμ. 0.015 μ.

FS 236. YE IIIA2 - YE IIIB.

24. Ἀνοιχτὸ ἀγγεῖο, πιθανὸν ἀρύταινα (εἰκ. 14γ).

Συγκολλημένο. Λείπουν κομμάτια τοῦ χεῖλους καὶ τοῦ τοιχώματος. Χεῖλος ἐξώστροφο, σῶμα ρηχό, ἡμισφαιρικό, βάση χαμηλότατη, δισκοειδῆς. Πηλὸς καστανορόδινος, ἀλείφωμα κιτρινόλευκο. Ἀβαφο. Ὑψ. 0.037 μ., διάμ. χεῖλ. 0.15 μ., διάμ. βάσ. 0.015 μ.

FS 236; YE IIIA2 - YE IIIB.

Εἰκ. 15. Ὅστρακα ὀπισθότμητης πρόχου ἀρ. 29.

Β. Ὅστρακα

25. Τρία ὄστρακα ἀπὸ τὸ σῶμα ψευδόστομου ἀμφορίσκου.

Κοιλιά ἐλαφρὰ πιεσμένη, σφαιρική. Πηλὸς ἀνοιχτοπράσινος, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφὴ καστανομέλανη, πολὺ ἐξίτηλη. Ἐπιφάνεια ἀπολεπισμένη. Βαμμένα: δύο ζεύγη ταινιῶν, ποὺ περικλείουν πυκνὲς γραμμές. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.047 μ., πᾶχ. τοιχ. 0.005 μ. FS 171. YE IIIA2 - YE IIIB1.

26. Ὅστρακο ἀπὸ τὸ σῶμα ψευδόστομου ἀμφορίσκου. Κοιλιά πιεσμένη σφαιρική. Πηλὸς καστανόλευκος, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφὴ καστανὴ ὡς μελανή, πολὺ ἐξίτηλη. Βαμμένα: ζεύγος ταινιῶν, ποὺ περικλείει πυκνὲς γραμμές. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.03 μ., πᾶχ. τοιχ. 0.005 μ.

FS 178-180. YE IIIA2 - YE IIIB1.

27. Δύο ὄστρακα ἀπὸ τὸ σῶμα ψευδόστομου ἀμφορίσκου.

Κοιλιά πιεσμένη σφαιρική. Πηλὸς καστανόλευκος, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφὴ πορτοκαλέρυθρη ὡς καστανή, ἐξίτηλη. Βαμμένα: δύο ταινίες καὶ δύο πυκνὲς γραμμὲς ἀνάμεσά τους. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.021 μ., πᾶχ. τοιχ. 0.004 μ.

FS 178-180. YE IIIA2 - YE IIIB1.

28. Στόμιο μὲ τμήμα τοῦ ὅμου ψευδόστομου ἀμφορίσκου.

Χεῖλος δακτυλιόσχημο, στόμιο ψηλὸ, λεπτὸ, ἀμφίκοιλου περιγράμματος. Πηλὸς καστανόλευκος, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφὴ μελανή, ἐξίτηλη. Βαμμένα: στὸ χεῖλος καὶ τὴ ρίζα τοῦ στομίου δακτύλιος. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.033 μ., διάμ. χεῖλ. 0.023 μ.

29. Δεκαεπτὰ ὄστρακα ἀπὸ τὸ σῶμα ὀπισθότμητης πρόχου (εἰκ. 15).

Συγκολλημένα σὲ μεγαλύτερα κομμάτια. Σῶμα ὀγκῶδες σφαιρικὸ-ἀμφικωνικό. Πηλὸς καστανόλευκος, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφὴ καστανέρυθη ὡς καστανή, ἐξίτηλη. Βαμμένα: στὴν ἀρχὴ τοῦ ὅμου φυλλοφόρα ταινία. Στὸ σῶμα κατακόρυφες, πλατιές, κυματοειδεῖς ταινίες καὶ ὁμάδες ἀπὸ τέσσερις ὁμοιες, λεπτὲς ταινίες ἐναλλάξ. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.18 μ., πᾶχ. τοιχ. 0.005 μ.

FS 133, FM 67, 10, FM 64, 20. YE IIIA2.

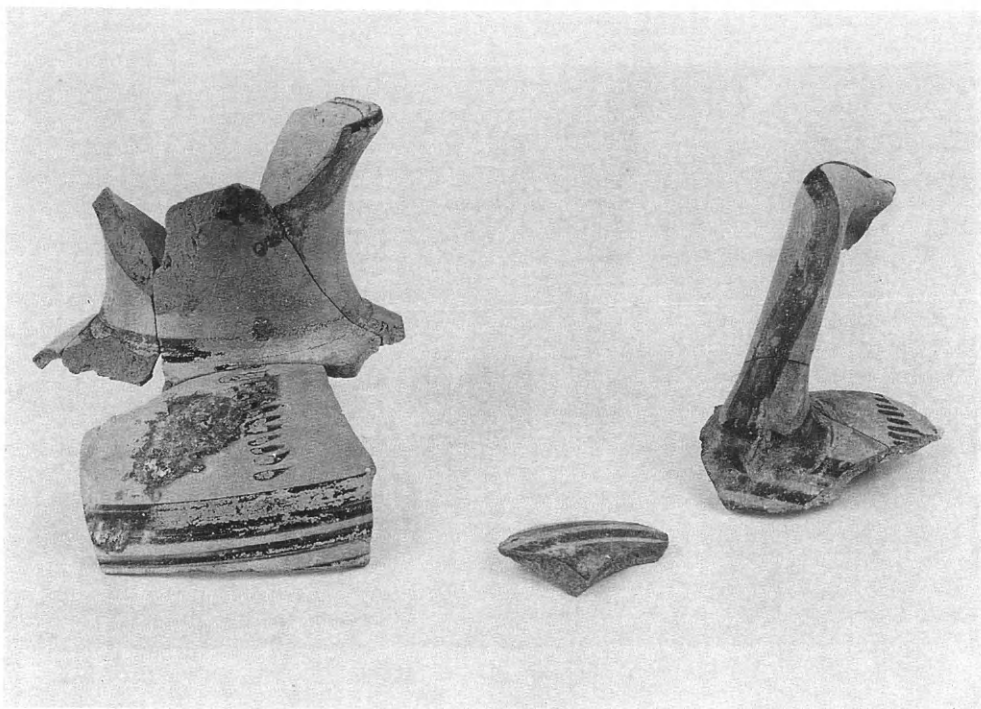
30. Εἴκοσι ἑξὶ ὄστρακα ἀπὸ τὸ χεῖλος, τὸν λαιμὸ μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς λαβῆς, τὸ σῶμα καὶ τὴ βάση στενόλαιμης πρόχου (εἰκ. 16).

Συγκολλημένα σὲ μεγαλύτερα κομμάτια. Χεῖλος τετραγωνισμένο, λαιμὸς ψηλός, λεπτός, ἀμφίκοιλου περιγράμματος, σῶμα σφαιρικὸ-κωνικό, βάση χαμηλή, δισκοειδής, λαβὴ κατακόρυφη, ταινιωτὴ κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Πηλὸς καστανόροδιος, ἀλείφωμα κιτρινόλευκο, βαφὴ καστανέρυθη ὡς μελανή. Βαμμένα: τὸ χεῖλος ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, στὴν ἀρχὴ καὶ τὴ ρίζα τοῦ λαιμοῦ ταινία, στὴ ράχη τῆς λαβῆς γραμμοκηλίδες. Στὸν ὅμο ἵχνος ταινίας.

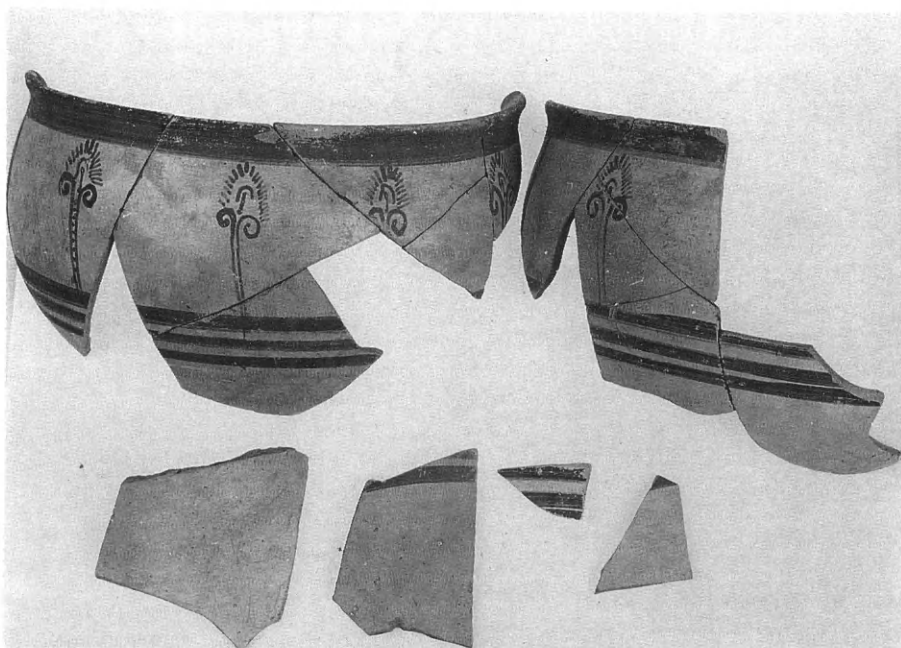

Εἰκ. 16. Ὅστρακα στενόλαιμης πρόχου ἀρ. 30.

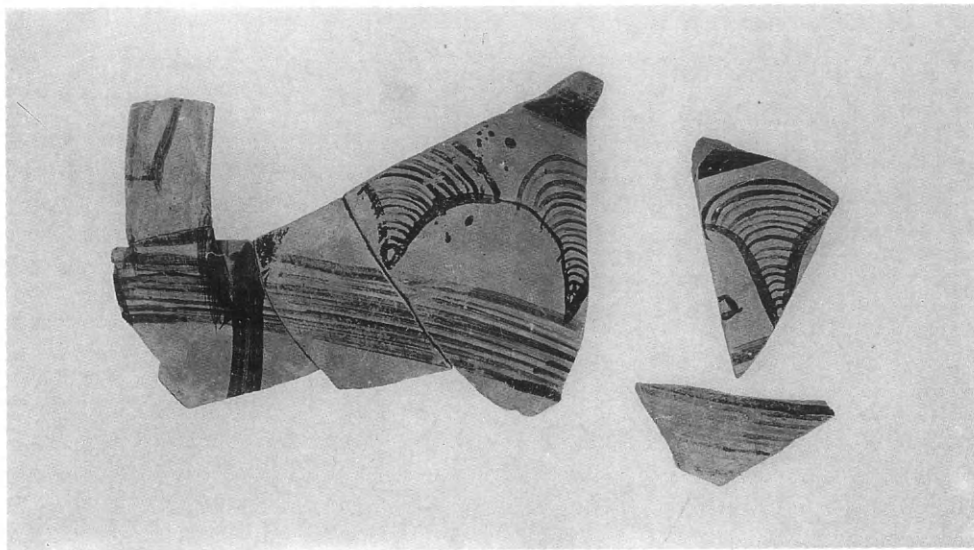
- Στὴν κοιλιά καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὴ βάση ομάδες πυκνῶν, λεπτῶν ταινιῶν. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.163 μ., διάμ. χεῖλ. 0.081 μ., πάχ. τοιχ. 0.004-0.008 μ.
FS 121. Προχωρημένη YE IIIB.
31. Τμήματα τοῦ χεῖλους, τοῦ λαιμοῦ, τοῦ ὄμου μετὰ τὴ λαβὴ καὶ ὄστρακα ἀπὸ τὸ σῶμα πρόχου (εἰκ. 17). Συγκολλημένα σὲ δύο μεγαλύτερα κομμάτια. Χεῖλος περίκυρτο, λαιμὸς ἀμφίκοιλου περιγράμματος, λαβὴ κατακόρυφη, κυκλικῆς διατομῆς. Πηλὸς καστανόλευκος, πορώδης, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφὴ καστανέρυθη ὡς μελανή. Βαμμένα: τὸ χεῖλος, στὴ ράχη τῆς κατακόρυφης λαβῆς κυματοειδῆς ταινία, στὴ ρίζα τοῦ λαιμοῦ ταινία καὶ χαμηλότερα, στὴν κοιλιά, τρεῖς πυκνὲς ὁμοιες. Στὸν ὄμο ζώνη μετὰ στήλες ὀριζόντιων γραμμίδων. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.12 μ., διάμ. χεῖλ. 0.076 μ.
FS 110. YE IIIB1.
32. Δύο ὄστρακα ἀπὸ τὴν κοιλιά μετὰ δύο ρίζες ἀγκύλων λαβῶν ὕδρας. Πηλὸς καστανόλευκος, ἀκάθαρτος, ἀλείφωμα ὁμοιο. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.068 μ., πάχ. τοιχ. 0.008 μ.
FS 128. YE IIIB - YE IIIG.
33. Δεκαπέντε ὄστρακα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα κρατήρα (εἰκ. 18). Συγκολλημένα σὲ μεγαλύτερα κομμάτια. Χεῖλος λοξό, γωνιώδης, σῶμα ὀσειδῆς-κωνικό. Πηλὸς καστανόροδιος, ἀλείφωμα κιτρινόλευκο, βαφὴ καστανέρυθη. Βαμμένα: τὸ χεῖλος ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ καὶ χαμηλότερα τρεῖς πυκνὲς ταινίες.
- Ἐνδιάμεσα ζώνη μετὰ ἐλικοειδῆ μυκηναϊκὰ ἄνθη (τὸ ἕνα ἐλαφρὰ διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ ἄλλα, μετὰ στικτὸ μίσχο). Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.225 μ., διάμ. χεῖλ. 0.30 μ., πάχ. τοιχ. 0.007 μ.
FS 8, FM 18 A. Ὑστερη YE IIIA2.
34. Πέντε ὄστρακα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα, μετὰ τμήμα τῆς μιᾶς λαβῆς κρατήρα (εἰκ. 19). Τὰ τρία συγκολλημένα σὲ ἕνα μεγάλο κομμάτι. Χεῖλος λοξό, γωνιώδης, σῶμα ὀσειδῆς-κωνικό, λαβὴ κατακόρυφη, ταινιωτή. Πηλὸς καστανός, ἀλείφωμα καστανόλευκο, βαφὴ καστανή ὡς μελανή, ἐξίτηλη. Βαμμένα: τὸ χεῖλος ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, στὰ περιθώρια τῆς λαβῆς ταινία, ποὺ σχηματίζει θηλειά, χαμηλὰ στὶς ζώνες τῆς κοιλιάς καὶ στὴ ράχη τῆς ἔχνη δύο ταινιῶν, ποὺ σχηματίζουν σχεδὸν ὀρθή γωνία. Στὴν κοιλιά τρεῖς πυκνὲς ἀκανόνιστες ταινίες καὶ κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἀλυσίδα μετὰ ἀχιβάδες. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.17 μ., πάχ. τοιχ. 0.006 μ.
FS 9, FM 25, 4. YE IIIB.
35. Πέντε κομμάτια ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα μεγάλου ἀνοιχτοῦ ἀγγείου, πιθανὸν κρατήρα. Τὰ τρία συγκολλημένα ἀπὸ δύο ὄστρακα. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφὴ καστανέρυθη. Στὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου μικρὲς ἀκανόνιστες ὀπές, ἴσως σκασίματα τοῦ πηλοῦ κατὰ τὴν ὀπτηση. Βαμμένα: τὸ χεῖλος ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, στὸ σῶμα τμήματα τριῶν πυκνῶν ταινιῶν. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.115 μ., πάχ. τοιχ. 0.008-0.011 μ.

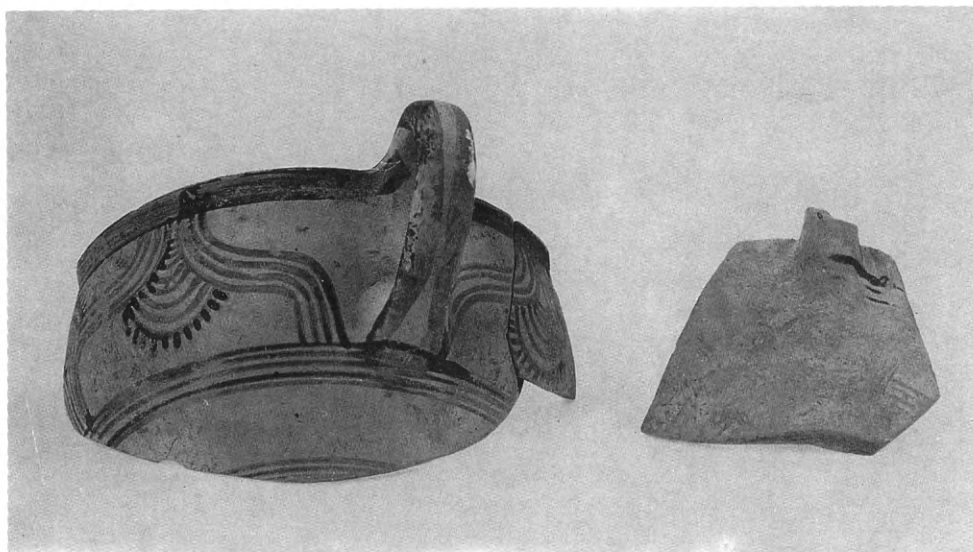
Εἰκ. 17. Ὅστρακα πρόχου ἀρ. 31.

Εἰκ. 18. Ὅστρακα κρατήρα ἀρ. 33.

Εἰκ. 19. Ὅστρακα κρατήρα ἀρ. 34.

Εἰκ. 20. Ὅστρακα κύλικας ἀρ. 37.

36. Ὅστρακο ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα μεγάλου ἀνοίχτου ἀγγείου.
Χεῖλος βραχύ, ἐξώστροφο, σῶμα ἡμισφαιρικό, ποῦ στενεύει πρὸς τὰ ἐπάνω. Πηλὸς καστανόλευκος, ἀλείφωμα ὅμοιο, βαφή καστανομέλανη. Βαμμένα: τὸ χεῖλος ἐσωτερικά καὶ ἐξωτερικά. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.115 μ., πάχ. τοιχ. 0.008 μ.

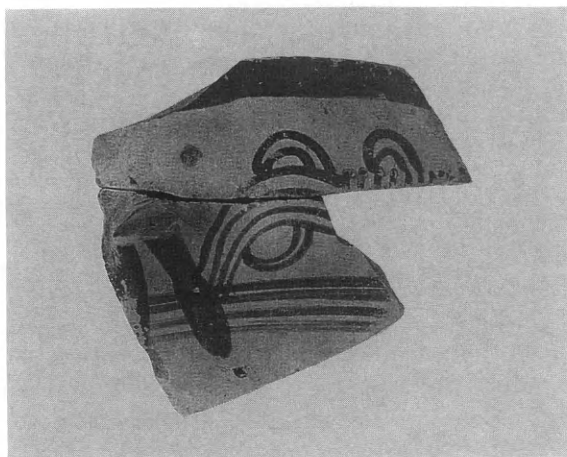
37. Τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὴ γάστρα, μετὰ τὴ μία λαβὴ ὑψίποδος κύλικας καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τῆς γάστρας μετὰ τὴ ρίζα τῆς ἄλλης λαβῆς τοῦ ἴδιου ἀγγείου (εἰκ. 20).
Χεῖλος βραχύ, γάστρα ἡμισφαιρική στὸ ἐπάνω καὶ κωνική στὸ κάτω μέρος της, λαβὲς κατακόρυφες, ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς, ὑψωμένες ἐλαφρὰ ἐπάνω

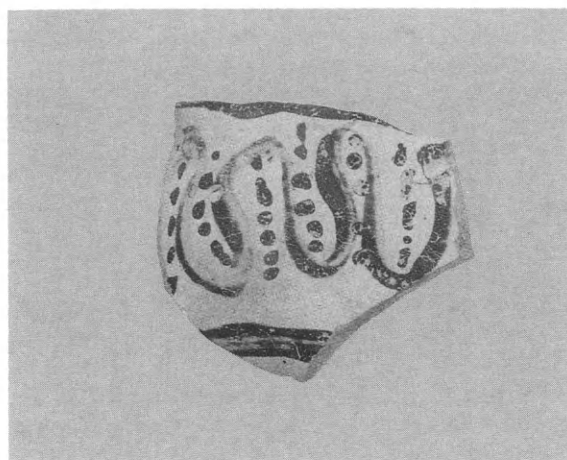
- ἀπὸ τὸ χεῖλος. Πηλὸς καστανορόδιος, ἀλείφωμα κιτρινόλευκο, βαφὴ πορτοκαλέρυθρη ὡς καστανέρυθη. Βαμμένα: τὸ χεῖλος ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, ἡ ράχη τῶν λαβῶν, μὲ ἐξηρημένα τρίγωνα στὴν κορυφὴ καὶ τὴ ρίζα τους, κάτω ἀπὸ τὶς λαβὲς ὁμάδα πυκνῶν γραμμῶν καὶ στὸ κατώτερο μέρος τῆς γάστρας ἄλλη. Στὸ ὕψος τῆς λαβῆς ζώνη μὲ τρικάμπυλα τόξα. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.093 μ., διάμ. χεῖλ. 0.15 μ., πᾶχ. τοιχ. 0.006 μ.
FS 257, FM 62, περίπου 5. Ὑστερη YE IIIA2.
38. Ἑπτὰ ὄστρακα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὴ γάστρα μὲ τὴ μία λαβὴ ὑπίποδος κύλικας (εἰκ. 21). Χεῖλος βραχύ, γάστρα ἡμισφαιρική, λαβὴ κατακόρυφη, ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς, ποὺ ὑψώνεται ἐλαφρὰ ἐπάνω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Πηλὸς καστανέρυθος, ἀλείφωμα κιτρινόλευκο, βαφὴ καστανέρυθη. Βαμμένα: τὸ χεῖλος ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, ἡ ράχη τῆς λαβῆς, ἐκτὸς ἀπὸ ἐξηρημένο τρίγωνο στὴν κορυφὴ της, κάτω ἀπὸ τὴ λαβὴ ὁμάδα πυκνῶν γραμμῶν καὶ στὸ κατώτερο μέρος τῆς γάστρας ἄλλη. Στὸ ὕψος τῆς λαβῆς ζώνη μὲ ἀντίρροπες ὁμάδες ἀγκιστροειδῶν πολλαπλῶν μίσχων - μεμονωμένων ὁμόκεντρων ἡμικυκλίων. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.06 μ., πᾶχ. τοιχ. 0.004 μ.
FS 257, FM 19, 56 - FM 43, 7. Ὑστερη YE IIIA2.
39. Τμῆμα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὴ γάστρα, μὲ τὴ ρίζα τῆς λαβῆς ὑπίποδος κύλικας (εἰκ. 22). Συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια. Χεῖλος βραχύ, γάστρα ἡμισφαιρική. Πηλὸς κιτρινωπός, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφὴ καστανέρυθη ὡς πορτοκαλόχρωμη. Βαμμένα: τὸ χεῖλος ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, ἡ ράχη τῆς λαβῆς, μὲ ἐξηρημένο τρίγωνο στὴ ρίζα της καὶ κάτω ἀπὸ τὴ λαβὴ ὁμάδα πυκνῶν γραμμῶν. Στὸ ὕψος τῆς λαβῆς ζώνη μὲ ἐνωμένες πορφύρες. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.079 μ., πᾶχ. τοιχ. 0.005 μ.
FS 257, FM 24. Ὑστερη YE IIIA2.
40. Τμῆμα ἀπὸ τὴ βάση ὑπίποδος κύλικας. Συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια. Πηλὸς καστανορόδιος, ἀλείφωμα ἀνοιχτό, καστανορόδιο, βαφὴ καστανέρυθη, ἐξίτηλη. Βαμμένα: τρεῖς δακτύλιοι. Διάμ. βάσ. 0.094 μ., πᾶχ. τοιχ. 0.006 μ.
FS 257-258. YE IIIA2 - YE IIIB1.
41. Ὅστρακο ἀπὸ τὴ γάστρα ἀνοιχτοῦ ἀγγείου, πιθανὸν κύλικας. Πηλὸς καστανόλευκος, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφὴ μελανή, ἀπολεπισμένη. Βαμμένα: τμῆμα λοξῆς πορφύρας (:). Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.023 μ., πᾶχ. τοιχ. 0.005 μ.
FS 257 (:), FM 23 (:). Ὑστερη YE IIIA2.
42. Ὅστρακο ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὴ γάστρα ἀνοιχτοῦ ἀγγείου, μᾶλλον κύλικας. Χεῖλος βραχύ, γάστρα γωνιώδης. Πηλὸς ἀνοιχτός καστανόλευκος, ἀλείφωμα ὁμοιο. Ὑβαφη. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.039 μ., πᾶχ. τοιχ. 0.003 μ.
FS 267; YE IIIB2 ἢ YE IIIB/YE IIIG.
43. Δύο ὄστρακα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὴ γάστρα κύλικας. Χεῖλος εὐθύ, γάστρα βαθιά, ἡμισφαιρική-κωνική. Πηλὸς καστανέρυθος, ἀλείφωμα ἀνοιχτό καστανέρυθο. Ὑβαφη. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.067 μ., πᾶχ. τοιχ. 0.004 μ.
FS 274. YE IIIB, μᾶλλον YE IIIB1.
44. Ὅστρακο ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὴ γάστρα, καὶ τμῆμα τῆς λαβῆς κύλικας. Χεῖλος λεπτό, λοξό, ποὺ διαχωρίζεται ἀπὸ τὴ γάστρα, λαβὴ κατακόρυφη, κυκλικῆς διατομῆς. Πηλὸς καστανορόδιος, ἀλείφωμα ὁμοιο. Ὑφθονα πιθανὰ ἔχνη ἐπικασσιτέρωσης. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.043 μ., πᾶχ. τοιχ. 0.004 μ., διάμ. λαβῆς 0.014 μ.
FS 264. YE IIIA2.
45. Ὅστρακο ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα σκυφοειδοῦς χειροποίητου ἀγγείου (εἰκ. 23). Χεῖλος εὐθύ, σῶμα ἡμισφαιρικό. Πηλὸς καστανέρυθος, ἀλείφωμα κιτρινόλευκο, βαφὴ καστανέρυθη. Βαμμένα: τὸ χεῖλος ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, χαμηλότερα ταινία καὶ ἐνδιάμεσα ὀριζόντια πορφύρα. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.045 μ., πᾶχ. τοιχ. 0.003-0.004 μ.
FM 23. Ὑστερη YE IIIA2 (:).
46. Ὅστρακο ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα ἀνοιχτοῦ ἀγγείου, μᾶλλον μόνωτου σκύφου. Χεῖλος δακτυλιόσχημο, σῶμα ἡμισφαιρικό, ποὺ στενεύει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐπάνω. Πηλὸς καστανόλευκος, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφὴ καστανή, τελείως ἐξίτηλη. Βαμμένα: ἐσωτερικὰ τὸ χεῖλος καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὸ ταινία, ἐξωτερικὰ τὸ χεῖλος καὶ χαμηλότερα ζώνη μὲ Νοχημο. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.032 μ., διάμ. χεῖλ. 0.112 μ., πᾶχ. τοιχ. 0.004 μ.
FS 283, FM 60, 2. Ὑστερη YE IIIA2.
47. Δεκατρία ὄστρακα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὴ γάστρα ἀνοιχτοῦ ἀγγείου, πιθανὸν μόνωτου σκύφου. Συγκολλημένα σὲ τρία κομμάτια. Χεῖλος βραχύ, γάστρα κυλινδρική στὸ ἐπάνω μέρος της. Πηλὸς ἀνοιχτός καστανόλευκος, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφὴ μελανή, ἐξίτηλη. Βαμμένα: ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ τὸ χεῖλος καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὸ ταινία. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.004 μ., διάμ. χεῖλ. 0.107 μ.
FS 283. Ὑστερη YE IIIA2.
48. Ὅστρακο ἀπὸ τὸ σῶμα ἀνοιχτοῦ ἀγγείου, πιθανὸν δίωτου σκύφου. Πηλὸς καστανορόδιος, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφὴ καστανέρυθη. Βαμμένα: ὀριζόντια ταινία καὶ δύο κατακόρυφες πυκνές, λεπτές ταινίες (μετοπική διακόσμηση). Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.05 μ., πᾶχ. τοιχ. 0.005 μ.
FS 284 (:). YE IIIB.

Εἰκ. 21. Ὅστρακα κύλικας ἀρ. 38.

Εἰκ. 22. Τμήμα κύλικας ἀρ. 39.

Εἰκ. 23. Ὅστρακο σκυφοειδοῦς ἀγγείου ἀρ. 45.

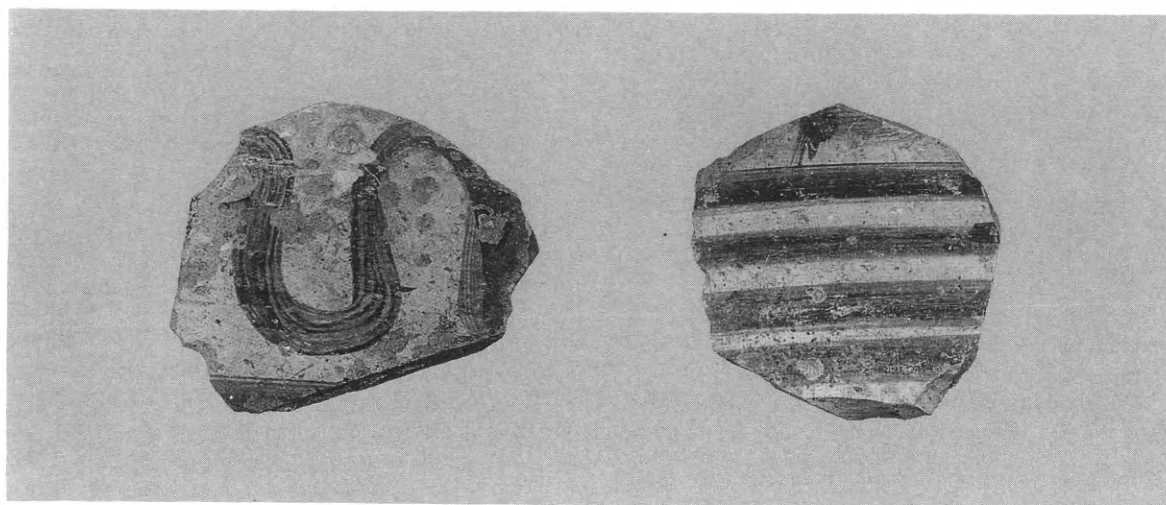
49. Τμήμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ τὴ βάση μικροῦ ἀνοιχτοῦ ἀγγείου, πιθανὸν μόνωτου κυathίου. Σῶμα ρηχό, ἡμισφαιρικό, βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη. Πηλὸς καστανόροδινος, ἀλείφωμα κιτρινόλευκο, βαφή καστανή ὡς πορτοκαλέρυθρη. Βαμμένα: ἐσωτερικὰ δακτύλιοι στὸ τοίχωμα, ἐξωτερικὰ στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ τὴ βάση ζευγὸς ταινιῶν, ποὺ περικλείει πυκνὲς γραμμές. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.021 μ., πᾶχ. τοιχ. 0.004 μ. FS 237-238 (·). YE IIIA1.

50. Ὅστρακο ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα, μὲ τὴ ρίζα τῆς κατακόρυφης λαβῆς ἀνοιχτοῦ ἀγγείου, πιθανὸν κυάθου.

Χεῖλος διάστομο, σῶμα ἡμισφαιρικό, λαβὴ κατακόρυφη, ταινιωτή. Πηλὸς καστανόροδινος, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφή καστανέρυθη, σχεδὸν τελείως ἐξίτηλη. Βαμμένα: κάτω ἀπὸ τὴ ρίζα τῆς λαβῆς ἔχνη δύο πυκνῶν γραμμῶν. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.035 μ., πᾶχ. τοιχ. 0.004 μ.

51. Δύο ὅστρακα ἀπὸ τὸ σῶμα μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου, πιθανότατα πιθαμοφόρα (εἰκ. 24).

Πηλὸς καστανός, ἀκάθαρος, ἀλείφωμα κιτρινόλευκο, βαφή καστανέρυθη. Βαμμένα: βαθιὰ κυματοειδὴς ταινία καὶ χαμηλότερα ὁμάδα τεσσάρων πυκνῶν ταινιῶν. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.091 μ., πᾶχ. τοιχ. 0.008 μ. FS 35-39; FM 53 ἢ 21. YE IIIA2 - YE IIIB1.

Εἰκ. 24. Ὅστρακα μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου ἀρ. 51.

52. Κομμάτι ἀπὸ τὸν λαιμὸ μεγάλου προχοειδοῦς ἀγγείου.
Λαιμὸς χωνοειδής. Πηλὸς καστανέρυθρος, ἀλείφωμα κιτρινόλευκο, βαφή καστανέρυθη. Βαμμένα: στὴ ρίζα τοῦ λαιμοῦ ταινία. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.048 μ., πάχ. τοιχ. 0.005 μ.
53. Ὅστρακο ἀπὸ τὸν λαιμὸ προχοειδοῦς ἀγγείου.
Λαιμὸς χωνοειδής. Πηλὸς καστανόλευκος, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφή καστανέρυθη. Βαμμένα: στὴ ρίζα τοῦ λαιμοῦ ταινία. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.042 μ., πάχ. τοιχ. 0.005 μ.
54. Ἐξὶ ὄστρακα ἀπὸ τὸ σῶμα κλειστοῦ ἀγγείου.
Πηλὸς καστανέρυθρος, ἀλείφωμα καστανόλευκο, βαφή μελανή, σχεδὸν τελείως ἐξίτηλη. Βαμμένα: πυκνὲς ταινίες. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.063 μ., πάχ. τοιχ. 0.004 μ.
55. Ὅστρακο ἀπὸ τὸ σῶμα προχοειδοῦς ἀγγείου.
Πηλὸς καστανορόδινος, ἀλείφωμα κιτρινόλευκο, βαφή καστανέρυθη. Βαμμένα: ταινία. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.053 μ., πάχ. τοιχ. 0.004 μ.
56. Ὅστρακο ἀπὸ τὸ σῶμα προχοειδοῦς ἀγγείου.
Πηλὸς καστανόλευκος, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφή καστανέρυθη. Βαμμένα: τρεῖς πυκνὲς ταινίες. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.043 μ., πάχ. τοιχ. 0.004 μ.
57. Δύο ὄστρακα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου.
Πηλὸς καστανορόδινος, ἀλείφωμα κιτρινόλευκο. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.095 μ., πάχ. τοιχ. 0.005 μ.
58. Δύο ὄστρακα ἀπὸ τὸ σῶμα μεγάλου προχοειδοῦς ἀγγείου, τὸ ἓνα μὲ τμῆμα τῆς κατακόρυφης λαβῆς του. Πηλὸς καστανέρυθρος, ἀλείφωμα καστανόλευκο, βαφή μελανή. Βαμμένα: στὴ ράχη τῆς λαβῆς γραμμοκηλίδες. Στὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου, κάτω ἀπὸ τὴ λαβή, δύο πυκνὲς ταινίες. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.101 μ., πάχ. τοιχ. 0.004-0.007 μ.
ΥΕ ΙΙΒ.
59. Κομμάτι ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὴν κατακόρυφη λαβὴ μεγάλου προχοειδοῦς ἀγγείου.
Συγκολλημένο ἀπὸ τέσσερα ὄστρακα. Σῶμα σφαιρικό, λαβὴ ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς. Πηλὸς καστανέρυθρος, ἀλείφωμα καστανόλευκο, βαφή καστανέρυθη, ἐξίτηλη. Βαμμένα: στὴ ράχη τῆς λαβῆς κατακόρυφη, κυματοειδὴς ταινία καὶ στὸ σῶμα, κάτω ἀπὸ τὴ λαβή, τρεῖς πυκνὲς ταινίες. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.142 μ., πάχ. τοιχ. 0.006 μ., πλάτ. λαβῆς 0.028 μ.
ΥΕ ΙΙΒ - ΥΕ ΙΙΓ.
60. Κομμάτι ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὴν κατακόρυφη λαβὴ μεγάλου προχοειδοῦς ἀγγείου.
Λαβὴ ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς. Πηλὸς καστανόλευκος, ἀλείφωμα ὁμοιο. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.128 μ., πάχ. τοιχ. 0.008 μ., πλάτ. λαβῆς 0.008 μ.
61. Δύο ὄστρακα ἀπὸ τὸ σῶμα μικροῦ κλειστοῦ ἀγγείου.
Πηλὸς καστανότεφρος, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφή καστανομέλανη. Βαμμένα: στὸ ἓνα ζευγὸς ταινιῶν, ποὺ περικλείει πυκνὲς γραμμές, στὸ ἄλλο δύο πυκνὲς ταινίες. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.03 μ., πάχ. τοιχ. 0.004 μ.

62. Δύο ὄστρακα ἀπὸ τὸν λαιμὸ καὶ τὴν κοιλιά μεγάλου προχοειδοῦς ἄγγειου.
Πηλὸς καστανορόδινος, ἀλείφωμα καστανόλευκο, βαφὴ καστανὴ ὡς μελανή. Βαμμένα: πυκνὲς ταινίες. Μέγ. σῶζ. ὕψ. 0.162 μ., πᾶχ. τοιχ. 0.006 μ.
63. Τμήμα χεῖλους καὶ κατακόρυφης ταινιωτῆς λαβῆς μικροῦ ἀνοιχτοῦ ἄγγειου.
Πηλὸς καστανορόδινος, ἀλείφωμα ὁμοιο. Μέγ. σῶζ. ὕψ. 0.02 μ., πλάτ. λαβῆς 0.015 μ.
64. Δύο ὄστρακα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα ἀνοιχτοῦ ἄγγειου.
Χεῖλος διάστομο. Πηλὸς καστανορόδινος, ἀλείφωμα ὁμοιο. Μέγ. σῶζ. ὕψ. 0.047 μ., πᾶχ. τοιχ. 0.005 μ.
65. Ὑστρακο ἀπὸ τὸ σῶμα μικροῦ ἀνοιχτοῦ ἄγγειου.
Σῶμα ἡμισφαιρικό. Πηλὸς καστανορόδινος, ἀλείφωμα κιτρινόλευκο, βαφὴ καστανέρυθη. Βαμμένα: λεπτή, ἐλαφρὰ καμπύλη ταινία. Μέγ. σῶζ. ὕψ. 0.051 μ., πᾶχ. τοιχ. 0.004 μ.
66. Κομμάτι ἀπὸ τὴν δισκοειδῆ βάση μεγάλου ἄγγειου.
Συγκολλημένο ἀπὸ δύο ὄστρακα. Πηλὸς καστανόλευκος, ἀλείφωμα ἀνοιχτὸ καστανέρυθρο, βαφὴ καστανέρυθη. Βαμμένα: ἡ βάση. Στὴν ἐπιφάνειά της ὁπὲς ψησίματος. Διάμ. 0.10 μ., πᾶχ. 0.012 μ.
67. Δακτυλιόσχημη βάση, μὲ ἐλάχιστα κομμάτια ἀπὸ τὸ τοίχωμα μικροῦ κλειστοῦ ἄγγειου.
Πηλὸς καστανόλευκος, ἀλείφωμα ὁμοιο. Στὸν πυθμένα ἐγγάρακτος κύκλος. Διάμ. 0.05, πᾶχ. τοιχ. 0.004 μ.
68. Δύο κομμάτια κατακόρυφης λαβῆς, ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς.
Συγκολλῶνται. Πηλὸς καστανόλευκος, ἀλείφωμα ὁμοιο, βαφὴ μελανή. Βαμμένη ἡ ράχη τῆς λαβῆς. Μέγ. σῶζ. ὕψ. 0.03 μ., πλάτ. 0.015 μ.
69. Φσχημο εἰδῶλιο (εἰκ. 25).
Σχεδὸν ἀκέραιο. Κεφάλι, μὲ κορυφὴ κοίλη. Λαιμὸς ψηλός. Στὴ ράχη πλαστικὴ πλεξίδα, ποὺ φθάνει σχεδὸν ὡς τὴ μέση. Κορμὸς δισκοειδῆς, στήθη ἀνάπλαστα, σῶμα κυλινδρικό, βάση κοίλη. Πηλὸς καστανορόδινος, ἀλείφωμα κιτρινόλευκο, βαφὴ πορτοκαλέρυθρη ὡς καστανή. Βαμμένα: ἡ κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς πλεξίδας, στὰ μάτια στίγματα, στὸ μέτωπο, τὴ μύτη καὶ τὸ πηγούνι ἐνιαία κατακόρυφη ταινία, στὸν κορμὸ τρεῖς πυκνὲς, κατακόρυφες, ἐλαφρὰ κυματοειδεῖς γραμμὲς, στὴν πλεξίδα ἐγκάρσιες γραμμὲς καὶ πέντε κατακόρυφες ταινίες κατὰ μῆκος τοῦ σώματος. Ὑψ. 0.127 μ., διάμ. βάσ. 0.028 μ.
Phi type B. Ὑστερη YE IIIA2 - YE IIIB1.

Τὰ ἄγγεῖα ποὺ σώθηκαν, ἀκέραια ἢ ἐλλιπῆ ἢ σὲ ἀναγνωρίσιμα ὄστρακα παρουσιάζουν, κατὰ τύπους καὶ σχήματα, τὴν ἐξῆς εἰκόνα:

Πιθαμοφορεῖς: Δύο μόνον ὄστρακα ἀπὸ τὸ σῶμα μεγάλου κλειστοῦ ἄγγειου, πιθανότατα πιθαμοφορέα (ἀρ. 51). Τὸ ἀκριβές του περίγραμμα εἶναι ἄδηλο (FS 35-39)¹⁰. Εἶναι διακοσμημένα μὲ κυματοειδῆ ταινία (FM 53)¹¹ ἢ ἴσως μὲ σχηματοποιημένο χταπόδι (FM 21)¹² καὶ ὁμάδα πυκνῶν ταινιῶν. Ἀντίστοιχα σὲ σχῆμα καὶ διακόσμηση προέρχονται ἀπὸ τὶς Μυκῆνες¹³, τὴν Ἀσίνη¹⁴ καὶ τὸν Ἐλαιῶνα τῆς Κῶ¹⁵ καὶ χρονολογοῦνται στὴν YE IIIA2-YE IIIB1 περίοδο.

10. Furumark, *MP* 590, Mountjoy, *MDP* 70-72, εἰκ. 78-80, σ. 96-97, εἰκ. 115. Δύο ἀκόμη παραδείγματα, ἓνα FS 35 καὶ ἓνα FS 39, ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, βλ. *ΜΣ* 437.

11. Furumark, *MP* 373, εἰκ. 65.

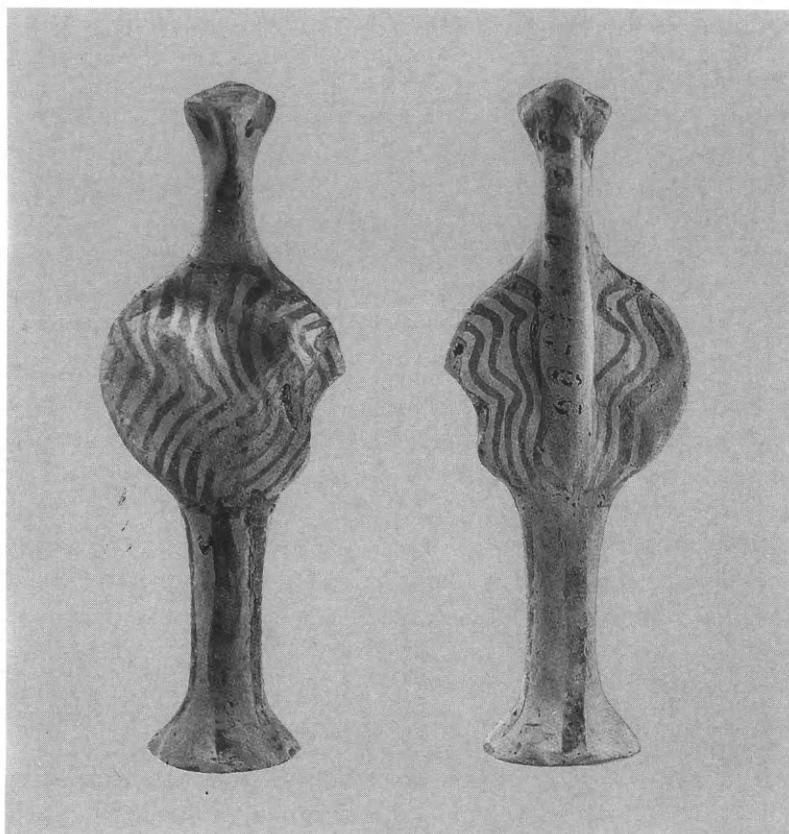
12. Αὐτόθι 303, εἰκ. 48, σ. 305, εἰκ. 49. Γιὰ τὰ λιτά, ἐντελῶς σχηματοποιημένα χταπόδια σὲ μία σειρὰ ἀγγείων διαφόρων σχημάτων (ψευδ. ἀμφορέων, κυλίκων, ρυτῶν, κρατήρων, πρόχων, κυάθων κλπ.) χονδροειδοῦς κατασκευῆς καὶ καθημερινῆς χρήσης στὴ διάρκεια τῆς YE IIIA καὶ YE IIIB περιόδου, βλ. *Περατὴ Β* 145-146,

σημ. 1.

13. A. J. B. Wace, *Ch. Tombs* πίν. XVI, τ. 520-14, πίν. XLV, τ. 525-2, Μυκῆνες.

14. B. Frizell, *Excavations in the Barbouna area at Asine, Boreas* 4, 2, 72-73, εἰκ. 55, ἀρ. 54 (ὄστρακο ἀπὸ τὸ τοίχωμα πιθαμοφορέα, διακοσμημένο μὲ κυματοειδῆ ταινία, ποὺ πιθανὸν ἀνήκει σὲ FM 21, YE IIIA - YE IIIB).

15. L. Morricone, *ASAtene* 43-44, 1965-66, 57, 59, ἀρ. 365, εἰκ. 31 (FS 35-38, πιθανὸν FS 37, διακοσμημένο μὲ FM 53, 14-15 καὶ FM 24, 4).

Εἰκ. 25. Φορημο εἰδῶλιο ἀρ. 69.

Κρατῆρες: Κομμάτια ἀπὸ τὸ χεῖλος, τὸ σῶμα καὶ τὶς λαβὲς τεσσάρων παραδειγμάτων (ἀρ. 33-36). Τὰ ἀρ. 33 καὶ 34 μὲ λοξό, γωνιώδες χεῖλος, ὠοειδὲς-κωνικὸ σῶμα καὶ κατακόρυφες, ταινιωτὲς λαβὲς ἀπὸ τὸ χεῖλος ὡς τὴν κοιλιά, ἀνήκουν σὲ FS 8-9¹⁶. Ἔχουν βαμμένο τὸ χεῖλος, ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, χαμηλότερα στὴν κοιλιά τρεῖς πυκνὲς ταινίες καὶ ἐνδιάμεσα ζώνη μὲ ἐλικοειδῆ μυκηναϊκὰ ἄνθη (FM 18A)¹⁷ τὸ πρῶτο, καὶ μὲ ἄλυσίδα ἀχιβάδων (FM 25, 4)¹⁸ τὸ δεύτερο. Ἡ διακόσμηση τοῦ ἀρ. 34 δὲν εἶναι συνηθισμένη καὶ ἔχει παράλληλο στὴ μιὰ ὄψη (δευτερεύουσα) εἰκονιστικοῦ κρατήρα ἀπὸ τῆ Σαλαμίνα¹⁹. Χρονολογοῦνται στὴν ὕστερη

16. Furumark, *MP* 586, Mountjoy, *MDP* 84, εἰκ. 99, σ. 110, εἰκ. 134, σ. 127, εἰκ. 156. Ἐννέα ἀκόμη παραδείγματα FS 8 καὶ FS 9 ἀπὸ τῆ Σαλαμίνα, βλ. *ΜΣ* 441-443.

17. Furumark, *MP* 287, εἰκ. 42. Πρβ. E. French, *BSA* 60, 1965, 177, πίν. 51C, 6 καὶ εἰκ. 7:3, σ. 193, πίν. 54d, 1 καὶ Mountjoy, *MDP* εἰκ. 99, ἀρ. 8 (ὄστρακο FS 8, διακοσμημένο μὲ FM 18A ἀπὸ τῆ NSC). Βλ. ἐπίσης *ΜΣ* 443, ἀρ. 3956 ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο Χαλιώτη, *CVA, Danemark I* 2, πίν. 49, 4 (FS 9, FM 18A, Βαθὺ Ρόδου), *BM*

Cat. I 2, C 384, σ. 76, εἰκ. 126 (ὄστρακο κρατήρα διακοσμημένο μὲ FM 18A, Μαρόνι). Βλ. τέλος Benzi, *CMIA* 177, ἀρ. 53, σημ. 29 (γιά τὰ ἐλικοειδῆ ἄνθη).

18. Furumark, *MP* 315, εἰκ. 53.

19. Ἀρ. 4227, βλ. *ΜΣ* πίν. 129, σ. 400, 409-411. Βλ. ἐπίσης Stubbings, *Attica* πίν. 18, ἀρ. 1, Benzi, *CMIA* 321, ἀρ. 498 (FS 99, FM 25, Βουρβάτσι) καὶ σ. 180, ἀρ. 62 (FS 201, FM 25, Ἀλυκή).

ΥΕ ΙΙΑ2 τὸ πρῶτο καὶ στὴν ΥΕ ΙΙΑ2 - ΥΕ ΙΙΒ, μᾶλλον τὴν ΥΕ ΙΙΒ, τὸ δεῦτερο, ἀπὸ τὸ σχῆμα καὶ τὴ διακόσμησή τους.

Ἀλάβαστρα καὶ ἀλαβαστροειδή: Τρία παραδείγματα, ὕψ. 0.05-0.091 μ. Τὸ τρίτο ἀλάβαστρο ἀρ. 10 ἔχει βραχὺ χεῖλος, ἀμφίκοιλου περιγράμματος λαιμό, πιεσμένο σφαιρικὸ σῶμα καὶ ἐλαφρότατα κοῖλο πυθμένα (FS 85)²⁰. Ἡ διακόσμησή του εἶναι ἀπλή: τὸ χεῖλος του εἶναι βαμμένο, στὸν λαιμό, ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ὑπάρχει ταινία, στὴν ἀρχὴ τοῦ ὤμου καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὴ βάση ζευγὸς ταινιῶν, ποὺ περικλείει πυκνὲς γραμμές, στὴ μέγιστη διάμετρό του συνεχὲς κύμα (FM 23, 5)²¹ καὶ στὸν πυθμένα του ὁμόκεντροι κύκλοι. Χρονολογεῖται στὴν ΥΕ ΙΙΑ2 ἀπὸ τὸν κοῖλο πυθμένα του, χαρακτηριστικὸ τῆς περιόδου αὐτῆς²².

Τὰ ἀλαβαστροειδῆ ἀρ. 11 καὶ 12 ἔχουν βραχὺ χεῖλος, ποὺ κλίνει πρὸς τὰ κάτω, χαμηλό, χωνοειδῆ λαιμό, τοιχώματα κατώτερου τμήματος μὲ ἐλαφρότατη μείωση πρὸς τὰ κάτω (ἀρ. 11) ἢ ἐλαφρὰ κοῖλα (ἀρ. 12), πολὺ κυρτὸ πυθμένα καὶ δύο ἀγκύλες, δξυκόρυφες λαβές. Φαίνονται ἐλαφρὰ διαφορετικὰ σὲ σχῆμα ἀπὸ τὸ κοινότατο FS 94 καὶ μᾶλλον παρουσιάζουν κάποια ἐπίδραση ἀπὸ τὸ Levanto-Mycenaean FS 95 τῆς ὕστερης ΥΕ ΙΙΑ2 περιόδου²³. Ἔχουν βαμμένο τὸ χεῖλος, τὸν λαιμό καὶ τὴ ράχη τῶν λαβῶν. Στὸν ὤμο ζευγὸς ταινιῶν, ποὺ περικλείει πυκνὲς γραμμές (ἀρ. 12), στὸ σῶμα ταινίες (ἀρ. 11) ἢ ταινίες καὶ γραμμές (ἀρ. 12) καὶ στὸν πυθμένα ὁμόκεντρος κύκλος. Ἡ ζώνη τῶν λαβῶν τους εἶναι διακοσμημένη μὲ κομμένη κυματοειδῆ γραμμὴ (FM 53, 7 - ἀρ. 11)²⁴ ἢ μὲ πλοχμό (FM 48, 5 - ἀρ. 12)²⁵ στὴ μιὰ ὄψη καὶ ἀντιθετικὲς ὁμάδες γλωσσοειδῶν πολλαπλῶν μίσχων (FM 19, μεταξὺ 32 καὶ 35 - ἀρ. 12)²⁶ στὴν ἄλλη. Πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν μᾶλλον στὴν ὕστερη ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο ἀπὸ τὸ σχῆμα τους.

Ψευδόστομοι ἀμφορεῖς: Ὅλα τὰ παραδείγματα τοῦ τύπου αὐτοῦ εἶναι μικροῦ μεγέθους (ὕψ. 0.064-0.118 μ.). Τὰ περισσότερα (ἀρ. 1-6, 9 καὶ 25) ἀνήκουν στὸν γνωστὸ καὶ κοινότατο στίς ΥΕ ΙΙΑ2 καὶ ΥΕ ΙΙΒ1 FS 171²⁷, μὲ ὕψος κατὰ κανόνα ἴσο μὲ τὴ διάμετρό τους, ἐπίπεδο (ἀρ. 3), ἐλαφρότατα κοῖλο (ἀρ. 1 καὶ 2) ἢ κυρτὸ δίσκο (ἀρ. 6), κατακόρυφο, εὐρύχειλο

20. Furumark, *MP* 598, Mountjoy, *MDP* 72, εἰκ. 83, σ. 99, εἰκ. 118 καὶ σ. 125. Ἐπὶ ἀκόμη παραδείγματα τοῦ ἴδιου σχήματος ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, βλ. *ΜΣ* 450.

21. Furumark, *MP* 323, εἰκ. 54. Πρβ. Immerwahr πίν. 65, XVIII-3, σ. 210, Benzi, *CMIA* πίν. VI, ἀρ. 126, σ. 204, Πικέρμι, Γ. Μυλωνᾶς, *Τὸ Δυτικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσίνος*, Γ πίν. 11, ἀρ. 30, τ. Βπ18, Α, σ. 29, Σγουρίτσα, Ἀλυσκὴ εἰκ. 233, σ. 166 καὶ Wace, *Ch. Tombs* πίν. XLVII, τ. 527-4 (σχῆμα — μὲ ἐπίπεδο ὅμως πυθμένα — καὶ διακόσμηση).

22. Mountjoy, *MDP* 72.

23. Furumark, *MP* 599-600. Ὑπάρχουν τέσσερα ἀκόμη παραδείγματα τοῦ ἴδιου σχήματος ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, βλ. *ΜΣ* πίν. 118, ἀρ. 4140, 4141, σ. 356, 358 ἀπὸ τὸν τάφο Καλούμενου καὶ σ. 450, ἀρ. 3967, 3991 ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο Χαλιώτη.

24. Furumark, *MP* 373, εἰκ. 65. Πρβ. *ΜΣ* πίν. 110, ἀρ. 4210, σ. 339 ἀπὸ τὸν τάφο Κρουστάλλη, Σγουρίτσα, Ἀλυσκὴ εἰκ. 219, σ. 151 καὶ *CVA, Danemark* I 2, πίν. 46, 3, Βαθὺ Ρόδου (τρίωτα FS 94, διακοσμημένα μὲ FM 53,

7). Βλ. ἐπίσης Stubbings, *Attica* πίν. 11, ἀρ. 6, Βελανιδέζα.

25. Furumark, *MP* 360 εἰκ. 61. Πρβ. Σγουρίτσα, Ἀλυσκὴ εἰκ. 192, σ. 135 (FS 94, FM 48, 5) καὶ *CVA Cyprus* I, πίν. 25, ἀρ. 5 (FS 95, FM 48, 15, 17).

26. Furumark, *MP* 299, εἰκ. 47. Δὲν ὑπάρχει ἀκριβὲς παράλληλο. Βλ. Immerwahr πίν. 65, XXI-4, σ. 215 (FS 93, διακοσμημένο στὸν ὤμο μὲ FM 53, 4, 5, καὶ στὸ σῶμα μὲ FM 12, 16) καὶ Papadopoulos εἰκ. 138g, PM 1339, σ. 88, 90 (FS 93/94, διακοσμημένο μὲ FM 19, 34 στὸν ὤμο καὶ τὸ σῶμα). Γιὰ τὴ διαφορετικὴ διακόσμηση σὲ κάθε ὄψη τῆς ζώνης τῶν λαβῶν, βλ. Σγουρίτσα, Ἀλυσκὴ εἰκ. 36, σ. 56, 71 καὶ σημ. 17 (κύαθος FS 214, διακοσμημένος μὲ FM 48, 5 στὴ μιὰ ὄψη καὶ FM 60 στὴν ἄλλη).

27. Furumark, *MP* 611-612, Mountjoy, *MDP* 76-79, εἰκ. 93 καὶ σ. 106, εἰκ. 128. Εἴκοσι ἕνα ἀκόμη παραδείγματα τοῦ ἴδιου σχήματος ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, βλ. *ΜΣ* 456-458.

στόμιο, ταινιωτὲς λαβές, ποὺ ἀποκλίνουν σὲ ἓνα (ἄρ. 2) ἢ συγκλίνουν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ κάτω σὲ δύο παραδείγματα (ἄρ. 5 καὶ 6), σφαιρικό σῶμα, ἐλαφρὰ πιεσμένο (ἄρ. 1, 2 καὶ 25) ἢ μὲ τὴ μεγαλύτερη διάμετρο ἐλαφρὰ κάτω ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ ὕψους τοῦ (ἄρ. 3) ἢ μὲ περισσότερο ἐπίπεδο ὦμο καὶ τὴ μεγαλύτερη διάμετρο ἐλαφρὰ ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ ὕψους τοῦ (ἄρ. 5 καὶ 6) καὶ χαμηλὴ, δακτυλιόσχημη βάση.

Ὁ δίσκος τοὺς διακοσμεῖται μὲ ταινία στὴν περιφέρεια καὶ συμπαγὴ κύκλο στὸ κέντρο, στὴ ρίζα τοῦ στελέχους τοῦ δίσκου, τὴ ρίζα καὶ τὸ χεῖλος τοῦ στομίου ὑπάρχουν δακτύλιοι, ἡ ράχη τῶν λαβῶν τοὺς εἶναι βαμμένη, μὲ ἐξηρημένο τρίγωνο στὴν κορυφή, καὶ στὴν κοιλιά ὑπάρχουν ζεύγη ταινιῶν ποὺ περικλείουν πυκνὲς γραμμές. Τὰ διακοσμητικὰ θέματα τοῦ ὦμου τοὺς παρουσιάζουν μεγαλύτερη ποικιλία: μυκηναϊκὰ ἄνθη, μὲ συμπαγὴ κάλυκα, ἀγκιστροειδῆ ὕπερο καὶ κροσσωτὴ περίμετρο (FM 18C, περίπου 74 - ἄρ. 1 καὶ 2)²⁸, φυλλοφόρα ταινία (FM 64, 20 - ἄρ. 3)²⁹, κατακόρυφες ὁμάδες ἀμειβόντων (FM 58 - ἄρ. 5)³⁰ καὶγωνιώδεις πολλαπλοὶ μίσχοι (FM 19, 25 - ἄρ. 6)³¹. Χρονολογοῦνται στὴν YE IIIA2 καὶ τὴ μεταβατικὴ YE IIIA2/YE IIIB1 ἢ τὶς ἀρχὲς τῆς YE IIIB1 περιόδου. Οἱ ἄρ. 1 καὶ 2 εἶναι πιθανὸν οἱ πρωιμότεροι, ὅπως μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανεὶς ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ κάλυκα στὰ μυκηναϊκὰ ἄνθη τοῦ ὦμου τοὺς³². Ὁ ἄρ. 3 πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὴν ὕστερη YE IIIA2, κυρίως ἀπὸ τὸ σχῆμα τοῦ³³ καὶ οἱ ἄρ. 5 καὶ 6 στὴ μεταβατικὴ YE IIIA2/YE IIIB1 ἢ ἴσως τὶς ἀρχὲς τῆς YE IIIB1, πάλι ἀπὸ τὸ σχῆμα τοὺς³⁴.

Ὁ ψευδόστομος ἄρ. 4 ἀνήκει στὸ FS 178, μὲ διάμετρο μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ, κατακόρυφο στόμιο, πιεσμένο σφαιρικό σῶμα καὶ χαμηλὴ, δακτυλιόσχημη βάση³⁵. Ὁ ὦμος τοῦ εἶναι διακοσμημένος μὲ μυκηναϊκὰ ἄνθη, μὲ κάλυκα σὲ σχῆμα διπλοῦ ἀμειβόντος, ὕπερο μὲ στικτὴ γραμμὴ καὶ $\cup$ σχημα καμπύλη στὸ ἡμικύκλιο, ἐλαφρὰ διαφορετικὸ $\rightarrow$ σχῆμο στὰ τεταρτοκύκλια καὶ κροσσωτὴ περίμετρο (FM 18C, 72, 76 καὶ 77)³⁶. Ὅμοιοι σὲ σχῆμα καὶ διακόσμηση προέρχονται ἀπὸ τὸ Καλαμάκι³⁷ καὶ τὴ Δειράδα τοῦ Ἄργους³⁸. Πρέπει νὰ χρο-

28. Furumark, *MP* 293, εἰκ. 45. Πρβ. *BM Cat.* I 1, A 1057, σ. 201, εἰκ. 284 καὶ Wace, *Ch. Tombs* πίν. XXII, τ. 524-13, 42, Μυκῆνες (σχῆμα καὶ διακόσμηση). Βλ. ἐπίσης *Alt-Ägina* IV 1, πίν. 26, ἄρ. 245, σ. 90 (σχῆμα).

29. Furumark, *MP* 397, εἰκ. 69. Πρβ. Benzi, *CMIA* πίν. IX, ἄρ. 202, σ. 236, Κοπρέζα (σχῆμα καὶ διακόσμηση). Βλ. ἐπίσης *ΜΣ* πίν. 26, 55, ἄρ. 2275 καὶ 2324, σ. 97, 127, 158, ἀπὸ τὸν τάφο Ε τῆς συστάδας τοῦ Γυμνασίου. Ψευδόστομοι FS 171, διακοσμημένοι μὲ FM 64, 20 ἔχουν εὐρύτατη διάδοση (παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, Ἀλυκὴ, Ἐλευσίνα, Θήβα, Αἴγινα, Φυλακωπὴ καὶ Ρόδο) βλ. αὐτόθι 158.

30. Furumark, *MP* 383, εἰκ. 67. Πρβ. *Prosymna* II εἰκ. 551, ἄρ. 619, τ. XLVIII, Wace, *Ch. Tombs* πίν. XIX, τ. 521-7, σ. 30, Μυκῆνες, Αἰκ. Δημακοπούλου, *ΑΕ* 1977, πίν. 18α, σ. 54, Μελαθριά Λακωνίας, καὶ *ΜΣ* πίν. 105, ἄρ. 4071, σ. 324, θαλαμοειδὲς τάφος τοῦ προαυλίου τοῦ Γυμνασίου (σχῆμα καὶ διακόσμηση).

31. Furumark, *MP* 299, εἰκ. 47. Πρβ. *ΜΣ* πίν. 79, ἄρ. 2369, σ. 240, τάφος Η τῆς συστάδας τοῦ Γυμνασίου, Σγουρίτσα, Ἀλυκὴ εἰκ. 290, σ. 196, Benzi, *CMIA* πίν.

XXXI, ἄρ. 522, σ. 334, Λιγόρι, *CVA, Danemark* I 2, πίν. 59, ἄρ. 17, Ρόδος καὶ *CVA, Gr. Britain* I, Icb, πίν. 3, ἄρ. 2, Ἐγκωμη (σχῆμα καὶ διακόσμηση).

32. Εἶναι συμπαγῆς, χαρακτηριστικὸς τῶν πρώιμων YE IIIA2 παραδειγμάτων, ποὺ ἐπιβιώνει ὅμως καὶ σὲ ὀρισμένα μεταγενέστερα, βλ. Furumark, *MP* 292 καὶ Mountjoy, *MDP* 69.

33. Περισσότερο ὀγκῶδες στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, βλ. Furumark, *MP* 33.

34. Furumark, *MP* 612, FS 171, παραλλαγή d ἢ ἴσως ἐπειδὴ τὸ ὕψος τοὺς εἶναι ἐλαφρότερα μεγαλύτερο ἀπὸ τὴ διάμετρό τοὺς, FS 171/173, αὐτόθι καὶ Mountjoy, *MDP* 106, εἰκ. 129 καὶ σ. 127, εἰκ. 154.

35. Furumark, *MP* 614, Mountjoy, *MDP* 79, εἰκ. 94. Ὁκτὼ ἀκόμη παραδείγματα τοῦ ἴδιου σχήματος ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, βλ. *ΜΣ* 458-459.

36. Furumark, *MP* 293, εἰκ. 45 (ὕστερη YE IIIA2). Βλ. ἐπίσης E. French, *BSA* 61, 1966, 218, εἰκ. 1a καὶ σ. 223 (YE IIIB1).

37. K. Lewartowski, *AM* 102, 1987, 119, εἰκ. 1, 2, ἄρ. 5.

38. *Deiras* πίν. XCI, 5 καὶ 6, DV 163, σ. 100, 143.

νολογηθεῖ, ἀπὸ τὸ σχῆμα καὶ τὴ διακόσμησή του, στὴν ὕστερη ΥΕ ΙΙΑ2 ἢ τὴ μεταβατικὴ ΥΕ ΙΙΑ2/ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο.

Ὁ ψευδόστομος ἀρ. 8, FS 180³⁹, ἔχει ἐπίπεδο δίσκο, ψηλὸ, κατακόρυφο στόμιο, μὲ δακτυλιόσχημο χεῖλος, λαβὲς ποὺ ἀποκλίνουν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ κάτω, πιεσμένο σφαιρικὸ σῶμα, μὲ τὴ μεγαλύτερη διάμετρο ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ ὕψους του καὶ σχεδὸν ἐπίπεδο ὦμο. Στὴν κοιλιά του ὑπάρχει ζώνη, διακοσμημένη μὲ ὁμόκεντρα τόξα ἐναλλάξ ἀντίνοτα⁴⁰. Ἡ διακόσμηση τοῦ ὦμου τοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ μυκηναϊκὰ ἄνθη, μὲ κάλυκα σὲ σχῆμα διπλοῦ ἀμβλυγωνίου ἀμείβοντος, ἀγκιστροειδῆ ὕπερο καὶ στεφάνη μὲ δύο σειρὲς στιγμῶν (FM 18C, περίπου μεταξὺ 127 καὶ 131)⁴¹. Τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ⁴², τὴ Θήβα⁴³, τὴν Αἴγινα⁴⁴, τὴν Τίρυνθα⁴⁵, τὶς Μυκῆνες⁴⁶, τὴ Δειράδα⁴⁷ καὶ τὴν Ἰαλυσό⁴⁸.

Τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴ Θήβα, τὴν Αἴγινα καὶ τὴν Τίρυνθα βρίσκονται κοντύτερα στὸν ἀρ. 8, ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὴ διακόσμηση τοῦ ὦμου τους. Ἡ χρονολόγησή του στὴν ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο εἶναι βέβαιη, ἀπὸ τὸ σχῆμα καὶ τὴ διακόσμησή του.

Τὰ ὄστρακα ἀρ. 26 καὶ 27, ἀπὸ τὸ σῶμα πιεσμένων σφαιρικῶν ψευδοστόμων, διακοσμημένα τὸ ἓνα μὲ ζευγὸς ταινιῶν, ποὺ περικλείει πυκνὲς γραμμὲς, καὶ τὸ ἄλλο μὲ δύο ταινίες καὶ δύο πυκνὲς γραμμὲς ἀνάμεσά τους, πρέπει μᾶλλον νὰ ἀνήκουν σὲ FS 178-180.

Ὁ ψευδόστομος τέλος ἀρ. 7 διαφέρει ἀπὸ τὸν ἀρ. 8 ὡς πρὸς τὸ πιεσμένο κωνικὸ σῶμα καὶ τὸν γωνιώδη, σχεδὸν ἐπίπεδο στὴν κορυφή, ὦμο του. Κατατάσσεται στό, ἄγνωστο στὴν Ἀττικὴ, FS 183⁴⁹. Εἶναι διακοσμημένος στὸν ὦμο μὲ περίστικτους κύκλους (FS 27, 19)⁵⁰, μοτίβο πολὺ συνηθισμένο σὲ ὦμους ψευδοστόμων στὴ διάρκεια τῆς ΥΕ ΙΙΒ1⁵¹. Ἀπόλυτα ὅμοιος σὲ σχῆμα καὶ διακόσμηση προέρχεται ἀπὸ τὸ Gurob⁵². Χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ σχῆμα καὶ τὴ διακόσμησή του στὴν ΥΕ ΙΙΒ.

39. Furumark, *MP* 614, Mountjoy, *MDP* 106, εἰκ. 130. Δεκατρία ἀκόμη παραδείγματα τοῦ ἴδιου σχήματος ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, βλ. *ΜΣ* 460-461.

40. E. French, *BSA* 61, 1966, 218, εἰκ. 1, ἀρ. 11, σ. 219, ΥΕ ΙΙΒ1. Βλ. ἐπίσης *ΜΣ* πίν. 38, ἀρ. 2298, σ. 110, ψευδ. FS 175 τοῦ πυκνοῦ ρυθμοῦ, τῆς μέσης ΥΕ ΙΙΓ, ἀπὸ τὸν τάφο Ε τῆς συστάδας τοῦ Γυμνασίου.

41. Furumark, *MP* 293, εἰκ. 45.

42. Stubbings, *Attica* 19, εἰκ. 5, ἀρ. 6, σ. 20, Benzi, *CMIA* πίν. XXXII, ἀρ. 542, σ. 344 (FS 180, 18C, 127), σ. 351, ἀρ. 562 (FS 179, FM 18C, 127 Βραυρώνα-Λαπούτσι), ἀρ. 367, σ. 285 (FS 182, FM 18C, 127 Βουρβάτσι) καὶ Σγουρίτσα, Ἀλυκὴ εἰκ. 203, 140 (FS 173, FM 18C, 128).

43. Ἀ. Κεραμόπουλος, *ΑΔ* 3, 1917, 191-192, εἰκ. 136, ἀρ. 1 (FS 180, FM 18C, 127 στὸν ὦμο καὶ σὲ διακοσμημένη ζώνη τῆς κοιλιάς).

44. *Alt-Ägina* IV 1 πίν. 24, ἀρ. 241, σ. 90 (FS 180, FM 18C, 127, 129 στὸν ὦμο καὶ διακοσμημένη μὲ FM 48 ζώνη κοιλιάς.)

45. *Tiryns* VI πίν. 56, 2, τ. XVI 19, σ. 73 (FS 180, FM 18C, 127, 129 στὸν ὦμο).

46. E. French, *BSA* 62, 1967, 160, εἰκ. 10, ἀρ. 6 καὶ σ. 170 (σὲ ὦμους FS 173).

47. *Deiras* πίν. LXXXVI, ἀρ. 5 καὶ 6, DV 153, σ. 91-

92, 144 (FS 173, FM 18C, 127 στὸν ὦμο).

48. G. Jacopi, *ASAtene* 13-14, 1931-32, 272, εἰκ. 16, τ. LXIV (FS 179-180, FM 18C, 127 στὸν ὦμο).

49. Furumark, *MP* 615. Ἄλλο ἓνα παράδειγμα τοῦ ἴδιου σχήματος ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, βλ. *ΜΣ* 461-462.

50. Furumark, *MP* 315, εἰκ. 53.

51. Βλ. ἐνδεικτικὰ *ΜΣ* πίν. 82, ἀρ. 2375, σ. 244 (FS 171, FM 27, 24 τάφος Η τῆς συστάδας τοῦ Γυμνασίου), πίν. 90, ἀρ. 2390, σ. 273 (FS 174, FM 27, 3 τάφος Θ τῆς συστάδας τοῦ Γυμνασίου), Ἀ. Κεραμόπουλος, *ΑΔ* 3, 1917, 191, ἀρ. 24, εἰκ. 136 ἀρ. 6 (FS 180, FM 27, 26), *Zygouries* 168, εἰκ. 161, ἀρ. 356 (FS 180, FM 27, 26), E. French, *BSA* 61, 1966, 228, *BSA* 62, 1967, 160, εἰκ. 10, ἀρ. 193, σ. 166, ἀρ. 89 (FS 173, FM 27, 19), Σακελλαρίου, ἀρ. 2251 (FS 173, FM 27, 19, Μυκῆνες), *Deiras* πίν. LXVII, ἀρ. 2, DV 19, σ. 32, 143 (FS 178, FM 27, 19), Frizell, *Boreas* 4, 2, 72-73, εἰκ. 55, ἀρ. 58 (ὄστρακο ψευδοστόμου γωνιώδους σχήματος, διακοσμημένο μὲ FM 27, 27, περιοχὴ Μπαρμπούνας) καὶ *CVA, Cyprus* 1, πίν. 22, ἀρ. 9, 10, σ. 27 (FS 180, FM 27, 30).

52. W. M. F. Petrie, *JHS* 11, 1890, 274, πίν. XIV, 2. Βλ. ἐπίσης L. Morricone, *ASAtene* 43-44, 1965-66, 133, εἰκ. 118, ἀρ. 66, σ. 134 (FS 183, FM 27, 18, Λαγκάδα Κῶ).

Ἡ ποιότητα τοῦ πηλοῦ καὶ τοῦ ἀλειφώματος, καθὼς καὶ ἡ προσεγμένη διακόσμηση τῶν ψευδοστόμων ἀρ. 4 καὶ 7 εὐνοεῖ τὴν ὑπόθεση τῆς εἰσαγωγῆς τους (ἀπὸ τὴν Ἀργολίδα;).

Υδρίες: Ἐνα ἑλλιπὲς παράδειγμα μικρῆς ὑδρίας (ἀρ. 17) καὶ δύο ὄστρακα ἀπὸ τὴν κοιλιά, μὲ δύο ρίζες ἀγκύλων λαβῶν ἄλλης (ἀρ. 32). Ἡ πρώτη ἔχει λαιμὸ ψηλὸ καὶ λεπτὸ (σώζεται μόνον ἡ ρίζα του), σῶμα σφαιρικὸ-ἀμφικωνικόν, μὲ τὴ μεγαλύτερη διάμετρο ἐλαφρὰ ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ ὕψους του καὶ δύο ὀριζόντιες, ἀγκύλες λαβές, στὴ μεγαλύτερη διάμετρο τῆς κοιλιᾶς (τῆς κατακόρυφης σώζεται μόνο ἡ ρίζα). Πρέπει νὰ θεωρηθεῖ μικρόσχημο παράδειγμα FS 130 ἢ ἐνδιάμεσος τύπος (FS 129/130)⁵³. Ἀντίστοιχα σὲ σχῆμα προέρχονται ἀπὸ τὸν τάφο Α τῆς συστάδας τοῦ Γυμνασίου⁵⁴, τὸ Βουρβάτσι⁵⁵, τὸ Λιγόρι⁵⁶ καὶ τὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν⁵⁷. Στὴ ράχη τῶν λαβῶν καὶ τὸ σῶμα τῆς ὑπάρχουν ἴχνη ταινιωτῆς διακόσμησης καὶ ἡ ἐπιφάνειά της φαίνεται πιθανὸν ἐπικασσιτερωμένη γιὰ δευτέρη, ταφικὴ χρῆση⁵⁸. Ἡ ἀρ. 17 πρέπει μᾶλλον νὰ τοποθετηθεῖ στὴν προχωρημένη YE IIIB ἀπὸ τὸ σχῆμα της. Τὰ ὄστρακα ἀρ. 32 ἀνήκουν σὲ ὑδρία FS 128 καὶ χρονολογοῦνται στὴν YE IIIB-YE IIIG περίοδο⁵⁹.

Ἀμφορεῖς: Ἐνα μόνο ἄβαφο παράδειγμα ὕψ. 0.097 μ. (ἀρ. 18), μὲ χαμηλὸ καὶ πλατὺ στόμιο, σφαιρικὸ-ἀμφικωνικὸ σῶμα, χαμηλότατη, δισκοειδὴ βάση καὶ κατακόρυφες ταινιωτὲς λαβές, ἀπὸ τὸ χεῖλος ὡς τὴν κοιλιά (FS 66)⁶⁰. Ὁ τύπος αὐτὸς ἀγγείου, σὲ χρῆση ἀπὸ τὴν YE IIIA μέχρι καὶ τὴν YE IIIG περίοδο, παρουσιάζει ἀργὴ ἐξέλιξη καὶ ἡ χρονολόγησή του χωρὶς συνευρήματα εἶναι δύσκολη. Παράλληλα τοῦ ἀρ. 18 εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα⁶¹, τὴν Ἀλυκή⁶², τὸν τάφο Α τῆς συστάδας τοῦ Γυμνασίου⁶³ καὶ τὴ Θήβα⁶⁴. Ἡ τοποθέτησή του στὴν YE IIIA εἶναι γενικὴ καὶ κατὰ προσέγγιση.

Κύλικες: Εἶναι, μετὰ τοὺς ψευδοστόμους καὶ τὶς πρόχους, ὁ ἐπικρατέστερος τύπος. Ὑπάρχει ἓνα ἑλλιπὲς παράδειγμα (ἀρ. 19) καὶ τμήματα ἀπὸ τὸ χεῖλος, τὴ γάστρα μὲ τὶς λαβές καὶ τὴ βάση ἀπὸ ὀκτὼ ἄλλα (ἀρ. 37-44).

Τὰ περισσότερα (ἀρ. 37-41) ἔχουν γραπτὴ διακόσμηση, ἓνα εἶναι ὀλόβαφο ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ (ἀρ. 19) καὶ τὰ ὑπόλοιπα εἶναι ἄβαφα.

Τὰ γραπτὰ προέρχονται ὅλα ἀπὸ ὑπίποδες κύλικες FS 257, τῆς ὕστερης YE IIIA2 περιόδου⁶⁵. Ἔχουν βραχὺ, στρογγυλεμένο χεῖλος, γάστρα βαθιὰ ἡμισφαιρικῇ-κωνικῇ καὶ λαβές ἑλλειψοειδοῦς διατομῆς, ἐλαφρὰ ὑψωμένες ἐπάνω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Τὸ χεῖλος τους εἶναι βαμμένο ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, ἡ ράχη τῶν λαβῶν τους ἐπίσης, ἐκτὸς ἀπὸ ἐξηρημένα τρίγωνα στὴν κορυφὴ καὶ τὴ ρίζα τους, καὶ στὴ γάστρα, κάτω ἀπὸ τὶς λαβές, ὑπάρχει ὁμάδα πυκνῶν

53. Furumark, *MP* 604-605.

54. *ΜΣ* πίν. 12, ἀρ. 2249, σ. 45.

55. Benzi, *CMIA* πίν. XXVIII, ἀρ. 470, σ. 314.

56. Stubbings, *Attica* πίν. 15, 11 καὶ Benzi, *CMIA* 332-33, ἀρ. 518.

57. Immerwahr πίν. 64, ἀρ. 482, σ. 262, μὲ σχῆμα ὅμως περισσότερο προχωρημένο, τῆς YE IIIG περιόδου.

58. Δὲν ἔχει γίνεῖ ἐργαστηριακὴ ἀνάλυση, ὅπως καὶ στὰ ὑπόλοιπα, ἀρκετὰ σὲ ἀριθμὸ, ἀγγεῖα μὲ πιθανὰ ἴχνη ἐπικασσιτερώσεως ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, βλ. *ΜΣ* 434. Γιὰ τὴν ἐπικασσιτερώση γενικὰ καὶ εἰδικότερα ἀγγείων μὲ προγενέστερη γραπτὴ διακόσμηση, βλ. Παντελίδου, Ἀθῆναι 171-174.

59. Βλ. σημ. 53 καὶ Mountjoy, *MDP* 103, εἰκ. 124, σ. 143, εἰκ. 128, σ. 166, εἰκ. 212 καὶ σ. 187, εἰκ. 243.

60. Furumark, *MP* 595.

61. Παντελίδου, Ἀθῆναι πίν. 23α, σ. 82, ἀρ. 4, σ. 90.

62. Σγουρίτσα, Ἀλυκή εἰκ. 206, σ. 142.

63. *ΜΣ* πίν. 12, ἀρ. 2250, σ. 46.

64. Ἀ. Κεραμόπουλλος, *ΑΔ* 3, 1917, 131, εἰκ. 95 καὶ σ. 183, εἰκ. 131.

65. Furumark, *MP* 628, Mountjoy, *MDP* 89, εἰκ. 107. Τρία ἀκόμα παραδείγματα τοῦ ἴδιου σχήματος ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, βλ. *ΜΣ* 485.

γραμμῶν. Δύο παραδείγματα (ἄρ. 37 καὶ 38) ἐμφανίζουν καὶ δεύτερη ὁμάδα πυκνῶν γραμμῶν, χαμηλότερα στὴ γάστρα⁶⁶. Στὸ ὕψος τῶν λαβῶν τοὺς ὑπάρχει ζώνη διακοσμημένη μὲ τρικάμ-
πυλα τόξα (FM 62, περίπου 5-ἄρ. 37)⁶⁷, μὲ ἀντίρροπες ὁμάδες ἀγκιστροειδῶν πολλαπλῶν
μίσχων - μεμονωμένων ὁμόκεντρων ἡμικυκλίων (FM 19, 56 - FM 43, 7 - ἄρ. 38)⁶⁸, μὲ ἐνωμένες
πορφύρες (FM 24, 2)⁶⁹ καὶ μὲ πορφύρες⁷⁰. Τὸ τμήμα τέλος ἀπὸ τὴ βάση ὑψίποδος κύλικας,
διακοσμημένο μὲ ὁμόκεντρους κύκλους, πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ FS 257-258⁷¹.

Ἡ μόνωτη ἄρ. 19, FS 263⁷² ἔχει φαρδὺ ἐξώστροφο χεῖλος, βαθιὰ ἡμισφαιρική γάστρα,
χαμηλότατο στέλεχος, πλατιὰ κωνική-κοίλη βάση καὶ ταινιωτὴ λαβή. Εἶναι ὁλόβαφη ἐσωτε-
ρικά καὶ ἐξωτερικά, ἔχει ἄφθονα πιθανὰ ἴχνη ἐπικασσιτέρωσης καὶ χρονολογεῖται στὴν ΥΕ
ΠΙΑ1 περίοδο, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα ἀττικά παραδείγματα⁷³. Ὅμοιες σὲ σχῆμα προέρχονται ἀπὸ
τὸν τάφο Η τῆς συστάδας τοῦ Γυμνασίου⁷⁴ καὶ τὴν Ἀλυκή⁷⁵.

Τὸ ὄστρακο ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὴ γάστρα, μὲ τμήμα τῆς λαβῆς τῆς ἄβαφης κύλικας ἄρ. 44
κατατάσσεται στὸ FS 264⁷⁶. Τὸ χεῖλος εἶναι λεπτό, λοξὸ καὶ διαχωρίζεται σαφῶς ἀπὸ τὴ
γάστρα, τὸ τοίχωμα ἡμισφαιρικό καὶ ἡ λαβὴ κατακόρυφη, κυκλικῆς διατομῆς. Ἡ ἄρ. 44 ἔχει
ἄφθονα πιθανὰ ἴχνη ἐπικασσιτέρωσης. Παράλληλά της σὲ σχῆμα εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὸ Πι-
κέρμι⁷⁷, τὴν Ἀθήνα⁷⁸ καὶ τὴν Ἀλυκή⁷⁹, καὶ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ σχῆμα της στὴν ΥΕ ΠΙΑ2
περίοδο.

Τὰ κομμάτια ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὴ γάστρα τῆς ἄβαφης κύλικας ἄρ. 43, μὲ χεῖλος εὐθὺ καὶ
γάστρα ἡμισφαιρική-κωνική, ἀνήκουν σὲ FS 274⁸⁰. Εἶναι τὸ μοναδικὸ παράδειγμα τοῦ σχήμα-
τος αὐτοῦ ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα. Τὸ FS 274, χαρακτηριστικὸ οἰκιακῶν ἀνασκαφικῶν συνόλων,

66. Πρβ. Stubbings, *Attica* πίν. 4, ἄρ. 9, Benzi, *CMIA* 270, ἄρ. 311 (FS 256, FM 19 Βουρβάτσι), πίν. XXI, ἄρ. 315, σ. 272 (FS 256, FM 61 Βουρβάτσι) καὶ Stubbings, *Attica* πίν. 6, ἄρ. 9, Benzi, *CMIA* 209, ἄρ. 137 (FS 257, FM 19 Βελανιδέζα). Βλ. ἐπίσης E. French, *BSA* 60, 1965, 176.

67. Furumark, *MP* 391, εἰκ. 68. Πρβ. Mountjoy, *MDP* 88, εἰκ. 106, 2 (FS 256, FM 62, 5 Ἀγ. Στέφανος) καὶ Benzi 1988, 42, ἄρ. 15, 16, Τριάντα Ρόδος. Τὸ θέμα εἶναι συνηθισμένο σὲ κύλικες FS 256, FS 257 καὶ FS 258B, βλ. Mountjoy, *MDP* εἰκ. 107, ἄρ. 10, 11 (FS 257, FM 62 NSC) καὶ σ. 114, εἰκ. 141, ἄρ. 17 (FS 268B, FM 62 Μυκῆνες). Βλ. ἐπίσης Benzi, *CMIA* πίν. VI, ἄρ. 136, σ. 209 (FS 257, FM 62 Βελανιδέζα), E. French, *BSA* 60, 1965, 164, ἄρ. 506, 507, εἰκ. 3, ἄρ. 4, 5, σ. 181, εἰκ. 7, ἄρ. 21 καὶ πίν. 51β, ἄρ. 4 καὶ 5 καὶ CVA, *Danemark I* 2 πίν. 52, 3 καὶ 4 (FS 257, FM 62, 23 καὶ 30) Βαθὺ Ρόδου.

68. Furumark, *MP* 299, εἰκ. 47, σ. 343, εἰκ. 57 καὶ σ. 341. Ἡ σχηματοποίηση τοῦ FM 19 στὴν ὕστερη ΥΕ ΠΙΑ2 ἔδωσε σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις στὸ κόσμημα τὴ μορφή παραλλήλων ἡμικυκλίων. Πρβ. μὲ CVA, *Danemark I* 2 πίν. 52, 8 (FS 259, FM 19, 56 Ἀπολλοκιά). Βλ. ἐπίσης E. French, *BSA* 60, 1965, 166, εἰκ. 3, ἄρ. 9, σ. 168, ἄρ. 511 (FS 304, FM 19).

69. Furumark, *MP* 311, ἄρ. 51. Πρβ. *ΜΣ* πίν. 94, ἄρ. 4054, σ. 303, ἀπὸ τὴ συστάδα τάφων τοῦ Γυμνασίου χω-

ρὶς ἔνδειξη τάφου.

70. Τὸ ὄστρακο ἄρ. 41 προέρχεται ἀπὸ τὸ σῶμα ἀνοιχτοῦ ἀγγείου, πιθανὸν ὑψίποδος κύλικας FS 257 καὶ σώζει ἴχνη διακόσμησης (πιθανὸν μὲ λοξὲς πορφύρες). Πρβ. Ἀ. Ὠνάσογλου, *ΑΔ* 34, 1979, Α', πίν. 9γ, σ. 30, σημ. 23 (διακόσμηση).

71. Πρβ. ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, *ΜΣ* πίν. 99, σ. 315 καὶ *Γλᾶς I* 237, πίν. 60β.

72. Furumark, *MP* 630. Τρία ἀκόμη παραδείγματα τοῦ ἴδιου σχήματος ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, *ΜΣ* 487.

73. Immerwahr 128, Παντελίδου, Ἀθῆναι 120 καὶ Benzi, *CMIA* 11.

74. *ΜΣ* πίν. 77, σ. 238, ἄρ. 2365. Βλ. ἐπίσης αὐτόθι πίν. 67, ἄρ. 2346, 211, ἀπὸ τὸν τάφο ΣΤ τῆς συστάδας τοῦ Γυμνασίου.

75. Σγουρίτσα, Ἀλυκή εἰκ. 69, σ. 68.

76. Furumark, *MP* 630. Πέντε παραδείγματα τοῦ ἴδιου σχήματος ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, βλ. *ΜΣ* 487.

77. Stubbings, *Attica* πίν. 7, ἄρ. 3 καὶ Benzi, *CMIA* 199, ἄρ. 108.

78. Παντελίδου, Ἀθῆναι πίν. 16γ, σ. 73, ἄρ. 5, σ. 76.

79. Σγουρίτσα, Ἀλυκή εἰκ. 97, σ. 90 καὶ εἰκ. 386, σ. 261.

80. Furumark, *MP* 632, Mountjoy, *MDP* 121, 148, εἰκ. 187.

εἶναι γνωστὸ στὴ διάρκεια τῆς YE IIIB - πρώτης YE IIIG περιόδου, ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, τὴ Βελανιδέζα⁸¹, τὴν Ἀλυκὴ⁸², τὸν Γλᾶ⁸³, τὶς Μυκῆνες⁸⁴, τὶς Ζυγουριές⁸⁵ καὶ τὴν Πύλο⁸⁶. Ἡ ἀρ. 43, μὲ γάστρα περισσότερο ἡμισφαιρική παρὰ κωνική, ὅπως τὰ παραδείγματα τῆς YE IIIB1 περιόδου ἀπὸ τὶς Μυκῆνες καὶ τὸ κεραμεῖο τῶν Ζυγουριῶν⁸⁷, ἔχει παράλληλα ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ⁸⁸ καὶ τὴν Ἀλυκὴ⁸⁹, καὶ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὴν YE IIIB, πιθανὸν τὴν YE IIIB1 περίοδο.

Τὸ κομμάτι τέλος ἀπὸ τὸ βραχύ, ἐξώστροφο χεῖλος καὶ τὴ γωνιώδη γάστρα τῆς ἄβαφης ἀρ. 42, προέρχεται ἀπὸ FS 267⁹⁰, ἔχει παράλληλα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα⁹¹ καὶ τὴ Σαλαμίνα⁹², καὶ χρονολογεῖται στὴν YE IIIB2 ἢ τὴ μεταβατικὴ YE IIIB/YE IIIG περίοδο.

Σκύφοι: Δύο παραδείγματα (ἀρ. 20 καὶ 21) καὶ ὄστρακα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα τεσσάρων ἀκόμῃ (ἀρ. 45-48).

Οἱ μόνωτοι σκύφοι ἀρ. 20 (ὑψ. 0.05 μ.) καὶ ὁ μικρόσχημος ἀρ. 21 (ὑψ. 0.029 μ.) ἔχουν εὐθὺ χεῖλος, ἡμισφαιρικό σῶμα, σχεδὸν ἐπίπεδο πυθμένα καὶ ὀριζόντια λαβή, μὲ λοξὴ κλίση πρὸς τὰ ἐπάνω καὶ στὴ μεγαλύτερη διάμετρο τοῦ σώματος (ἀρ. 25) ἢ ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος (ἀρ. 21). Ἀνήκουν στὸ FS 242 τῆς YE IIIB καὶ τῆς μέσης καὶ ὕστερης YE IIIG περιόδου⁹³, σπάνιο στὴν Ἀττικὴ — ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν, ὑψ. 0.035 μ., μὲ ἐπίπεδο πυθμένα καὶ ταινιωτὴ διακόσμηση, ἀβέβαιης χρονολόγησης, κατὰ Furumark⁹⁴ καὶ ἓνα YE IIIG, μὲ δακτυλιόσχημη βάση καὶ ἐπίσης ταινιωτὴ διακόσμηση, ἀπὸ τὴν Περαιτὴ⁹⁵. Εἶναι διακοσμημένοι μὲ ταινίες στὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα καὶ ἀκανόνιστη κυματοειδὴ ταινία στὸ ὕψος τῆς λαβῆς, λεπτότερη στὸν πρῶτο καὶ πλατύτερη, ἀραιὰ κυματοειδὴ, στὸν δεύτερο. Παράλληλά τους σὲ σχῆμα καὶ διακόσμηση προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀθήνα⁹⁶ καὶ τὴ Δειράδα τοῦ Ἀργου⁹⁷. Ὅπωςδὴποτε οἱ δύο σκύφοι δὲν διαφέρουν πολὺ σὲ σχῆμα καὶ διακόσμηση ἀπὸ τοὺς μόνωτους FS 283, μὲ ἡμισφαιρικό σῶμα καὶ δακτυλιόσχημη βάση, πολὺ συνηθισμένους στὴν Ἀττικὴ, στὴ διάρκεια τῆς ὕστερης YE IIIA2 καὶ πιθανὸν καὶ τῆς YE IIIB περιόδου⁹⁸. Πρέπει μᾶλλον νὰ χρονολογηθοῦν στὴν YE IIIB περίοδο.

Τὸ ὄστρακο ἀρ. 46 προέρχεται ἀπὸ FS 283, μὲ βραχύ, δακτυλιόσχημο χεῖλος καὶ ἡμισφαιρικό σῶμα, ποὺ στενεύει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐπάνω⁹⁹. Ἐσωτερικὰ εἶναι διακοσμημένο μὲ ταινία

81. Benzi, *CMIA* 8 καὶ 14.

82. Σγουρίτσα, Ἀλυκὴ 302-303.

83. Γλᾶς I 236.

84. E. French, *BSA* 62, 1967, 175, εἰκ. 17, K. Wardle, *BSA* 64, 1969, 289-290, εἰκ. 10-11 (YE IIIB1) καὶ E. French ὁ.π. 83, εἰκ. 12:6 (YE IIIB2).

85. *Zygouries* 152, εἰκ. 141-142.

86. *PN I* 371, σχῆμα 29 g-i, εἰκ. 363-364.

87. Αὐτόθι σημ. 84 καὶ 85.

88. Immerwahr πίν. 61, *XLI-1*, σ. 247, ἀρ. 435, σ. 252.

89. Σγουρίτσα, Ἀλυκὴ εἰκ. 328, σ. 219.

90. Furumark, *MP* 631. Ἄλλα πέντε παραδείγματα τοῦ ἴδιου σχήματος ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, βλ. *ΜΣ* 488.

91. Immerwahr πίν. 61, ἀρ. 438, σ. 253 καὶ Ἀ. Ὠνά-σογλου, *ΑΔ* 34, 1979, Α', πίν. 108, σ. 35.

92. Ὅστρακο ἀρ. 43 ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ τάφου Ε τῆς συστάδας τοῦ Γυμνασίου καὶ κύλιξ ἀρ. 3951 ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο Χαλιώτης.

93. Furumark, *MP* 625, Mountjoy, *MDP* 172, εἰκ. 221, σ. 190, εἰκ. 251.

94. *ΑΔ* 1, 1915, Παράρτ. 37, ἀρ. 49, εἰκ. 5, ἀρ. 2.

95. Περαιτὴ Γ πίν. 35γ, ἀρ. 1108, τάφος 147, Περαιτὴ Β 222-223. Βλ. καὶ Benzi, *CMIA* 41-42.

96. Αὐτόθι σημ. 94.

97. *Deiras* πίν. *XCVI*, 6, *DV* 183, σ. 108, 141, 158, χειροποίητο FS 242, ὑψ. 0.045 μ., τῆς προχωρημένης YE IIIB.

98. E. S. Sherratt, *Regional Variation in the Pottery of LH IIIB*, *BSA* 75, 1980, 184. Πρβ. Benzi, *CMIA* πίν. *XXIII*, ἀρ. 389, σ. 292, Βουρβάτσι (διακόσμηση τοῦ ἀρ. 20) καὶ πίν. *XXIII*, ἀρ. 393, σ. 293, Βουρβάτσι καὶ *ΜΣ* πίν. 33, ἀρ. 2288, σ. 104, ἀπὸ τὸν τάφο Ε τῆς συστάδας τοῦ Γυμνασίου (διακόσμηση τοῦ ἀρ. 21).

99. Furumark, *MP* 634, Mountjoy, *MDP* 91, εἰκ. 109. Τέσσερα ἀκόμῃ παραδείγματα τοῦ ἴδιου σχήματος ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, βλ. *ΜΣ* 492.

στο χεῖλος καὶ κάτω ἀπὸ αὐτό, καὶ ἐξωτερικὰ μὲ ταινία στὸ χεῖλος καὶ χαμηλότερα ζώνη μὲ Νσχημο (FM 60, 2)¹⁰⁰. Ὅμοια εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὸ Βουρβάτσι¹⁰¹, τὴν Ἀλυκὴ¹⁰² καὶ τὶς Μυκῆνες¹⁰³.

Στὸ ἴδιο σχῆμα πρέπει νὰ ἀνήκουν καὶ τὰ ὄστρακα ἀρ. 47, μὲ κυλινδρικό ἐπάνω μέρος τοῦ σώματος καὶ ἀντίστοιχη ταινιωτὴ διακόσμηση.

Τὸ ὄστρακο ἀρ. 48 ἀπὸ τὸ σῶμα ἀνοιχτοῦ ἀγγείου πρέπει μᾶλλον νὰ προέρχεται ἀπὸ FS 284¹⁰⁴. Σῶζει ἔχνη μετοπικῆς διακόσμησης (ὀριζόντια ταινία καὶ δύο λεπτὲς κατακόρυφες) καὶ χρονολογεῖται στὴν YE ΠΙΒ περίοδο¹⁰⁵.

Τὸ ὄστρακο τέλος ἀρ. 45 προέρχεται ἀπὸ τὸ σῶμα σκυφοειδοῦς χειροποίητου ἀγγείου. Ἔχει βαμμένο τὸ χεῖλος, ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, χαμηλότερα ταινία καὶ ἐνδιάμεσα ὀριζόντια, σχηματοποιημένη πορφύρα (FM 23)¹⁰⁶. Ἡ διάταξη τοῦ διακοσμητικοῦ θέματος ὑποδεικνύει χρονολόγηση μᾶλλον στὴν ὕστερη YE ΠΙΑ2 περίοδο.

Κύαθοι: Ἐνα ἐλλιπὲς παράδειγμα (ἀρ. 22), τμήμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ τὴ βάση ἄλλου (ἀρ. 49), καὶ ὄστρακο ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα, μὲ τὴ ρίζα τῆς κατακόρυφης λαβῆς, τρίτου (ἀρ. 50).

Τὸ ἀρ. 22, ὕψ. 0.047 μ., FS 219¹⁰⁷, ἔχει βραχὺ χεῖλος, ρηχό, ἡμισφαιρικό σῶμα καὶ δυσκοιδή, μὲ κεντρικὴ κοιλότητα, βάση. Ἡ διακόσμησή του εἶναι χαρακτηριστικὴ τοῦ σχήματος αὐτοῦ στὴν YE ΠΙΑ1 περίοδο: ταινία στὸ χεῖλος, ζευγὸς ταινιῶν, ποὺ περικλείει πυκνὲς γραμμὲς στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ τὴ βάση καὶ ἐνδιάμεσα πλατιά ζώνη μὲ σπογγωτὴ διακόσμηση (FM 77, 2)¹⁰⁸. Ὅμοια ὑπάρχουν ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, τὴν Ἀθήνα, τὴν Ἀλυκὴ, τὸ Βουρβάτσι, τὸν Ὀρχομενόν, τὴν Αἴγινα καὶ τὴν Πρόσυμνα¹⁰⁹.

Στὸ ἴδιο σχῆμα ἢ τὸ ἀμέσως ἐπόμενο (FS 220) πρέπει νὰ ἀνήκει καὶ τὸ ἀρ. 50, μὲ διάστομο χεῖλος, ἡμισφαιρικό σῶμα καὶ κατακόρυφη ταινιωτὴ λαβή, ποὺ σῶζει ἔχνη δύο πυκνῶν γραμμῶν κάτω ἀπὸ τὴ ρίζα τῆς λαβῆς¹¹⁰.

Τὸ ἀρ. 49 πιθανὸν προέρχεται ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὴ δακτυλιόσχημη βάση ρηχοῦ ἡμισφαιρικοῦ κυαθίου FS 237-238¹¹¹. Εἶναι διακοσμημένο ἐσωτερικὰ μὲ δακτυλίους στὸ τοίχωμα, καὶ ἐξωτερικὰ, στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ τὴ βάση, μὲ ζευγὸς ταινιῶν, ποὺ περικλείει πυκνὲς γραμμὲς¹¹². Χρονολογεῖται στὴν YE ΠΙΒ-YE ΠΙΑ1 περίοδο ἀπὸ τὸ σχῆμα του.

Πρόχοι: Ἀφθονα παραδείγματα: δύο ἀκέραιες προχοῖσκες, ὕψ. 0.051 καὶ 0.061 μ. (ἀρ. 13 καὶ 14), κομμάτια ἀπὸ χεῖλη, λαιμούς, κοιλιές, βάσεις καὶ λαβὲς ἀπὸ τρεῖς πρόχους μεγάλου

100. Furumark, *MP* 383, εἰκ. 67.

101. Stubbings, *Attica* πίν. 9, ἀρ. 5, Benzi, *CMIA* 290, ἀρ. 383 καὶ πίν. XXIII, ἀρ. 386, σ. 291.

102. Σγουρίτσα, Ἀλυκὴ εἰκ. 190, σ. 134.

103. E. French, *BSA* 60, 1965, 176, εἰκ. 7:22.

104. Furumark *MP* 634. Ἐπὶ ἀκόμη παραδείγματα τοῦ ἴδιου σχήματος ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, *ΜΣ* 493.

105. Mountjoy, *MDP* 117-118, εἰκ. 143 καὶ σ. 129, εἰκ. 160, FS 284A.

106. Furumark, *MP* 311, εἰκ. 51. Γιὰ πορφύρες διαμορφωμένες μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, βλ. *Deiras* πίν. XLI, 6, σ. 57 (ὄστρακο ἀνοιχτοῦ ἀγγείου, διακοσμημένο μὲ FM 23), *Alt-Ägina* IV, 1 πίν. 34, ἀρ. 327, 328 (ὄστρακα FS 257/259 διακοσμημένα μὲ FM 23). Βλ. ἐπίσης E. French,

BSA 60, 1965, πίν. 52d, 3, σ. 188.

107. Furumark, *MP* 621, Mountjoy, *MDP* 44, εἰκ. 49 καὶ σ. 62, εἰκ. 72.

108. Furumark, *MP* 422, εἰκ. 73.

109. *ΜΣ* πίν. 51, ἀρ. 2317, σ. 123, ἀπὸ τὸν τάφο E τῆς συστάδας τοῦ Γυμνασίου. Βλ. ἐπίσης αὐτόθι 156 καὶ σημ. 30 καὶ 31.

110. Αὐτόθι σημ. 107 καὶ Mountjoy, *MDP* 84, εἰκ. 100 καὶ σ. 110, εἰκ. 136.

111. Furumark, *MP* 625, Mountjoy, *MDP* 46, εἰκ. 52.

112. Πρβ. *ΜΣ* πίν. 58, ἀρ. 2329, σ. 130, ἀπὸ τὸν τάφο E τῆς συστάδας τοῦ Γυμνασίου καὶ πίν. 89, ἀρ. 2389, σ. 273, ἀπὸ τὸν τάφο 8 τῆς ἴδιας συστάδας.

καὶ μεσαίου μεγέθους, ἀρκετὰ ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχει ἀμφιβολία γιὰ τὸ σχῆμα, τὶς ἀναλογίες καὶ τὴ διακόσμησή τους (ἀρ. 29, 30 καὶ 31), κομμάτια ἀπὸ τὸ τοίχωμα καὶ τὴ λαβὴ τριῶν μεγάλου μεγέθους προχοειδῶν (ἀρ. 58, 59 καὶ 60), καὶ ὄστρακα ἀπὸ τὸν λαιμὸ καὶ τὸ σῶμα πέντε ἀκόμα προχοειδῶν (ἀρ. 52, 53, 55, 56, 62).

Ἡ προχοΐσκη ἀρ. 13 ἔχει εὐθὺ χεῖλος, ἀμφίκοιλου περιγράμματος λαιμὸ, σφαιρικό σῶμα, δισκοειδῆ βάση καὶ πλατιά, κατακόρυφη λαβὴ ποὺ καμπυλώνεται λίγο ἐπάνω ἀπὸ τὸ χεῖλος (FS 114)¹¹³. Ἡ διακόσμησή της εἶναι ἀπλή, μὲ ὀριζόντιες ταινίες καὶ γραμμές· ὁμοίης της προέρχονται ἀπὸ τὸν τάφο Ε τῆς συστάδας τοῦ Γυμνασίου¹¹⁴, τὸ Βουρβάτσι¹¹⁵ καὶ τὴν Πρόσυμνα¹¹⁶, καὶ χρονολογεῖται στὴν ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο.

Ἡ προχοΐσκη ἀρ. 14 ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν μικρόσχημων χειροποίητων ἀγγείων (πρόχων, ὕδριων, μόνωτων κυπέλλων, ἀλαβαστροειδῶν, κυλίκων καὶ σκυφοειδῶν) τῆς ΥΕ ΙΙΒ¹¹⁷. Ἐχει στόμιο χαμηλὸ καὶ πλατὺ, σῶμα ποὺ εὐρύνεται πρὸς τὰ κάτω, μὲ γωνιώδη στροφή τοῦ τοιχώματος πρὸς τὸν πυθμένα, πυθμένα κυρτὸ καὶ λαβὴ κατακόρυφη, ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς, ἐλαφρὰ ὑψωμένη ἐπάνω ἀπὸ τὸ χεῖλος (FS 126)¹¹⁸. Εἶναι διακοσμημένη μὲ ὀριζόντια ταινία στὸ χεῖλος καὶ τὴ μεγαλύτερη διάμετρο, μὲ ὁμάδες ἀπὸ κατακόρυφες, ἐλαφρὰ κυματοειδεῖς, λεπτὲς ταινίες στὸ σῶμα καὶ γραμμοκηλίδες στὴ ράχη τῆς λαβῆς. Ἐχει παράλληλα ἀπὸ τὴν Πρόσυμνα¹¹⁹, τὴν Ἑλευσίνα¹²⁰ καὶ τὴ NSC¹²¹ καὶ χρονολογεῖται στὴν ΥΕ ΙΙΒ περίοδο.

Τὰ κομμάτια ἀρ. 29 ἀνήκουν στὸ κωνικὸ-ὠοειδὲς σῶμα ὀπισθότμητης πρόχου FS 133 τῆς ΥΕ ΙΙΑ2 περιόδου¹²². Ἡ διακόσμησή της μὲ πλατιές, κατακόρυφες, κυματοειδεῖς ταινίες καὶ ὁμάδες ἀπὸ ὁμοιες γραμμές (FM 67, 10) εἶναι χαρακτηριστικὴ αὐτοῦ τοῦ σχήματος¹²³. Πρωτότυπη εἶναι ἡ διακόσμηση μὲ φυλλοφόρα ταινία στὴ συμβολὴ τοῦ ὤμου μὲ τὸν λαιμὸ τῆς¹²⁴.

Τὰ κομμάτια ἀρ. 30 προέρχονται ἀπὸ τὸ χεῖλος, τὸν λαιμὸ μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς λαβῆς, τὸ σῶμα καὶ τὴ βάση στενόλαιμης πρόχου FS 121¹²⁵. Τὸ χεῖλος τῆς εἶναι τετραγωνισμένο, ὁ λαιμὸς ἀμφίκοιλου περιγράμματος, τὸ σῶμα σφαιρικό-κωνικό, ἡ βάση χαμηλή, δισκοειδὴς καὶ ἡ λαβὴ κατακόρυφη, ταινιωτή, κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Ἡ διακόσμησή της εἶναι ἀπλή, μὲ ὀριζόντιες ταινίες. Ὅμοιες σὲ σχῆμα καὶ διακόσμηση ἔχουν βρεθεῖ στὴ Σαλαμίνα¹²⁶, τὴν Ἀλυκὴ¹²⁷, τὸν Ἀγ. Κοσμά¹²⁸, τὴ Β. κλιτὸ τῆς Ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν¹²⁹ καὶ τὸ Βουρβά-

113. Furumark, *MP* 602, Mountjoy, *MDP* 74, εἰκ. 85, σ. 101, εἰκ. 121. Ἐννέα ἀκόμη παραδείγματα τοῦ ἴδιου σχήματος ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, βλ. *ΜΣ* 519.

114. *ΜΣ* πίν. 63, ἀρ. 2338, σ. 136, 165.

115. Benzi, *CMIA* πίν. XXVII, ἀρ. 451, σ. 310.

116. *Prosymna* II εἰκ. 557, ἀρ. 637, τ. XLV.

117. Mountjoy, *MDP* 101-130, εἰκ. 123, 126, εἰκ. 153. Βλ. καὶ ὄστρακο χειροποίητου σκυφοειδοῦς ἀρ. 14 ἀπὸ τὸν κοινὸ λακκοειδῆ προθάλαμο τῶν τάφων Ζ καὶ Η τοῦ Γυμνασίου, *ΜΣ* 534.

118. Furumark *MP* 604.

119. *Prosymna* II εἰκ. 508, ἀρ. 66, τ. X.

120. Γ. Μυλωνᾶς, *Τὸ Δυτικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἑλευσίνας* Γ πίν. 107, ἀρ. 628, τ. 8π5, Β, σ. 23.

121. Mountjoy, *MDP* 102, εἰκ. 123, ἀρ. 7. Βλ. ἐπίσης Immerwahr πίν. 49, XX-2, σ. 213, Benzi, *CMIA* πίν. XXXII, ἀρ. 550, σ. 347, Βραυρόνα-Λαπούτσι, *CVA Deutschland* 27, πίν. 98:2. Ἀλυκὴ, H. Schliemann, *Ti-*

rynthe 112, εἰκ. 31, *Eutresis* 189, εἰκ. 263:7, Εὐ. Δεϊλάκη, *ΑΔ* 19, 1964, Β1, 120, πίν. 118α ἀριστ., Μυκῆνες, τάφος Μπολιάρη.

122. Furumark, *MP* 605, Mountjoy, *MDP* 75, εἰκ. 87.

123. Furumark, *MP* 403, εἰκ. 70. Πρβ. *ΜΣ* πίν. 75, ἀρ. 2360, σ. 222, 225 ἀπὸ τὸν τάφο Ζ τῆς συστάδας τοῦ Γυμνασίου καὶ σ. 515, ἀρ. 3945 ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο Χαλιώτη (σχῆμα καὶ διακόσμηση).

124. Furumark, *MP* 396, εἰκ. 69. Ὑπάρχει ἄλλο ἓνα παράδειγμα FS 132-133, διακοσμημένο στὴν ἴδια θέση μὲ δύο σειρὲς στιγμῶν, ἐναλλάξ μὲ δύο ταινίες ἀπὸ τὸ Μαρώνι, βλ. *BM Cat.* I 2, 113, C579, πίν. III.

125. Furumark, *MP* 603, Mountjoy, *MDP* 101, εἰκ. 122 καὶ σ. 125, εἰκ. 152.

126. Ἀρ. 3944 καὶ 4022, βλ. *ΜΣ* 517.

127. Σγουρίτσα, Ἀλυκὴ εἰκ. 357-358, σ. 240.

128. *Aghios Kosmas* 53-54, 137:8, 18.

129. O. Broneer, *Hesperia* 2, 1933, εἰκ. 40b.

τσι¹³⁰. Πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὴν προχωρημένη ΥΕ ΙΙΒ περίοδο.

Τὰ κομμάτια τοῦ χεῖλους, τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ ὤμου μὲ τὴ λαβὴ ἀρ. 31 ἀνήκουν σὲ μεσαίου μεγέθους πρόχου, FS 110¹³¹, μὲ περίκυρτο χεῖλος, ἀμφίκοιλου περιγράμματος λαιμό, σφαιρικό σῶμα καὶ κατακόρυφη, κυκλικῆς διατομῆς, λαβή. Ἐχει ὀριζόντια ταινία στὸ χεῖλος, τὴ ρίζα τοῦ λαιμοῦ καὶ τὴν κοιλιά, στὴ ράχη τῆς λαβῆς κυματοειδῆ ταινία καὶ στὸν ὦμο ζώνη μὲ στηλές ὀριζόντιων γραμμίδων¹³². Ἡ διακόσμηση στὸν ὦμο αὐτοῦ τοῦ σχήματος εἶναι ἀσυνήθιστη, μὲ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Αἴγινα, τὶς Μυκῆνες καὶ τὴ Σαλαμίνα¹³³. Τὸ σχῆμα καὶ ἡ διακόσμησή της τὴ χρονολογοῦν στὴν ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο.

Τὰ κομμάτια ἀπὸ τὸ τοίχωμα καὶ τὴ λαβὴ τριῶν μεγάλου μεγέθους προχοειδῶν ἀρ. 58, 59, 60 εἶναι διακοσμημένα τὰ δύο (ἀρ. 58, 59) μὲ ὀριζόντιες ταινίες στὸ σῶμα καὶ γραμμοκηλίδες (ἀρ. 58) ἢ κυματοειδῆ ταινία (ἀρ. 59) στὴ ράχη τῆς λαβῆς καὶ χρονολογοῦνται στὴν ΥΕ ΙΙΒ-ΥΕ ΙΙΓ περίοδο, καὶ τὸ τρίτο εἶναι ἄβαφο.

Τὰ ὄστρακα τέλος ἀρ. 52, 53, 55, 56, 62 προέρχονται ἐπίσης ἀπὸ τὸν λαιμό καὶ τὸ σῶμα προχοειδῶν, διακοσμημένων μὲ ὀριζόντιες ταινίες.

Θήλαστρα: Δύο παραδείγματα (ἀρ. 15 καὶ 16), ὕψ. 0.108 καὶ 0.124 μ. Ἐχουν, ὅπως τὰ περισσότερα ἀγγεῖα αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, σχῆμα ἀνάμεσα στὸ FS 160 καὶ FS 161¹³⁴: τὸ χεῖλος τους εἶναι περίκυρτο, ὁ λαιμός ἀμφίκοιλου περιγράμματος, τὸ σῶμα σφαιρικό-ἀμφικωνικό, ἡ βάση πολὺ χαμηλή, δισκοειδῆς, ἡ λαβὴ καλαθόσχημη καὶ ἡ προχοὴ λεπτὴ, σωληνωτὴ στὸν ὦμο. Ἡ διακόσμησή τους εἶναι ἀπλή, μὲ βαμμένο στόμιο καὶ ὀριζόντιες ταινίες στὸ σῶμα. Τὸ ἀρ. 15 ἔχει στὴ ράχη τῆς λαβῆς γραμμοκηλίδες, στὴν προχοὴ δακτυλίους καὶ παράλληλα ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ καὶ τὴν Ἀργολίδα¹³⁵, ἐνῶ τὸ ἀρ. 16 ἔχει ὀλόβαφα ράχη λαβῆς καὶ προχοή, καὶ στὸν ὦμο, στὸ ὕψος τῆς προχοῆς, ζώνη μὲ ἀντίρροπα Νσχημα (FM 59)¹³⁶. Χρονολογοῦνται στὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΑ2 - ἀρχὲς τῆς ΥΕ ΙΙΒ1 περιόδου ἀπὸ τὸ σχῆμα καὶ τὴ διακόσμησή τους.

Ἀρύταινες: (FS 236)¹³⁷: Δύο ἐλλιπῆ, ἀκόσμητα παραδείγματα, ὕψ. 0.045 καὶ 0.037 μ. (ἀρ. 23 καὶ 24). Ἐχουν εὐθύ (ἀρ. 23) ἢ ἐξώστροφο (ἀρ. 24) χεῖλος, ἡμισφαιρικό σῶμα, βαθύ, χωρὶς βάση, μὲ παχιά τοιχώματα (τὸ πρῶτο) ἢ ρηχό, καὶ χαμηλότατη δισκοειδῆ βάση (τὸ δεύτερο). Ὅμοια τοῦ πρώτου εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν Τίρυνθα¹³⁸ καὶ τὸν Γλᾶ¹³⁹ καὶ τοῦ δεύτε-

130. Benzi, *CMIA* 308-309, ἀρ. 445.

131. Furumark, *MP* 602, Mountjoy, *MDP* 101, εἰκ. 120, σ. 125 καὶ σ. 143, εἰκ. 176.

132. Πρβ. *Alt-Ägina* IV 1 πίν. 28, ἀρ. 252, 253, σ. 91 (σχῆμα), πίν. 29, ἀρ. 263, σ. 92 (FS 114) καὶ Σγουρίτσα, Ἀλυκὴ εἰκ. 196, σ. 137 (FS 114) (διακόσμηση). Βλ. ἐπίσης *ΜΣ* 492, ἀρ. 3983 (FS 283, ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο Χαλιώτη), σ. 121, ἀρ. 2314 (FS 175 ἀπὸ τὸν τάφο Ε τῆς συστάδας τοῦ Γυμνασίου) καὶ σ. 443 (FS 9 ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο Χαλιώτη) (διακόσμηση).

133. Βλ. Mountjoy, *MDP* 101 καὶ *ΜΣ* 519 (δύο παραδείγματα FS 110, τὸ ἓνα μὲ FM 64, 10 στὸν ὦμο).

134. Furumark, *MP* 609, Mountjoy *MDP* 77, εἰκ. 90 καὶ σ. 105, 126. Πέντε παραδείγματα τοῦ ἴδιου σχήματος ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, βλ. *ΜΣ* 529.

135. Πρβ. *CVA, Danemark* I 2, πίν. 63, ἀρ. 7, σ. 45, Ἀττικὴ, Μενίδι (σχῆμα καὶ διακόσμηση). Βλ. ἐπίσης

ΜΣ πίν. 68, ἀρ. 2347, σ. 215, ἀπὸ τὸν τάφο Ζ τῆς συστάδας τοῦ Γυμνασίου, Immerwahr πίν. 58, XXXIX-3, σ. 242 καὶ *Prosymna* II εἰκ. 282, ἀρ. 532, τ. XXXVI.

136. Furumark, *MP* 383, εἰκ. 67. Πρβ. Σγουρίτσα, Ἀλυκὴ εἰκ. 160, σ. 122, εἰκ. 265 καὶ εἰκ. 270, σ. 187, *Prosymna* II εἰκ. 405, ἀρ. 842, τ. VIII (σχῆμα) καὶ *ΜΣ* πίν. 118, ἀρ. 4141, σ. 356 (FS 95, FM 59 ἀπὸ τὸν τάφο Καλούμενου) καὶ *Prosymna* II εἰκ. 455, ἀρ. 124, τ. III (FS 114, FM 59) (διακόσμηση).

137. Furumark, *MP* 624, Mountjoy, *MDP* 86, εἰκ. 103, σ. 112, εἰκ. 138 καὶ σ. 128, εἰκ. 158. Τέσσερα ἀκόμη παραδείγματα τοῦ ἴδιου σχήματος ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, *ΜΣ* 532.

138. *Tiryns* VI πίν. 64, τ. B19, σ. 147, 163, εἰκ. 12, H3, σ. 176.

139. *Γλᾶς* I πίν. 30, σ. 70 καὶ 235.

ρου ἀπὸ τὴν Τίρυνθα¹⁴⁰ καὶ τὴν Πρόσυμνα¹⁴¹. Χρονολογοῦνται στὴν ΥΕ ΙΙΑ2 - ΥΕ ΙΙΒ περίοδο, τὸ ἀρ. 23 μᾶλλον στὴν ΥΕ ΙΙΑ2, ἐξαιτίας τοῦ χεῖλους του, ποὺ εἶναι ἐλαφρὰ παχύ-τερο ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο τοίχωμά του¹⁴².

Εἰδώλια: Ἕνα ἀνθρώπινο (ἀρ. 69). Ἀνήκει στὸν τύπο Φ, ὁμάδα Β, μὲ κορμὸ κυκλικό, σῶμα λεπτό, μὲ λίγες πλατιές, κατακόρυφες ταινίες, μάτια γραπτὰ καὶ πλόκαμο¹⁴³. Ἔχει πα-ράλληλα ἀπὸ τῆ Σαλαμίνα¹⁴⁴ καὶ τὴν Ἀλυκὴ¹⁴⁵ καὶ χρονολογεῖται στὴν ὕστερη ΥΕ ΙΙΑ2-πρώιμη ΥΕ ΙΙΒ περίοδο.

ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ

1. Χάλκινος ξυρός (εἰκ. 26).

(Ἔχει τὴν ἔνδειξη: θαλαμοειδὴς τάφος Σαλαμίνας. Μετεφέρθη τὴν 26-11-73 ἐκ τοῦ Υ15, ἀποθήκης Β' Ἐφορείας.)

Σχεδὸν ἀκέραιος. Συγκολλημένος. Ἐντονη διάβρω-ση ποὺ ἔχει αὐξήσῃ τὸ πάχος του. Πλατιά καμπύλη λεπίδα σφηνοειδοῦς τομῆς, καὶ λαβὴ καμπυλούμενη ἀντίστροφα, μονοκόμματη. Ἡ ἐπένδυση τῆς λαβῆς, ποὺ ἔχει ἀφήσῃ σαφὴ ἔχνη στὸ μέταλλο, συγκρα-τεῖται ἀπὸ δύο καρφιά, ποὺ ἔχουν σωθεῖ στὴ θέση τους. Μήκ. 0.175 μ., πλάτ. λαβῆς 0.02 μ., πλάτ. λεπί-δας 0.073 μ.

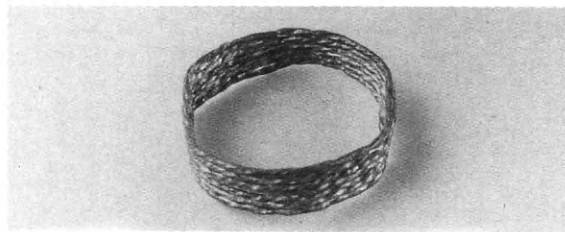
Εἰκ. 26. Χάλκινος ξυρός.

Ἀνήκει στὸν τύπο C2a τοῦ Deshayes¹⁴⁶. Ὁ τύπος αὐτὸς εἶναι πολὺ συνηθισμένος, μὲ πα-ραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἀλυκὴ¹⁴⁷, τὴν Περαιτὴ¹⁴⁸, τὴν Πρόσυμνα¹⁴⁹, τὴν Ἀχαΐα¹⁵⁰, τὴ Ρόδο¹⁵¹, καὶ τὴν Κῶ¹⁵². Χρονολογεῖται γενικὰ στὴν ΥΕ ΙΙΙ περίοδο¹⁵³.

2. Χρυσὸ δαχτυλίδι (εἰκ. 27).

(Ἔχει τὴν ἔνδειξη: Σαλαμίνας. Ἐκ κατασχέσεως 13-11-59. Μετεφέρθησαν ἐκ τοῦ γραφείου 9 τὴν 19-6-67. Φέρουν ἐπίσης τὴν ἔνδειξη 295.)

Κρικοειδές. Ἀποτελεῖται ἀπὸ λεπτὸ σχοινοειδὲς σύρμα, ἐπταπλῆς περιέλιξης, μὲ τοὺς ἐπάλληλους κύ-κλους τοῦ κολλημένους μεταξὺ τους. Διάμ. 0.017 μ., πλάτ. 0.004 μ.

Εἰκ. 27. Χρυσὸ δαχτυλίδι.

140. *Tiryns* VI πίν. 27, τ. VII, 11, σ. 53.

141. *Prosymna* II εἰκ. 251, ἀρ. 1052, τ. XXXIV.

142. Βλ. παραπάνω σημ. 137.

143. E. French, *Development of Mycenaean Terra-cotta Figurines*, BSA 66, 1971, 116.

144. *MS* πίν. 60, ἀρ. 2334, σ. 133, πίν. 65, ἀρ. 2343, σ. 138, 168, 568-569.

145. Σγουρίτσα Ἀλυκὴ εἰκ. 235 ἀριστ., 236 ἀριστ., σ. 166-167 καὶ εἰκ. 371, σ. 245.

146. J. Deshayes, *Outils de bronze* I 332-333.

147. Σγουρίτσα, Ἀλυκὴ εἰκ. 225, σ. 154, εἰκ. 372, σ. 247.

148. Περαιτὴ Γ πίν. 52β, M17, τάφος 5α, Περαιτὴ Α 175, Περαιτὴ Β 281-283.

149. *Prosymna* II εἰκ. 309, τ. XXXVIII, 426, ἀρ. 1, τ. XV, 485, τ. XLII, 512, ἀρ. 4, τ. X.

150. E. T. Vermeule, *AJA* 64, 1960, 16, πίν. 5, εἰκ. 36Κ.

151. A. Maiuri, *ASAtene* 6-7, 1923-24, 100, εἰκ. 15, σ. 153, εἰκ. 76, σ. 231, εἰκ. 147, Ἰαλυσός.

152. L. Morricone, *ASAtene* 43-44, 1965-66, 67, εἰκ. 38-39, σ. 149, εἰκ. 138-139, σ. 233, εἰκ. 254-255.

153. Οἱ τρεῖς τύποι τοῦ Deshayes (C1a, C2a καὶ C3a)

Ἐχει παράλληλο σὲ δαχτυλίδι ἀπὸ λεπτό, χρυσὸ σύρμα¹⁵⁴, τετραπλῆς περιέλιξης καὶ σὲ κρικοειδὲς ἐνώτιο, ἀπὸ τέσσερα σχοινοειδῆ σύρματα, ἀπὸ τὴν Περαιτή¹⁵⁵. Τὸ σχοινοειδὲς σύρμα δὲν εἶναι μινωικὸς ἢ μυκηναϊκὸς τύπος καὶ πρέπει μᾶλλον νὰ θεωρηθεῖ κυπριακῆς ἢ συριακῆς καταγωγῆς¹⁵⁶. Ἄν τὸ σύρμα δὲν ἦταν τόσο λεπτό καὶ ἡ διάμετρος του τόσο λεπτὴ (0.017 μ.) θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθεῖ σφηκωτήρας¹⁵⁷.

3. Πέντε κουμπιὰ ἀπὸ στεατίτη.

(Ἐχουν τὴν ἴδια ἐνδειξη μὲ τὸ ἀρ. 2.)

α) Ἀμφικωνικὸ ἀπὸ μελανὸ στεατίτη. Ὑψ. 0.019 μ., μέγ. διάμ. 0.025 μ. β-δ) Τρία δισκοειδῆ ἀπλά, τὸ ἓνα

ἀπὸ μελανὸ καὶ τὰ ἄλλα δύο ἀπὸ φαιοπράσινο στεατίτη. Ὑψ. 0.011-0.015 μ., μέγ. διάμ. 0.017-0.025 μ.

ε) Κωνικὸ, μὲ κορυφὴ ἐπίπεδη, ἀπὸ τεφρὸ στεατίτη. Ὑψ. 0.014 μ., μέγ. διάμ. 0.025 μ.

Ἀνήκουν σὲ τρεῖς ἀπὸ τοὺς τέσσερις βασικοὺς τύπους¹⁵⁸. Τὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένα τὰ τοποθετεῖ μέσα στὰ πλαίσια τῆς ΥΕ ΙΙΙ περιόδου¹⁵⁹.

ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

Τὸ ὕλικὸ — κυρίως κεραμικὸ — ποὺ ἐξετάστηκε τοποθετεῖται χρονολογικὰ στὸ διάστημα ΥΕ ΙΙΑ1 - προχωρημένη ΥΕ ΙΙΒ ἢ μεταβατικὴ ΥΕ ΙΙΒ/ΥΕ ΙΙΓ καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἀλλοιώνει τὴν ἤδη διαμορφωμένη εἰκόνα τῆς Σαλαμίνας στὴ Μυκηναϊκὴ περίοδο¹⁶⁰.

Τὰ παλαιότερα, ΥΕ ΙΙΑ1, εὐρήματα εἶναι: ἡ μόνωτη βραχύπους κύλιξ ἀρ. 19, μὲ πιθανὰ ἔχνη ἐπικασσιτέρωσης, ὁ μόνωτος κύαθος ἀρ. 22, μὲ σπογγωτὴ διακόσμηση, καὶ τὸ κομμάτι ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ τὴ βάση τοῦ μόνωτου κυαθίου ἀρ. 49, ὅλα ντόπια καὶ καλῆς ποιότητος, ποὺ δείχνουν ὅτι τὸ νησί διέθετε ἤδη ἀνεπτυγμένα ἐργαστήρια καὶ κεραμεῖς μὲ ἀξιοσημειώτες ἐπιδόσεις¹⁶¹.

Ὁ κύριος ὅμως ὄγκος κεραμικῆς προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπόμενη περίοδο, τὴν ΥΕ ΙΙΑ2, καὶ μάλιστα τοὺς προχωρημένους χρόνους τῆς καὶ τὴ μεταβατικὴ ΥΕ ΙΙΑ2/ΥΕ ΙΙΒ1¹⁶². Φαίνεται ὅτι ἡ Σαλαμίνα, ἀντίθετα μὲ τὴν Ἀθήνα, καὶ ὅπως οἱ περισσότερες θέσεις τῆς Ἀττικῆς, γνωρίζει τὴν περίοδο αὐτὴ μεγάλη ἀνθησι, ποὺ ἀντικατοπτρίζεται στὴν ποσότητα καὶ τὴν ποιότητα τῆς κεραμικῆς¹⁶³.

Ἀπὸ τὴν ἐπόμενη περίοδο (ΥΕ ΙΙΒ) τὰ εὐρήματα εἶναι ἀρκετά¹⁶⁴. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι

πρωτοεμφανίζονται στὴ διάρκεια τῆς ΥΕ ΙΙΑ καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ χρησιμοποιοῦνται μέχρι καὶ τὴν ΥΕ ΙΙΓ περίοδο, βλ. Περαιτή Β 341.

154. R. A. Higgins, *Jewellery* 14.

155. Περαιτή Γ πίν. 78α, Μ31, Μ32, τάφος 9, Περαιτή Α 269, Περαιτή Β 291-292.

156. Higgins ὁ.π. 88, πίν. 12D, σὲ ἐνώτιο ὅπως καὶ στὸ Μ32 ἀπὸ τὴν Περαιτή.

157. Αὐτόθι 50, 57, 61, 72.

158. Τὸν ἀμφικωνικὸ, τὸν ἡμισφαιρικὸ, τὸν κωνικὸ καὶ τὸν δισκοειδῆ. Γιὰ τὰ κουμπιὰ γενικὰ βλ. Περαιτή Β 277-281 καὶ Σγουρίτσα, Ἀλυκὴ 333. Γιὰ τὴ χρῆση σερπεντίνης καὶ ὄχι στεατίτης στὴν κατασκευὴ τους βλ. Ἀ. Ὠνάσογλου, ΑΔ 34, 1979, Α', 18, σημ. 9.

159. Περαιτή Β 281.

160. ΜΣ 575-585.

161. Αὐτόθι 577-578.

162. Ψευδ. ἀμφορίσκοι FS 171 καὶ FS 178, ἀλάβαστρο FS 85, ἀλαβαστροειδῆ FS 95, θήλαστρα FS 160/161, ἀμφορίσκος FS 66, ἀρύταινες FS 236, πρόχους FS 133, κρατήρας FS 8, κύλικες, διακοσμημένες (FS 257) καὶ ἀδιακόσμητες (FS 264), μόνωτοι σκύφοι FS 283 καὶ Φσχημο εἰδῶλιο.

163. Benzi, *CMIA* 383-386 καὶ ΜΣ 579-580.

164. Ψευδ. ἀμφορίσκοι FS 180 καὶ FS 183, πρόχοι FS 110 καὶ FS 121, χειροποίητη προχοῖσκη FS 126, μικρόσχημη ὕδρια FS 130 μόνωτοι σκύφοι FS 242, κρατήρας FS 9, ἀδιακόσμητη κύλιξ FS 274 καὶ δίωτος σκύφος FS 284.

αὐτὰ ποὺ ἀνήκουν στὴν πρώτη φάση της¹⁶⁵ τεχνοτροπικὰ εἶναι πλησιέστερα στὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς σημερινῆς πρωτεύουσας Σαλαμίνας, ποὺ ἐμφανίζεται περισσότερο καθυστερημένη — θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς σὲ μιὰ ὑπὸ-ΥΕ ΙΙΑ2 φάση — σὲ σχέση μὲ τὴν περιοχὴ τῶν Ἀμπελακιῶν καὶ τὴν περιοχὴ τῆς ΝΑ. ἀκτῆς¹⁶⁶.

Τὰ εὐρήματα τέλος ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ φθάσουν ὥς τὶς ἀρχὲς τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου εἶναι ἐλάχιστα¹⁶⁷.

Γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ νησιοῦ μὲ τὴν Ἀττικὴ, τὴ Βοιωτία, τὴν Αἴγινα, τὴν Ἀργολίδα, ἀλλὰ καὶ μὲ περιοχὲς περισσότερο ἀπομακρυσμένες, ὅπως ἡ Κρήτη, τὰ Δωδεκάνησα καὶ ἡ Κύπρος, ὑπάρχουν ἐνδείξεις¹⁶⁸.

Ὅσον ἀφορᾷ στὸ θέμα τῆς προέλευσης τοῦ ὑλικοῦ, ὁ ψευδόστομος ἀρ. 1 (ΥΕ ΙΙΑ2) καὶ ἡ μόνωτη βραχύπους κύλιξ ἀρ. 19 (ΥΕ ΙΙΑ1), ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις τους¹⁶⁹, πρέπει νὰ προστεθοῦν στὰ δεκαπέντε ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν θαλαμοειδῆ τάφο τοῦ προαυλίου τοῦ Γυμνασίου. Ὁ τάφος αὐτὸς ἀνήκει στὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀγ. Κυριακῆς καὶ ἡ χρῆση του ἔχει τοποθετηθεῖ στὴν ΥΕ ΙΙΑ1-προχωρημένη ΥΕ ΙΙΒ περίοδο¹⁷⁰.

Ἡ ὑπόλοιπη κεραμικὴ, ὁμοιογενὴς σὲ μεγάλο βαθμό, παραμένει ἄγνωστης προέλευσης, δὲν πρέπει ὅμως νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ πιθανότητα νὰ προέρχεται ἀπὸ τοὺς τάφους Π. Φουρίκη καὶ Κυπαρίσση ἢ ἀπὸ ἕναν ἀπὸ τοὺς δύο (ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς σημερινῆς πρωτεύουσας Σαλαμίνας), καὶ ἡ πιθανότητα αὕτη ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ὁμοιότητά της μὲ τὸ ὑπόλοιπο ὑλικὸ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς σημερινῆς πρωτεύουσας τοῦ νησιοῦ.

Κ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ - ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

165. Ὁ ψευδ. ἀρ. 8, ἡ προχοῖσκη ἀρ. 13, ἡ πρόχους ἀρ. 31 καὶ ἡ κύλιξ ἀρ. 43.

166. ΜΣ 580-581.

167. Τὰ ὄστρακα ἀρ. 32 (FS 128), 42 (FS 267) καὶ 59 (προχοειδοῦς).

168. Βλ. π.χ. ψευδοστόμους ἀρ. 4 καὶ 7 καὶ ἀλαβα-στροειδῆ ἀρ. 11 καὶ 12. Βλ. ἐπίσης παραπάνω σημ. 160.

169. Βλ. Κατάλογο τῆς κεραμικῆς.

170. ΜΣ 318-335.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΡΧΑΝΩΝ 1986-1988*

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΡΧΑΝΩΝ 1986

Μὲ ἀπροσδόκητη ἐπιτυχία συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἑταιρείας καὶ τὸ 1986 στὶς Ἀρχάνες¹ ἀπὸ τὴν ἔφορο Ἀρχαιοτήτων Ἐφη Σακελλαράκη καὶ τὸν καθηγητὴ καὶ διευθυντὴ τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου Γιάννη Σακελλαράκη, ἐπικεφαλῆς πολυμελοῦς συνεργείου². Ἡ ἀνασκαφὴ περιορίσθηκε στὸ μινωικὸ νεκροταφεῖο στὸ Φουρνί, τὸ σημαντικότερο νεκροταφεῖο τοῦ προϊστορικοῦ Αἰγαίου, ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ ὁποῖου εἶχε διακοπεῖ τὸ

* Οἱ ἐκθέσεις τῆς ἀνασκαφῆς Ἀρχανῶν τῶν ἐτῶν 1986-1988 δημοσιεύονται στὰ Χρονικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος, ἐπειδὴ παρεδόθησαν ἐκπροθέσμως καὶ δὲν κατέστη δυνατόν νὰ περιληφθοῦν στὰ ΠΑΕ τῶν ἀντιστοιχῶν ἐτῶν.

1. Γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ Ἀρχανῶν βλ. Ἰ. Ἀ. Σακελλαράκη, *ΑΔ* 20, 1965, Β, 557-567· 21, 1966, Β2, 411-419. *Kadmos* 4, 1965, 177-180. *ILN* 26/3 1966. *Archaeology* 20, 1967, 276-281. ΠΑΕ 1966, 174-184· 1967, 151-161· 1971, 276-283· 1972, 310-353, 360-362· 1973, 167-187· 1974, 207-212· 1975, Β, 255-321. Γ. καὶ Ἐ. Σακελλαράκη, ΠΑΕ 1976, 342-399· 1977, 459-482· 1978, 309-322· 1979, 331-392· 1980, 354-401· 1981, 409-448· 1982, 467-530· 1983, 367-374· 1984, 464-506. Γ. - Ἐ. Σακελλαράκη, *Κρήτη, Ἀρχάνες* (1991).

Ἐξάλλου δημοσιεύθηκαν τὰ ἐξῆς ἄρθρα ποὺ ἀναφέρονται σὲ εὐρήματα τῶν Ἀρχανῶν: Ἰ. Ἀ. Σακελλαράκη, Ὑστερομινωικὸ κενotáφιο στὶς Ἀρχάνες, *ΑΔ* 20, 1965, 110-118. Die neuen Hieroglyphensiegel vom Phourni, Archanes, *Kadmos* 5, 1966, 109-114. Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς σημειωθείσης εἰς Ἀρχάνας ΥΜ ΙΙΙ θυσίας ταύρου, *Πεπραγμένα Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου Β'*, 1967, 238-246. Mason's marks from Archanes, *Europa. Festschrift für Ernst Grumach* (1967) 277-288. Ἐλεφαντοστοὰ ἐκ τῶν Ἀρχανῶν, *Atti e memorie del 1o congresso internazionale di micenologia*, 1968, 245-261. Das Kuppelgrab A von Archanes und das Kretisch-mykenische Tieropferitual, *PZ* 45, 1970, 135-218. Ἀποθέτης κεραμεικῆς τῆς τελευταίας φάσεως τῶν προανακτορικῶν χρόνων εἰς Ἀρχάνας, *ΑΕ* 1972, Β' Χρον., 1-11. Die Kykladen und Kreta σὲ J. Thimme, *Kunst und Kul-*

tur der Kykladeninseln im 3. Jahr. v. Chr. (1976) 149-158. Τὰ κυκλαδικὰ στοιχεῖα τῶν Ἀρχανῶν, *ΑΑΑ* 10, 1977, 93-115. Χρονολογημένα σύνολα προανακτορικῶν μινωικῶν σφραγίδων ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες, *Πεπραγμένα Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου Α'* (Ἀθήνα 1981) 510-531: Gruppen minoischen Siegel der Vorpalastzeit aus datierten geschlossenen Funden, *Jahr. RGZM* 27, 1980, 1-12. Πρωτογεωμετρικὴ-Γεωμετρικὴ κεραμεικὴ ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες, *Κρητ.Χρον* 26, 1986, 7-50. Ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα γιὰ μιὰ ἀρχαιοκαπηλεία τὸ 1949 στὴν Κρήτη, *Φίλια Ἐπη Β* (Ἀθήνα 1987) 37-70. *ILN*, ἀνοιξή 1990, 92-3. E. Sapouna-Sakellarakis, Archanès à l'époque mycénienne, *BCH* 114, 1990, 67-102. Βλ. ἐπίσης J. A. καὶ E. Sakellarakis, Archanes, Anemospilia, Phourni, Tourko-geitonia στὸ J. W. Myers - E. E. Myers - G. Cadogan, *The Aerial Atlas of Ancient Crete* (1992) 51-62. Τέλος οἱ προανακτορικὲς σφραγίδες ποὺ βρέθηκαν μέχρι τὸ 1965 δημοσιεύθηκαν στὸ *CMS* II 1 (1969) 442, 468, ἀρ. 379-395.

2. Στὴν ἀνασκαφὴ πῆραν μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι δ. Ἐ. Ἀνδρῖκου, Ἐ. Δεληγιάννη, Χ. Καλλιτσάκη, Ἐ. Μαρκίδου καὶ ὁ κ. Εὐ. Φιτζιτζόγλου, ὁ τελειόφοιτος τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Θ. Ἡλιόπουλος καὶ ὁ τελειόφοιτος τοῦ τμήματος Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Cornell τῆς Νέας Ὑόρκης κ. Ρ. Οἰκονομάκης. Ἐλαβαν ἐπίσης μέρος ἡ μαθήτρια Ἐ. Καφάτου, οἱ φύλακες ἀρχαιοτήτων Ἀρχανῶν κ. Ἐ. Συναδινάκης, Ν. Χριστοδουλάκης, Σ. Μηλιαράκης καὶ Εὐ. Παπουτσάκης καὶ οἱ τεχνίτες τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου κ. Ἀ. Καροῦσος καὶ Π. Συναδινάκης.

Είκ. 1. Ἀρχάνες. Κάτοψη τοῦ μινωϊκοῦ νεκροταφείου στὸ Φουρνί.

1982 (εἰκ. 1). Ἡ ἀνασκαφή τοῦ 1986 ἀπέβλεψε ἀφ' ἑνὸς σὲ μικρὲς ἐργασίες διαμόρφωσης τοῦ χώρου, ποὺ ἔχει ἤδη ἀπαλλοτριωθεῖ σὲ ἑκταση μεγαλύτερη τῶν 20 στρεμ. — ἀποτελεῖ δηλαδὴ ἕναν ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους ἀρχαιολογικοὺς χώρους τῆς Κρήτης — καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴ διερεύνηση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων τοῦ θολωτοῦ τάφου Β, ἡ ἀνασκαφή τοῦ ὁποῖου εἶχε διακοπεῖ τὸ 1972, τοῦ σπουδαιότερου ἀρχιτεκτονήματος τοῦ νεκροταφείου. Ἡ ἀνασκαφή περιορίσθηκε σὲ τρεῖς τομεῖς, δύο στὸν θολωτὸ τάφο Β (τὸν δρόμο του καὶ τὸ ΝΔ. δωμάτιό του) καὶ ἕναν τρίτο στὴν περιοχὴ τῶν βράχων.

Θολωτὸς τάφος Β

Ὁ θολωτὸς τάφος Β, ποὺ ἐπισημάνθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1965 καὶ ἀνασκάφηκε σὲ διάφορες χρονικὲς περιόδους³, εἶναι, ὡς γνωστόν, ἕνα τεράστιο ὀρθογώνιο οἰκοδομικὸ συγκρότημα, μὲ ἑνδεκα συνολικὰ χώρους, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ θόλο καὶ τὸν δρόμο, μὲ κλίμακα ἀνόδου σὲ δεύτερο ὄροφο, δωμάτιο μὲ πεσσοὺς κλπ. Ἡ ἵδρυση τοῦ συγκροτήματος αὐτοῦ πάνω σὲ προϋπάρχον ταφικὸ κτίριο, τὸ ταφικὸ κτίριο 7, ἡ χρησιμοποίησή του συνεχῶς μὲ ποικίλες προσθήκες καὶ μετασκευές γιὰ πολλοὺς αἰῶνες, καθὼς καὶ ἡ διατήρησή του σὲ μεγάλο ὕψος, καθιστοῦσαν ἀδύνατη τὴν ἐξασφάλιση τῶν ἀπαραίτητων τεχνικῶν μέσων στὴ δεκαετία τοῦ '70 γιὰ τὴν πλήρη διερεύνησή του. Μὲ τὴ δημιουργία ὅμως τῆς ἀπαραίτητης ὑποδομῆς καὶ ἀκόμη τὴν ὁλοκλήρωση τῆς συντήρησης τοῦ κτιρίου, ἀναλήφθηκαν οἱ φετινὲς ἐργασίες.

Εἴσοδος

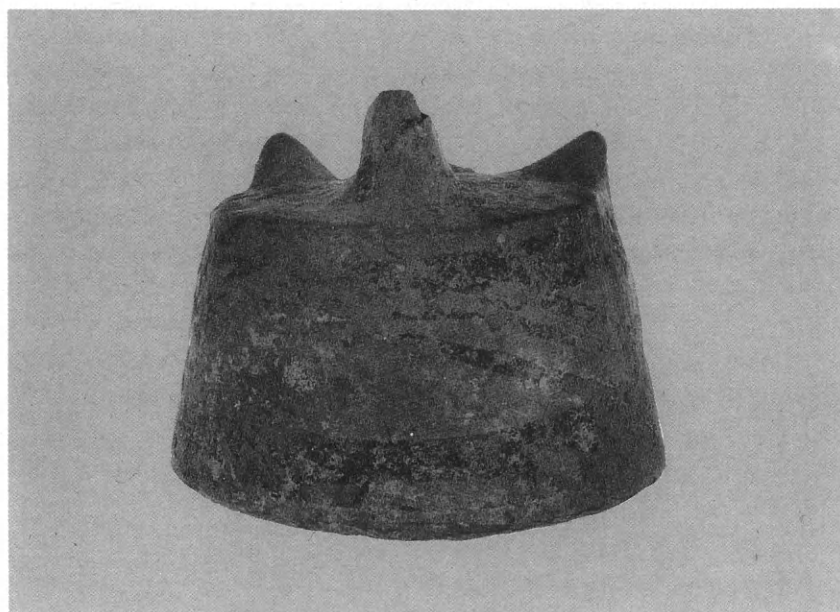
Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἡ εἴσοδος τῆς θόλου εἶχε φραγθεῖ σὲ κάποιες μετασκευές, μὲ ἄλλεπάλληλα φράγματα, τὸ δάπεδο εἶχε ἀνυψωθεῖ καὶ κατὰ μῆκος τοῦ τοιχώματός της εἶχε κτισθεῖ ἕνα θρανίον. Στὴν τομὴ ποὺ ἐγίνε καθαιρέθηκε τὸ τελευταῖο φράγμα καὶ μικρὸ τμήμα τοῦ θρανίου στὴν εἴσοδο (εἰκ. 2). Ὅπως στὴν παλαιότερη ἀφαίρεση τῶν ἄλλων φραγμάτων εἶχαν βρεθεῖ σὲ δεκατρία σημεῖα λείψανα σκελετῶν σκύλων, ἔτσι καὶ στὴ φετινὴ τομὴ βρέθηκαν πάλι κόκκαλα σκύλων, χοίρων καὶ λαγῶν καὶ ἑπτὰ δόντια κάπρου, προφανῶς καὶ αὐτὰ ὑπολείμματα θυσιῶν. Στὸ ἴδιο σημεῖο βρέθηκαν ἀκόμη τμήμα πῆλινου κεράτου καθιέρωσης, μεγάλος πυρήνας ὀψιανοῦ καὶ δαγκάνες ἀπὸ καβούρι.

Παράλληλα μελετήθηκε καὶ τὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς ἐπίχωσης τοῦ μεταγενέστερου δαπέδου τῆς θόλου. Κάτω ἀπὸ μιὰ ἐπίστρωση πηλοῦ καὶ χώματος εἶχαν τοποθετηθεῖ σὲ ἄλλεπάλληλες συμπλεκόμενες σειρὲς μεγάλες πλακοειδεῖς πέτρες. Στὴν τομὴ, κάτω καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτές, βρέθηκαν ἕνα ΜΜ Ια κωδωνόσχημο εἰδῶλιο (εἰκ. 3) διακοσμημένο μὲ ταινίες, λίγα ἀνθρώπινα ὀστά καὶ δόντια, λίγα κόκκαλα ζώων, ἕνα δόντι κάπρου, τμήμα ἀπὸ μικρὸ τριποδικὸ ἄγγειο, τμήμα μεγάλου καδόσχημου ἀγγείου ἀπὸ στεατίτη, τμήμα ἄλλου φωλεόσχημου ἀπὸ μαῦρο στεατίτη, μιὰ λεπίδα ὀψιανοῦ καὶ μιὰ χρυσὴ ἀναδιπλωμένη ταινία. Εἶναι ἔτσι πιθανὸν ὅτι ἡ παλαιότερη ἐπίχωση τῆς θόλου δὲν διαταράχθηκε, γι' αὐτὸ ἀναμένεται μὲ ἐνδιαφέρον ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας.

3. Γ. Σακελλαράκης, ΑΔ 21, 1966, 413 κέ.· ΠΑΕ 1966, 175-80· 1967, 151-4· 1971, 277-81· 1972, 361-2.

Εικ. 2. Θολωτός τάφος Β. Ἡ θύρα εισόδου στη θόλο ἀπὸ τὸν δρόμο.

Εικ. 3. Κωδωνόσχημο εἰδῶλιο ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο Β.

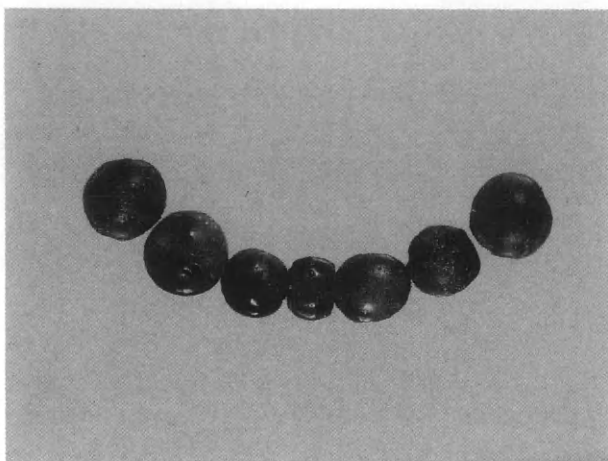
Χῶρος 8. Κλιμακοστάσιο. Κρύπτη

Πολύ σημαντικότερα ἦταν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ χώρου 8 τοῦ θολωτοῦ τάφου Β, δηλαδή τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ κλιμακοστασίου καὶ τοῦ πρώτου ἀπὸ Ν. πλευρικοῦ δωματίου τοῦ θολωτοῦ τάφου, ποὺ βρίσκονται Δ. καὶ ΒΔ. τοῦ δωματίου τοῦ πεσσοῦ ἀντίστοιχα, καὶ Ν. τοῦ δυτικοῦ πλευρικοῦ δωματίου. Τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ κλιμακοστασίου εἶχε ἀφεθεῖ ἄσκαφο στὸ ἐπίπεδο τῆς ΥΜ Ια χρήσης του, ἐνῶ τοῦ πρώτου ἀπὸ Ν. πλευρικοῦ δωματίου εἶχε παλαιότερα ἀποκαλυφθεῖ μόνο ἡ ὄροφή.

Ὅπως διαπιστώθηκε, στὸ κατώτερο ἐπίπεδο ὁ χώρος αὐτὸς ἦταν ἐνιαῖος καὶ ἀποτελοῦσε τὴν πρὸς Δ. καὶ Β. συνέχεια τοῦ παλαιότερου ταφικοῦ κτιρίου ⁷⁴, ποὺ εἶχε ἐντοπισθεῖ στὸ δωμάτιο τοῦ πεσσοῦ. Στὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο ὅμως ὁ χώρος εἶχε διαμορφωθεῖ ἤδη πολὺ νωρὶς ἔτσι ὥστε τὸ μεγαλύτερο τμήμα του, ἕως ἀπόσταση 5.30 μ. ἀπὸ τὸν νότιο ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ συγκροτήματος, νὰ ἀποτελεῖ τὴ δυτικὴ πτέρυγα τοῦ κλιμακοστασίου. Στὴ ΒΔ. γωνία αὐτοῦ τοῦ χώρου, κάτω ἀπὸ τὶς βαθμίδες τῆς κλίμακας καὶ ἐντοιχισμένη στὸν τοῖχο ποὺ χωρίζει τὸ πρῶτο ἀπὸ Ν. πλευρικὸ δωμάτιο καὶ τὴ δυτικὴ πτέρυγα τοῦ κλιμακοστασίου ἀποκαλύφθηκε κρύπτη ποὺ περιεῖχε μιὰ σαρκοφάγο. Ἀμέσως βόρεια καὶ στὸ βορειότατο τμήμα τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου εἶχε διαμορφωθεῖ ἓνα μικρὸ δωμάτιο, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸ πρῶτο ἀπὸ Ν. πλευρικὸ δωμάτιο τοῦ θολωτοῦ τάφου. Διακρίθηκαν δηλαδή στὸν χῶρο δύο κύριες χρήσεις, μία πρώτη διαμόρφωση ποὺ ἀνήκει στὸ παλαιότερο ταφικὸ κτίριο 7, καὶ μία δεύτερη ποὺ ἀνήκει στὸ συγκρότημα τοῦ θολωτοῦ τάφου Β.

Ἡ δυτικὴ πτέρυγα τοῦ κλιμακοστασίου τοῦ θολωτοῦ τάφου Β ἔχει μῆκος ἀπὸ Β. πρὸς Ν. 5.30 μ. καὶ πλάτος ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. 2.40 μ. Στὰ Ἀ. ὀρίζεται ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου τοῦ πεσσοῦ, στὰ Ν. καὶ Δ. ἀπὸ τὸν νότιο καὶ δυτικὸ ἀντίστοιχα τοῖχο ὁλόκληρου τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος τοῦ θολωτοῦ τάφου Β καὶ στὰ Β. ἀπὸ τοῖχο ποὺ βρίσκεται περίπου στὴν εὐθεία τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ δωματίου τοῦ πεσσοῦ. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος ἔχει μῆκ. 5.50 μ. καὶ στὸ κατώτερο τμήμα του ἀνοίγεται θύρα πρὸς τὸ δωμάτιο τοῦ πεσσοῦ. Τὸ νοτιότερο τμήμα του εἶναι χαμηλότερο ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο χῶρο, ἐπειδὴ χρησίμευσε ἐξαρχῆς ὡς πλατύσκαλο γιὰ τὴ νότια πτέρυγα τῆς κλίμακας. Ὁ τοῖχος ἀπὸ τὴ θεμελίωσή του καὶ μέχρι ὕψ. 1.30 μ. παρουσιάζει ἐπιμελημένη τοιχοδομία ἀπὸ μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους λίθους μὲ ἀρκετὰ γεμίσματα μεταξύ τους, τόσο στὸ βόρειο ὅσο καὶ στὸ νότιο τμήμα. Ἀπὸ τὸ ὕψος αὐτὸ μέχρι 2.10 μ. καὶ μόνο στὸ βόρειο τμήμα σώζει μεγαλύτερους καὶ ἀμελέστερα τοποθετημένους λίθους. Στὸ βορειότερο μισό του ὁ τοῖχος ἔχει δύο ἐγκοπές, γιὰ κάθετες ξυλοδεσιές. Ὁ νότιος καὶ δυτικὸς τοῖχος, ποὺ ἦταν ἤδη γνωστοὶ παλαιότερα, ἀποκαλύφθηκαν ἐφέτος πλήρως, ὁ πρῶτος σὲ μῆκ. 2.05 μ., πᾶχ. 0.70 μ. καὶ ὕψ. 1.95 μ., καὶ ὁ δεύτερος σὲ μῆκ. 5.30 μ., πᾶχ. 1.50 μ. καὶ ὕψ. 2.45 μ. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ δυτικὸς τοῖχος τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ κλιμακοστασίου διακόπτεται ἀπὸ τὸν διαχωριστικὸ τοῖχο μεταξύ τοῦ κλιμακοστασίου καὶ τοῦ νότιου πλευρικοῦ δωματίου, ὁ ὁποῖος περιέκλειε τὴν κρύπτη μὲ τὴ σαρκοφάγο. Ὁ βόρειος τοῖχος τέλος εἶχε πρόσβαση στὸ κατώτερο τμήμα του στὸ νότιο πλευρικὸ δωμάτιο καὶ αὐτὸ τὸ ἀνοιγμα φαίνεται ὅτι διαμορφώθηκε στὰ ΥΜ χρόνια σὲ κρύπτη.

Στὸν χῶρο διακρίθηκαν τρία ἐπίπεδα, ποὺ δείχνουν τὴ χρησιμοποίησή του σὲ ἀντίστοιχες οἰκοδομικὲς φάσεις: ἡ πρώτη ἀνήκει στὸ ταφικὸ κτίριο 7 πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ

Εικ. 4. Περιδέραιο από ψήφους άμεθύστου και σαρδίου. Εικ. 5. Έλεφάντινη πυραμιδική σφραγίδα.

συγκροτήματος του θολωτού τάφου Β, ή δεύτερη συμπίπτει με την κατασκευή του θολωτού τάφου Β, και ή τρίτη αντιστοιχεί με τη μεταγενέστερη επέμβαση στον χώρο για τη δημιουργία της κρύπτης.

Στην πρώτη φάση, κάτω από τη δυτική πτέρυγα του κλιμακοστασίου, στο νοτιότερο τμήμα του χώρου, πάνω και ανάμεσα σε βράχους, είχαν γίνει αποθέσεις περίπου 15 κρανίων και όστων με λίγα κτερίσματα, όπως άχιβάδες, κομμάτια όψιανού, τρία χάλκινα αντικείμενα, ένα δόντι άγριοχοίρου, ένα σφονδύλι και τέσσερις ψήφοι από άμεθύστο και σάρδιο (εικ. 4). Μαζί με αυτά τα αντικείμενα βρέθηκαν και λίγα όστρακα άγγείων μικρού και μεσαίου μεγέθους. Στο βορειότατο τμήμα, κάτω δηλαδή από το νότιο πλευρικό δωμάτιο του θολωτού τάφου Β, ή επιφάνεια του μαλακού βράχου είχε επενδυθεί με πλακόστρωτο από μεσαίου μεγέθους επιμελημένες πλάκες. Πάνω στο πλακόστρωτο, στη ΒΔ. γωνία του χώρου είχε άποτεθεί ένα κρανίο, με κτερίσμα ένα χρυσό έλασμα. Άλλα εύρηματα πάνω στο πλακόστρωτο ήταν ένα άκόμη κυκλικό έλασμα χρυσοϋ, μία άχιβάδα με όπη άνάρτησης και μία έλεφάντινη πυραμιδοειδής σφραγίδα με στρόβιλο και ρόδακα στη σφραγιστική επιφάνεια (εικ. 5). Στο κέντρο του χώρου, μεταξύ δηλαδή των βράχων του νότιου τμήματος και του πλακοστρώτου του βόρειου, βρέθηκαν λίθοι μικρού μεγέθους, που πιθανότατα περιόριζαν τις άποθέσεις των κρανίων του νότιου τμήματος του χώρου.

Η δεύτερη φάση συμπίπτει με την κατασκευή όλόκληρου του συγκροτήματος του θολωτού τάφου Β, καθώς και του νότιου πλευρικού δωματίου του. Πάνω από τους προαναφερθέντες λίθους και τους βράχους, ιδιαίτερα στο κεντρικό τμήμα του χώρου, ύπηρχε έπίχωση άνοιχτού καστανού και κιτρινωπού χώματος, που χαρακτηριζόταν από την παρουσία πολλών κομματιών κονιάματος λευκού, κόκκινου και μαύρου κυρίως χρώματος, μερικά από τα όποια ήταν διακοσμημένα με μαύρη ταινία σε λευκό ή κόκκινο βάθος ή με το θέμα του βράχου. Η παρουσία των κονιαμάτων είναι ένδεικτική της τοιχογράφησης του χώρου σε κάποια οικόδομική φάση. Η κεραμική που συλλέχθηκε ήταν χαρακτηριστική της ΜΜ Ι - ΙΙ περιόδου, με κωνικά, σφαιρικά και τροπιδωτά κύπελλα. Από τα εύρηματα της έπίχωσης άναφέρονται τέσσερις πεταλίδες, δύο χρυσά έλάσματα, το ένα με άνάγλυφη διακόσμηση, ένα έλεφάντινο αντι-

κείμενο καὶ ἓνα πλακίδιο, τμήμα λίθινου ἀγγείου ἀπὸ στεατίτη, τμήμα τριβείου καὶ πρισματικό κομμάτι ἀπὸ ὀρεία κρύσταλλο, ποὺ ἴσως ἀποτελοῦσε ἔνθεμα. Λίγο ψηλότερα, στὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ χώρου, δηλαδὴ πάνω ἀπὸ τὶς ἀποθέσεις τῶν κρανίων, ὑπῆρχε στρώμα ἀνοιχτοῦ καστανοῦ χρώματος καὶ λιθόστρωτο ἀπὸ μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους λίθους, ποὺ λειτουργοῦσε ἴσως ὡς ὑποθεμελίωση γιὰ τὸ πλατύσκαλο τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ κλιμακοστασίου. Ὑποθεμελίωση γιὰ τὴ σκάλα θὰ πρέπει νὰ ἀποτελοῦσαν ἐπίσης ἓνα ἀμελοῦς κατασκευῆς τοιχάριο στὸ κέντρο τοῦ χώρου, μεσαίου μεγέθους λίθοι ποὺ βρέθηκαν πεσμένοι στὸ κεντρικὸ καὶ βόρειο τμήμα, καθὼς καὶ οἱ τέσσερις ὑποδοχὲς γιὰ ὀριζόντια ξυλοδεσιὰ ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ φαίνεται πὼς στήριζαν ἐγκάρσια ξύλινα δοκάρια πάνω στὰ ὁποῖα θὰ πάταγε ἡ σκάλα. Βορειότερα ἀπὸ τὸ λιθόστρωτο ὁ χώρος καλυπτόταν ἀπὸ πλακωτοὺς λίθους σὲ κλιμακωτὴ διάταξη, ποὺ ἀποτελοῦσαν τμήμα τῆς κλίμακας. Τὸ χῶμα ἀνάμεσά τους ἦταν ἀνοιχτὸ καστανὸ μὲ ἀρκετὰ ἴχνη λεπίδας καὶ κομμάτια κονιάματος. Ἀνάμεσα στὶς βαθμίδες τῆς πεσμένης κλίμακας συλλέχθηκαν μία αἰχμή καὶ δύο τριβεία ἀπὸ στεατίτη, δύο ἀχιβάδες καὶ ὄστρακα ἀπὸ μικροῦ, μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους ἀγγεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὄστρακα ἀπὸ κύπελλα μὲ δακτυλιόσχημη βάση, τροπιδωτά, δίσκους ἢ πιθοειδῆ, καὶ μερικὰ διακοσμημένα μὲ ταινίες ἢ δικτυωτό. Κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους τῆς κλίμακας βρέθηκαν ἄφθονα ὄστρακα μὲ διακόσμηση ταινιῶν ἀπὸ ἀνοιχτὸ χρῶμα σὲ σκοτεινὸ βάθος, ἀλλὰ καὶ μὲ διακόσμηση σπείρας ἀπὸ σκοτεινὸ χρῶμα σὲ ἀνοιχτὸ βάθος.

Οἱ λίθοι ποὺ ἀποτελοῦσαν τὶς βαθμίδες τῆς κλίμακας δὲν συνεχίζονταν πρὸς Β. πέρα ἀπὸ τὸν τοῖχο ποὺ περιέκλειε ἀπὸ Β. τὸν χώρο τοῦ κλιμακοστασίου, δηλαδὴ δὲν ἐπεκτείνονταν στὴ θέση τῆς ὀροφῆς τοῦ νότιου πλευρικοῦ δωματίου τοῦ θολωτοῦ τάφου Β. Ἡ ὀροφή, ποὺ ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνειά της βρισκόταν σὲ βάθ. 0.35 μ., εἶχε διαστάσεις ἀπὸ Β. πρὸς Ν. 2 μ. καὶ ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. 2 μ. ἐπίσης. Στὸ ἀνώτερο ἐπίπεδό της σκεπαζόταν ἀπὸ ὀρθογώνιους λίθους τοποθετημένους σὲ κανονικὲς σειρές, καὶ στὰ κατώτερα ἀπὸ τριγωνικοὺς λίθους σὲ σφηνοειδῆ διάταξη ποὺ θύμιζε ψαροκόκκαλο, γιὰ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ στερεότητα τῆς κατασκευῆς. Ἡ κατώτερη ἐπιφάνεια τῆς ὀροφῆς ἔφθανε μέχρι βάθ. 1.10 μ. καὶ στηριζόταν πάνω στὸν ἀνατολικὸ καὶ στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ χώρου, ποὺ συνεχίζονταν πρὸς Β. πέραν τοῦ χώρου τοῦ κλιμακοστασίου, στὸν χώρο τοῦ νότιου πλευρικοῦ δωματίου. Ὁ τοῖχος ποὺ χώριζε τὸ νότιο πλευρικὸ δωμάτιο τοῦ θολωτοῦ τάφου Β ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους πέτρες ποὺ φθάνουν μέχρι τὸ πλακόστρωτο τῆς παλιότερης φάσης. Τὸ ἀνατολικότερο τμήμα τοῦ τοίχου αὐτοῦ ἦταν χτισμένο διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο τοῖχο, μὲ καλὰ πελεκημένες πέτρες, ποὺ δίνουν τὴν ἐντύπωση ἐπιμελημένου φράγματος κάποιου ἀνοίγματος, ποὺ ἴσως ὀδηγοῦσε στὸ δυτικὸ πλευρικὸ δωμάτιο τοῦ θολωτοῦ τάφου Β.

Ὁ χώρος κάτω ἀπὸ τὴν ὀροφή μέχρι καὶ τὸ πλακόστρωτο ἦταν γεμάτος μὲ καστανὸ χῶμα, ἴχνη λεπίδας καὶ πεσμένες πέτρες, ἐνῶ τὰ ὄστρακα ποὺ συλλέχθηκαν προέρχονταν ἀπὸ σφαιρικὰ κύπελλα, κύπελλα μὲ κυματοειδῆ διαμόρφωση τοῦ σώματος ἢ μὲ κάθετα τοιχώματα MM I - II περιόδου.

Στὴν τρίτη φάση χρησιμοποίησης τοῦ χώρου, διαμορφώθηκε στὸ ΒΔ. τμήμα τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ κλιμακοστασίου, κάτω ἀπὸ τὴν κλίμακα καὶ στὸ ΝΔ. τμήμα τοῦ νότιου πλευρικοῦ δωματίου τοῦ θολωτοῦ τάφου Β, κρύπτη γιὰ τὴν ἀπόθεση σαρκοφάγου (εἰκ. 6).

Ἡ κρύπτη, ποὺ ἀποκαλύφθηκε κάτω ἀπὸ τὶς βαθμίδες τῆς κλίμακας, ἔχει μῆκ. 1.80 μ. ἀπὸ Β. πρὸς Ν. καὶ πλάτ. 0.80 μ. ἀπὸ Δ. πρὸς Ἀ. Οἱ τρεῖς τοῖχοι ποὺ περιέβαλλαν τὴ σαρκοφάγο ἀπὸ Ἀ., Δ. καὶ Β. εἶναι χτισμένοι ἀπὸ ἀμελεῖς μᾶλλον πέτρες ποὺ ἔχουν κάθετες ἐπιφάνειες. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος ἔχει μῆκ. 1.50 μ. καὶ πλάτ. 0.35 μ., καὶ ὁ δυτικὸς 1.15 μ. καὶ 0.40 μ. ἀντίστοιχα, ἐνῶ τὸ ὕψος τους κυμαίνεται γύρω στὰ 0.90 μ. Τὸ ὑπέρθυρο δημιουργεῖται ἀπὸ δύο καλὰ κατεργασμένες πλάκες, ποὺ στηρίζονται πάνω στὰ ἀνατολικά καὶ δυτικὰ τοιχάρια.

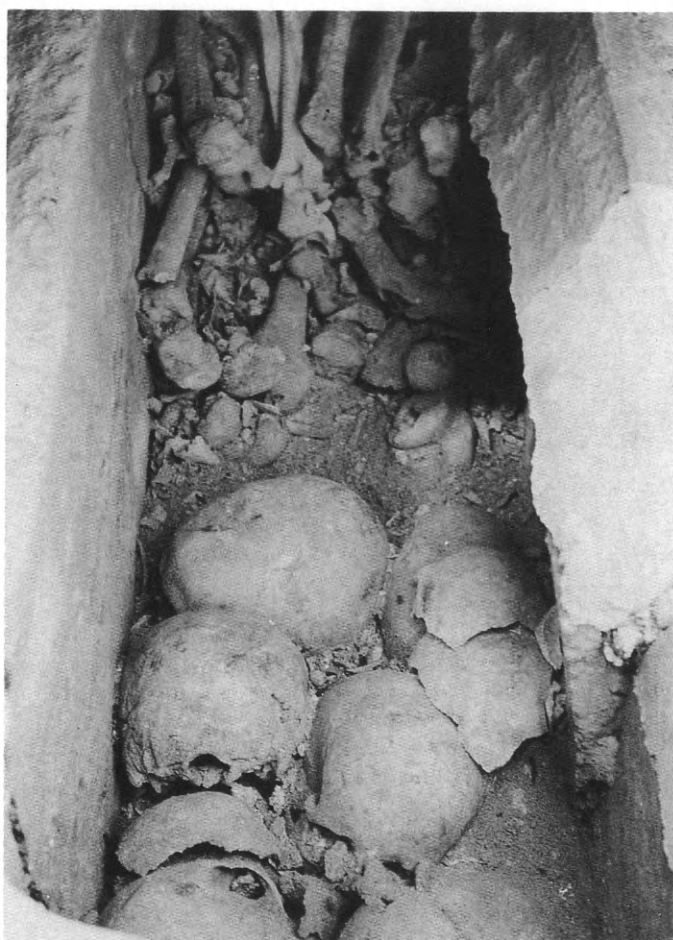
Είκ. 6. Θολωτός τάφος Β. Ή κρύπτη με τή σαρκοφάγο.

Σε έπαφή με τή νότια πλευρά τής σαρκοφάγου πού εξέιχε 0.38 μ. Ν. από τή νότια παρυφή του βόρειου τοίχου τής δυτικής πτέρυγας του κλιμακοστασίου, μικρές και μεσαίου μεγέθους πέτρες δημιουργούν έναν έλαφρά καμπύλο περίβολο, του οποίου οι άκρες έφάπτονται των τοιχαρίων πού περιορίζουν τή σαρκοφάγο από Α. και Δ. Οι πέτρες σε μερικά σημεία έφάπτονται τόσο, ώστε κλείνουν έρμητικά τή σαρκοφάγο. Λόγω τής στενότητας του χώρου ήταν βέβαια αδύνατη ή τοποθέτηση τής σαρκοφάγου μετά τò κτίσιμο των τοίχων τής κρύπτης, και άναμφίβολα είχε συμβεί τò αντίθετο, είχε δηλαδή πρώτα τοποθετηθεί ή σαρκοφάγος και μετά χτίστηκε ή κρύπτη μέσα σε προϋπάρχον δωμάτιο του θολωτού τάφου Β.

Ή σαρκοφάγος ήταν ΥΜ τύπου, κιβωτιόσχημη με σαμαρωτό κάλυμμα, πού σώζει στις άκρες του λαβές για μεταφορά. Έχει μήκ. 1.27 μ., πλάτ. 0.49 μ. και περιχείλωμα 0.05 μ. Τò πώμα έχει μήκ. 1.20 μ., πλάτ. 0.45 μ., και περιχείλωμα 0.04 μ. Ή πλαστική όριζόντια δοκός του καλύμματος έχει πλάτ. 0.08 μ.

Τò έσωτερικό της έδωσε μιá πρωτοφανή εικόνα, αφού δέν περιέλαβε τὰ λείψανα μιās ταφής, αλλά χρησίμευε ως λειψανοθήκη περισσότερων. Ή σαρκοφάγος ήταν γεμάτη ως επάνω από τὰ λείψανα δεκαεννέα τουλάχιστον νεκρών σε δύο στρώματα, και δέν περιείχε καθόλου χώμα. Τὰ όστά ήταν τόσο καθαρά, ώστε έμοιαζαν νά είναι πλυμένα, γεγονός πού πρέπει νά συσχετισθεί και με τήν έντονη μυρωδιά πού ανέδιδαν καθ' όλη τή διάρκεια τής άνασκαφής. Χαρακτηριστικό μάλιστα είναι ότι μερικά από αυτά είχαν τή στιγμή τής άνεύρεσής τους έντονα κοκκινωπό χρώμα, πού φαινόταν και σε μερικά σημεία στα τοιχώματα τής σαρκοφάγου.

Έπειδή ή σαρκοφάγος έμεινε για αιώνες κλεισμένη άεροστεγώς, τὰ κόκκαλα βρέθηκαν άκριβώς στη θέση πού τοποθετήθηκαν, και εύκολα διέκρινε κανείς άμέσως όχι μόνο τμήματα κρανίων και μηριαία όστά, αλλά και φάλαγγες χεριών και ίερά όστά, πού ποτέ μέχρι τώρα

Εἰκ. 7. Μηριαῖα ὀστά στὸ βόρειο καὶ κρανία στὸ νότιο τμῆμα τῆς σαρκοφάγου.

δὲν διασώθηκαν, ἀκόμη καὶ σὲ ἀδιατάρακτες ταφές στὸ Φουρνὶ καὶ σὲ ἄλλους τάφους τῆς Κρήτης.

Ἄλλο ἐντυπωσιακὸ στοιχεῖο εἶναι ἡ προφανὴς ταξινόμηση τῶν ὀστῶν στὸ κατώτερο τμῆμα τῆς σαρκοφάγου. Ἐνῶ δηλαδὴ τὰ ὀστά τοῦ ἀνώτερου τμήματος εἶχαν τοποθετηθεῖ χωρὶς συγκεκριμένη διάταξη, στὸν πυθμένα τῆς σαρκοφάγου τὰ ὀστά ἦταν ταξινομημένα ἔτσι ὥστε στὸ βόρειο τμῆμα εἶχαν τοποθετηθεῖ μηριαῖα ὀστά (εἰκ. 7) κατὰ μῆκος καὶ τὸ ἓνα πάνω στὸ ἄλλο, καὶ στὸ νότιο τμῆμα τοῦ πυθμένα ἑννέα κρανία.

Πρόκειται ἀναμφίβολα, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ γιὰ σπουδαῖο ἀνθρωπολογικὸ εὑρημα, μετὰ τὴν ἀνεύρεση δεκάδων κρανίων στὸ Φουρνὶ καὶ τῶν σκελετῶν στὰ Ἀνεμόσπηλια. Ἡ ἀνθρωπολογικὴ μελέτη ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὴ Sheilagh Wall ἔδειξε ὅτι πρόκειται γιὰ τὰ ὀστά τουλάχιστον δεκαεννιά ἀτόμων. Ἀντιπροσωπεύονται ὅλα τὰ τμήματα τοῦ ἀνθρώπινου σκελετοῦ, ἂν καὶ δὲν ἔχει κατορθωθεῖ νὰ ἀνασυγκροτηθοῦν οἱ σκελετοί. Ἡ ἡλικία τους διαπιστώνεται ἀπὸ

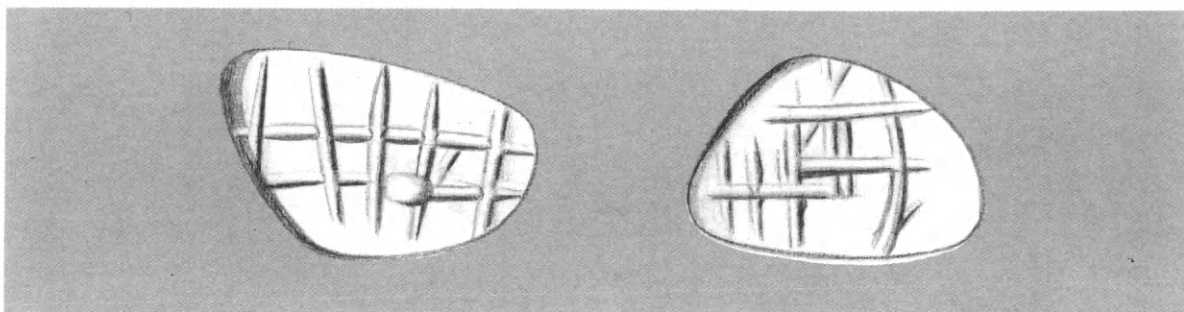
Εἰκ. 8. Θολωτὸς τάφος Β. Περίτεχνη ψῆφος ἀπὸ στεατίτη.

τῇ μελέτῃ τῶν δοντιῶν τους. Πρόκειται γιὰ ἓνα παιδί πέντε περίπου χρόνων, ἓνα ἄλλο λίγο μεγαλύτερο, τρία ἄτομα μεταξὺ δεκαεννιά καὶ εἴκοσι πέντε χρόνων, ἑπτὰ μεταξὺ εἴκοσι πέντε καὶ τριάντα πέντε χρόνων καὶ ἓνα μεταξὺ τριάντα πέντε καὶ σαράντα πέντε χρόνων. Τὰ ὑπόλοιπα ἕξι ἄτομα εἶχαν χάσει τὰ δόντια τους πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό τους καὶ δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἐξακρίβωση τῆς ἡλικίας τους. Τὸ φύλο δὲν διακρίθηκε γιὰ ὅλα τὰ ἄτομα, πάντως ὑπῆρχαν τουλάχιστον ἕξι ἄνδρες καὶ πέντε γυναῖκες. Σημαντικὲς παρατηρήσεις ἔγιναν γιὰ τὸ ὕψος τῶν ἀτόμων, μὲ βάση τὸ μῆκος τῶν μηριαίων ὀστέων, τὰ ὁποῖα σπάνια διατηροῦνται ἀκόμη καὶ σὲ ἀδιατάρακτες ταφὲς στὸ Φουρνί. Ἔτσι διαπιστώθηκε πὼς πέντε ἄτομα εἶναι ψηλότερα τοῦ 1.70 μ., καὶ συγκεκριμένα εἶχαν ὕψος 1.7058, 1.7225, 1.7341, 1.7457 μ., καὶ ἓνα 1.7636 μ. Ἀπὸ πλευρᾶς παθολογίας τῶν ἀτόμων, διαπιστώθηκε ὅτι κάποιοι ἔπασχαν ἀπὸ ὀστεοαρθρίτιδα. Σὲ κάποιες περιπτώσεις ἡ κλείδα παρουσίαζε πόρωθεν κάταγμα καὶ τὸ ἱερὸ ὅστω συγγενὴ ἀνωμαλία, ποὺ προκάλεσε δισχιδὴ κλειστὴ ράχη.

Ἐνδιαφέρον εἶναι ἀκόμη νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀνάμεσα στὰ ἀνθρώπινα ὀστά διακρίθηκαν καὶ λίγα ὀστά ζώων, βοδιῶν, προβάτων, χοίρων καὶ λαγῶν.

Γύρω καὶ κάτω ἀπὸ τὴν σαρκοφάγο τὸ χῶμα ἦταν καστανὸ μαλακὸ καὶ καθαρὸ, μὲ ἔχνη λεπίδας καὶ ἐλάχιστα ὄστρακα ΜΜ χρόνων μὲ διακόσμηση ἀπὸ ἀνοιχτὸ χρῶμα σὲ σκοτεινὸ βάθος. Στὸν στενότερο χῶρο μεταξὺ τῶν τοιχωμάτων τῆς σαρκοφάγου καὶ τῆς κρύπτης βρέθηκε μία περίτεχνη κατάκοσμη ψῆφος ἀπὸ στεατίτη (εἰκ. 8).

Ἡ ἰδιαίτερα καλὴ κατασκευὴ τῆς σαρκοφάγου, ποὺ ἐντυπωσιάζει καὶ μὲ τὸ μῆκος της, ἡ τάξη μὲ τὴν ὁποία εἶχαν τακτοποιηθεῖ τὰ ὀστά μέσα σ' αὐτήν, ἡ καθαρότητα τῶν ὀστέων καὶ κυρίως ἡ κρύπτη μέσα στὴν ὁποία εἶχε ἀποκρυβεῖ ἡ σαρκοφάγος, δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα εὔρημα σπουδαιότατο γιὰ τὴ λατρεία τῶν νεκρῶν στὴ μινωικὴ Κρήτη.

Εἰκ. 9. Περιοχὴ βράχων. Ἐλεφάντινη σφραγίδα με γραμμικὰ θέματα.

Περιοχὴ βράχων Δ. τῶν ταφικῶν κτιρίων 6, 12 καὶ 5. Ταφικὸ κτίριο 23

Στὴν περὶ τῶν βράχων Δ. τῶν ταφικῶν κτιρίων 6, 12 καὶ 5, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸ ὄριο τοῦ νεκροταφείου πρὸς τὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέβλεψε κυριότατα στὴ διευκρίνιση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων τοῦ ΜΜ Ια ταφικοῦ κτιρίου 12⁵. Ἄν καὶ τὸ κτίριο ἦταν ἰσχυρὰ κατεστραμμένο, ἐπιβεβαιώθηκε ἡ ὑπαρξὴ πλακοστρώτου ἀπὸ μεγάλες πέτρες σὲ μεγάλη ἔκταση καὶ στὸ ἀνατολικὸ κυρίως τμήμα, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο καὶ σὲ διάφορα σημεία διακριβώθηκε ἡ ὑπαρξὴ ταφικῶν χώρων τῆς ΠΜ ΙΙΙ περιόδου. Τέλος ἐπισημάνθηκε ὅτι τὸ πλακόστρωτο συνεχιζόταν καὶ στὸν ὀρθογώνιο χώρο μεταξὺ τῶν ταφικῶν κτιρίων 12, 5, 3 καὶ τοῦ θολωτοῦ τάφου Β, ἐν εἵδει ἐξέδρας.

Στὸν καθαρισμὸ τῶν βράχων δυτικότερα ἀποκαλύφθηκε ἐπιφανειακὰ τμήμα καμπύλου τοίχου, ποὺ ἀνήκει σὲ νέο κτίριο, τὸ κτίριο 23, κυκλικὸ ἢ ἀψιδωτό, ἰσχυρότατα κατεστραμμένο. Εὐρήματα τῶν ταφῶν ποὺ ἔγιναν μεταξὺ τῶν σχισμῶν τῶν βράχων ἦταν μία ἐλεφάντινη κυλινδρική σφραγίδα με γραμμικὰ θέματα καὶ στὶς δύο σφραγιστικὲς ἐπιφάνειες (εἰκ. 9), ἓνα μικρότατο κύπελλο με βάση ἀπὸ στεατίτη (εἰκ. 10), ἓνα μικρὸ σχηματοποιημένο ἐλεφάντινο εἰδῶλιο ἀνθρώπινης μορφῆς ποὺ φέρει τὰ χέρια στὸ στήθος, καὶ ἀκόμη ἓνα ἄλλο ἐνδιαφέρον πῆλινο εἰδῶλιο. Πρόκειται γιὰ κεφάλι ἀνδρικοῦ εἰδωλίου με μακρὺ, ἀκατέργαστο λαιμό, προφανῶς γιὰ νὰ προσαρμοστεῖ σὲ ξεχωριστὸ σῶμα, με ἔχνη χρώματος καὶ τὸ σημαντικότερο, με ἰδιόμορφο κάλυμμα κεφαλῆς, ἡ ἀπόδοση τοῦ ὁποῖου τονίζεται καὶ με ἐγγράραξη. Οἱ ταφές καὶ οἱ ἀποθέσεις στὶς σχισμὲς τῶν βράχων, ποὺ ἔγιναν ἴσως ὅταν ἦταν ἤδη γεμάτα τὰ ταφικὰ κτίρια, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ΜΜ Ια κεραμικὴ ἀπέδωσαν καὶ πολλὰ μικροαντικείμενα, ὅπως ἐπίρραπα χρυσὰ κοσμήματα καὶ ταινίες, κωδωνόσχημα εἰδῶλια καὶ χάντρες ἀμεθύστου. Ἐννέα ἐλεφάντινα περίαπτα διαφόρων σχημάτων, μερικὰ διακοσμημένα με ἐγγράρακτες γραμμές, πιθανότατα ἀναρτήθηκαν σὲ ἓνα περιδέραιο.

Τέλος, σὲ ἐπίσκεψη τοῦ ἐπιστημονικοῦ συνεργείου τῆς ἀνασκαφῆς στὸ Unexplored Mansion στὴν Κνωσό, περισυλλέχθηκε ἐπιφανειακὰ μιὰ σπουδαιότατη φακοειδὲς σφραγίδα ἀπὸ στεατίτη με παράσταση μιᾶς γυναικείας μορφῆς (εἰκ. 11), πιθανότατα τῆς μινωικῆς θεότητας.

5. ΠΑΕ 1973, 174-7.

Εικ. 10. Περιοχή βράχων. Κύπελλο από στεατίτη. Εικ. 11. Φακοειδής σφραγίδα από στεατίτη.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΡΧΑΝΩΝ 1987

Συνεχίστηκε και τὸ 1987 ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἑταιρείας στὶς Ἀρχάνες⁶, στὸ μινωικὸ νεκροταφεῖο στὸ Φουρνί (εἰκ. 12). Ἡ ἀνασκαφὴ ἐγίνε σὲ δύο τομεῖς στὸ νότιο τμῆμα τοῦ νεκροταφείου, μεταξὺ τῶν θολωτῶν τάφων Γ καὶ Ε καὶ τοῦ ταφικοῦ κτιρίου 19. Ὁ πρῶτος τομέας περιέλαβε τὴν ἀνασκαφὴ ἑνὸς νέου δωματίου, τοῦ ταφικοῦ κτιρίου 9 καὶ τῶν χώρων στὰ Ν., ΝΑ. καὶ Δ., καὶ ὁ δεύτερος τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ταφικοῦ κτιρίου 18, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε τὸ ταφικὸ κτίριο 24, καὶ τῶν χώρων στὰ Ἀ. καὶ Ν. Ἀκόμῃ ἐγίναν ἐργασίες συντήρησης καὶ μικρῆς ἔκτασης ἀνασκαφὴ στὴν κρύπτη τοῦ θολωτοῦ τάφου Β.

Ταφικὸ κτίριο 9. Χῶρος 3

Τοῦ ταφικοῦ κτιρίου 9, ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1971 καὶ σκάφτηκε τὸ 1972 καὶ 1973⁷, ἀνασκάφηκε φέτος ἓνα ἀκόμῃ μεγάλο δωμάτιο, ὁ χῶρος 3, πρόσκτισμα στὴ ΝΑ. πλευρὰ τοῦ γνωστοῦ θολωτοῦ τάφου Γ. Δύο ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ δωματίου λειτουργοῦν καὶ ὡς ἀντηρίδες στήριξης τῆς θόλου, τὸ ἐκφορικὸ σύστημα τοιχοδομίας τῆς ὁποίας γίνεται τώρα ἰδιαίτερα

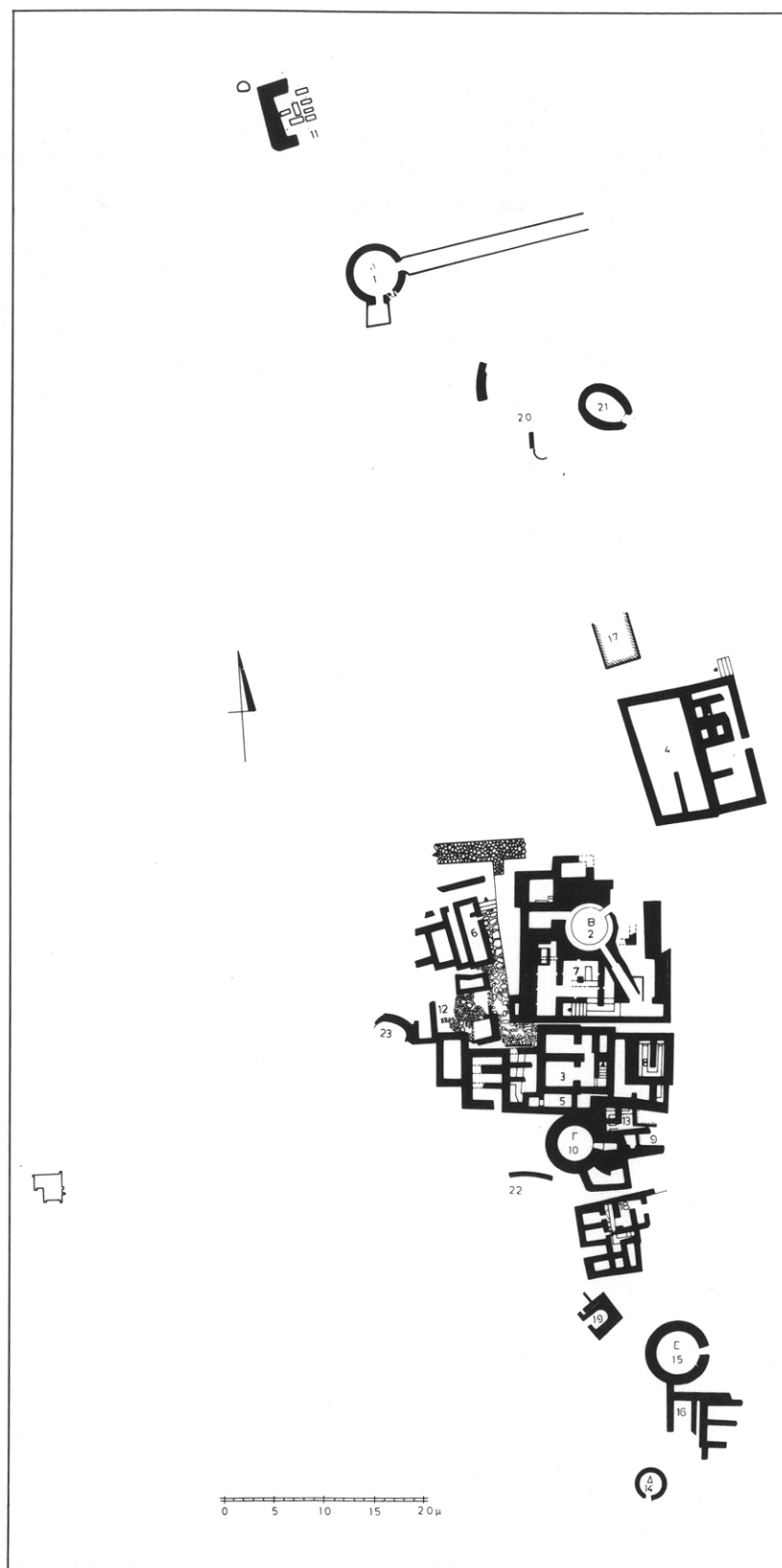
6. Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβαν μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι δ. Ἐ. Δεληγιάννη, Ἐ. Ἀνδρικοῦ καὶ Ἐ. Μαρκίδου, καὶ ὁμάδα φοιτητῶν τῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μὲ τοὺς κ. Ἀ. Λαπούρτα, Ἰ. Βλαντῆ, Χ. Μαγγίδη, Δ. Παναγιωτόπουλο καὶ Γ. Εὐαγγέλου, καὶ τίς δ. Μ. Χαραλαμπίκη, Ἐ. Κουντούρη, Εἰ. Γρατσία καὶ Ν. Κατσιμπέρδη. Συμμετεῖχαν ἐπίσης ἡ δ. Μ. Pecasse, φοιτήτρια τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λιέγης, ἡ μαθήτρια δ. Λ.

Ἀλεξανδρίδη, οἱ φύλακες ἀρχαιοτήτων Ἀρχανῶν, κ. Ἐ. Συναδινάκης, Ν. Χριστοδουλάκης, Σ. Μηλιαράκης καὶ Ἐ. Παπουτσάκης, οἱ τεχνίτες τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου κ. Ἀ. Καρούσος καὶ Π. Συναδινάκης, οἱ τεχνίτριες κ. Ἐ. Καρούσου καὶ Χ. Μεραμβελιωτάκη, καὶ οἱ σχεδιάστριες δ. Κ. Ἀστρινάκη καὶ κ. Ἐ. Ἀλεξάκη.

7. ΠΑΕ 1971, 281· 1972, 351-2· 1973, 181-6.

Εἰκ. 12. Κάτοψη τοῦ μινωικοῦ νεκροταφείου στὸ Φουρνὶ μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1987.

Εικ. 13. Πέντε έλεφάντινες σφραγίδες από τόν χώρο 3 τού ταφικού κτιρίου 9.

σαφές καί στήν έξωτερική πλευρά της, πού ανασκάφηκε. Ἀμέσως Δ. ἀπό τò νέο δωμάτιο ἀποκαλύφθηκαν ἄλλωστε διπλές ἀντηρίδες στήριξης τῆς θόλου. Τò δωμάτιο πού ανασκάφηκε ἐφέτος περιέλαβε σέ ἑπτὰ ἐπάλληλα στρώματα τουλάχιστον 172 διακριβωμένες ταφές ἄλλα καί ἀποθέσεις, κυρίως στò ἔδαφος, ἄλλα καί ταφές παιδιῶν καί βρεφῶν σέ μικροῦς ταφικούς πίθους, σέ πιθοειδῆ καί σέ ἄρκετὰ καδόσχημα ἄγγεϊα. Βρέθηκε ἀκόμη μία παιδική γραπτή κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος. Οἱ παιδικές ταφές πού διακριβώθηκαν ἦταν τουλάχιστον δεκατρεῖς.

Στὰ ἀνώτερα στρώματα ὁ ἀριθμὸς τῶν ταφῶν ἦταν μικρὸς καί αὐξανόταν σταδιακὰ στὰ κατώτερα. Ἀντίθετα ὁ ἀριθμὸς τῶν ἄγγεϊων ἦταν σημαντικὰ μεγαλύτερος στὰ ἀνώτερα στρώματα σχετικὰ μὲ τὰ κατώτερα. Ἡ κεραμικὴ τῶν δύο πρώτων ταφικῶν στρωμάτων χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγάλα ἄγγεϊα, κυρίως καδόσχημα, λοπάδες καί δίσκωτα γεφυρόστομα, ἐνῶ στὰ κατώτερα ἦταν περισσότερα τὰ μικρὰ ἄγγεϊα καί σέ μεγάλη ποικιλία σχημάτων. Συγκεντρώσεις ταφῶν παρατηρήθηκαν σέ ὅλα τὰ στρώματα στὴ ΒΔ. γωνία τοῦωματίου, ἂν καί στὰ κατώτερα στρώματα οἱ ταφές ἐκτείνονταν σέ ὁλόκληρο τὸν χώρο.

Πρῶτο ταφικὸ στρῶμα

Τὸ πρῶτο ταφικὸ στρῶμα φάνηκε σέ βάθ. 0.10 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια καί ἔφθανε μέχρι βάθ. 0.42-0.55 μ. Χαρακτηριστικὴ ἦταν ἡ συσσώρευση τῶν ἄγγεϊων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρέθηκαν συνολικὰ 47. Ὁ τύπος πού κυριαρχεῖ εἶναι τὰ δίσκωτα καδόσχημα, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα φέρουν διακόσμηση ἀπὸ ἐρυθρὲς ἢ μελανὲς καταλειβάδες, ἐνῶ ὀρισμένα διακοσμοῦνται μὲ κάθετες ἢ ὀριζόντιες ταινίες. Συγκεκριμένα χαρακτηρίστηκαν 24 καδόσχημα, 7 φρουτοδόχες, 4 δίσκωτα γεφυρόστομα, 2 δίσκωτα τροπιδῶτα καί μία χύτρα. Σημειώνεται ἡ ἀνεύρεση μιᾶς λεπίδας ὀψιανοῦ. Πλακοειδεῖς λίθοι πιθανότατα χρησίμευαν σὰν βάσεις τοποθέτησης κάποιων ἄγγεϊων, ὅπως διαπιστώθηκε σέ μερικὲς περιπτώσεις. Στὴ ΝΔ. γωνία τοῦωματίου φάνηκαν ἐξάλλου μικροὶ πεπλατυσμένοι κυρίως λίθοι σέ πεταλόσχημη διάταξη, πού περιέκλειαν χώρο

μέσα στὸν ὁποῖο βρέθηκε ἓνα ἀγγεῖο. Στὸ στρῶμα αὐτὸ διακριβώθηκαν συνολικὰ ἐννέα ταφές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες δύο ἦταν μέσα σὲ ἀγγεῖα καὶ τρεῖς ἦταν παιδικές. Σὲ διάφορα σημεῖα ὑπῆρχαν καὶ ὁστὰ ζώων.

Σὲ πολλὲς περιπτώσεις βρέθηκαν διάφορα ἀγγεῖα ποὺ συνόδευσαν τὶς ταφές. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα ἦταν μία ταφή στὴ ΒΔ. γωνία τοῦ δωματίου, στὴν ὁποία ἀποδόθηκαν τρία καδόσχημα ἀγγεῖα καὶ μία φρουτοδόχη, τὸ σημαντικότερο ὅμως πέντε ἐλεφάντινες σφραγίδες (εἰκ. 13). Μία ἀπὸ αὐτὲς εἶναι μιὰ μοναδικὴ πλαστικὴ σφραγίδα σὲ σχῆμα ὀρθίας γυναικείας μορφῆς, ἡ ὁποία φέρει τὰ χέρια στὸ στήθος καὶ φορεῖ μακρὸ φόρεμα μὲ περικόρμιο καὶ collar medicis στὸν ὦμο. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἡ ὁμοιότητα τῆς σφραγίδας αὐτῆς μὲ ἓνα ἀνθρωπομορφικὸ περίαπτο (εἰκ. 21). Δύο ἔχουν πυραμιδοειδὲς σχῆμα, ἡ μία μὲ ἓνα φύλλο στὴ σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια καὶ ἡ ἄλλη μὲ δύο διπλὲς σπεῖρες. Οἱ ἄλλες δύο εἶναι κομβιόσχημες, πάλι ἡ μία μὲ ἓνα φύλλο στὴ σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια καὶ ἡ ἄλλη μὲ σπεῖρες. Ἡ σημασία τοῦ εὐρήματος ὀφείλεται τόσο στὴ συγκέντρωση πέντε σφραγίδων, ὅσο καὶ στὶς ὁμοιότητες τοῦ ὕλικου, τῶν σχημάτων καὶ τῶν σφραγιστικῶν θεμάτων, ποὺ ὑπαγορεύουν μιὰ ἐσωτερικὴ σφραγιστικὴ σχέση.

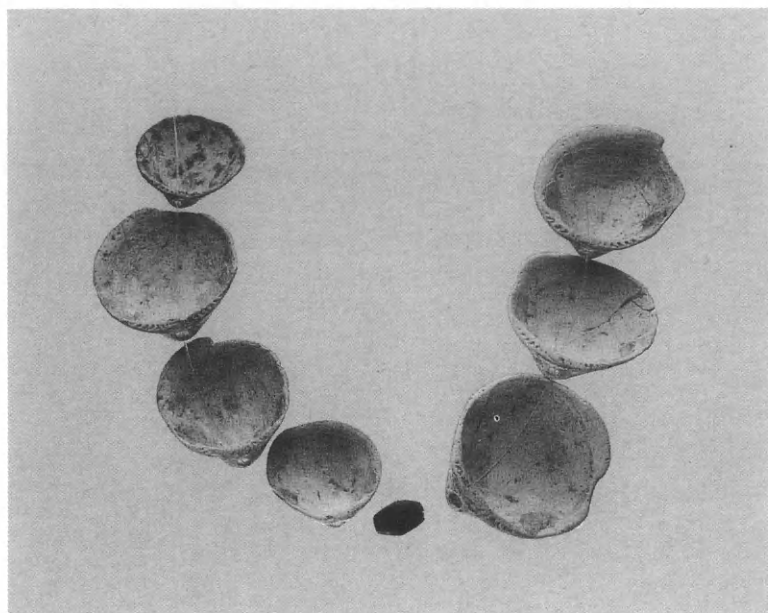
Δεύτερο ταφικὸ στρῶμα

Τὸ δεῦτερο ταφικὸ στρῶμα, ποὺ πιθανότατα ἀνήκει στὴν ἴδια χρονολογικὴ βαθμίδα μὲ τὸ πρῶτο λόγω τῆς ὁμοιότητος τῆς κεραμικῆς, ἄρχιζε ἀπὸ βάθ. 0.42-0.55 μ. καὶ ἔφθανε σὲ βάθ. 0.90 μ. Στὸ στρῶμα αὐτὸ βρέθηκαν 55 ἀγγεῖα. Ἐξακολουθεῖ νὰ κυριαρχεῖ καὶ σ' αὐτὸ ὁ τύπος τοῦ καδόσχημου ἀγγείου, μὲ προχοὴ αὐτὴ τῇ φορά, ἐνῶ ἀξιοσημείωτος εἶναι καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν φρουτοδοχῶν. Ὡστόσο χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ στρώματος εἶναι ὁ σημαντικὸς ἀριθμὸς ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων μὲ δακτυλιόσχημη βάση. Συγκεκριμένα ἦλθαν στὸ φῶς 22 καδόσχημα ἀγγεῖα, 11 φρουτοδόχες καὶ 9 ἄωτα κωνικὰ κύπελλα μὲ δακτυλιόσχημη βάση. Βρέθηκαν ἐπίσης 2 μόνωτα κύπελλα, 4 δίωτα γεφυρόστομα μελαμβαφή, μία χύτρα, ἓνα δίωτο κύπελλο καὶ ἓνα σφαιρικὸ ἀγγεῖο. Πλακοειδεῖς λίθοι ποὺ βρέθηκαν δὲν ἀποκλείεται νὰ χρησίμευαν γιὰ τὴ στήριξη αὐτῶν τῶν ἀγγείων.

Στὸ στρῶμα αὐτὸ διακριβώθηκαν συνολικὰ εἴκοσι τρεῖς ταφές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ τέσσερις ἦταν παιδικές. Δύο ἀπ' αὐτὲς βρέθηκαν μέσα σὲ ἀγγεῖα. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις διακρίθηκαν καὶ πάλι διάφορα ἀγγεῖα, ἀλλὰ καὶ ἄλλα κτερίσματα ποὺ συνόδευσαν τὶς ταφές. Ἀναφέρεται μόνον μία βρεφικὴ ταφή ποὺ βρέθηκε μέσα σὲ φρουτοδόχη. Πάνω στὸ κρανίον τοῦ βρέφους βρέθηκε βότσαλο μεσαίου μεγέθους. Σὲ διάφορες ταφές ἀποδόθηκαν ἐλεφάντινη σφραγίδα, στὴ σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας εἰκονίζονται ὁμάδες ὁμόκεντρων κύκλων, καὶ ἐλεφάντινο περίαπτο σχήματος ἐλλειψοειδοῦς κυλίνδρου. Στὸ ἴδιο στρῶμα βρέθηκαν ἀκόμη 6 λεπίδες ὀψιανοῦ καὶ 12 στρεῖδια.

Τρίτο ταφικὸ στρῶμα

Τὸ τρίτο ταφικὸ στρῶμα ἄρχιζε ἀπὸ βάθ. 0.90 καὶ ἔφθανε σὲ βάθ. 1-1.07 μ. Τὸ χῶμα τοῦ στρώματος ἦταν ἀνοιχτὸ καστανὸ καὶ σκληρό, ποὺ ὑποδηλώνει πιθανότατα τὸ τεχνητὸ μπάζωμα τῶν ὑποκείμενων ταφικῶν στρωμάτων. Κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ στρώματος ἦταν ἡ ὑπαρξὴ 3 πιθοειδῶν ἀγγείων, τὰ ὁποῖα ὄριζαν καὶ τὸ κατώτερο ἐπίπεδό του. Παρατηρήθηκε σημαντικὴ διαφοροποίησις στὰ σχήματα τῶν ἀγγείων, ποὺ εἶναι μικρότερα. Ὁ τύπος ποὺ

Είκ. 14. Περιδέραιο από άχιβάδες και χάντρα από μετεωρίτη από τόν χῶρο 3 τοῦ ταφικοῦ κτιρίου 9.

ἐπικρατεῖ εἶναι τὰ δῖωτα γεφυρόστομα, ἐνῶ πολὺ χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ μόνωτα ἡμισφαιρικὰ κύπελλα. Συγκεκριμένα βρέθηκαν 3 καδόσχημα ἄγγεῖα, 3 φρουτοδόχες, 7 δῖωτα γεφυρόστομα, 4 ἄωτα κωνικά κύπελλα μὲ δακτυλιόσχημη βάση, 5 ἡμισφαιρικά μόνωτα κύπελλα, 3 προχοῖσκες καὶ ἓνας ἀμφορίσκος, δηλαδή 31 συνολικὰ ἄγγεῖα. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ταφῶν. Συνολικὰ διακρίθηκαν τριάντα δύο ταφές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες τρεῖς ἦταν παιδικές. Οἱ ταφές παρουσίαζαν μεγάλη συγκέντρωση τόσο στὸ δυτικὸ, ὅσο καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ δωματίου, ἐνῶ παρατηρήθηκε γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἡ ἀπουσία ταφῶν στὸ κεντρικὸ τμῆμα. Καὶ πάλι παρατηρήθηκε ἡ χρῆση πεπλατυσμένων λίθων γιὰ τὴ στήριξη ἄγγείων. Σποραδικὴ ἦταν ἡ εὕρεση ὀστέων, ἀλλὰ καὶ δοντιῶν ζώων.

Παρὰ τὴ μεγάλη πυκνότητα, πολλὰ κτερίσματα ἀποδόθηκαν σὲ συγκεκριμένες ταφές. Σὲ μία ταφή, πού ἔγινε στὴ γωνία πού σχηματίζεται ἀπὸ τὴ ΒΑ. ἔσοχή καὶ τὸν βόρειο τοῖχο πού προσάπτεται τῆς θόλου, ἀνῆκαν τὸ ἐλεφάντινο μῆλο ἐνὸς ἄγνωστου ἀντικειμένου καὶ περιδέραιο ἀπὸ ἑπτὰ τρυπημένες ἀχιβάδες συναρτημένες πιθανότατα μὲ ἀμφοικωνικὴ χάντρα ἀπὸ μετεωρίτη (εἰκ. 14). Κοντὰ σ' αὐτὴ τὴν ταφή βρέθηκαν καὶ ἀρκετὰ βότσαλα. Μεγάλος εἶναι ἐξάλλου καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν βοτσάλων, περίπου 40 συνολικά, πού βρέθηκαν γύρω ἀπὸ τὶς ταφές τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος.

Μία παιδικὴ ταφή ἔγινε μέσα σὲ πιθοειδὲς ἄγγεῖο στὴ ΒΑ. ἔσοχή. Δίπλα στὸ πιθοειδὲς βρέθηκε γερμένη πλάγια ἀκέραια προχοῖσκη μὲ γραπτὴ καὶ τραχωτὴ διακόσμηση. Μία ἄλλη παιδικὴ ταφή ἔγινε μέσα σὲ πιθοειδὲς ἄγγεῖο πού τοποθετήθηκε δίπλα στὸν βόρειο τοῖχο, στηριγμένο πάνω σὲ πεπλατυσμένο λίθο. Τὴν ταφή αὐτὴ συνόδευσαν 4 ἄγγεῖα, 3 μόνωτα ἡμισφαιρικά κύπελλα καὶ ἓνα ἀμφορίδιο, καθὼς ἐπίσης ἓνα περιδέραιο ἀπὸ δώδεκα τρυπημένα στρεῖδια. Τὸ σημαντικότερο κτερίσμα αὐτῆς τῆς ταφῆς, ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα τῆς φετινῆς

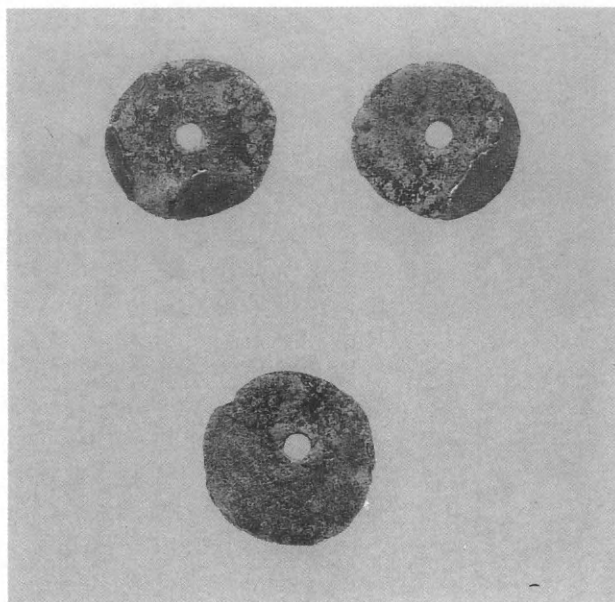
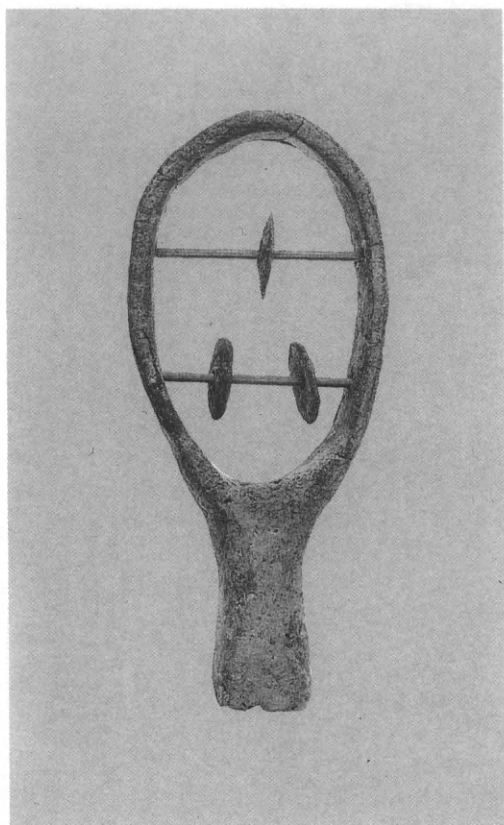

Εἰκ. 15. Ταφικὸ κτίριο 9, χώρος 3. Τὸ σείστρο στὴ θέση του.

ἀνασκαφῆς, βρέθηκε δίπλα καὶ Δ. τοῦ πιθοειδοῦς ἀγγείου (εἰκ. 15). Πρόκειται γιὰ πήλινο ὁμοίωμα σείστρου (εἰκ. 16), ἀπὸ ταινιοειδῆ στεφάνη μὲ δύο τρύπες σὲ κάθε πλευρὰ καὶ κοίλη ἐσωτερικὰ λαβή, βαμμένο μὲ κόκκινο χρῶμα. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σείστρου βρέθηκαν τρία τρυπημένα πήλινα δισκία (εἰκ. 17), τὰ ὁποῖα προφανῶς προσαρμόζονταν σὲ ξύλινα στελέχη ποὺ στερεώνονταν στὶς τρύπες τῆς στεφάνης (εἰκ. 18). Ἡ κατασκευὴ τοῦ ἀντικειμένου σὲ φυσικὸ μέγεθος καὶ μάλιστα ἀπὸ ἰδιαίτερα ἐλαφρὸ πηλὸ δὲν ἀποκλείει τὴν πραγματικὴ χρῆση του. Εἶναι ἄλλωστε ἀκριβῶς ὅμοιο μὲ τὸ χρησιμοποιούμενο στὴν πομπή ποὺ ἀπεικονίζεται τὸ περίφημο ἀνάγλυφο λίθινο ἀγγεῖο τῶν θεριστῶν ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τριάδα⁸. Τὸ σείστρο τῶν

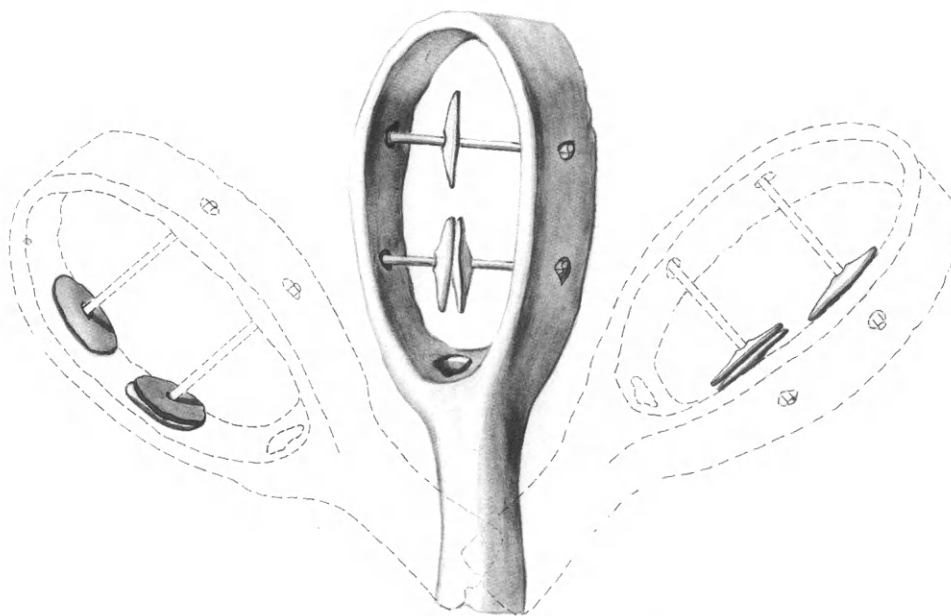
8. S. Marinatos - M. Hirmer, *Kreta, Thera und das mykenische Hellas* (München 1973) εἰκ. 104.

Εικ. 17. Πρήλινα δισκία από τὸ σειστρο.

Εικ. 16. Πήλινο ὁμοίωμα σειστρου.

Εικ. 18. Σχεδιαστική ἀναπαράσταση τῆς λειτουργίας τοῦ σειστρου.

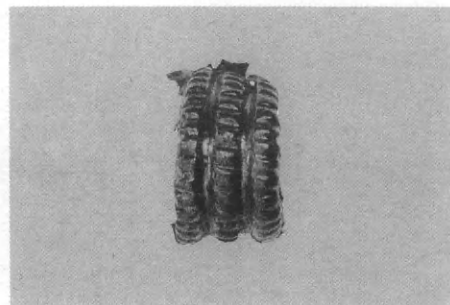
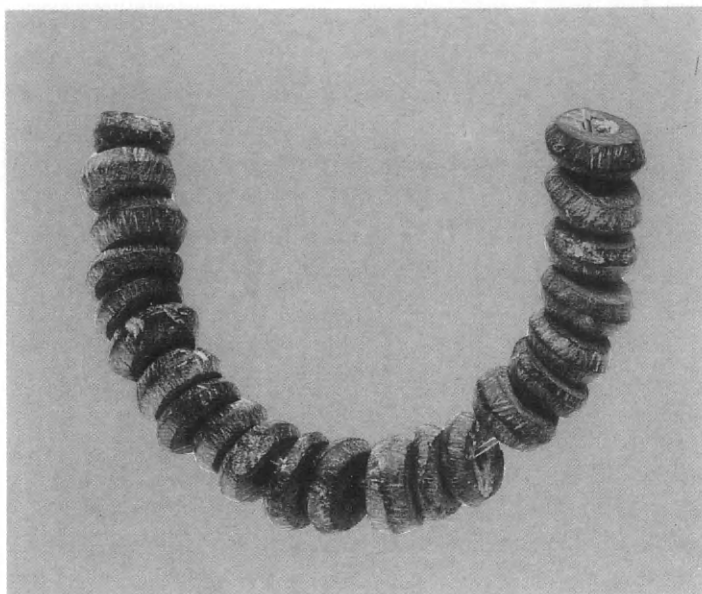
Ἀρχανῶν πορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τὸ παλαιότατο μουσικὸ ὄργανο τῆς Εὐρώπης καὶ εἶναι βέβαια ἐξαιρετικῆς σημασίας γιὰ τὴν πρωιμότατη μουσικὴ στὴ μινωικὴ Κρήτη.

Τέλος σὲ διαφορὲς ἄλλες ταφές τοῦ τρίτου ταφικοῦ στρώματος ἀποδόθηκαν διάφορα σπο-
ραδικὰ στρεῖδια καὶ λεπίδες ὀψιανοῦ, ἓνα κομμάτι ἀγγείου κομμένο μὲ ἐργαλεῖο σὲ σχῆμα
ἰσοσκελοῦς τριγώνου, τρία περίπτα καὶ δύο σφραγίδες. Ἀπὸ τὰ τρία περίπτα τὰ δύο εἶναι
ἐλεφάντινα, τὸ ἓνα κυλινδρικό καὶ τὸ ἄλλο σχήματος ὀρθογωνίου πλακιδίου, καὶ τὸ τρίτο
σταγονόσχημο ἀπὸ στεατίτη. Καὶ οἱ δύο σφραγίδες εἶναι κυλινδρικές, ἡ μία ἐλεφάντινη καὶ ἡ
ἄλλη ἀπὸ στεατίτη. Ἡ ἐλεφάντινη, μὲ δύο σφραγιστικὲς ἐπιφάνειες, διακοσμεῖται μὲ δύο
φύλλα σὲ συστροφὴ στὴ μία ἐπιφάνεια καὶ στὴν ἄλλη μὲ ψάρια, καὶ ἡ κυλινδρική, ποὺ ἔχει
μία σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια, πάλι μὲ ψάρια.

Τέταρτο ταφικὸ στρώμα

Τὸ τέταρτο ταφικὸ στρώμα ἄρχιζε ἀπὸ βάθ. 1-1.07 μ. καὶ ἔφτανε σὲ βάθ. 1.40-1.50 μ. Τὸ
χῶμα τοῦ στρώματος ἐξακολούθησε νὰ εἶναι καστανὸ ἀνοιχτὸ καθαρὸ στὰ σημεῖα ποὺ δὲν
ὑπῆρχαν ταφές καὶ σκοτεινότερο, γεμάτο πολὺ μικρὰ θραυσμένα ὅστὰ στὰ σημεῖα ποὺ ὑπῆρχε
πυκνότητά ταφῶν, στὴ ΒΑ. ἐσοχὴ καὶ στὴ ΒΔ. γωνία. Ἡ κεραμικὴ τοῦ στρώματος χαρακτη-
ρίζεται ἀπὸ τὴν ποικιλία τῶν σχημάτων καὶ τὸ μικρὸ μέγεθος τῶν ἀγγείων, ἀλλὰ καὶ τὸν
μικρότερο ἀριθμὸ τους, σὲ σχέσιν μὲ τὰ ὑπερκείμενα στρώματα. Συνολικὰ βρέθηκαν 15 ἀγγεῖα,
μὲ χαρακτηριστικότερο τὸν τύπο τῆς προχοῖσκης. Συγκεκριμένα βρέθηκαν 4 προχοῖσκες, 3
λοπάδες, 2 δίσκωτα γεφυρόστομα, 2 καδόσχημα, 2 ἄνωτα κωνικὰ κύπελλα μὲ δακτυλιόσχημη
βάση, ἓνα μόνωτο κυλινδρικό κύπελλο καὶ ἓνα μικρὸ τριποδικὸ δίσκωτο γεφυρόστομο. Ἐπίσης
στὸ στρώμα αὐτὸ συλλέχθηκαν 16 ὀψιανοί, 21 ὄστρεα καὶ πολλὰ βότσαλα.

Χαρακτηριστικὸ τοῦ στρώματος ἦταν ὁ πολὺ μεγάλος ἀριθμὸς ταφῶν, ἐξήντα συνολικά,
ἀπὸ τίς ὁποῖες τρεῖς τουλάχιστον ἦταν παιδικές καὶ δύο βρέθηκαν μέσα σὲ ἀγγεῖα. Μία ταφή
εἶχε γίνῃ στὴ βάση ἐνὸς δίσκωτου καδόσχημου μὲ προχοή, ἐνῶ ἓνα ἄλλο κρανίον βρέθηκε
μπροστὰ ἀπὸ τὸ στόμιο τοῦ ἀγγείου, δίνοντας τὴν ἐντύπωση πὼς ἦταν τοποθετημένο πάνω σ'
αὐτό, ἢ πὼς εἶχε κυλήσει μέσα ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο, ὅπου ὑπῆρχε καὶ ἄλλο σκελετικὸ ὑλικό. Σὲ
ἄλλη ταφή ἀνῆκαν μία μικρὴ προχοῖσκη, μία μικροσκοπικὴ χάλκινη ψήφος καὶ ἓνα περιδέ-
ραιο ἀπὸ εἴκοσι δύο μικρὲς χάντρες ἀπὸ στεατίτη (εἰκ. 19). Σὲ ἄλλη ταφή, ποὺ ἔγινε στὴ ΝΑ.
γωνία, ἀνῆκαν μία ἐλεφάντινη σφραγίδα σὲ σχῆμα ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου μὲ τρεῖς
σφραγιστικὲς ἐπιφάνειες μὲ ἐπαναλαμβανόμενο σιγμοειδὲς θέμα, ἓνα ἐλεφάντινο περίπτο
κωνικοῦ σχήματος μὲ ὁπὲς ἀνάρτησης σὲ σχῆμα T καὶ ἴσως ἄλλα δύο ἐλεφάντινα περίπτα,
τὸ ἓνα θηριομορφικὸ σὲ μορφή πιθανῶς ταύρου, καὶ τὸ ἄλλο σὲ σχῆμα πεπιεσμένου κυλίν-
δρου. Σὲ ἄλλη ταφή τοῦ ἰδίου χώρου ἀνῆκε ἐλεφάντινη θηριομορφικὴ σφραγίδα σὲ σχῆμα
ὀκλάζοντος πιθήκου. Σὲ διάσπαρτες ταφές τοῦ κεντρικοῦ τμήματος εἶχαν ἀποτεθεῖ ὡς κτερί-
σματα περιδέραιο ἀπὸ τέσσερις ἀχιβάδες καὶ δύο κοχύλια, σταγονοειδὲς περίπτο ἀπὸ στεα-
τίτη, λίθινο πῶμα ἀπὸ σχιστόλιθο, ψῆφοι ἀπὸ στεατίτη, ὀρεῖα κρύσταλλο καὶ λευκὴ φαγεν-
τιανή, χρυσὸ δακτυλιόσχημο ἀντικείμενο μὲ ἑκκρουστὴ διακόσμηση ἀπὸ τρεῖς παράλληλες
ταινίες (εἰκ. 20), ἐλεφάντινο θηριομορφικὸ περίπτο σὲ σχῆμα γυναικεῖο εἰδωλίου μὲ σταυ-
ρωμένα χέρια, ποὺ μοιάζει μὲ τὴν ἐλεφάντινη θηριομορφικὴ σφραγίδα τοῦ πρώτου ταφικοῦ
στρώματος (εἰκ. 21), ἐλεφάντινη θηριομορφικὴ σφραγίδα σὲ σχῆμα δύο μικρῶν ζώων, πιθανῶς
πτηνῶν, σὲ διάταξιν στροβιλισμοῦ, δύο λεπίδες ὀψιανοῦ καὶ πολλὰ ὄστρεα, μερικὰ ἀπὸ τὰ
ὁποῖα ἔφεραν ὁπὲς ἀνάρτησης καὶ ἀνῆκαν ἀσφαλῶς σὲ περιδέραιο. Σὲ ἄλλες ταφές εἶχαν
ἀποτεθεῖ ἀγγεῖα, σὲ μία μάλιστα ἀνῆκαν τρία ἀγγεῖα, φρουτοδόχη, μικρὸ κυλινδρικό μόνωτο

Ταφικό κτίριο 9, χώρος 3. Είκ. 19. Περιδέραιο με χάντρες από στεατίτη. Είκ. 20. Χρυσό αντικείμενο με έκκρουστη διακόσμηση. Είκ. 21. Έλεφάντινη θηριομορφική σφραγίδα.

κύπελλο με καστανές οριζόντιες ταινίες και πρόχους με μαύρες ταινίες. Τέλος στο δυτικό τμήμα είχαν γίνει λίγες ταφές, αλλά κυρίως αποθέσεις κρανίων, με χαρακτηριστική την απουσία κτερισμάτων.

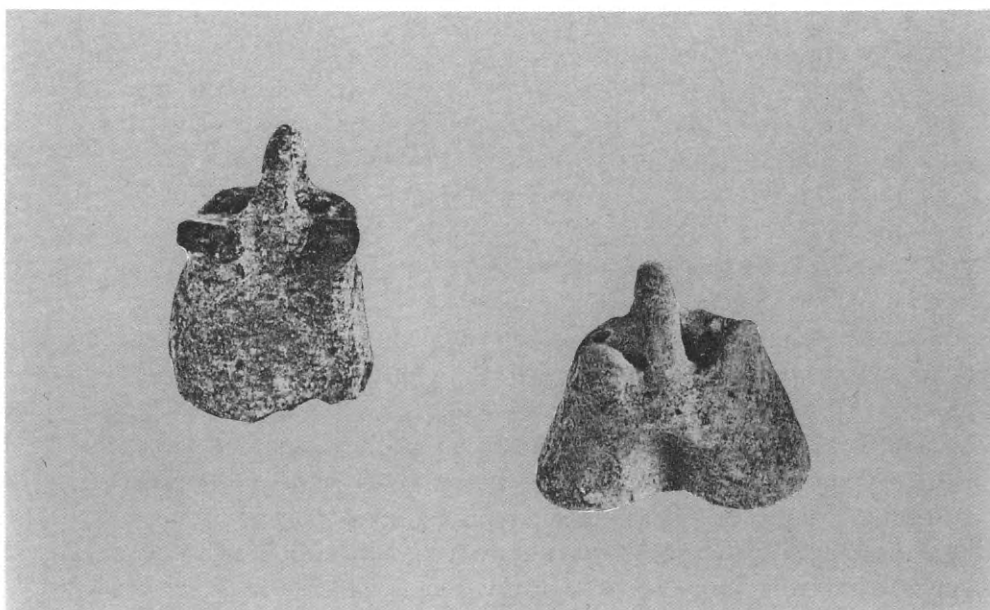
Πέμπτο ταφικό στρώμα

Πρόκειται για μία στρώση μαύρου υγρού χώματος, με ιδιαίτερη όσμη και χαρακτηριστικό το πλήθος πακτωμένων όστων στο δυτικό τμήμα, και κρανίων στο κεντρικό και ανατολικό, που ξεκινούσε από βάθ. 1.50 μ. και έφτανε σε βάθ. 1.58 μ. στο κεντρικό τμήμα, ενώ σε ορισμένα σημεία του δυτικού τμήματος σταματούσε σε βάθ. 1.53 μ. και στο ανατολικό εισχωρούσε μέχρι βάθ. 1.70 μ. Η ιδιαίτερη όσμη και ύφή του χώματος οφείλεται ίσως στην πιθανή χρησιμοποίηση υγρών κατά την ταφή.

Στο στρώμα έντοπίσθηκαν τριάντα όκτώ κρανία, χωρίς κάποια συγκεκριμένη διάταξη και με έντονη συγκέντρωση στο κεντρικό τμήμα και στη ΒΑ. περιοχή του δυτικού τμήματος (είκ. 22). Χαρακτηριστική είναι η σχεδόν παντελής απουσία κτερισμάτων, σε σχέση με το πλήθος των ταφών. Σημαντική είναι η εύρεση δύο πήλινων κωδωνόσχημων ειδωλίων στο κεντρικό τμήμα (είκ. 23). Τα άλλα ευρήματα ήταν δύο άστα κωνικά κύπελλα, μικρό δίωτο αγγείο με σωληνωτή προχόη, τρία όστρακα με γραπτή διακόσμηση και μία άχιβάδα με όπη ανάρτησης.

Εἰκ. 22. Ταφικὸ κτίριο 9, χώρος 3. Ταφὲς τοῦ πέμπτου ταφικοῦ στρώματος μὲ κρανία, κωδωνό-
σχημο εἰδῶλιο καὶ ἀγγεῖο κατὰ χώραν.

Εἰκ. 23. Κωδωνόσχημα εἰδῶλια ἀπὸ τὸν χώρο 3 τοῦ ταφικοῦ κτιρίου 9.

Είκ. 24. Έλεφάντινο περίαπτο σὲ σχῆμα ὀκλάζοντος πιθήκου ἀπὸ τὸν χῶρο 3 τοῦ ταφικοῦ κτιρίου 9.

Έκτο ταφικὸ στρώμα

Τὸ ἕκτο ταφικὸ στρώμα ξεκίνησε ἀπὸ βάθ. 1.53, 1.58 καὶ 1.70 μ. στὸ δυτικὸ, κεντρικὸ καὶ ἀνατολικὸ τμήμα ἀντίστοιχα, καὶ ἔφθασε ὡς τὸν φυσικὸ βράχο σὲ βάθ. 2.03-2.08 μ. στὸ δυτικὸ καὶ κεντρικὸ τμήμα καὶ μέχρι βάθ. 1.84 μ. στὸ ἀνατολικό.

Τὸ χῶμα στὸ δυτικὸ καὶ κεντρικὸ τμήμα ἦταν λεπτόκόκκο, καστανόμαυρο καὶ ὑγρό. Μία ταφὴ τοῦ δυτικοῦ τμήματος εἶχε γίνῃ ἐκτάδην, μὲ τὸ ἀριστερὸ ἄνω ἄκρο ἀνασηκωμένο σὲ γωνία πάνω ἀπὸ τὸ κρανίον, ἐνῶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἡ ἔντονη συσσώρευση πλευρικῶν ὀστέων κοντὰ στὸν βόρειο τοῖχο. Στὸ στρώμα συλλέχθηκαν δύο ἐλεφάντινα περίαπτα, τὸ ἓνα κυλινδρικό μὲ δύο ζεύγη παράλληλων ἐγχαράξεων ποὺ περιτρέχουν τὴν ἐπιφάνεια κοντὰ στὰ ἄκρα της, ἐνῶ ἡ κεραμικὴ συνίσταται σὲ ὄστρακα ἀπὸ κύπελλα καὶ μικροῦ μεγέθους ἀγγεῖα. Στὴ συνέχεια ἡ εἰκόνα διαφοροποιήθηκε καὶ στὸ μὲν δυτικὸ τμήμα ἐμφανίσθηκε μαῦρο χῶμα ποὺ χαρακτηρίζοταν ἀπὸ τὴν ἀπουσία παντὸς εἶδους εὐρημάτων, ἐνῶ στὸ κεντρικὸ ἦταν καστανὸ καὶ περιλάμβανε τὰ λείψανα μιᾶς ταφῆς, μὲ χαρακτηριστικὴ τὴν εὕρεση τριῶν μικροσκοπικῶν λίθων κάτω ἀπὸ τὴ λεκάνη, στὴν περιοχὴ τῶν νεφρῶν. Στὰ κτερίσματα τῆς ταφῆς ἀνῆκαν δισκοειδὴς ψῆφος ἀπὸ στεατίτη, ἐλεφάντινο περίαπτο ἐλαφρὰ πεπιεσμένο κυλινδρικό, ἓνα ἄλλο σὲ σχῆμα ὀκλάζοντος πιθήκου (εἰκ. 24), τμήμα χρυσοῦ ἐλάσματος καὶ κοχύλι. Στὸν ὑπόλοιπο χῶρο βρέθηκαν τρία κρανία καὶ συλλέχθηκαν βότσαλα, ὄστρακα καὶ τμήμα λεπίδας ὀψιανοῦ.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τὸ χῶμα ἦταν καστανοκίτρινο καὶ ξηρὸ καὶ περιλάμβανε τὰ λείψανα μιᾶς ταφῆς στὴν ὁποία ἀνῆκαν εἴκοσι τμήματα χρυσῶν ταινιῶν καὶ χρυσὴ μικροσκοπικὴ ψῆφος. Ἐπίσης ἐντοπίσθηκαν τρία ἀκόμη κρανία καὶ μακρὰ ὀστά καὶ ἓνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο. Κάτω ἀπὸ τὰ λείψανα τῆς ταφῆς αὐτῆς, τὸ χῶμα χαρακτηρίζοταν ἀπὸ τὴν ἀπουσία παντὸς εἶδους εὐρημάτων, ποὺ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὴν ὑπαρξὴ ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων παλιότερης φάσης σ' αὐτὸ τὸ βάθος, ὅπως σημειώνεται γιὰ τὸ ἐπόμενο ταφικὸ στρώμα.

Τέλος ἀπὸ βάθ. 1.78-1.80 μ. ξεκινούσε μιὰ στρώση σκοτεινοῦ καστανοῦ, πολὺ ὑγροῦ, χονδροκόκκου χρώματος, ποὺ ἐκτεινόταν σ' ὅλο τὸν χῶρο 3 καὶ ἔφθανε ὡς τὸν φυσικὸ βράχο στὸ δυτικὸ καὶ κεντρικὸ τμήμα καὶ σὲ βάθ. 1.84 μ. στὸ ἀνατολικό, καὶ χαρακτηρίζοταν ἀπὸ ἀρκετὰ τμήματα λεπίδων ὀψιανοῦ, κυρίως στὸ κεντρικὸ τμήμα.

Εἰκ. 25. Ὁ διάδρομος μεταξὺ τοῦ Ἀ. τμήματος τοῦ ταφικοῦ κτιρίου 18 καὶ τοῦ Ν. τοίχου τοῦ χώρου 3 τοῦ ταφικοῦ κτιρίου 9.

Ἑβδομο ταφικὸ στρῶμα

Τὸ ἑβδομο καὶ τελευταῖο ταφικὸ στρῶμα περιορίζεται στὴ βόρεια περιοχὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος, ἀπὸ βάθ. 1.84 μ. ὡς τὴν ἐμφάνιση τοῦ φυσικοῦ βράχου σὲ βάθ. 2.05 μ. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐμφάνιση στὸ στρῶμα αὐτὸ ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων προγενέστερης τοῦ χώρου 3 φάσης.

Συγκεκριμένα σὲ βάθ. 1.84 μ., δηλαδὴ μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτὸ τῶν θεμελίων τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ χώρου 3, ἀποκαλύφθηκαν θεμέλια δύο τοίχων, ποὺ ὀνομάσθηκαν Α καὶ Β. Ὁ τοῖχος Α, μήκ. 1.45 μ., ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Β. πρὸς Ν. καὶ εἶναι σχεδὸν παράλληλος μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ χώρου 3, ἐνῶ ὁ τοῖχος Β, μήκ. 1 μ., εἶναι σχεδὸν κάθετος στὸν Α. Ἀπὸ τοὺς τοίχους ἔχουν μείνει τὰ θεμέλια, ποὺ χρησίμευαν ὡς πατούρα γιὰ τὸν νότιο καὶ ἀνατολικὸ τοῖχο, καθὼς καὶ γιὰ τμήμα τοῦ βόρειου.

Τὸ χῶμα ἦταν καστανό, χονδρόκοκκο, ἀρκετὰ ξηρό, καὶ περιελάμβανε τὰ λείψανα μιᾶς ταφῆς μᾶλλον νεαροῦ ἀτόμου, ποὺ βρέθηκαν σὲ βάθ. 1.85-1.89 μ., δηλαδὴ μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτὸ τῶν θεμελίων τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ τῶν τοίχων Α καὶ Β. Ἡ ταφή εἶναι ἐπομένως ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα, γιατί εἶναι προγενέστερη ἀκόμη καὶ τῆς φάσης τῶν τοίχων Α καὶ Β. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ τρόπος προετοιμασίας τοῦ δαπέδου ὑποδοχῆς τῆς ταφῆς, ἡ τεχνητὴ δηλαδὴ ἰσοπέδωση τῆς περιοχῆς τῆς ταφῆς μὲ τὴν πλήρωση τῶν κοιλοτήτων τοῦ φυσικοῦ βράχου καὶ τῶν μεταξὺ τῶν λίθων κενῶν μὲ χῶμα καὶ μικροὺς λίθους. Στὸ στρῶμα βρέθηκαν δύο λεπίδες ὀψιανοῦ, δύο κοχλίες καὶ ὄστρακα.

Χῶρος Ν. καὶ ΝΑ. τοῦ ταφικοῦ κτιρίου 9

Στὸν χῶρο Ν. καὶ ΝΑ. τοῦ ταφικοῦ κτιρίου 9 ἀνασκάφηκε διάδρομος (εἰκ. 25), ποὺ ὀρίζεται στὰ Β. ἀπὸ τὴν ἀντηρίδα τῆς θόλου τοῦ θολωτοῦ τάφου Γ καὶ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ χώρου 3

καὶ στὰ Ν. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ κτιρίου 18. Πάνω ἀπὸ τὸ πακτωμένο δάπεδο τοῦ διαδρόμου, ποὺ βρέθηκε σὲ βάθ. 0.95-1.10 μ., συλλέχθηκαν λίγες λεπίδες ὀψιανοῦ, ὄστρεα καὶ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, ποὺ προέρχονται μᾶλλον ἀπὸ τὶς ταφές τοῦ χώρου 3. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο συλλέχθηκαν δύο λεπίδες ὀψιανοῦ καὶ δισκοειδὲς πῆλινο ἀντικείμενο μὲ κυλινδρική λαβὴ καὶ ψευδὲς στόμιο στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια.

Χῶρος Δ. τοῦ ταφικοῦ κτιρίου 9

Στὸ ΒΑ. τμήμα τοῦ χώρου Δ. τοῦ ταφικοῦ κτιρίου 9 ἀποκαλύφθηκε διπλὴ ἀντηρίδα ἀπὸ ἐπᾶλληλες στρώσεις πλακοειδῶν λίθων, ποὺ στηρίζει τὴ θόλο τοῦ θολωτοῦ τάφου Γ. Στὰ εὐρήματα τοῦ χώρου συμπεριλαμβάνονται λεπίδες ὀψιανοῦ, κομμάτια κονιάματος καὶ χρωστικῶν ὑλῶν, ὄστρεα, μία ψῆφος καὶ λίγα ἀγγεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἓνα δίωτο κυλινδρικό κύπελλο καὶ δύο δίωτα σφαιρικά ἀγγεῖα μὲ προχοή. Στὸ ΝΔ. τμήμα τοῦ χώρου, ἀνάμεσα στοὺς βράχους, ἀποκαλύφθηκε ἀπόθεση λίγων ὀστέων, τρία κομμάτια ὀψιανοῦ καὶ λίγα ὄστρακα.

Ταφικὸ κτίριο 18

Τὸ ταφικὸ κτίριο 18, ποὺ βρίσκεται Β. τοῦ θολωτοῦ τάφου Γ καὶ ΒΑ. τοῦ ταφικοῦ κτιρίου 19, εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1976⁹, ὅποτε καὶ εἶχε ἀνασκαφεῖ, ἓνα μόνο δωμάτιο. Μὲ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἀποκαλύφθηκε ὅτι τὸ ταφικὸ κτίριο 18 εἶχε συνολικὰ δέκα δωμάτια (εἰκ. 26), ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ τρία στὸ νότιο τμήμα ἦταν χωρὶς πρόσβαση, ἐνῶ τὰ πέντε βόρεια, χτισμένα σὲ λαβυρινθώδη διάταξη, εἶχαν πρόσβαση ἀπὸ Ἀ. Τὰ βόρεια αὐτὰ δωμάτια ἦταν ἐξαιρετικῆς κατασκευῆς, μερικὰ μάλιστα μὲ πλακόστρωτα, στεγασμένα μὲ μεγάλους πλακοειδεῖς λίθους καὶ στεγανοποιημένα μὲ λεπίδα. Τὰ δωμάτια τοῦ βόρειου τμήματος χρησιμοποιήθηκαν ὡς καὶ τὴ ΜΜ II φάση γιὰ ἀτομικὲς ταφές σὲ σαρκοφάγους καὶ πίθους, ἀλλὰ καὶ στὸ ἔδαφος. Τὰ δωμάτια τοῦ νότιου τμήματος περιέλαβαν ταφές καὶ ἀποθέσεις στὴ ΜΜ Ια περίοδο.

Δωμάτιο 2

Τὸ δωμάτιο 2 καταλαμβάνει τὸ κέντρο τοῦ νότιου τμήματος τοῦ ταφικοῦ κτιρίου 18, Ἀ. τοῦ δωματίου 1, Δ. τοῦ δωματίου 3 καὶ Ν. τοῦ δωματίου 5. Ἔχει μῆκ. 1 μ. καὶ πλάτ. 0.80 μ. Οἱ τοῖχοι του εἶναι χτισμένοι μὲ πλακωτοὺς καὶ παχύτερους ἀκανόνιστους μεγάλους καὶ μεσαίου μεγέθους λίθους.

Τὸ δωμάτιο 2 περιέλαβε ταφές σὲ δύο ταφικὰ στρώματα, ἐνῶ τὸ χῶμα σὲ ὅλο τὸ πάχος ἦταν κίτρινο καὶ σκληρό. Τὸ πρῶτο ταφικὸ στρώμα περιέλαβε μία ταφὴ σὲ πίθο καὶ τὸ δεύτερο ταφικὸ στρώμα μία ταφὴ σὲ σαρκοφάγο, κτερισμένη μὲ περίαπτο ἀπὸ τρυπημένο δόντι ζώου, ποὺ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὸ κρανίον. Κάτω ἀπὸ τὰ ταφικὰ στρώματα ὑπῆρχε ἐπίχωση καστανοῦ χρώματος ἴδια μὲ αὐτὴ ποὺ συναντᾶται στὴν περιοχὴ τῶν βράχων τοῦ νεκροταφείου καὶ συνδέεται μὲ εὐρήματα τῆς ΠΜ περιόδου. Στὴν ἐπίχωση συλλέχθηκαν λεπίδες ὀψιανοῦ, δύο λίθινοι τριπτῆρες καὶ βότσαλα.

9. ΠΑΕ 1976, 344-351.

Εἰκ. 26. Τὸ ταφικὸ κτίριο 18 ἀπὸ ΝΑ.

Δωμάτιο 3

Πρόκειται γιὰ τὸ νοτιοανατολικότερο δωμάτιο τοῦ κτιρίου, ᾽Α. τῶν δωματίων 2 καὶ 5 καὶ Ν. τοῦ δωματίου 4. Εἶναι στενὸ ὀρθογώνιο δωμάτιο, μήκ. 2.50-2.57 μ. καὶ πλάτ. 0.50-0.75 μ. Οἱ τοῖχοι του εἶναι χτισμένοι μετὰ πλακωτοῦς καὶ παχύτερους μεσαίου μεγέθους λίθους σὲ συνδυασμὸ μετὰ μικρότερους.

Τὸ δωμάτιο περιέλαβε ἀλλεπάλληλες ἐλεύθερες ταφές σὲ τέσσερα ἐπίπεδα. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τόσες διαδοχικὲς ἐλεύθερες ταφές, δεκαοκτὼ συνολικά, δὲν συναντῶνται σὲ κανένα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα δωμάτια, ὅπου οἱ ταφές γίνονται σὲ πίθους ἢ σαρκοφάγους. Τὸ χῶμα τοῦ ταφικοῦ στρώματος ἦταν κίτρινο καὶ σκληρό. Τὸ πρῶτο ἐπίπεδο ταφῶν περιέλαβε τέσσερις ταφές μετὰ ἰσάριθμα κρανία. Μία ἀπὸ τὶς ταφές κτερίσθηκε μετὰ δύο ἐλεφάντινα περιάπτα, τὸ ἓνα μετὰ καρδιόσχημη ἀπόληξη καὶ ἓνα ἀκανόνιστου τετράπλευρου σχήματος, καθὼς καὶ πήλινο σφράγισμα (εἰκ. 27). Τὸ σφράγισμα εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον, ὅχι μόνον γιὰ τὸν λόγῳ τοῦ σχήματός του εἶναι πιθανὸ νὰ χρησιμοποιήθηκε καὶ αὐτὸ ὡς περιάπτο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ μοναδικὴ παράστασή του. Εἰκονίζονται δύο ἀντιμέτωπες ἀνθρώπινες μορφές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ ἀριστερὴ κρατᾷ κάποιον ἀντικείμενον μετὰ τρία κατακόρυφα στελέχη. Μπροστὰ ἀπὸ κάθε μία μορφή ἰσοσκελὲς τριγωνικὸ ἀντικείμενον καὶ στὸ κέντρο κάτω σφαιρικὸ ἀντικείμενον μετὰ τρι-

Είκ. 27. Σφράγισμα από τὸ δωμάτιο 3 τοῦ ταφικοῦ κτιρίου 18.

γωνική ἐπίστεψη. Μία δεύτερη ταφή κτερίσθηκε μὲ ἐλεφάντινη κυλινδρική σφραγίδα καὶ δύο ἐλεφάντινες πεπλατυσμένες ἀμυγδαλόσχημες ψήφους, ἐνῶ μία ἄλλη μὲ περιδέραιο ἀπὸ ὀκτῶ διάτρητες ἀχιβάδες. Τὸ δεύτερο ἐπίπεδο ταφῶν περιέλαβε πέντε ταφές, σὲ μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶχαν ἀποτεθεῖ ὡς κτερίσματα τρία μικροσκοπικὰ ἀγγεῖα, πίθος διακοσμημένος μὲ σχοινοειδῆ πλαστική ταινία καὶ καταλειβάδες, προχοῖσκη καὶ τρίωτο προχοῖδιο. Τὸ τρίτο ταφικὸ ἐπίπεδο περιέλαβε πέντε ταφές καὶ τὸ τέταρτο καὶ τελευταῖο τέσσερις, στὰ πόδια τῶν ὁποίων εἶχαν ἀποτεθεῖ τρία περιδέραια. Τὸ πρῶτο ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα ἐλεφάντινα περίαπτα, μία ἐλεφάντινη σφραγίδα καὶ τέσσερα ὄστρεα, τὸ δεύτερο (εἰκ. 28-29α) ἀπὸ ὀκτῶ ἐλεφάντινα περίαπτα, μία ἐλεφάντινη σφραγίδα καὶ ἑξὶ ὄστρεα, καὶ τὸ τρίτο (εἰκ. 29β) ἀπὸ τέσσερα περίαπτα ἀπὸ στεατίτη, τὰ δύο σὲ σχῆμα ποδιοῦ, πέντε ψήφους ἀπὸ στεατίτη καὶ τρεῖς ἀπὸ φαγεντιανή καὶ μία σφραγίδα ἀπὸ στεατίτη. Κάτω ἀπὸ τὸ ταφικὸ στρῶμα παρατηρήθηκε καὶ ἐδῶ ἡ ἴδια ἐπίχωση καστανοῦ χρώματος, ὅπου συλλέχθηκαν ὄστρακα ἀπὸ χονδροειδῆ ἀγγεῖα, λίθινοι τριπτῆρες, κομμάτια χρωστικῆς ὕλης καὶ βότσαλα.

Δωμάτιο 4

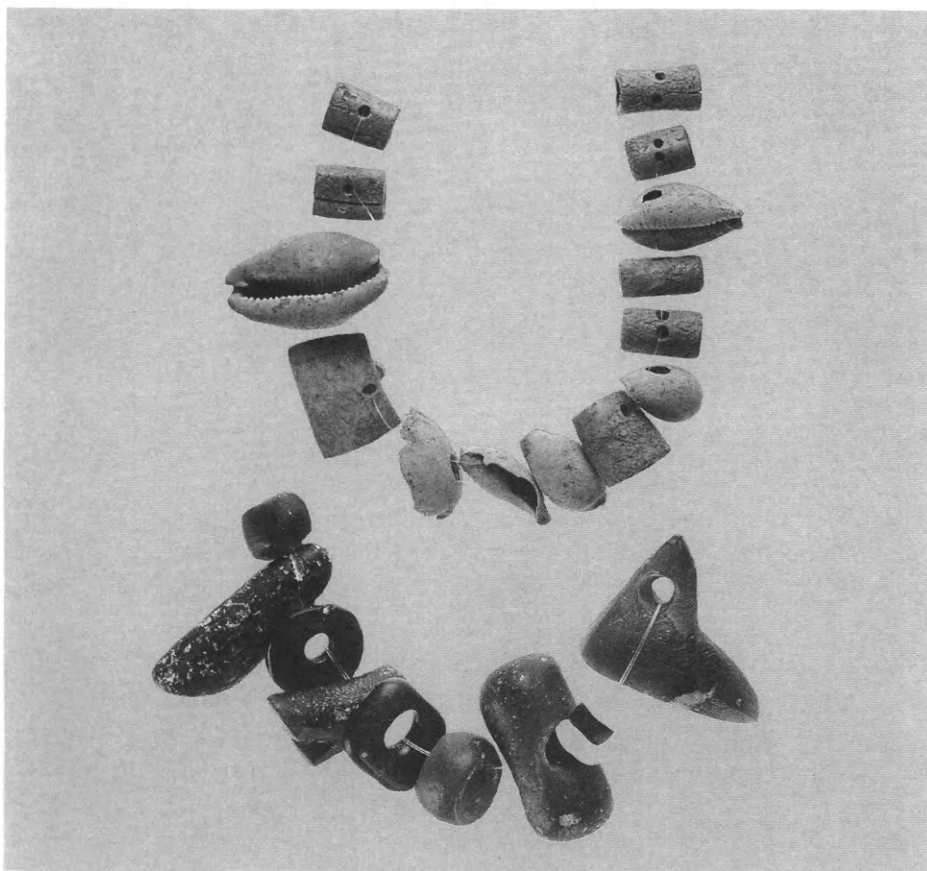
Τὸ δωμάτιο 4 βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ κτιρίου, Β. τῶν δωματίων 3 καὶ 5, Ν. τῶν δωματίων 6 καὶ 7, καὶ Ἀ. τοῦ δωματίου 9. Εἶναι ὀρθογώνιο καὶ ἔχει μῆκ. 1.45 μ. καὶ πλάτ. 0.80-0.90 μ. Πρὸς Β. ἀνοίγεται θύρα ποὺ ὁδηγεῖ στὸ δωμάτιο 7. Οἱ τοῖχοι του εἶναι χτισμένοι μὲ μεγάλους πλακωτοὺς καὶ παχύτερους ἀκανόνιστους λίθους.

Σὲ ἐπίχωση κίτρινου καθαροῦ λεπτόκοκκου χρώματος πατοῦσε πήλινη κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος, μῆκ. 0.65 μ. καὶ πλάτ. 0.40 μ., ποὺ περιεῖχε λείψανα παιδικῆς ταφῆς καὶ λίγα βότσαλα. Ἐξω ἀπὸ τὴ σαρκοφάγο βρέθηκε κρανίον σφηνωμένο στὸν βόρειο τοῖχο καὶ Ν. τοῦ κρανίου ἀχιβάδες, κοχύλι καὶ λεπίδα ὀψιανοῦ. Κάτω ἀπὸ τὴ σαρκοφάγο συλλέχθηκαν τμήματα ἐλεφάντινου ἀντικειμένου, κοχύλι, βότσαλα καὶ τμήμα λίθινου τριβείου.

Εἰκ. 28. Ταφικὸ κτίριο 18, δωμάτιο 3. Τὰ ὄστρεα καὶ τὰ ἐλεφάντινα περίαπτα πὺ ἀποτελοῦσαν περιδέριο κατὰ χώραν.

Εἰκ. 29. α. Τὸ περιδέριο τῆς εἰκ. 28 μετὰ τὴν ἀνασύστασή του. β. Περιδέριο ἀπὸ λίθινα περίαπτα, καὶ χάντρες ἀπὸ στεατίτη καὶ φαγεντιανή πὺ βρέθηκε στὸν ἴδιο χῶρο.

Δωμάτιο 5

Το δωμάτιο 5 βρίσκεται στο έσωτερικὸ τοῦ ταφικοῦ κτιρίου 18, Ν. τοῦ δωματίου 4, Ἀ. τοῦ δωματίου 3, Β. τοῦ δωματίου 2 καὶ ΝΑ. τοῦ δωματίου 9. Ἔχει μῆκ. 1.30 μ. καὶ πλάτ. 0.80 μ. Ἀπὸ Β. τὸ δωμάτιο 5 δὲν κλείνει μὲ τοῖχο καὶ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ δωμάτιο 4 μὲ ἄνοιγμα ἴσο μὲ τὸ πλάτος.

Τὸ δωμάτιο περιέλαβε δύο ταφικὰ στρώματα. Τὸ πρῶτο περιεῖχε τρεῖς ταφές μέσα σὲ δύο ταφικοὺς πίθους. Εὐρήματα τοῦ στρώματος ἦταν πῆλινο κεφάλι εἰδωλίου ζώου, πῆλινο ἀντικείμενο καὶ ὀστέινο τετράγωνο περίαπτο. Στὸ δεύτερο στρῶμα βρέθηκαν ὄστρακα μικρῆς σαρκοφάγου καὶ τμήματα κρανίου, λίγα βότσαλα, ἀχιβάδα καὶ κομμάτια μαρμαρόπετρας καὶ χρωστικῆς ὕλης. Τέλος στὸ κεντρικὸ καὶ ΝΔ. τμήμα τοῦ χώρου βρέθηκαν σὲ σειρὰ τέσσερα ἄγγεῖα: ψηλὸ μελαμβαφὲς κύπελλο, μόνωτος μελαμβαφῆς σκύφος καὶ δύο μελαμβαφεῖς πρόχοι.

Εἰκ. 30. Κέρνος ἀπὸ τὸ δωμάτιο 6 τοῦ ταφικοῦ κτιρίου 18.

Εἰκ. 31. Λίθινη σφραγίδα.

Δωμάτιο 6

Τὸ δωμάτιο 6 βρίσκεται στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ταφικοῦ κτιρίου 18, Ἀ. τοῦ δωματίου 7 καὶ Β. τοῦ δωματίου 4. Εἶναι ὀρθογώνιο καὶ ἔχει μῆκ. 2.50 μ. καὶ πλάτ. 1.05 μ. Οἱ τοῖχοι του εἶναι χτισμένοι μὲ πλακοειδεῖς καὶ ἀκανόνιστους μεσαίου μεγέθους λίθους. Στὸν δυτικὸ τοῖχο ὑπάρχει ἄνοιγμα θύρας γιὰ ἐπικοινωνία μὲ τὸ δωμάτιο 7 καὶ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ἀντίστοιχη θύρα ἐπικοινωνίας μὲ τὸ δωμάτιο 10. Τὸ δωμάτιο ἦταν πιθανότατα στεγασμένο, ὅπως δείχνει τὸ πλῆθος τῶν πεσμένων πλακοειδῶν λίθων καὶ τῆς λεπίδας γιὰ τὴ στεγανοποίηση τῆς ὀροφῆς. Τὸ δάπεδο σὲ ὅλο τὸν χώρο καὶ στὰ ἀνοίγματα τῶν θυρῶν ἦταν πλακοστρωμένο.

Τὸ δωμάτιο περιέλαβε ταφές σὲ τρία ταφικὰ στρώματα, ποὺ διακρίνονταν μεταξύ τους μὲ στρῶμα πλακοειδῶν λίθων καὶ λεπίδας. Στὸ πρῶτο ταφικὸ στρῶμα βρέθηκαν ὄστρακα δύο σαρκοφάγων καὶ διάσπαρτα ὀστά, ἐνῶ τὰ εὐρήματα περιορίζονταν σὲ ἓνα χάλκινο ἀντικείμενο, δύο δόντια ζώων, κομμάτια χρωστικῆς ὕλης, ἀχιβάδες καὶ ὄστρακα ἀπὸ μελαμβαφὴ λεπτὰ ἄγγεῖα. Στὸ δεύτερο ταφικὸ στρῶμα εἶχαν γίνεῖ δύο ταφές στὰ Β. τῆς παραστάδας τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ στὸ ἄνοιγμα πρὸς τὸ δωμάτιο 10. Στὰ κτερίσματα τῶν ταφῶν εἶχαν ἀποτεθεῖ δύο λίθινα ἄγγεῖα — ἓνας κέρνος (εἰκ. 30) καὶ ἓνα φωλεόσχημο — πῆλινο κωνικὸ ρυτό, μελαμβαφὲς κυλινδρικὸ βαθμιδωτὸ κύπελλο καὶ τρία μελαμβαφῆ κύπελλα. Τὸ τρίτο

Εἰκ. 32. Ταφικὸ κτίριο 18, δωμάτιο 6. Ἐλεύθερη ταφή πάνω ἀπὸ πλακόστρωτο.

ταφικὸ στρώμα περιέλαβε μία ταφή σὲ συνεσταλμένη στάση (εἰκ. 32), ποὺ εἶχε γίνεи πάνω στὸ πλακόστρωτο στὸ κέντρο τοῦ δωματίου 6. Στὴν ταφή αὐτὴ ἀνῆκαν τρεῖς λεπίδες ὀψιανοῦ, δόντι μεγάλου ζώου, τετράπλευρη σφραγίδα ἀπὸ ἀχάτη μὲ σχηματοποιημένα κλαδιὰ στὴ σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια (εἰκ. 31) καὶ δίωτο γεφυρόστομο ἀγγεῖο. Τέλος στὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας πρὸς τὸ δωμάτιο 7 εἶχε ἐντοιχισθεῖ ταφικὸς πίθος (εἰκ. 33), ποὺ πατοῦσε σὲ κατασκευὴ ἀπὸ τέσσερις λίθους, οἱ ὅποιοι μὲ τὴ σειρά τους πατοῦσαν πάνω στὸ πλακόστρωτο, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ πίθος εἶχε ἐντοιχισθεῖ στὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ πλακοστρώτου. Μέσα στὸν πίθο ὁ νεκρὸς εἶχε τοποθετηθεῖ καθιστός. Στὴν ταφή αὐτὴ ἀνῆκαν βαθμιδωτὴ πρόχους, λοπάδα καὶ τριγωνικὸ μαρμάρινο ἀντικείμενο, ποὺ βρέθηκαν ἔξω ἀπὸ τὸν πίθο.

Δωμάτιο 7

Τὸ δωμάτιο 7 (εἰκ. 34) βρίσκεται στὸ ΒΔ. τμήμα τοῦ ταφικοῦ κτιρίου 18, ᾿Α. τοῦ δωματίου 8, Δ. τοῦ δωματίου 6, Β. τοῦ δωματίου 5 καὶ Ν. τοῦ διαδρόμου μεταξὺ τῶν κτιρίων 18 καὶ 19. Ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιο, μήκ. 2.75 μ. καὶ πλάτ. 0.90 μ. Οἱ τοῖχοι του εἶναι κατασκευασμένοι κατὰ τὸ ἰσοδομικὸ σύστημα, μὲ ἀκανόνιστους πλακοειδεῖς λίθους καὶ μικρότερες πέτρες στὰ μεταξύ τους κενά. Στὸν δυτικὸ τοῖχο ὑπάρχει θύρα ἐπικοινωνίας μὲ τὸ δωμάτιο 8 καὶ στὸν ἀνατολικὸ θύρα ἐπικοινωνίας μὲ τὸ δωμάτιο 6. Ὅπως καὶ τὸ δωμάτιο 6, ἔτσι καὶ τὸ δωμάτιο 7

Είκ. 33. Άποψη τοῦ ταφικοῦ κτιρίου 18 μετὸν ταφικὸ πῖθο στὴ θύρα ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῶν δωματίων 6 καὶ 7.

Είκ. 34. Τὸ δωμάτιο 7 τοῦ ταφικοῦ κτιρίου 18.

ἦταν πιθανότατα στεγασμένο, ὅπως δείχνει τὸ πλῆθος τῶν πεσμένων πλακοειδῶν λίθων καὶ ἡ διάσπαρτη λεπίδα γιὰ τὴ στεγανοποίηση τῆς ὀροφῆς.

Τὸ δωμάτιο 7 εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ φτωχὰ κτερισμένες ταφές σὲ δύο ἐπίπεδα. Τὸ πρῶτο περιελάμβανε μιὰ ἀτομικὴ ταφή σὲ λουτροειδῆ σαρκοφάγο, μέσα καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία βρέθηκαν βότσαλα, λεπίδα ὀψιανοῦ, κομμάτια χρωστικῆς οὐσίας καὶ κονιάματος, καὶ λίγα ὄστρακα, καθὼς καὶ μία ἐλεύθερη ταφή κοντὰ στὴ δυτικὴ θύρα. Τὸ δεύτερο ταφικὸ ἐπίπεδο περιελάμβανε ἕναν ταφικὸ πίθο, μία σαρκοφάγο καὶ πέντε ἐλεύθερες ταφές. Ὁ ταφικὸς πίθος, ποὺ φέρει πλαστικὴ καὶ ἐμπέστη διακόσμηση, περιεῖχε μιὰ ταφή σὲ καθιστὴ συνεσταλμένη στάση, κτερισμένη μὲ λίγα βότσαλα, ὄστρεα καὶ ἕνα πῆλινο τριγωνικὸ ἀντικείμενο. Μέσα στὸν πίθο βρέθηκε χάλκινη περόνη. Ἡ σαρκοφάγος περιεῖχε μιὰ ταφή, φτωχὰ κτερισμένη μὲ βότσαλα, ὄστρεα καὶ κομμάτια κονιάματος. Τὰ πιὸ σημαντικὰ κτερίσματα τῶν ἐλευθέρων ταφῶν ἦταν δύο ἐλεφάντινα περιάπτα, τὸ ἕνα σὲ σχῆμα πεπιεσμένου κυλίνδρου καὶ τὸ ἄλλο κωνικὸ, καὶ ἐλεφάντινη θηριομορφικὴ σφραγίδα μὲ σχηματικὴ ἀπόδοση δύο πουλιῶν καὶ δικτυωτὸ στὴ σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια.

Δωμάτιο 8

Τὸ δωμάτιο 8 εἶναι τὸ βορειοδυτικότερο τοῦ ταφικοῦ κτιρίου 18. Βρίσκεται Δ. τοῦ δωματίου 7, μὲ τὸ ὁποῖο ἐπικοινωνεῖ μὲ θύρα, καὶ Ν. τοῦ διαδρόμου μεταξὺ τῶν ταφικῶν κτιρίων 18 καὶ 19. Τὸ δωμάτιο ἔχει σχῆμα σχεδὸν ὀρθογώνιο, μῆκ. 1.86-1.90 μ. καὶ πλάτ. 1.12-1.35 μ. Ἡ τοιχοδομία του εἶναι ἐπιμελημένη μὲ ἐπ'ἀλλήλους δόμους πλακοειδῶν λίθων μεσαίου μεγέθους καὶ ἄλλους μικρότερους στὰ ἐνδιάμεσα κενά. Ὅπως καὶ τὰ δωμάτια 6 καὶ 7, ἔτσι καὶ τὸ δωμάτιο 8 ἦταν πιθανότατα στεγασμένο μὲ πλακοειδεῖς λίθους.

Τὸ δωμάτιο 8 εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ταφές ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀτομικές καὶ ἀκτέριστες μέσα σὲ σαρκοφάγους ἢ πίθους, σὲ πέντε ἐπ'ἀλλήλα ταφικὰ στρώματα, μὲ διαχωριστικὰ ἀνάμεσά τους στρώματα ἀπὸ πλακοειδεῖς λίθους σὲ δύο στρώσεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ κατώτερη ἀποτελέσθηκε ἀπὸ τίς καλυπτήριες πλάκες τῶν σαρκοφάγων καὶ τῶν πίθων. Τὸ ἀνώτερο ταφικὸ στρῶμα περιελάμβανε λουτροειδῆ σαρκοφάγο μὲ δύο πιθανῶς παιδικές ταφές κτερισμένες μὲ λίγα βότσαλα καὶ κομμάτια χρωστικῆς ὕλης, ταφικὸ πίθο, ποὺ περιεῖχε μιὰ ταφή σὲ συνεσταλμένη στάση, κτερισμένη μὲ λίγα βότσαλα καὶ μικρὰ κομμάτια κονιάματος, καὶ δύο ἐλεύθερες ἀκτέριστες ταφές. Τὸ δεύτερο ταφικὸ στρῶμα περιελάμβανε ἕναν ταφικὸ πίθο, δύο σαρκοφάγους καὶ δύο ἐλεύθερες ταφές (εἰκ. 35). Ὁ πίθος, ποὺ ἦταν διακοσμημένος, περιελάμβανε δύο ταφές μὲ μοναδικὸ κτέρισμα μιὰ λεπίδα ὀψιανοῦ. Ἡ μιὰ σαρκοφάγος, λουτροειδῆς μὲ σαμαρωτὸ πῶμα, ἦταν τοποθετημένη κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου καὶ περιελάμβανε μιὰ ταφή κτερισμένη μὲ σφραγίδα σχήματος πεπιεσμένου κυλίνδρου μὲ ἀρχιτεκτονικὸ θέμα στὴ σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια. Ἡ δεύτερη σαρκοφάγος ἦταν κιβωτιόσχημη, τοποθετημένη κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου καὶ περιεῖχε μιὰ ταφή, μὲ μοναδικὸ κτέρισμα μιὰ λεπίδα ὀψιανοῦ. Οἱ δύο ἐλεύθερες ταφές ἦταν φτωχὰ κτερισμένες μὲ βότσαλα, ὄστρεα καὶ λίγα κομμάτια κονιάματος. Στὸ τρίτο ταφικὸ στρῶμα ὑπῆρχε κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ δωματίου, μὲ λείψανα μιᾶς ἀκτέριστης ταφῆς, καὶ μιὰ ἐλεύθερη ταφή στὴ ΒΑ. γωνία. Στὸ στρῶμα συλλέχθηκαν βότσαλα, κομμάτια κονιαμάτων, ἕνας τριπτήρας καὶ ἐλεφάντινη σφραγίδα σὲ σχῆμα βαθμιδωτῆς πυραμίδας. Τὸ τέταρτο ταφικὸ στρῶμα περιεῖχε ἕναν ταφικὸ πίθο, τρεῖς σαρκοφάγους καὶ δύο ἐλεύθερες ταφές. Ὁ πίθος ἦταν τοποθετημένος στὴ ΝΑ. γωνία τοῦ δωματίου καὶ περιεῖχε μιὰ ταφή σὲ καθιστὴ συνεσταλμένη στάση. Ἡ μιὰ σαρκοφάγος ἦταν κιβωτιόσχημη, τοποθετημένη κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου, καὶ περιελάμβανε λίγα ὀστὰ

Είκ. 35. Ταφικό κτίριο 18, δωμάτιο 8. Ταφικός πίθος και σαρκοφάγος του δεύτερου ταφικού στρώματος.

και βότσαλα. Ἡ δεύτερη ἦταν λουτηροειδής, τοποθετημένη κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου, καὶ περιελάμβανε ἕναν νεκρὸ σὲ συνεσταλμένη στάση. Ἡ τρίτη, κιβωτιόσχημη καὶ τοποθετημένη κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου, περιεῖχε ἐλάχιστα ὀστά. Ἀπὸ τὶς δύο ἐλεύθερες ταφές ἢ μία εἶχε γίνει στὴ ΒΔ. γωνία καὶ εἶχε ὡς κτέρισμα ἐλεφάντινη σφραγίδα μὲ γραμμικὰ καμπυλόγραμμα θέματα στὴ σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια, καὶ ἡ δεύτερη στὴ ΒΑ. γωνία. Τὸ πέμπτο καὶ τελευταῖο ταφικὸ στρῶμα περιοριζόταν στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ δωματίου 8 σὲ κοιλότητα τοῦ φυσικοῦ βράχου, ποὺ περιέλαβε πλῆθος ἐλεύθερων ταφῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες δὲν σώθηκαν παρὰ μόνο μεγάλες ποσότητες ἀποσαθρωμένων ὀστῶν. Μία μόνο ἐλεύθερη ταφή ἐξακριβώθηκε σὲ βάθος μεγαλύτερο ἀπ' αὐτὸ τῶν θεμελίων τῶν τοίχων τοῦ δωματίου 3 καὶ μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ χρονικὰ σὲ προγενέστερη φάση.

Δωμάτιο 9

Πρόκειται γιὰ τὸ δωμάτιο ποὺ βρίσκεται στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ ταφικοῦ κτιρίου 18, Ν. τοῦ δωματίου 8, Β. τοῦ δωματίου 1 καὶ Δ. τοῦ δωματίου 4. Ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιο, μήκ. 1.90 μ. καὶ πλάτ. 1.30 μ. Οἱ τοῖχοι του εἶναι δομημένοι μὲ πλακοειδεῖς καὶ ἀκανόνιστους λίθους μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους, καὶ ἄλλους μικρότερους μεταξύ τους. Θύρα ἐπικοινωνίας μὲ τὰ κεντρικὰ δωμάτια τοῦ κτιρίου 18, δηλαδὴ τὰ δωμάτια 4, 5 καὶ 7, ἀνοίγεται στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Καὶ τὸ δωμάτιο 9 ἦταν στεγασμένο.

Εἰκ. 36. Τὸ δωμάτιο 9 τοῦ ταφικοῦ κτιρίου 18 μὲ τρεῖς σαρκοφάγους στὴ θέση τους.

Στὸ δωμάτιο ἔγιναν ταφές καὶ ἀποθέσεις σὲ πίθους, σαρκοφάγους, ἀλλὰ καὶ ἐλεύθερα στὸν χῶρο σὲ τέσσερα ἐπ'ἀλλήλα ταφικὰ στρώματα. Οἱ ταφές ἦταν στὸ σύνολό τους ἀκτέριστες. Τὸ πρῶτο ταφικὸ στρῶμα ἦταν πολὺ διαταραγμένο λόγω τῆς σύγχρονης καλλιέργειας, καὶ περιελάμβανε ταφές σὲ πίθους καὶ σαρκοφάγους, ἀλλὰ καὶ ἐλεύθερα στὸν χῶρο, ἀπὸ τίς ὁποῖες κατέστη δυνατό νὰ διακριβωθοῦν μόνο δύο. Στὸ δεύτερο ταφικὸ στρῶμα διαπιστώθηκε μιὰ ἀτομικὴ ταφή μέσα σὲ τετράωτο πίθο διακοσμημένο μὲ καταλειβάδες, πού ἦταν πεσμένος στὸ κέντρο τοῦ δωματίου, καθὼς καὶ ἐλεύθερες ταφές καὶ ἀποθέσεις, οἱ ὁποῖες γίνονταν πάνω σὲ πλακοειδεῖς λίθους, πού συνήθως ἀποτελοῦσαν τίς καλυπτήριες πλάκες τῶν ὑποκείμενων σαρκοφάγων. Οἱ ἐλεύθερες ταφές συνοδεύονταν μόνο μὲ βότσαλα ἢ ὄστρεα. Στὸ στρῶμα αὐτὸ βρέθηκαν *in situ* ἕνας ἀκόμη πίθος, πού δὲν περιεῖχε ὀστά, καὶ ἕνα μεγάλο τριποδικὸ σκεῦος, πού περιεῖχε λίγα ὄστρακα καὶ ὀστά. Τὸ τρίτο ταφικὸ στρῶμα περιεῖχε ἑπτὰ ταφές καὶ μιὰ ἀπόθεση, πού ἔγιναν μέσα σὲ τρεῖς λουτηροειδεῖς σαρκοφάγους (εἰκ. 36). Οἱ δύο ἀπὸ τίς σαρκοφάγους εἶχαν τοποθετηθεῖ πάνω σὲ βάσεις παλαιότερων. Ἡ πρώτη σαρκοφάγος περιελάμβανε δύο ταφές καὶ μιὰ ἀπόθεση, ἡ δεύτερη δύο ταφές καὶ ἡ τρίτη, πού στὸν πυθμένα της σώζει ἀποτύπωμα ψαθωτοῦ πλέγματος, τρεῖς ταφές. Μεταξὺ αὐτῶν βρέθηκε ἐλεφάντινη σφραγίδα (εἰκ. 37) σχήματος πεπιεσμένου κυλίνδρου, ἐντυπωσιακοῦ μεγέθους, 3.3 ἐκ. καὶ πλάτ. 2 ἐκ., ἡ μόνη σφραγίδα πού βρέθηκε στὸ δωμάτιο 9, τὸ ὁποῖο ἦταν γενικὰ φτωχότατο σὲ κτερίσματα. Ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ θέματα πού κοσμοῦσαν τίς δύο σφραγιστικές τῆς ἐπιφάνειες. Ἡ πρώτη κοσμεῖται μὲ τὸ θέμα τῆς ἀτέρμονης σπείρας καὶ ἡ δεύτερη μὲ ὀκτώσχημο θέμα μὲ δύο ρόδακες στὸ ἐσωτερικὸ του. Στὸ τέταρτο καὶ τελευταῖο ταφικὸ στρῶμα διαπιστώθηκε

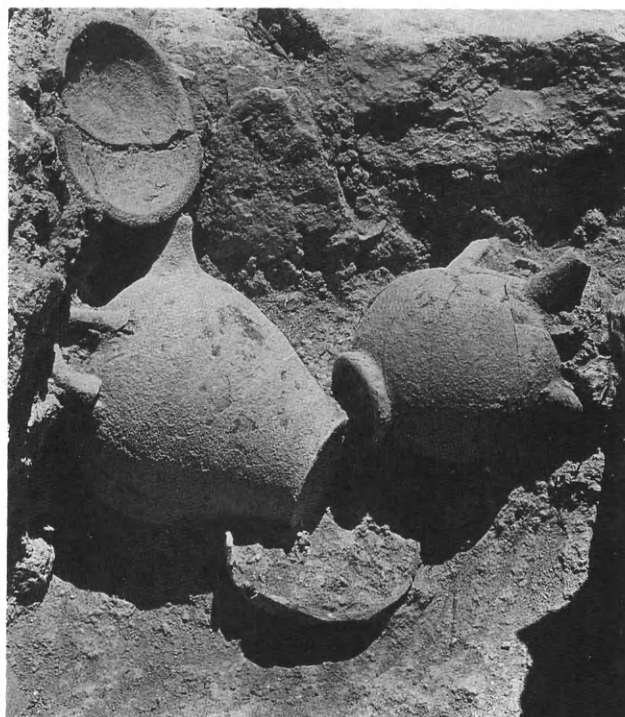
Είκ. 37. Έλεφάντινη σφραγίδα.

πλήθος ἐλεύθερων ταφῶν, τουλάχιστον εἴκοσι ἑπτὰ, μὲ λιγοστὰ κτερίσματα, λεπίδες ὀψιανοῦ, κομμάτια χρωστικῆς ὕλης καὶ τμήματα ἀγγείων. Τὰ κρανία ἦταν ἄτακτα διεσπαρμένα σ' ὅλο τὸν χώρο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ δωματίου καὶ τὸν χώρο μπροστὰ στὴ θύρα, προφανῶς γιὰ νὰ διευκολύνεται ἡ ἐναπόθεση τῶν νεκρῶν.

Δωμάτιο 10

Τὸ δωμάτιο 10 βρίσκεται Ἀ. τοῦ δωματίου 6, μὲ τὸ ὁποῖο ἐπικοινωνεῖ μὲ θύρα. Εἶναι ὀρθογώνιο καὶ ἔχει μῆκ. 2.40 μ. καὶ πλάτ. 0.85 μ. Οἱ τοῖχοι του εἶναι χτισμένοι μὲ πλακοειδεῖς ἀκανόνιστους λίθους, ἐνῶ τὰ μεταξὺ τους κενὰ γεμίζονται μὲ ἄλλους μικρότερους. Τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου 10 ἦταν πλακοστρωμένο.

Ἡ διάκριση τῶν ταφικῶν στρωμάτων στὸ δωμάτιο 10 δὲν ἦταν εὐκόλη, γιὰτὶ ἐνῶ στὸ βόρειο τμήμα ὑπῆρχαν πολλοὶ πεσμένοι πλακοειδεῖς λίθοι, στὸ νότιο δὲν ὑπῆρχαν σχεδὸν καθόλου λίθοι, λόγῳ τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους καὶ τῆς σύγχρονης καλλιέργειας. Πάντως, τουλάχιστον στὸ βόρειο τμήμα, διακρίθηκαν τρία ἐπάλληλα στρώματα. Τὸ πρῶτο ἀπέδωσε λίγα ὅστὰ καὶ πέντε ἀγγεῖα μὲ ἰδιαίτερα λεπτὰ τοιχώματα τοῦ ὄριμου καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ (εἰκ. 38), καὶ συγκεκριμένα μία λοπάδα, δύο γεφυρόστομα ἀγγεῖα, ἓνα μελαμβαφὲς σφαιρικὸ κύπελλο καὶ ἓνα μόνωτο σφαιρικὸ ἐρυθροβαφὲς κύπελλο μὲ δακτυλιόσχημη βάση. Στὸ δεύτερο στρῶμα, στὸ βόρειο τμήμα τοῦ δωματίου, ὑπῆρχε ταφικὸς πίθος (εἰκ. 39), πὺν περιοριζόταν ἀπὸ λίθινη κατασκευὴ καὶ πατοῦσε πάνω σὲ τέσσερις πλακοειδεῖς λίθους. Ὁ πίθος περιεῖχε ἓναν νεκρὸ σὲ συνεσταλμένη στάση, ταφὴ στὴν ὁποία ἴσως ἀνῆκε καὶ φωλεόσχημο ἀγγεῖο πὺν βρέθηκε βορειότερα. Στὸ τρίτο στρῶμα ὑπῆρχε μία ἄδεια σαρκοφάγος ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴν κατασκευὴ στὴν ὁποία πατοῦσε ὁ πίθος. Πιθανότατα ἡ σαρκοφάγος χρησιμοποιήθηκε γιὰ ἓνα διάστημα καὶ στὴ συνέχεια, ἴσως μετὰ ἀπὸ ἀνακομιδὴ τῶν ὀστέων, σκεπάστηκε ἀπὸ τὴν κατασκευὴ πάνω στὴν ὁποία πατοῦσε ὁ πίθος. Στὴν ταφὴ τῆς σαρκοφάγου ἀνῆκε ὠκέλυφο

Εἰκ. 38. Ταφικὸ κτίριο 18, δωμάτιο 10. Καμαραῖκά ἀγγεῖα πεσμένα στὸ βόρειο τμήμα.

Εἰκ. 39. Ταφικὸ κτίριο 18, δωμάτιο 10. Ταφικὸς πίθος, φωλεόσχημο καὶ πέντε καμαραῖκά ἀγγεῖα.

μελαμβαφές κύπελλο καμαραϊκού ρυθμού. Στο νότιο τμήμα του δωματίου βρέθηκαν τρεις ταφές, που περιορίζονταν στα Β. και Α. από λίθους. Στις ταφές αυτές ανήκαν, μεταξύ άλλων, ωοκέλυφο μελαμβαφές κύπελλο και τρεις ελεφάντινες σφραγίδες, ή πρώτη ήμικυλινδρική με αρχιτεκτονικό σφραγιστικό θέμα, ή δεύτερη τριεδρική με φύλλα και ρόδακες στις σφραγιστικές επιφάνειες, και ή τρίτη πεπιεσμένη κυλινδρική, κοσμημένη με ρόδακα και κύκλους.

Χώρος 11

Πρόκειται για το ανατολικότερο τμήμα του φετινού ανασκαπτόμενου χώρου, που βρίσκεται Α. του δωματίου 10. Μεταξύ των δύο χώρων ανοίγεται θύρα επικοινωνίας.

Ν. του βόρειου τοίχου του κτιρίου 18 βρέθηκε κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος με λείψανα μιᾶς ταφής, τέσσερις λεπίδες όψιανού και λίγα όστρακα.

Στο βόρειο και δυτικό τμήμα του χώρου βρέθηκαν κατασκευές σε κλιμακωτή διάταξη. Συγκεκριμένα, Α. του ανατολικού τοίχου του δωματίου 10 εκτείνονται με σχεδόν κλιμακωτή διάταξη δύο επίπεδα σειρών λίθων. Επίσης στο βόρειο τμήμα του χώρου 11 εμφανίσθηκε μία ακόμη κατασκευή με παρόμοια κλιμακωτή διάταξη, ενώ στο ΝΔ. τμήμα του χώρου αποκαλύφθηκε τοιχάριο, ίσως τμήμα τοίχου παλιότερου κτιρίου. Κοντά στο τοιχάριο βρέθηκαν λίγα όστά και τμήμα πήλινου είδωλίου.

Ταφικό κτίριο 24

Πρόκειται για ένα νέο κτίριο που αποκαλύφθηκε κάτω από το ταφικό κτίριο 18 και είναι παλαιότερό του. Αποκαλύφθηκαν έξι τοίχοι, που όρίζουν τους έξι χώρους του ταφικού κτιρίου 24 και εκτείνονται κάτω από τα δωμάτια 4, 6, 8, 9, και τον βόρειο τοίχο του ταφικού κτιρίου 18. Οί τοίχοι του κτιρίου 24 είναι κατασκευασμένοι από μεγάλους πλακοειδείς λίθους με γεμίσματα από μικρούς άκανόνιστους λίθους. Τα δάπεδα σε όλους τους χώρους ήταν καλυμμένα με πατημένο κιτρινωπό χώμα, εκτός από το δάπεδο ενός χώρου όπου αποκαλύφθηκε πλακόστρωτο, που θα πρέπει να συσχετισθεί με το υπερκείμενο πλακόστρωτο του δωματίου 6 του ταφικού κτιρίου 18. Στο ταφικό κτίριο 24 τα λιγοστά εύρήματα ήταν δύο κομμάτια λίθινων άγγείων, λεπίδες όψιανού, κομμάτια χρωστικών ύλων, βότσαλα, όστρεα και λίγα όστά.

Χώρος Α. του ταφικού κτιρίου 18

Στον χώρο Α. του δωματίου 3 του ταφικού κτιρίου 18, κάτω από σύγχρονο τάφο, συλλέχθηκαν έννέα άγγεία και συγκεκριμένα ένα δίωτο μελαμβαφές τροπιδωτό άγγείο με προχή, ένα κύπελλο, δύο κύπελλα με δακτυλιόσχημη βάση, τμήμα τελετουργικού άγγείου που απολήγει σε ψευδή λαιμό πρόχου, τμήμα καδόσχημου, τμήμα σφαιρικού μελαμβαφούς άγγείου με μακρά προχή και τμήματα δύο χονδροειδών άγγείων.

Χώρος Ν. του ταφικού κτιρίου 18

Έρευνήθηκε επιφανειακά ό χώρος Ν. του ταφικού κτιρίου 18 και μέχρι το ταφικό κτίριο 19, χωρίς να δώσει κάτι αξιόλογο.

Θολωτὸς τάφος Β

Ἐφέτος ἔγιναν ἐπίσης ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες στὸν χώρο τῆς κρύπτης τοῦ θολωτοῦ τάφου Β, ποὺ ἀνασκάφηκε πέρυσι¹⁰. Ἀποκαλύφθηκε ἡ πρὸς Β. συνέχεια τοῦ τοίχου τοῦ παλιότερου κτιρίου, ποὺ ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὴν κρύπτη. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς κατασκευῆς, ποὺ περιόριζε τὴ σαρκοφάγο στὸ νότιο τμήμα τῆς κρύπτης, βρέθηκαν τμήματα δύο λίθινων ἀγγείων, τμήμα μαρμάρινου φωλεόσχημου καὶ χεῖλος ἀγγείου ἀπὸ στεατίτη, ἄτο κωνικὸ κύπελλο καὶ πολλὰ κομμάτια λευκοῦ κυρίως κονιάματος, ποὺ διατηροῦνται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση. Ἀκόμη ἤλθαν στὸ φῶς λεπίδα ὀψιανοῦ, μικρὲς ἀχιβάδες καὶ σιδερένιο ἀντικείμενο μὲ χάλκινο πυρήνα. Τέλος, ἀνάμεσα στοὺς λίθους τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἦταν τοποθετημένη μεγάλη ἀκόσμητη πρόχους ΥΜ ΙΙ χρόνων.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ 1988

Συνεχίσθηκε καὶ τὸ 1988 ἡ ἀνασκαφὴ¹¹ τῆς Ἑταιρείας στὸ ἀνακτορικὸ κτίριο στὴ θέση Τουρκογειτονιά Ἀρχανῶν (εἰκ. 40). Ἡ μικρὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ποὺ ἔγινε περιορίσθηκε στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ μέχρι σήμερα ἀνασκαφέντος τμήματος καὶ μάλιστα στὸν χώρο 17 (εἰκ. 41), μὲ στόχο ὄχι μόνο τὴν ἀποκάλυψη καὶ τῶν ἐξωτερικῶν παρειῶν τῶν τοίχων του, ἀλλὰ κυρίως τὴ λεπτομερὴ στρωματογραφικὴ ἔρευνα γιὰ τὸν ἔλεγχο καὶ τὴ συμπλήρωση τῶν παρατηρήσεων ποὺ ἔγιναν σὲ παλαιότερες περιόδους¹². Ἡ στρωματογραφία ἔδειξε καὶ πάλι καθαρὰ ὅλες τὶς διαδοχικὲς φάσεις κατοίκησης τοῦ χώρου, ὄχι μόνο στὰ νεότερα χρόνια καὶ στὴ βυζαντινὴ καὶ ἑλληνορωμαϊκὴ περίοδο, ἀλλὰ κυρίως στὴ μυκηναϊκὴ καὶ μινωικὴ φάση, στὴν ὁποία ἀνήκουν καὶ οἱ δύο νέοι χώροι τοῦ ἀνακτόρου ποὺ ἀποκαλύφθηκαν, οἱ χώροι 21 καὶ 22.

Ἐγινε ἐπίσης περιορισμένη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ μινωικὸ νεκροταφεῖο στὸ Φουρνί, μὲ στόχο τὴ διερεύνηση τοῦ ΝΑ. τοῦ ὁρίου.

Τομέας Δ. τοῦ χώρου 17

Ὁ τομέας αὐτός, ἔκτασης 10 τ.μ., ἐκτείνεται Δ. τοῦ χώρου 17 καὶ συγκεκριμένα στοὺς ὑποκαννάβους Γ49-410, Γ49-411, Γ49-412, Γ49-413, Γ49-414, Γ49-415, Γ50-410, Γ50-411, Γ50-412, Γ50-413 καὶ Γ50-414, καὶ παρακολουθεῖ σὲ ὅλο του τὸ μῆκος τὸν μινωικὸ τοῖχο Ζ, ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ παλαιότερα.

Ἀρχικὰ ἀνασκάφηκε ἓνα ἐπιφανειακὸ στρώμα μὲ ἀνάμεικτα νεότερα, τούρκικα, βυζαντινά, ρωμαϊκά, μυκηναϊκὰ καὶ μινωικὰ ὄστρακα. Ἀκολούθησε ἓνα μεικτὸ στρώμα, μυκηναϊκὸ μὲ σύγχρονη διεΐσδυση. Τὸ τρίτο στρώμα ποὺ ἀνασκάφηκε ἦταν ἄμιγξες μυκηναϊκὸ, καὶ σ' αὐτὸ ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς τοῖχοι δωματίου μυκηναϊκῶν χρόνων ποὺ θεμελιώνονταν πάνω σὲ

10. ΠΑΕ 1986.

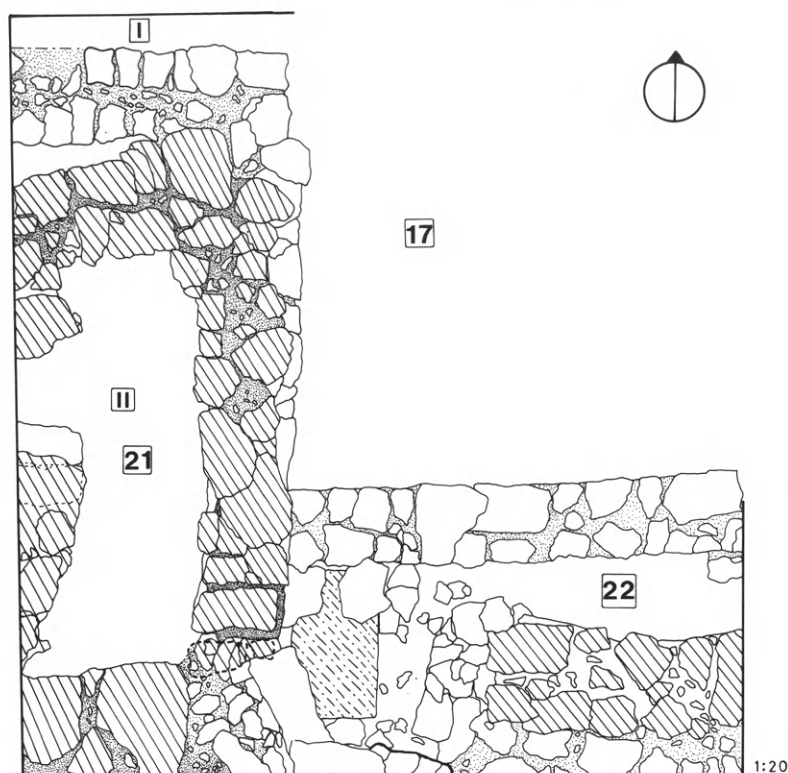
11. Στὴν ἀνασκαφὴ πήραν μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι δ. Ἐ. Δεληγιάννη καὶ Χ. Καλλιτσάκη, καὶ οἱ φοιτητὲς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Χ. Μαγγίδης καὶ Γ. Εὐαγγέλου καὶ ἡ δ. Εἰ. Γρατσία.

Ἐπίσης ὁ τεχνίτης τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου κ. Ἀ. Καροῦσος καὶ οἱ φύλακες ἀρχαιοτήτων Ἀρχανῶν κ. Εὐ. Παπουτσάκης καὶ Ν. Χριστοδουλάκης.

12. Γ. καὶ Ἐ. Σακελλαράκη, ΠΑΕ 1979, 344-5· 1980, 383 κέ· 1981, 418-27· 1982, 517-28.

Εἰκ. 41. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς 1988.

μεγέθους, καθώς και μικρότερους για την πλήρωση τῶν κενῶν. Καλύτερα διατηρημένος εἶναι ὁ τοῖχος ποὺ ὁρίζει τὸν χώρο ἀπὸ Ἀ., ὁ ὁποῖος ἔχει μῆκ. 2.70-3.50 μ. καὶ πλάτ. 0.65-0.77 μ. καὶ εἶναι θεμελιωμένος σχεδὸν ὁλόκληρος πάνω στὸν τοῖχο Ζ τῆς μινωικῆς περιόδου, μὲ τὸν ὁποῖο σχηματίζει γωνία 35°. Σὲ ὀρθή γωνία μὲ τὸν τοῖχο αὐτὸν βρίσκεται ὁ τοῖχος ποὺ ὁρίζει τὸν χώρο ΙΙ ἀπὸ Β. καὶ εἶναι κι αὐτὸς θεμελιωμένος πάνω στὸν τοῖχο Ξ τῆς μινωικῆς περιόδου, μὲ τὸν ὁποῖο ἐπίσης σχηματίζει γωνία 35°. Γενικὰ πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ πὼς ἡ οἰκοδομικὴ φάση τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου παρουσιάζει λιγότερο κανονικὴ καὶ ἐπιμελημένη τοιχοδομία συγκριτικὰ μὲ αὐτὴ τῆς μινωικῆς φάσης, καὶ ἐνῶ εἶναι ἐνμέρει θεμελιωμένη πάνω στοὺς μινωικοὺς τοίχους δὲν ἀκολουθεῖ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο τῆς μινωικῆς περιόδου.

Στὸ μινωικὸ στρῶμα ἀποκαλύφθηκε ἓνας νέος χώρος, ὁ χώρος 21, ὁ ὁποῖος ὁρίζεται μόνο ἀπὸ Ἀ. καὶ Β. ἀπὸ δύο τοίχους, ἐνῶ τὰ ὀριά του ἀπὸ Δ. καὶ Ν. παραμένουν πρὸς τὸ παρὸν ἀδιακρίβωτα. Ὁ πρῶτος τοῖχος, ὁ τοῖχος Ζ ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ παλαιότερα¹³, φάνηκε σὲ

13. ΠΑΕ 1980, 383 κέ.· 1981, 418-27.

βάθ. 1.07 μ., έχει κατεύθυνση από Β. πρὸς Ν. καὶ ὀρίζει τὸν χῶρο 21 ἀπὸ Ἀ. Ἔχει μῆκ. 4.05 μ. καὶ πλάτ. 0.60 μ. Ἐνῶ ἡ ἐσωτερικὴ τοῦ πλευρὰ εἶναι ἀκανόνιστη, μὲ τοιχοδομία ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργοὺς λίθους διαφόρων μεγεθῶν σὲ ἀκανόνιστες στρώσεις, ἡ ἐξωτερικὴ τοῦ πλευρὰ εἶναι πιὸ ἐπιμελημένη, μὲ μεγάλους κατεργασμένους λίθους στὸ κάτω μισὸ καὶ κανονικοὺς ἰσομεγέθεις δόμους σὲ ἐπάλλληλες στρώσεις στὸ ἀνώτερο. Στὸ νότιο ἄκρο τοῦ τοίχου διαμορφώνεται παραστάδα πλάτ. 0.36 μ. ἀπὸ δρομικοὺς, σχεδὸν κανονικοὺς καὶ ἰσομεγέθεις λίθους σὲ ἐπάλλληλες στρώσεις. Στὸ σημεῖο ποὺ τελειώνει ἡ παραστάδα καὶ πρὸς Ν. ὑπάρχει ἄνοιγμα, τοῦ ὁποῖου ἡ νότια πλευρὰ δὲν ἔχει πρὸς τὸ παρὸν διακριθῆ, καὶ μὲ τὸ ὁποῖο φαίνεται πὼς ἐπικοινωνοῦσε ὁ χῶρος 21 μὲ τὸν χῶρο 22, ποὺ βρίσκεται Ν. τοῦ χώρου 17. Ὁ τοῖχος Ζ, ποὺ περιγράφηκε πιὸ πάνω, σχηματίζει στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ὀρθῆ γωνία μὲ ἄλλον τοῖχο, τὸν τοῖχο Ξ, ὁ ὁποῖος ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. καὶ ὀρίζει τὸν χῶρο 21 ἀπὸ Β. Ἔχει μῆκ. 2.05 μ. καὶ πλάτ. 0.65-0.70 μ., καὶ φάνηκε σὲ βάθ. 1.15 μ. Πρόκειται γιὰ τοῖχο δύο ὄψεων μὲ δύο παράλληλες σειρὲς ἀργῶν λίθων, κατεργασμένων μόνο στὴν ἐξωτερικὴ τους πλευρά, μὲ πλήρωση τοῦ ἐνδιάμεσου κενοῦ μὲ μικροὺς λίθους. Στὸ κέντρο τοῦ χώρου 21 φάνηκε σὲ βάθ. 1.46 μ. ἡ ἀνατολικὴ ἀπόληξη τρίτου τοίχου, τοῦ τοίχου Ο, ποὺ εἶναι παράλληλος μὲ τὸν τοῖχο Ξ καὶ ἀπέχει ἀπ' αὐτὸν 2 μ. Τὸ ὁρατὸ του μῆκος εἶναι 0.80 μ. καὶ τὸ πλάτος του 0.54 μ., καὶ εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ δρομικοὺς καὶ ἐγκάρσιους λίθους κατεργασμένους σὲ ὅλες τους τὶς ὀψεις, σὲ ἐπάλλληλες ἐναλλασσόμενες στρώσεις. Ὁ τοῖχος Ο μοιάζει νὰ διαιρεῖ κατὰ κάποιον τρόπο τὸν χῶρο 21.

Στρωματογραφία καὶ εὐρήματα

Τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα εἶχε συνολικὸ πάχ. 0.30 μ. καὶ ἀποτελοῦσε συνέχεια τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος τῶν 0.75 μ. ποὺ εἶχε ἀφαιρεθῆ σὲ ὅλο τὸν χῶρο σὲ προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους¹⁴. Σημειώνεται πὼς, λόγω τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. καὶ ἀπὸ Ν. πρὸς Β., τὸ στρώμα αὐτὸ εἶχε μεγαλύτερο πάχος ἀπ' ὅ,τι στὸν χῶρο Ν. τοῦ χώρου 17, καὶ γενικὰ εἶχε ἀσυνήθιστα μεγάλο πάχος, ἐξαιτίας τῆς διατάραξης ποὺ εἶχε ὑποστῆ ὁ χῶρος ἀπὸ τὴν κατασκευὴ σύγχρονου καταφυγίου.

Τὸ χῶμα ἦταν καστανὸ ἀνοιχτὸ καὶ τὰ ὄστρακα ποὺ συλλέχθηκαν ἦταν διαφόρων ἐποχῶν: σύγχρονα, ἐφυαλωμένα μεσαιωνικά, ρωμαϊκά, μιὰ μύξα ἀπὸ λύχνο ἐλληνιστικῶν χρόνων, μυκηναϊκὰ καὶ μινωικά. Ἀνάλογα ἦταν καὶ τὰ εὐρήματα αὐτοῦ τοῦ στρώματος: κομμάτια γυαλιοῦ, σιδήρου καὶ βακελίτη, ἓνα σύγχρονο ὀρθογώνιο ἔλασμα, ἓνα ἀπότμημα ὀψιανοῦ, κουμπιά, κομμάτια ἀπὸ καμένο ξύλο καὶ λίγα ἀπολεπίσματα ἀπὸ σχιστόλιθο.

Τὸ δεῦτερο στρώμα ποὺ ἀφαιρέθηκε ἄρχιζε ἀπὸ βάθ. 0.30 μ. καὶ ἔφθανε σὲ βάθ. 0.60 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ σκάμματος, δηλαδὴ 1.05-1.35 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ χώρου καὶ συγκεκριμένα στοὺς ὑποκαννάβους Γ50-413, Γ50-414, παρατηρήθηκε συσσώρευση πεσμένων λίθων μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους. Τὸ χῶμα ἀνάμεσα στοὺς λίθους ἦταν σκοτεινὸ καστανό. Ἀνάμεσα ἀπὸ τοὺς λίθους συλλέχθηκαν κομμάτια ἀπὸ 25 περίπου δισκοειδεῖς ἀγνύθες, πόδια κυλίκων (εἰκ. 42α) καὶ τμήματα ἀπὸ βάσεις κωνικῶν κυπέλλων, λίγες πλάκες μεσαίου μεγέθους ἀπὸ κόκκινο σχιστόλιθο καὶ ἀπολεπίσματα ἀπὸ πρά-

14. ΠΑΕ 1979, 336· 1980, 376-7· 1981, 411, 419· 1982, 503-5.

σινο σχιστόλιθο. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ τὸ μικρὸ τμήμα τῶν πεσμένων λίθων, ὁ χώρος στὸ βόρειο καὶ δυτικὸ τμήμα παρουσίαζε ἔντονη διατάραξη, ποὺ ὀφείλεται στὴν κατασκευὴ καταφυγίου, ὅπως προαναφέρθηκε. Ἔτσι τὰ ὄστρακα ποὺ συλλέχθηκαν ἦταν καὶ πάλι διαφόρων ἐποχῶν: σύγχρονα, μεταβυζαντινά, μυκηναϊκά, ὅπως βάση χαμηλῆς κύλικας καὶ στόμιο ψευδόστομου ἀμπορέα, καὶ μινωικά, ὅπως πόδι χύτρας καὶ τμήμα πίθου. Συλλέχθηκαν ἐπίσης κομμάτι καμένου ὀστίνου ἀντικειμένου, πιθανῶς κατεργασμένου στὴ μία ἐπιφάνεια, ὅσα ζῶνα καὶ κέρατο ζῶου.

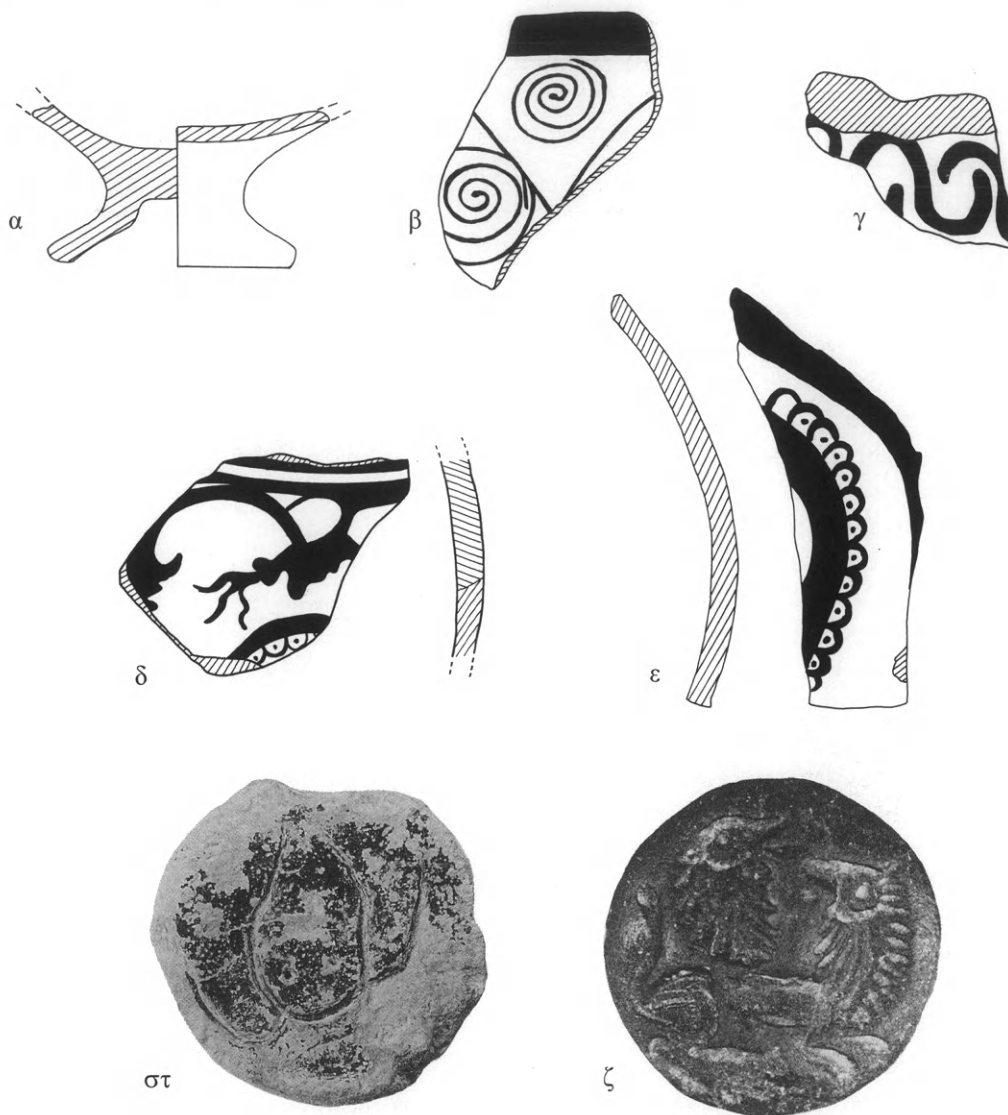
Τὸ τρίτο στρώμα ἄρχιζε ἀπὸ βάθ. 0.60 μ. καὶ ἔφθανε σὲ βάθ. 1 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐφετινοῦ σκάμματος, δηλαδὴ 1.35-1.75 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Σὲ βάθ. 0.50-0.80 μ. ἀποκαλύφθηκαν οἱ τοῖχοι ποὺ ὀρίζουν τὸν χώρο II τῆς μυκηναϊκῆς φάσης καὶ φθάνουν μέχρι βάθ. 1.10-1.20 μ. ὅπως σημειώθηκε πρὶν πάνω γιὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα. Ὡς τὴν ἐμφάνιση τῶν τοίχων τὸ χῶμα ἦταν καστανὸ ἀνοιχτὸ σὲ ὅλο τὸν χώρο, ἐκτὸς ἀπὸ μία νησίδα σκοτεινοῦ καστανοῦ χρώματος στὸ κεντρικὸ καὶ δυτικὸ τμήμα. Στὸ νότιο τμήμα τοῦ χώρου καὶ κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου ὑπῆρχαν πολλοὶ μικροὶ πεσμένοι λίθοι, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους συλλέχθηκαν μινωικά ὄστρακα. Ἀπὸ τὸ καστανὸ χῶμα τοῦ στρώματος συλλέχθηκαν ὄστρακα μυκηναϊκῆς περιόδου (εἰκ. 42β-γ), κυρίως ἀπὸ κύλικες, καὶ ἓνα μικρὸ πῆλινο εἰδῶλιο ζῶου, πιθανῶς ταύρου. Ἀπὸ τὸν χώρο ποὺ καταλάμβανε ἡ νησίδα σκοτεινοῦ καστανοῦ χρώματος συλλέχθηκαν μυκηναϊκά καὶ μινωικά ὄστρακα, κομμάτια ἀπὸ στακτόχρωμη μαλακὴ πέτρα, κομμάτι ἀπὸ γυαλὶ καὶ τμήμα σιδερένιου καρφιοῦ, ποὺ δείχνει τὸ μέγεθος τῆς διατάραξης. Σημειώνεται ἐπίσης ἡ ἀνεύρεση πῆλινου κωνικοῦ ἀντικειμένου, ποὺ φέρει μελανὸ χρῶμα καὶ ἄτεχνη ἐγγράφη παραστάση ἀνθρώπινης μορφῆς στὴ βάση του (εἰκ. 42στ).

Μετὰ τὴν ἐμφάνιση τῶν τοίχων τοῦ χώρου II, κάτω ἀπὸ τὴ συσσώρευση τῶν πεσμένων λίθων στὸ νότιο τμήμα καὶ μετὰ ἀπὸ ἓνα λεπτὸ στρώμα καστανοῦ χρώματος, βρέθηκαν σὲ βάθ. 0.90 μ. τρεῖς πλάκες πράσινου σχιστόλιθου. Παρόμοιες πλάκες βρέθηκαν σὲ βάθ. 1 μ. στὸ κεντρικὸ τμήμα καὶ σὲ βάθ. 1.10 μ. στὸ βόρειο. Οἱ πλάκες ὀρίζουν ἔτσι ἓνα ἐπίπεδο ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ καστανὸ ἀνοιχτὸ χῶμα καὶ λεπίδα, τὸ ὁποῖο θεωρεῖται τὸ κατώτερο ἐπίπεδο τοῦ μυκηναϊκοῦ στρώματος, δεδομένου μάλιστα ὅτι ἀμέσως ἀπὸ κάτω βρέθηκε ἀποκλειστικὰ μινωικὴ κεραμική.

Ἡ κεραμικὴ ποὺ συλλέχθηκε μετὰ τῶν τοίχων τοῦ χώρου II ἀνῆκε κυρίως στὴ μυκηναϊκὴ περίοδο, ἀλλὰ περιεῖχε καὶ λίγα μινωικά ὄστρακα, ἐνῶ στὸ ἐπίπεδο τῶν σχιστολίθων καὶ τῆς λεπίδας βρέθηκαν τρία χάλκινα ἀντικείμενα πολὺ διαβρωμένα.

Τὸ τέταρτο καὶ τελευταῖο στρώμα ἄρχιζε ἀπὸ βάθ. 1 μ. καὶ ἔφθανε σὲ βάθ. 2.10 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ σκάμματος, δηλαδὴ 1.75-2.85 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Τὸ στρώμα αὐτό, ἂν καὶ ἀνήκει στὴν ἴδια χρονολογικὴ φάση, διαφοροποιεῖται σὲ δύο ἐπιμέρους ἐπάλ-ληλα στρώματα, ποὺ ἀπὸ τὸ περιεχόμενό τους ὑποδηλώνουν τὴν ὕπαρξη διαφορετικῶν χώρων, ἴσως ὁρόφων.

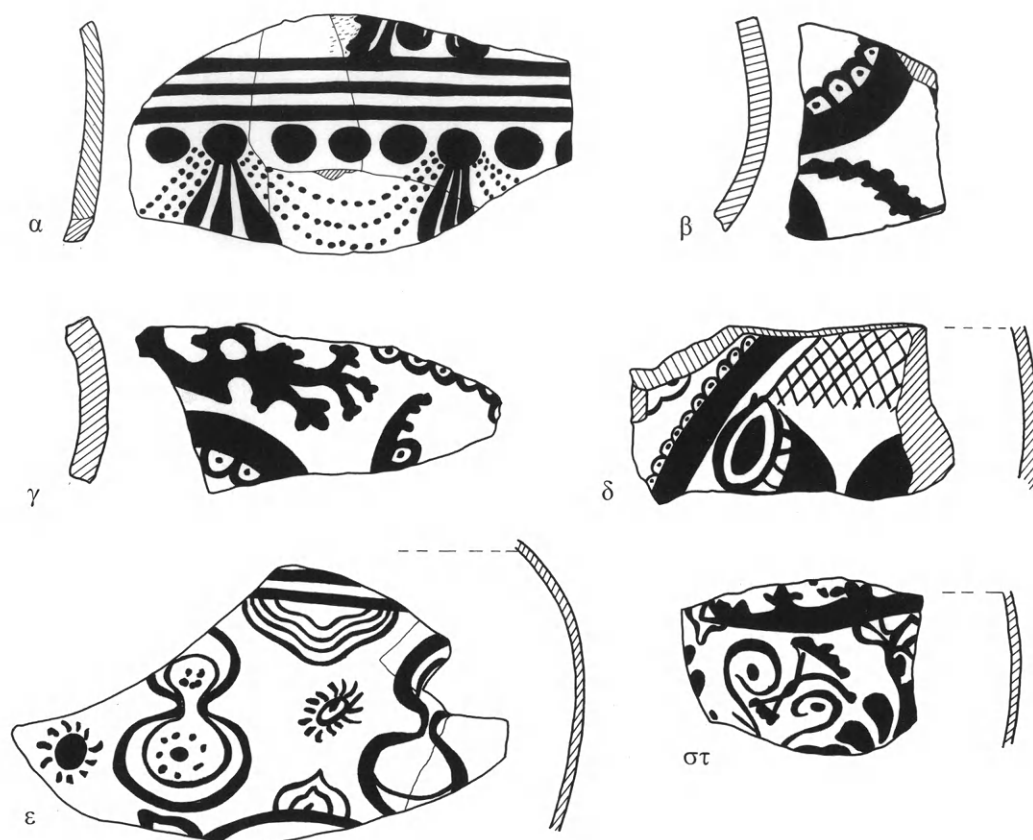
Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν σχιστολίθων τοῦ μυκηναϊκοῦ στρώματος ἀκολουθοῦσε λεπτὸ στρώμα καστανοῦ χρώματος π.χ. 0.20 μ., ποὺ κατὰ τόπους περιεῖχε λίγη λεπίδα καὶ ἔχνη καμένου ξύλου. Συλλέχθηκαν πέντε βάσεις ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, ὄστρακα μὲ διακόσμηση θαλάσσιου ρυθμοῦ (εἰκ. 42δ) καὶ ἓνα μὲ στολιδωτὴ διακόσμηση, κομμάτια κονιάματος καὶ γυψολίθου, ὁκτὼ βότσαλα πιθανῶς ἀπὸ κάποιο δάπεδο καὶ ἀτρακτοειδῆς ψῆφος μὲ διαμπερὴ ὀπὴ καὶ ἐγχαράξεις. Στὴ συνέχεια, ἀπὸ βάθ. 1.20 μ. καὶ μέχρι βάθ. 1.77 μ. ὑπῆρχε ἓνα παχὺ στρώμα ἀπὸ πεσμένους λίθους ποικίλων σχημάτων καὶ μεγεθῶν χωρὶς συγκεκριμένη φορὰ πτώσης. Ἀνάμεσα στοὺς λίθους τὸ χῶμα ἦταν καστανὸ ἀνοιχτὸ καὶ πολὺ χαλαρό, ὅπως ἀκριβῶς στὰ ἀντίστοιχα βάθη στὸν χώρο 17, ἐνῶ ἡ κεραμικὴ ποὺ συλλέχθηκε χαρακτηρίζεταν ἀπὸ ἐλάχιστα σχετικὰ καὶ σποραδικὰ εὐρισκόμενα ὄστρακα καὶ μάλιστα χονδροειδέστερης

Είκ. 42. Τουρκογειτονιά, τομέας Δ. του χώρου 17. α. Πόδι χαμηλής κύλικας. β-γ. Μυκηναϊκά ὄστρακα με διακόσμηση σπειρῶν καὶ στιγμοειδῶν σπειρῶν ἀντιστοιχῶς. δ-ε. Ὑστρακα με διακόσμηση θαλάσσιου ρυθμοῦ. στ. Ἐγγάρκτη παράσταση στὴ βάση πήλινου κωνικοῦ ἀντικειμένου. ζ. Φακοειδῆς σφραγίδα με παράσταση δύο λεονταριῶν.

κατασκευῆς ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ ἀμέσως προηγούμενου στρώματος. Ἀναφέρονται χαρακτηριστικὰ ἀρκετὲς βάσεις ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, λίγα ὄστρακα φυτικοῦ ρυθμοῦ, κυρίως ἀπὸ τὰ ἀνώτερα ἐπίπεδα, πάντοτε ὅμως μαζί με ὄστρακα θαλάσσιου ρυθμοῦ (εἰκ. 42ε), καθὼς καὶ ὄστρακα με στολιδωτὴ διακόσμηση. Βρέθηκαν ἀκόμη θραῦσμα ἀπὸ ὀψιανὸ με φλεβώσεις, πιθανῶς ἀπὸ κάποιο ἀγγεῖο, ἀφοῦ εἶναι κατεργασμένο στὴ μία του πλευρὰ, φακοειδῆς σφραγίδα ἀπὸ μαῦρο στεατίτη με παράσταση δύο λεονταριῶν (εἰκ. 42ζ), κομμάτι ἐρυθροῦ κονιάματος, ἀπότμημα ὀψιανοῦ, τμῆμα ἀπὸ πήλινο ἀγωγὸ καὶ κομμάτι ἀπὸ στακτόχρωμη μαλακὴ πέτρα.

Εἰκ. 43. Τουρκογειτονιά, τομέας Δ. τοῦ χώρου 17. Ὅστρακα μετὰ διακόσμηση φυτικού ρυθμοῦ (α), θαλάσσιου ρυθμοῦ (β-γ), ὀκτώσχημων ἀσπίδων καὶ θαλάσσιων ἀνεμώνων (δ), χταποδιῶν, ναυτίλων καὶ δικτυωτοῦ (ε), καὶ σχηματοποιημένων κισσῶν (στ).

Στὴ νοητὴ προέκταση τοῦ ἐγκάρσιου κεντρικοῦ τοίχου (τοῖχος Ο) βρέθηκε μεγάλη ποσότητα καμένου ξύλου, ποὺ ἐκτείνονταν σὲ βάθ. 1.70-1.90 μ. καὶ ἀντιστοιχοῦσε περίπου στὸ πλάτος τοῦ τοίχου. Τὰ μεγάλα κομμάτια καμένου ξύλου ποὺ βρέθηκαν στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑποδηλώνουν τὴν πιθανὴ ὑπαρξὴ κάποιας ξύλινης κατασκευῆς.

Σὲ βάθ. 1.90 μ. ἡ στρωματογραφία τοῦ χώρου διαφοροποιήθηκε στὰ τμήματα Β. καὶ Ν. τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου Ο τοῦ χώρου 21. Ἐνῶ στὸ βόρειο τμῆμα λιγότευαν οἱ πεσμένοι λίθοι, τὸ χῶμα ἦταν ἀνοιχτὸ καστανὸ καὶ μαλακό, καὶ ἡ κεραμικὴ λίγη καὶ μέτριας ποιότητος, στὸ νότιο τμῆμα τὸ χῶμα ἦταν πολὺ σκοτεινὸ, λόγω τῆς ἀνάμειξής του μετὰ καμένη ὕλη, ἐνῶ κομμάτια καμένου ξύλου συμπλήρωναν τὴν εἰκόνα τῆς ἰσχυρῆς πυρκαγιᾶς. Ἡ κεραμικὴ ποὺ συλλέχθηκε ἦταν πολὺ καλῆς ποιότητος, φυτικοῦ (εἰκ. 43α) καὶ θαλάσσιου ρυθμοῦ (εἰκ. 43β-γ). Ἡ διαφοροποίησις αὕτη συνεχίσθηκε μέχρι βάθ. 2.10 μ., ὅπου καὶ σταμάτησε ἡ ἀνασκαφή. Στὸ βόρειο τμῆμα, ἀφοῦ σταμάτησε ἡ ἐμφάνισις πεσμένων λίθων, ἄρχισε στρῶμα ἀπὸ κουσκουρόχωμα τὸ ὁποῖο περιελάμβανε λίγα ὅστρακα ὅπως καὶ πρίν, ποὺ ἀνήκουν στὴν ἴδια χρονολογικὴ φάση μετὰ αὐτὰ τοῦ νότιου τμήματος, ὅπως δείχνουν τὰ λίγα ὅστρακα θαλάσσιου ρυθμοῦ ποὺ συλλέχθηκαν. Στὸ νότιο τμῆμα τὸ κουσκουρόχωμα ἐμφανίσθηκε ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ

μαυρισμένο χῶμα καὶ εἶχε πάχος μόνο 0.10 μ., με λειωμένο πηλὸ κατὰ τόπους, ἴσως ἀπὸ κάποια κατασκευή. Κάτω ἀπὸ τὸ κουσκουρόχωμα ὑπῆρχε καστανὸ ἀνοιχτὸ χῶμα με ἄρκετὸ κούσκουρα μέχρι βάθ. 2.10 μ. καὶ κεραμικὴ πολὺ καλῆς ποιότητος με γραπτὴ διακόσμηση θαλάσσιου ρυθμοῦ. Ἀναφέρονται χαρακτηριστικὰ ὄστρακα με ὀκτώσχημες ἀσπίδες καὶ θαλάσσιες ἀνεμῶνες (εἰκ. 43δ), χταπόδια, ναυτίλους καὶ δικτυωτὸ (εἰκ. 43ε), σχηματοποιημένους κισσοὺς (εἰκ. 43στ), τμήμα κυπέλλου με φολιδωτὸ κόσμημα, χεῖλος με κόσμημα «ἔχιδνας», ἓνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ βάσεις δύο ἄλλων, καθὼς καὶ μία λαβὴ με κεντρικὴ ἀκμὴ ἀπὸ μεγάλο ἄγγειο.

Ἡ ἀνασκαφὴ σταμάτησε σὲ βάθ. 2.10 μ. με τὴν ἐμφάνιση νέων πεσμένων λίθων.

Τομέας Ν. τοῦ χώρου 17

Τὸ τμήμα αὐτό, ἔκτασης 8 τ.μ., ἐκτείνεται Ν. τοῦ χώρου 17 καὶ συγκεκριμένα στοὺς ὑποκαυνοὺς Γ50-415, Δ1-415, Δ1-414, Δ2-415, Δ2-414, Δ3-415 καὶ Δ3-414. Βόρεια ὀρίζεται ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ χώρου 17, ἐνῶ Δ., Ν. καὶ Ἀ. τὰ ὅρια εἶναι ἀδιακρίβωτα, λόγω τῆς περιορισμένης ἔκτασης τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου.

Ἀρχικὰ ἀνασκάφηκε καὶ ἐδῶ ἓνα μικρὸ ἐπιφανειακὸ στρῶμα με ἀνάμεικτα σύγχρονα καὶ ρωμαϊκὰ ὄστρακα, λίγα μυκηναϊκὰ καὶ μινωικὰ, καθὼς καὶ ἓνα κλασικὸ νόμισμα τῆς Κνωσοῦ. Ἀκολούθησε τὸ μυκηναϊκὸ στρῶμα, με μερικὴ σύγχρονη διατάραξη, ὅπου ἀποκαλύφθηκαν τὰ θεμέλια σημαντικοῦ μυκηναϊκοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος πατᾶ κατ' ἀρχὴν σὲ μεικτὴ μυκηναϊκὴ καὶ μινωικὴ ἐπίχωση, ποὺ ἐπικάθηται σὲ μινωικὸ τοῖχο. Στὸ τρίτο καὶ τελευταῖο στρῶμα, τὸ μινωικὸ, ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς τοῖχοι, οἱ ὁποῖοι ὀρίζουν ἓνα νέο χῶρο, ποὺ ὀνομάστηκε χῶρος 22.

Ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα

Ὅπως καὶ στὸ τμήμα Δ. τοῦ χώρου 17, ἔτσι καὶ στὸ τμήμα πρὸς Ν. ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα φάνηκαν τόσο στὸ μυκηναϊκὸ ὅσο καὶ στὸ μινωικὸ στρῶμα.

Στὸ μυκηναϊκὸ στρῶμα ἀποκαλύφθηκαν τὰ θεμέλια ἐνὸς τοίχου, μήκ. 2.40 μ. καὶ πλάτ. 0.72 μ., ποὺ ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τοῦ χώρου με κατεύθυνση ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. Ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνειά του βρίσκεται σὲ βάθ. 0.10 μ. καὶ ἡ κατώτερη σὲ βάθ. 0.43 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, δηλαδὴ 0.85-1.18 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια ἐδάφους, ἂν προστεθοῦν καὶ τὰ 0.75 μ. ποὺ εἶχαν ἀφαιρεθεῖ σὲ προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο. Σῶζεται ἡ κατώτερη σειρὰ τῶν θεμελίων του, ἡ ὁποία εἶχε κατασκευασθεῖ ἀπὸ ἀργοὺς λίθους μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους, με μικρότερους γιὰ τὴν πλήρωση τῶν μεταξύ τους κενῶν. Ἐνας ἀπὸ τοὺς μεγάλους λίθους φέρει λαξεύματα γιὰ τὴ στερέωση χονδροῦ κονιάματος. Ὁ τοῖχος θεμελιώνεται πάνω σὲ μικρὴ ἐπίχωση, ἡ ὁποία καλύπτει ἐξ ὀλοκλήρου τὴν ἐπιφάνεια τοῦ μινωικοῦ τοίχου. Χαρακτηριστικὰ σημειώνεται τὸ πλῆθος τῶν πεσμένων λίθων ἀπὸ τὸν μυκηναϊκὸ τοῖχο σὲ μεγάλο βάθος Ν. καὶ Β., ἐνδεικτικὰ τῆς μεγάλης μυκηναϊκῆς διείδουσας στὸ μινωικὸ στρῶμα.

Στὸ μινωικὸ στρῶμα ἀποκαλύφθηκε ἓνας νέος χῶρος, ὁ χῶρος 22, ὁ ὁποῖος ὀρίζεται Β. ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ χώρου 17, τὸν τοῖχο Ν, Ν. ἀπὸ τὸν τοῖχο ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴ νότια παρυφὴ τοῦ φετινοῦ σκάμματος, ἐνῶ Ἀ. καὶ Δ. τὰ ὅριά του εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἀδιακρίβωτα. Δυτικὰ ἴσως ὁ χῶρος κλείνει με τὴν ἐπέκταση τοῦ τοίχου Ζ. Ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου Ν φάνηκε σὲ βάθ. 1.02 μ. Τὸ ὄρατό του μῆκος εἶναι 3.20 μ. καὶ τὸ πλάτος του 0.60 μ. Εἶναι θεμελιωμένος πάνω σὲ παχιά ἐπίχωση με πολλὰ ὄστρακα. Ἀποτελεῖται ἀπὸ

ἐπάλληλες στρώσεις δύο παράλληλων σειρῶν λίθων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ βόρεια ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλους δόμους καὶ ἡ νότια ἀπὸ ἀργούς, εὐθυγραμμισμένους, μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους λίθους. Σώζονται τρεῖς σειρὲς δόμων στὸ δυτικὸ ἄκρο καὶ μία στὸ ἀνατολικό, ἕνας μάλιστα ἀπὸ τοὺς ἀνώτερους δόμους εἶναι παραστάδα μετρίστη λάρυγγος.

Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τοίχου Ν καὶ στὸ δυτικότερο τμήμα τοῦ ἀποκαλύφθηκε κόγχη, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ βάθ. 1.35 μ. καὶ φθάνει σὲ βάθ. 1.81 μ. ἔχει μῆκ. 0.39 μ., πλάτ. 0.31 μ. καὶ βάθ. ἀνοίγματος 0.45 μ. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς χωρίζεται σὲ δύο ὀριζόντια τμήματα ἀπὸ μία κουσκουρόπετρα καὶ ἕναν μικρότερο λίθο. Ὁ κατώτερος λίθος τῆς δυτικῆς παρειᾶς τῆς κόγχης φέρει ὀπὴ στὸ κάτω τμήμα τῆς ὀρατῆς στενῆς τοῦ ἐπιφάνειας, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ σὲ κοιλότητα ποὺ καταλαμβάνει μεγάλο τμήμα τοῦ ὅγκου τοῦ λίθου. Στὴν κόγχη βρέθηκαν κωνικά κύπελλα καὶ ὅσα ζῶνα.

Ὁ νοτιότερος τοῖχος τοῦ χώρου 22 ξεκινᾷ ἀπὸ βάθ. 0.68 μ. καὶ φθάνει σὲ βάθ. 1.89 μ. Τὸ ὀρατό τοῦ μήκος εἶναι 0.77 μ. καὶ τὸ ὀρατὸ μέγιστο πλάτος 0.20 μ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄδρᾶ κατεργασμένους μεσαίου μεγέθους λίθους σὲ ἐπάλληλες στρώσεις. Στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ σχήματος ἀνοίγεται ἄνοιγμα καὶ παραστάδα.

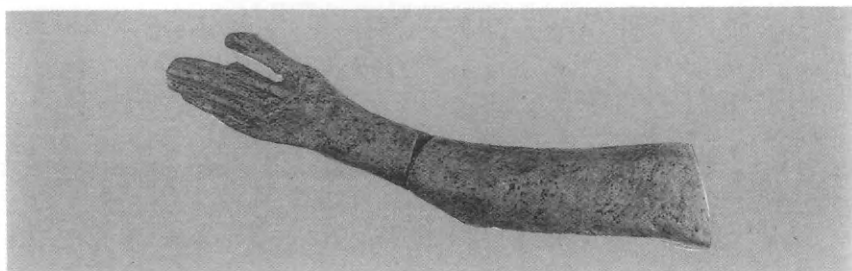
Στὸν χώρο 22 ἀποκαλύφθηκε καὶ τρίτος ἐνδιάμεσος τοῖχος, πάνω στὸν ὁποῖο πατοῦσε ὁ μυκηναϊκός, ποὺ ἐκτείνεται κατὰ μήκος τοῦ χώρου. Ξεκινᾷ ἀπὸ βάθ. 0.40 μ. καὶ φθάνει σὲ βάθ. 1.64 μ., ἐνῶ τὸ σωζόμενο μήκος τοῦ εἶναι 2.06 μ. Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ πρόσοψη κατασκευασμένη ἀπὸ ὀκτὼ μεγάλους δόμους σὲ τέσσερις ἐπάλληλες σειρές, ποὺ φαίνεται νὰ συγκρατεῖ ἐπίχωση ἀπὸ σωρὸ λίθων, χρώματος καὶ ὁστράκων. Ὁ ἐνδιάμεσος αὐτὸς τοῖχος μοιάζει περισσότερο μετρίστη ποὺ συγκρατεῖ μινωικὸ λιθοσωρὸ, ἀφοῦ ἄλλωστε καὶ ἡ θέση τοῦ εἶναι παράδοξη, ἀφοῦ καὶ ὁ χώρος μετὰ τοῦ τοίχου Ν καὶ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ χώρου 22 εἶναι μικρός. Πρέπει τέλος νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ μινωικὸς αὐτὸς τοῖχος πατᾷ σὲ μικρὴ ἐπίχωση 0.20 μ., κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία ἐμφανίζεται σειρὰ λίθων μετρίστη κατεύθυνση ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ., ἴδια δηλαδὴ μετρίστη ποὺ βρίσκεται ἀπὸ πάνω. Δὲν θὰ ἦταν παράδοξο ἐπομένως νὰ ἀποτελοῦσε τοῖχος ἄνω ὀρόφου.

Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου 22 καὶ σὲ βάθ. 1.90 μ. ἐμφανίσθηκε μία τεράστια ὀρθογώνια ἐπεξεργασμένη πλάκα μήκ. 1.17 μ. καὶ πλάτ. 0.65 μ. Δυτικότερα ἀκόμη καὶ σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο, Ν. τοῦ μινωικοῦ τοίχου Ζ, σὲ βάθ. 0.84 μ., βρέθηκε ὀρθογώνιος καλὰ λαξευμένος λίθος, ὁ ὁποῖος πατᾷ σὲ σειρὰ ἀπὸ ἀργούς λίθους καὶ στὴ συνέχεια σὲ μινωικὴ ἐπίχωση.

Στρωματογραφία καὶ εὐρήματα

Τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα εἶχε πᾶς. 0.10 μ. καὶ ἀποτελοῦσε συνέχεια τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος τῶν 0.75 μ. ποὺ εἶχε ἀφαιρεθεῖ σ' ὅλο τὸν χώρο σὲ προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους, ὅπως σημειώθηκε πρὸ πάντων γιὰ τὸν χώρο Δ. τοῦ χώρου 17. Τὸ στρώμα ἦταν ἀρχικὰ ἀνοικτὸ καστανὸ καὶ στὴ συνέχεια σκοτεινὸ καστανό, σκληρό, ἀναμεμιγμένο μετρίστη πέτρες, κομμάτια λεπίδας, σχιστολίθου, βότσαλα καὶ κομμάτια καμένης ὕλης. Τὰ ὀστρακα ποὺ συλλέχθηκαν ἦταν διαφόρων περιόδων, σύγχρονα, τούρκικα, ρωμαϊκά, μυκηναϊκὰ καὶ μινωικά, καὶ δείχνουν τὴ διατάραξη ποὺ ὑπῆστη ὁ χώρος στὴ μακροχρόνιη χρῆση τοῦ. Ἐπίσης συλλέχθηκαν ἕνα κλασικὸ χάλκινο νόμισμα Κνωσοῦ, κομμάτι κονιάματος μετρίστη ἐπίχρισμα καὶ κομμάτια καρφῶν, βακελίτη, γυαλῶν κ.ἄ.

Τὸ δεύτερο, μυκηναϊκὸ στρώμα, ἄρχιζε ἀπὸ βάθ. 0.10 μ. ὅπου καὶ φάνηκε ὁ μυκηναϊκὸς τοῖχος, καὶ ἔφθασε σὲ βάθ. 0.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος στὸ τμήμα Δ. τοῦ τοίχου, ἐνῶ στὰ Β. τοῦ μυκηναϊκοῦ τοίχου ἡ μυκηναϊκὴ διείσδυση εἰσχωροῦσε σὲ βάθ.

Εἰκ. 44. Τουρκογειτονιά, τομέας Ν. τοῦ χώρου 17. Ἐλεφάντινο ὑψωμένο χέρι.

1.50-1.63 μ., γεγονός πού φανερώνει καί τὸ μέγεθος τῆς καταστροφῆς πού προκάλεσε στὸ ὑποκείμενο μινωικὸ κτίσμα.

Στὰ πρῶτα 0.20 μ. πού ἀφαιρέθηκαν ἀπὸ ὅλο τὸν χῶρο, τὸ χῶμα ἦταν σκληρό, σκοτεινὸ καστανό, ἔντονα λιπαρὸ καὶ πακτωμένο μὲ πολλὰ ὄστρακα. Στὸ στρώμα αὐτὸ συνεχίσθηκε ἡ ἀνεύρεση γυαλίων, σύρματος, ρωμαϊκῶν καὶ σύγχρονων ἐφυαλωμένων ὀστράκων, σίδηρου καὶ ἑνὸς χάλκινου ἀντικειμένου, γεγονός πού φανερώνει ὅτι συνεχίσθηκε σὲ μικρότερο βαθμὸ ἡ σύγχρονη ἐπέμβαση. Ἐπίσης ἡ ἀνεύρεση μινωικῶν ὀστράκων ἔδειξε τὴν ἀναμόχλευση πού εἶχε γίνει. Ἀνάμεσα στὸ πλῆθος τῶν πακτωμένων μὲ χῶμα ὀστράκων βρέθηκαν κομμάτια σχιστολίθου καὶ καμένος πηλός, πολλὰ πόδια κυλίκων, δύο τμήματα ἀπὸ δισκοειδεῖς ἀγνύθες, τμήμα σωληνωτοῦ σκεύους, κομμάτι χρωστικῆς ὕλης, ἓνα ὄστρεο, ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ, λίγα ὀστά ζώων καὶ ἓνα πήλινο κωνικὸ ἀντικείμενο μὲ ὀπὴ στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνειά του.

Καὶ στὸ ὑπόλοιπο μυκηναϊκὸ στρώμα Δ. τοῦ μυκηναϊκοῦ τοίχου μέχρι βάθ. 0.70 μ. τὸ χῶμα εἶχε τὴν ἴδια ὕφή, δηλαδὴ ἦταν σκοτεινὸ καστανό, σκληρό, λιπαρὸ καὶ πακτωμένο μὲ πολλὰ ὄστρακα, φαινόμενο λιγότερο ἔντονο στὸ κατώτερο ἐπίπεδο τοῦ στρώματος. Διάσπαρτοι στὸν χῶρο ἦταν μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους λίθοι καὶ ἐλάχιστα κομμάτια σχιστολίθου. Σὲ βάθ. 0.70 μ. ὑπῆρχε μεγάλο κομμάτι γκριζοπράσινου σχιστολίθου, ὁ ὁποῖος, ὅπως φάνηκε σ' ὁλόκληρο τὸν χῶρο 22 ἀλλὰ καὶ στὸν χῶρο 21, ἀποτελεῖ ἐμφανὲς στοιχεῖο διάκρισης τοῦ μυκηναϊκοῦ στρώματος ἀπὸ τὸ μινωικό.

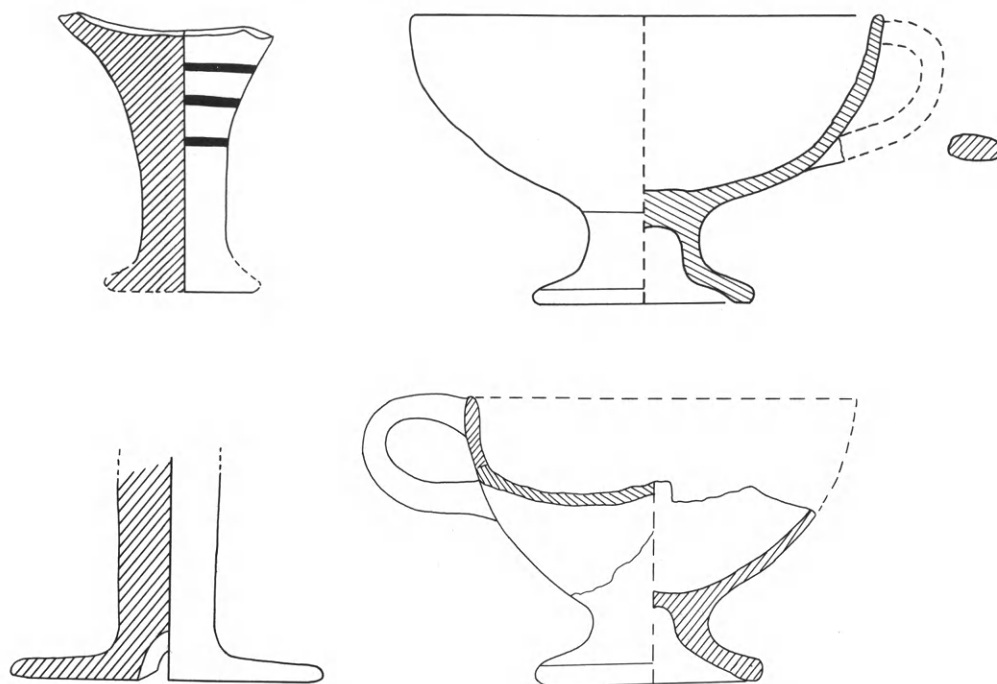
Ἀνάμεσα στὸ πλῆθος τῶν ὀστράκων πού συλλέχθηκαν ἀναφέρεται μεγάλος ἀριθμὸς ποδιῶν ἀπὸ ὑψηλὲς καὶ χαμηλὲς κύλικες. Ἐπίσης ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ καὶ λίγα ὀστά ζώων.

Ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ εἶναι ἡ ἀνεύρεση στὸ στρώμα αὐτὸ ἑνὸς χεριοῦ ἑλεφάντινου εἰδωλίου (εἰκ. 44), ἀπὸ δύο κομμάτια πού συνανήκουν. Τὸ χέρι, πού ἀνῆκε ἀσφαλῶς σὲ μορφὴ μὲ ὑψωμένα χέρια, βρέθηκε σὲ βάθ. 0.60-0.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, δηλαδὴ πολὺ ψηλὰ σὲ σχέση μὲ τὸ ἑλεφάντινο κεφάλι¹⁵ καὶ τὸ ἑλεφάντινο πόδι¹⁶ πού βρέθηκαν παλαιότερα στὸν χῶρο 17, σὲ βάθ. 1.70-1.80 μ. τὸ πρῶτο καὶ 2.20 μ. τὸ δεύτερο. Ἡ εὕρεση τοῦ φετινοῦ ἑλεφάντινου χεριοῦ σὲ ἀνώτερο στρώμα δείχνει τὸ μέγεθος τῆς καταστροφῆς πού συντελέστηκε στὴ μυκηναϊκὴ περίοδο.

Τὸ δυτικότερο τμήμα τοῦ μυκηναϊκοῦ τοίχου πατοῦσε πάνω σὲ ἀνάμεικτη μυκηναϊκὴ καὶ μινωικὴ ἐπίχωση, πού ἔφθανε σὲ βάθ. 0.78 μ., καὶ στὴ συνέχεια σὲ ἀμιγῆ μινωικὴ, μὲ τὸν λιθοσωρό, τὸ χῶμα πού συγκρατοῦσε ἡ βόρεια πρόσοψη τοῦ μινωικοῦ τοίχου. Τὸ χῶμα ἦταν

15. ΠΑΕ 1980, 384, πίν. 221α.

16. ΠΑΕ 1981, 425, πίν. 226γ.

Εἰκ. 45. Τουρκογειτονιά, τομέας Ν. τοῦ χώρου 17. α-β. Πόδια ὑψιπόδων κυλίκων. γ-δ. Μυκηναϊκὲς κύλικες.

σκοτεινὸ καστανό, σκληρό, λιπαρὸ καὶ πακτωμένο με πολλὰ ὄστρακα. Λιγότερο σκληρὸ γινόταν στὸ κατώτερο ἐπίπεδο τῆς ἐπίχωσης. Στὸ τμήμα αὐτὸ βρέθηκαν διάσπαρτα κομμάτια σχιστολίθου καὶ μερικὰ βότσαλα, ἐνῶ ἀπὸ τὰ ὄστρακα ποὺ συλλέχθηκαν ἀναφέρονται πόδια ὑψηλῶν καὶ χαμηλῶν κυλίκων, πόδι χύτρας καὶ τμήματα ἀπὸ κωνικὰ κύπελλα. Ἐπίσης συλλέχθηκαν ἓνα χάλκινο ἀντικείμενο, ἀπολίθωμα ὀστρέου, ἓνα λευκὸ ἔνθεμα, σταλακτιτικὸ ὑλικὸ καὶ λίγα ὀστὰ ζώων.

Τὸ τμήμα Β. τοῦ μυκηναϊκοῦ τοίχου καταλαμβάνονταν ἀρχικά, ἀπὸ βάθ. 0.30 μ. μέχρι βάθ. 0.60 μ., ὁλόκληρο ἀπὸ λίθους, ποὺ στὴ συνέχεια καὶ μέχρι βάθ. 1.50 μ. περιορίζονταν στὸ ἀνατολικότερο τμήμα. Οἱ λίθοι ἦταν πλακοειδεῖς, ὅλων τῶν μεγεθῶν, μερικοὶ κατεργασμένοι. Εἶχαν πέσει ἀπὸ τὸν μυκηναϊκὸ τοῖχο, με φορὰ πτώσης ἀπὸ Δ. πρὸς Ἀ. καὶ ἀπὸ Ν. πρὸς Β. Τὸ χῶμα ἀνάμεσα στοὺς λίθους ἦταν καστανὸ καὶ ὑγρὸ. Σὲ βάθος 1.40-1.50 μ. ὅπου οἱ λίθοι ἦταν ἐλάχιστοι, τὸ χῶμα ἦταν καστανὸ σὲ ἐπαφὴ με τὸν μινωικὸ τοῖχο, καὶ τεφρὸ στὸ ὑπόλοιπο τμήμα, με λίγο διάσπαρτο σχιστόλιθο.

Συλλέχθηκαν πολλὰ πόδια ἀπὸ χαμηλόποδες καὶ ὑψηλόποδες κύλικες (εἰκ. 45α-β), καθὼς καὶ δύο ἀκέραιες (εἰκ. 45γ-δ). Βρέθηκαν ἐπίσης μιὰ προχοή, τμήμα κωνικοῦ κυπέλλου, μικρὸ μόνωτο κωνικὸ κύπελλο, βάση σφαιρικοῦ κυπέλλου καὶ βάση δίσκου.

Στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκαν ἀκόμη ἀτρακτοειδῆς ψῆφος ἀπὸ πράσινο στεατίτη με λεπτὲς ἐγγαράξεις, κομμάτι πράσινου ἐπεξεργασμένου στεατίτη, τμήμα τριβεῖου, στακτόχρωμη χρωστικὴ ὕλη, ὄστρεα, ἓνα ρωμαϊκὸ γυαλὶ ποὺ προφανῶς παρασύρθηκε ἐδῶ, κομμάτι ἄμορφου πηλοῦ, ποὺ χρησίμευε πιθανῶς ὡς συνδετικὴ ὕλη γιὰ οἰκοδομικὸ ὑλικό, λίγα ὀστὰ, μεταξὺ τῶν ὁποίων σιαγὸνα μεγάλου ζώου, δύο κομμάτια ἐλαφρόπετρας, ἓνας τριπτήρας, κομμάτια καμένης ὕλης καὶ κομμάτια λευκοῦ κονιάματος.

Από βάθ. 1.50 μ. και μέχρι βάθ. 1.63 μ. οί πεσμένοι από τὸν μυκηναϊκὸ τοῖχο λίθοι περιορίσθηκαν στὸ ἐλάχιστο, ἐνῶ τὸ χῶμα παρέμεινε σκοτεινὸ καστανὸ καὶ ὑγρὸ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν τοῖχο, καὶ τεφρὸ στὸ ὑπόλοιπο τμήμα, μὲ λίγα κομμάτια σχιστολίθου. Στὸ βάθος αὐτὸ συλλέχθηκαν ὄστρακα μινωικὰ μαζί μὲ μυκηναϊκά.

Ἀναφέρεται ξεχωριστὰ ἡ ἀνεύρεση ἐνὸς πολὺ μικροῦ ποδιοῦ ἀπὸ ἐξαιρετικῆς λεπτότητας ἐλεφάντινο εἰδῶλιο (εἰκ. 46) στὸν ὑποκάναβο Δ3-414. Τὸ πόδι, ὕψ. μόλις 0.085 μ., ἐξαιρετικῆς φυσιοκρατικῆς κατεργασίας, ἀνήκει στὸ μικρότερο ἐλεφάντινο εἰδῶλιο ποὺ βρέθηκε ποτὲ στὸ κρητομυκηναϊκὸ Αἰγαῖο. Τὸ ἐλεφάντινὸ πόδι, ὅπως καὶ τὸ ἐλεφάντινο χέρι ποὺ βρέθηκε ἐφέτος, σχετίζονται ἀσφαλῶς μὲ τὴν ὁμάδα τῶν χρυσελεφάντινων εἰδωλίων ποὺ βρέθηκαν στὸν χῶρο 17 σὲ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους¹⁷.

Στὰ Ν. τοῦ μυκηναϊκοῦ τοίχου σὲ βάθ. 0.34 μ. ἐμφανίσθηκε σειρὰ λίθων ἄγνωστης χρήσης καὶ συλλέχθηκε πόδι ὑψηλῆς κύλικας.

Τὸ τρίτο στρῶμα, τὸ μινωικόν, ἄρχιζε ἀπὸ βάθ. 0.70 μ. στὰ Δ. καὶ ΒΔ. τοῦ μινωικοῦ ἐνδιάμεσου τοίχου ποὺ ἐκτεινόταν κατὰ μῆκος τοῦ χώρου 22 καὶ πάνω στὸ ὁποῖο εἶχε θεμελιωθεῖ ὁ μυκηναϊκὸς τοῖχος, καὶ ἔφθανε σὲ βάθ. 1.90 μ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Βόρεια τοῦ ἐνδιάμεσου μινωικοῦ τοίχου, λόγω τῆς μεγαλύτερης μυκηναϊκῆς διεξόδου στὸ σημεῖο αὐτό, τὸ μινωικὸ στρῶμα ξεκινούσε ἀπὸ βάθ. 1.63 μ. καὶ ἔφθανε σὲ βάθ. 1.96 μ.

Στὰ Δ. καὶ ΒΔ. τοῦ ἐνδιάμεσου μινωικοῦ τοίχου ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ μινωικοῦ στρώματος ἐμφανίσθηκαν πλῆθος πεσμένων πλακοειδῶν λίθων μικροῦ, μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους, ποὺ ἔφθναν σὲ βάθ. 1.70 μ. Οἱ λίθοι αὐτοὶ στὰ Δ. τοῦ μινωικοῦ τοίχου ἀποτελοῦσαν συνέχεια τοῦ λιθοσωροῦ τῆς ἐπίχωσης πίσω ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ τοίχου, καὶ μαζί μὲ τὸ χῶμα καὶ τὰ ὄστρακα ἀποτελοῦσαν ἓνα γέμισμα, ποὺ ὀφειλόταν σὲ καταστροφὴ ποὺ συνέβη στὰ μινωικὰ χρόνια. Ἀντίθετα στὰ ΒΔ. πρόκειται ἀπλῶς γιὰ μεγάλους, πεσμένους λίθους.

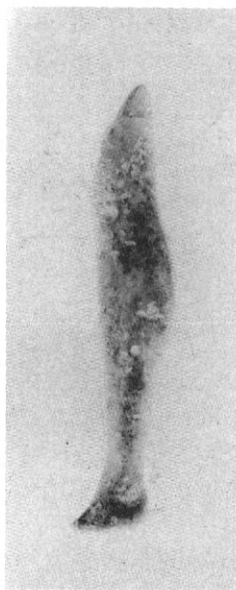
Τὸ χῶμα ἀνάμεσα στοὺς λίθους ἦταν καστανό, μαλακὸ καὶ ὑγρὸ μὲ διάσπαρτα μικρὰ κομμάτια σχιστολίθου. Στὰ Δ. τοῦ ἐνδιάμεσου μινωικοῦ τοίχου καὶ ἀπὸ βάθ. 1.20 μ. μέχρι βάθ. 1.70 μ. παρατηρήθηκε ἔντονη παρουσία λεπίδας, ἐνῶ στὸ δυτικότερο τμήμα οἱ πλακοειδεῖς λίθοι περιορίζονταν σημαντικά. Στὸ ΒΔ. τμήμα καὶ σὲ βάθ. 1.60-1.70 μ. ἐμφανίσθηκε κουσκουρόπετρα μαζί μὲ λίθο κόκκινου χρώματος, παρόμοια τῆς ὁποίας βρέθηκε καὶ στὸν χῶρο 21.

Στὸ στρῶμα αὐτὸ συλλέχθηκαν πολλὰ ὄστρακα μὲ γραπτὴ διακόσμηση (εἰκ. 47α), ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ ὄστρακα μὲ στολιδωτὴ διακόσμηση καὶ μὲ διακόσμηση θαλάσσιου (εἰκ. 47β) καὶ φυτικοῦ ρυθμοῦ (εἰκ. 47γ-δ). Σημαντικὴ εἶναι ἡ εὕρεση τῶν ὀστράκων μὲ διακόσμηση θαλάσσιου ρυθμοῦ στὸ δυτικότερο σημεῖο τοῦ ἐνδιάμεσου μινωικοῦ τοίχου, γιατί ἔτσι χρονολογεῖται ὁ λιθοσωρὸς καὶ κατὰ συνέπεια ἡ καταστροφὴ ποὺ συνέβη στὰ ΥΜ Ιβ χρόνια. Ἐπίσης συλλέχθηκαν τμήματα κωνικῶν κυπέλλων καὶ ἓνα ἀκέραιο καμένο στὸ ἐσωτερικὸ του, κομμάτια πίθου καὶ τμήμα βαθμιδωτοῦ μεσομινωικοῦ κυπέλλου, ποὺ δείχνει τὴ διατάραξη ποὺ προκάλεσε ἡ μυκηναϊκὴ καταστροφὴ.

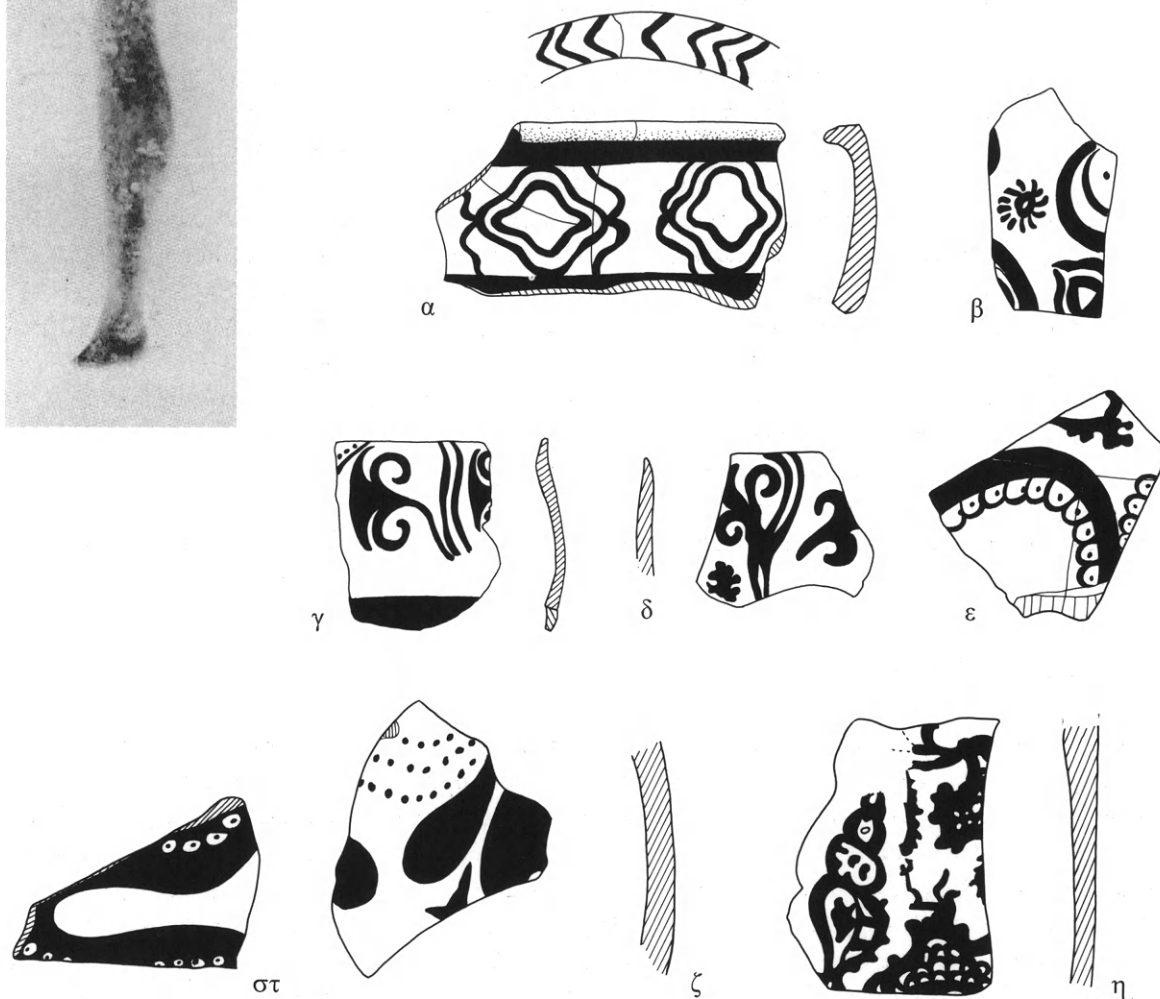
Βρέθηκαν ἀκόμη μία μετάλλινη χάντρα, δύο ἀντικείμενα ἀπὸ σταλακτίτη, κομμάτια κονιάματος, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρυσμα, λίγα ὀστά, ἐνῶ ἀρκετοὶ ἦταν οἱ λίθοι μὲ ἀπολιθώματα ὀστρέων.

Ἀπὸ βάθ. 1.70 μ. μέχρι βάθ. 1.90 μ. τὸ χῶμα ἦταν καστανό, σκοτεινὸ καστανὸ κοντὰ στοὺς

17. ΠΑΕ 1980, 384, πίν. 221α· 1981, 425, πίν. 266γ· 1982, 521-28, πίν. 266.

Εἰκ. 46. Τουρκογειτονιά, τομέας Ν. τοῦ χώρου 17. Μικροτεχνικὸ ἐλεφάντινο πόδι.

Εἰκ. 47. Τουρκογειτονιά, τομέας Ν. τοῦ χώρου 17. Ὅστρακα μετὰ διακόσμηση θαλάσσιου (β, ε-στ, η) καὶ φυτικῶν ρυθμῶν (γ-δ, ζ).

λίθους, μετὰ ἐντονὴ παρουσία σχιστολίθου καὶ λεπίδας. Ἐμφανίσθηκε τώρα γιὰ πρώτη φορὰ τὸ κουσκουρόχωμα, τὸ λιωμένο τοῦβλο καὶ τέσσερα βότσαλα, ποὺ ἴσως ἀνήκουν σὲ χαλικο-στρωμένο δάπεδο, καθὼς καὶ μερικοὶ πλακοειδεῖς λίθοι μικροῦ μεγέθους. Σημειώνεται ἐπίσης ἡ μεγάλη ποσότητα καμένου χώματος στὴ ΝΔ. καὶ ΒΔ. γωνία.

Μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ στρώματος φάνηκε ἡ τεράστια πλάκα ποὺ καταλαμβάνει τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ χώρου ποὺ σημειώθηκε πρὶν πάνω.

Σ' αὐτὸ τὸ στρώμα συλλέχθηκαν ὅστρακα θαλάσσιου ρυθμοῦ μετὰ παραστάσεις χταποδιῶν

(είκ. 47ε-στ), φυτικού ρυθμού (είκ. 47ζ), με στολιδωτή διακόσμηση, δύο άκέραια κωνικά κύπελλα, μία λεπίδα και ένα απολέπισμα όψιανού, ένα αντικείμενο από σταλακτικό ύλικό και τμήμα πιθανώς από λίθινη λεκάνη.

Άνατολικά του λίθου που βρίσκεται Ν. του τοίχου Ζ και από βάθ. 1.08 μ. έως 1.35 μ. μικροί πλακοειδείς πεσμένοι λίθοι καταλάμβαναν όλο τον χώρο, με διάσπαρτη λεπίδα και λίγο σχιστόλιθο.

Συλλέχθηκαν όστρακα με γραπτή διακόσμηση, μεταξύ των όποιων και ένα θαλάσσιου ρυθμού με παράσταση χταποδιού, βάση κωνικού κυπέλλου και ένα όστρεο.

Βόρεια του ενδιαμέσου μινωικού τοίχου από βάθ. 1.63 μ., όπου και σταμάτησε ή εύρεση των πεσμένων από τον μυκηναϊκό τοίχο λίθων, και μέχρι βάθ. 1.96 μ. το στρώμα είναι άμιγες μινωικό. Το χώμα ήταν καστανό, μαλακό με λίγα κομμάτια σχιστολίθου και μικρού μεγέθους πλακοειδείς λίθους. Στρώμα από λεπιδόχωμα εμφανίστηκε άρχικά σε βάθ. 1.63 μ. στο δυτικότερο τμήμα και σε βάθ. 1.75 μ. στο ανατολικότερο τμήμα και σε έπαφή με τον ενδιαμέσο μινωικό τοίχο. Η κουσκουρόπετρα εμφανίστηκε σε βάθ. 1.75 μ. Μεγάλη ποσότητα καμένου χώματος υπήρχε σ' όλο το στρώμα, κυρίως στα Δ. του χώρου.

Στο στρώμα συλλέχθηκαν 18 άωτα κωνικά κύπελλα με το στόμιό τους στραμμένο προς τα κάτω, ένα κλειστό άγγείο, κομμάτια από χύτρα, καρποδόχη, δίσκους, δακτυλιόσχημες βάσεις άγγείων, ένα όστρακο με διακόσμηση θαλάσσιου ρυθμού (είκ. 47η), ένα με στολιδωτή διακόσμηση, καθώς και καμένα όστρακα.

Τέλος συλλέχθηκαν κομμάτια λευκού κονιάματος, ένας τριπτήρας και τμήμα πήλινου ζωδίου.

Μικρή έρευνα στο Φουρνί

Κατά τη φετινή άνασκαφική περίοδο έγινε και μιá μικρή έρευνα στο Φουρνί, που είχε ως στόχο τη διερεύνηση του νοτιοανατολικότατου τμήματος του νεκροταφείου. Έτσι στο νοτιοανατολικότατο άκρο του οικοπέδου του δημοσίου, Ν. των θολωτών τάφων Δ και Ε, σε μιá έκταση τραπεζοειδούς σχεδόν σχήματος διαστ. 10.35×16.40 μ., έγιναν τέσσερις μεγάλες τομές και άρκετές μικρότερες. Η έρευνά τους έδειξε ότι δεν υπήρχαν εκεί άρχιτεκτονικές ένδειξεις χρησιμοποίησης του χώρου στην άρχαιότητα. Σε όλες τις τομές, με εξαίρεση μόνο τη νοτιότερη, ο βράχος εμφανίστηκε άρκετά ψηλά με την άφαίρεση ενός ή δύο στρωμάτων χώματος. Στη νοτιότερη τομή ο βράχος εμφανίστηκε βαθύτερα λόγω της κλίσης του εδάφους.

Τá λιγοστά όστρακα μινωικών χρόνων που συγκεντρώθηκαν από τον έρευνηθέντα χώρο, καθώς και ένα κομμάτι όψιανού και λίγα όστά, πρέπει να έχουν κυλήσει από ψηλότερα, ενώ τα νεότερα όστρακα και δύο σιδερένια αντικείμενα προέρχονται από νεότερη χρησιμοποίηση του χώρου.

Έτσι, με τη φετινή άνασκαφή στο Φουρνί φάνηκε με σαφήνεια ότι το ΝΑ. τμήμα του νεκροταφείου δεν είχε χρησιμοποιηθεί κατά την άρχαιότητα.

Η ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ

ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

1837-1860

ΕΠΑΝΕΚΔΟΘΗΚΕ ΦΩΤΟΜΗΧΑΝΙΚΑ

ΣΕ ΟΚΤΩ ΜΕΡΗ ΧΑΡΤΟΔΕΤΑ

ΜΕ ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΕΣ, ΩΣ ΕΞΗΣ:

Πρῶτο μέρος: τόμοι 1-3 (1837-1839 σελ. 1-295)

Δεύτερο μέρος: τόμοι 4-7 (1840-1843 σελ. 296-637)

Τρίτο μέρος: τόμοι 8-9 (1852-1853 σελ. 637α-1084)

Τέταρτο μέρος: τόμοι 10-11 (1854-1855 σελ. 1085-1330)

Πέμπτο μέρος: τόμοι 12-13 (1856-1857 σελ. 1331-1650)

Έκτο μέρος: τόμοι 14-15 (1858-1859 σελ. 1651-1910)

Έβδομο μέρος: τόμος 16 (1860 σελ. 1911-2106)

Όγδοο μέρος: Εύρετήρια, πίνακες.

ΠΩΛΟΥΝΤΑΙ ΜΟΝΟΝ ΠΛΗΡΕΙΣ ΣΕΙΡΕΣ
ΣΤΟ ΜΕΓΑΡΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
1991

ΤΟΜΟΣ ΕΚΑΤΟΣΤΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ
ΠΕΜΠΤΟΣ ΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΧΙΛΙΑ ΑΝΤΙΤΥΠΑ

ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ ΤΟΥ 1993

ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ ΟΕ.»

ΦΩΤΟΜΑΡΑ 54 ΝΕΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Η ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗΝ

ΕΥΡΩΠΗ ΜΑΝΤΕΛΟΥ

Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΗΣ

ΡΟΥΛΑΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ

